

Universitäts- und Landesbibliothek Bonn

Ararat-Kovkas

Ararat - patkerazard

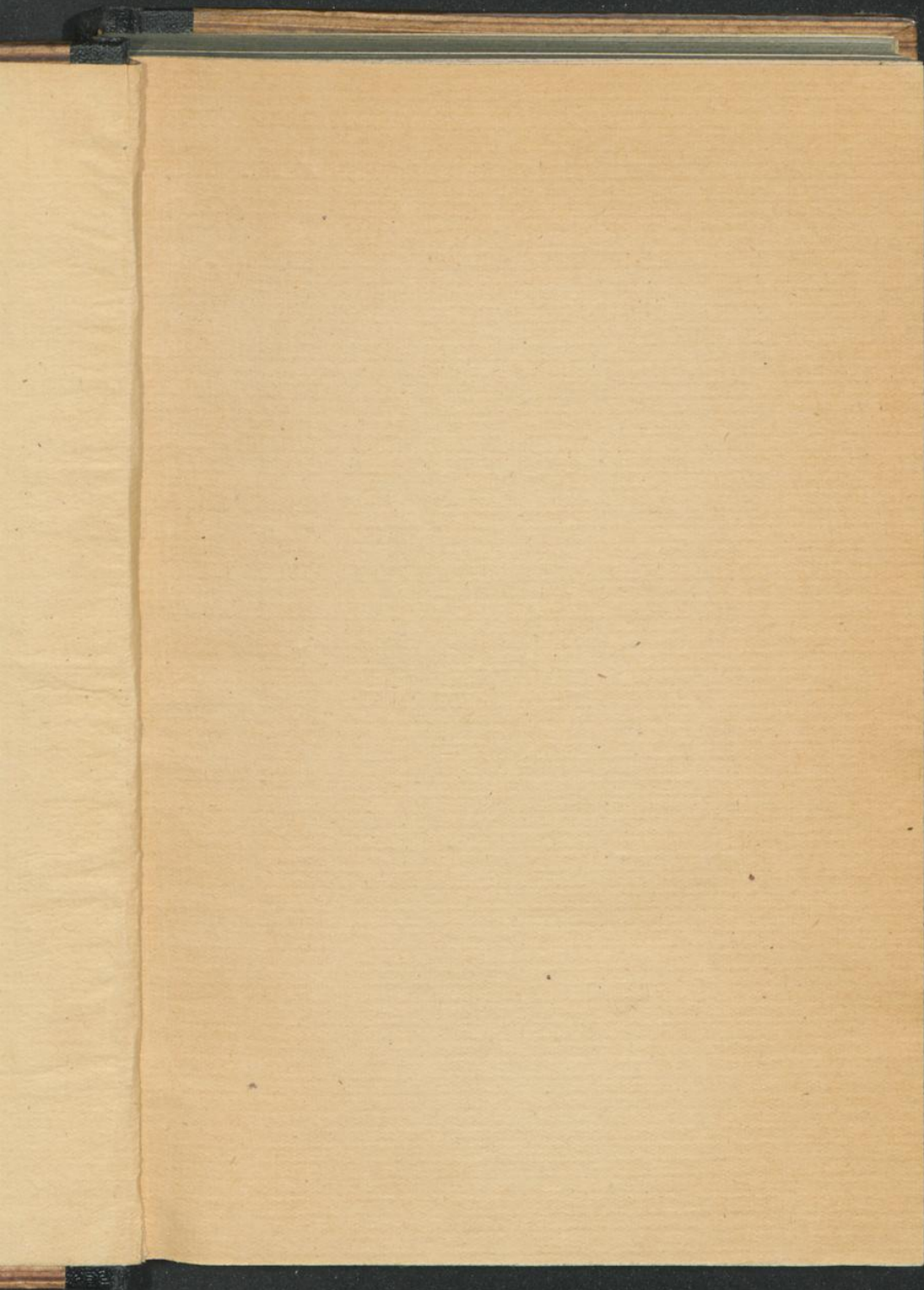
Cocıkean, S. M.

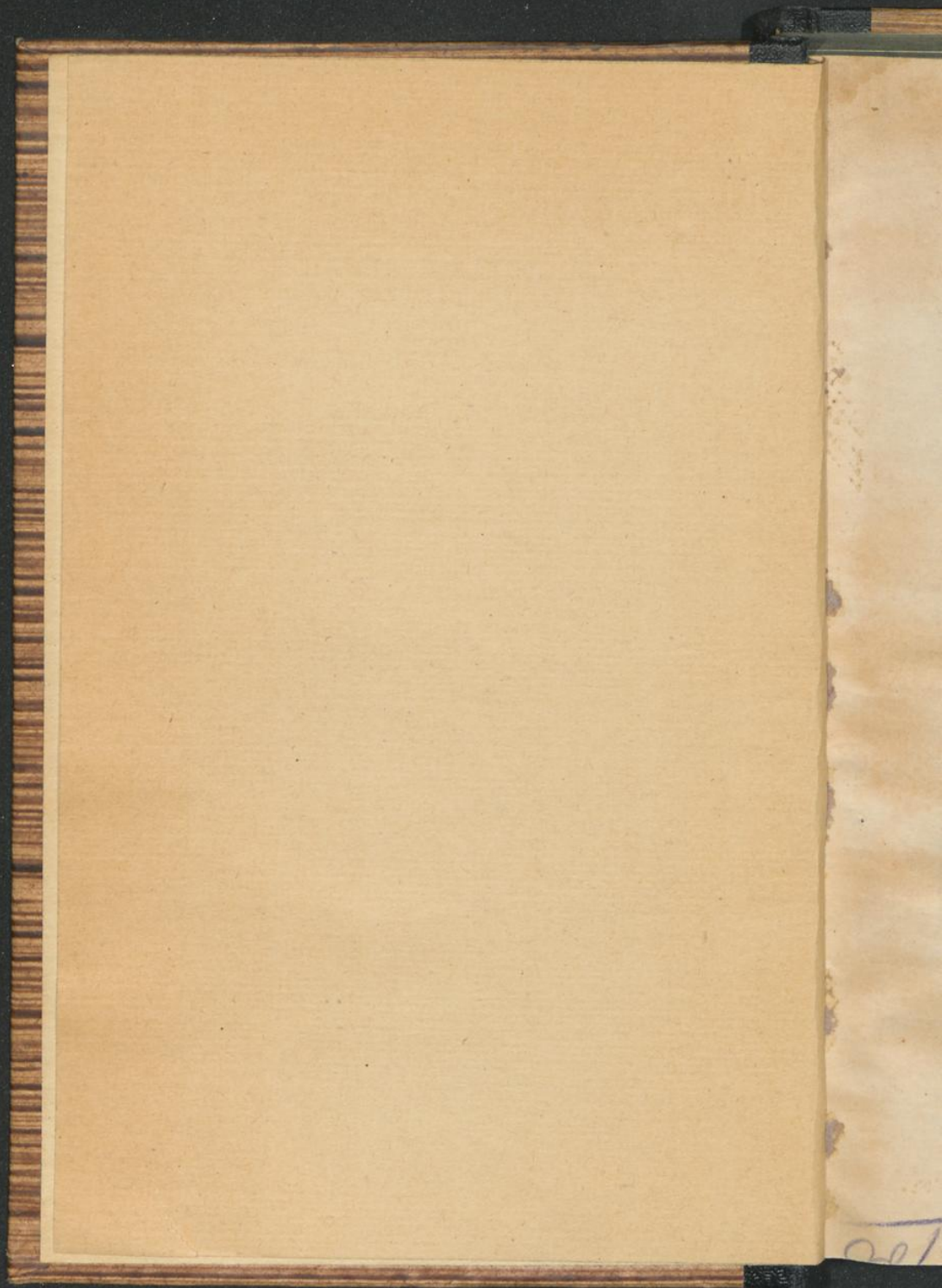
Frêzno, Kalifornia, 1917

urn:nbn:de:hbz:5:1-147018

Goussen 3632 (1).

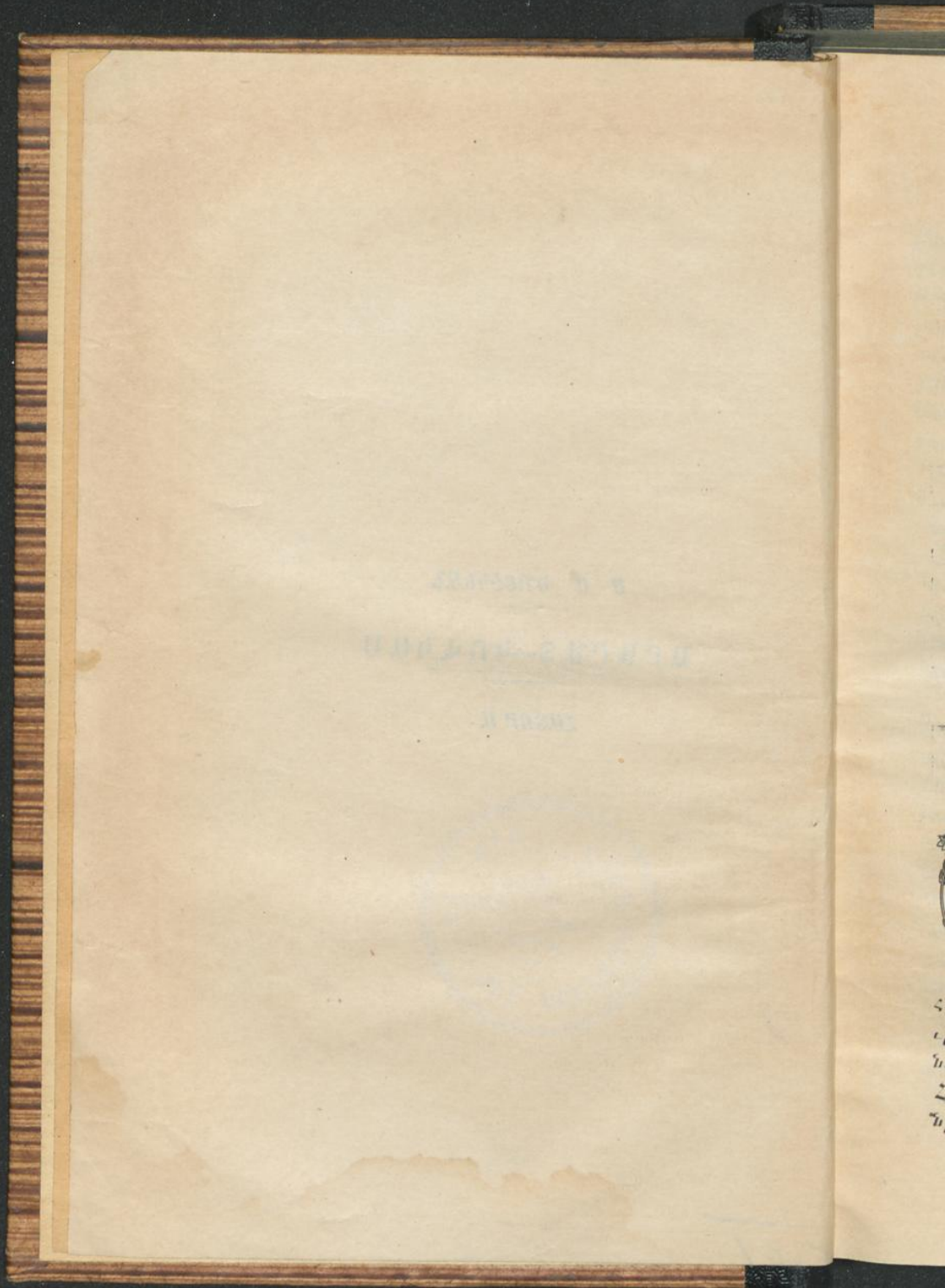
Ս. Մ. ԾՈՅԻԿԵԱՆ

ԱՐԱՐԱՏ—ԿՈՎԿԱՍ

ՀԱՏՈՐ Ա.

3632

93632

Մ Ա Ս Ն Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն

ԱՐԱՐԱՏ

Է Ջ Մ Ի Ա Ծ Ի Ն

«Քեզի մեռնիմ, էջմիածին» :
(Ժողովրդական երգ)

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

ՐԱՐԱՏԵԱՆ զաշտի կուրծքին վրայ կա-
ռուցուած է էջմիածնի վանքը : Անոր
չրջապատին մէջն է Հայոց նախամայր
Տաճարը , Միածնի Իջման տեղւոյն վրայ
հաստատուած ըլլալու աւանդութեամբն աւելի նը-
ւերականացած : Միածնընկալ Տաճարին առնթեր
նաե Ամենայն Հայոց Հայրապետութեան Աթոռ ,
Համազգային Գերագոյն Խորհրդարան-Վեհապա-
նը : Հազար վեց հարիւր տմեայ հնութիւն մը ներ-

կայացնող այս վանքը, սկիզբէն ի վեր, ո՛չ միայն կրօնական, այլ նաև ազգային-քաղաքական պատգամներ արձակող հաստատութիւն մը եղած է: «Բանգի ի սմա ծագեաց մեզ լոյս, ի Հայաստան աշխարհի», երգած են մեր եկեղեցական հայրերը: Ժողովուրդը ինքն ալ երգած է էջմիածինը: Հին ժամանակները, այդ Մայր վանքին նկարուած կամ ասեղնադորձուած պատկերը, հանդիսաւոր թափօրով, կը պտտցնէին Հայաստանի եկեղեցիներուն մէջ: Հայերը, միշտ ալ, բոլոր կաթողիկոսական աթոռներէն ու վանքերէն աւելի ջերմաջերմ գուրդուրանք մը տածած են էջմիածնի վրայ: Նախամեծարած են դայն: Զի անիկա տիեզերական նոր մեծ կրօնքին վերջին պաշտօնական կեդրոնը հռչակուելէ, և քաղաքական զերեր կատարելէ առաջ ալ եղած է ազգային բազմաթիւ փառաւոր յիշատակներու ամենահնազոյն մէկ կայանը:

Էջմիածին, վեհափառ Մասիսէն, և հոյասեւիլ Արագածէն ու Արայէն հովանաւորուած, և Մայր Արաքսի ամպանման գոռումներէն մշտաբխուն, ամէն տեսակ հարուածներու կուրծ տալով, մինչև այս օր կանգնած է անսասան: Անոր բազմադարեան մարտիրոսազրութեան, միանգամայն անընկճելի դոյալթեան վերյուշումին առջև օտարներն իսկ, պատկառանքով, կը խոնարհին: Էջմիածինը Հայութիւնն է: Անոր վեհապանծ Տաճարին արիւնհազոյն կաթողիկէն, հայուն սիրտը: Յոյժ խոցոտուած, արիւնաթաթաւ սիրտ մը, բայց կենդանութեամբ եռուն ու բարախուն: Էջմիածին, վերջերս, բազմաշարժար ազգի վիճակին բարեօրժանը համար վերստին վճռական քայլեր առաւ: Յուսա-

լից աչքերը, ամէն կողմէ, հեղ մը ես դարձան
դէպի Արարատ: Եւ հայոց զերագոյն իշխանու-
թեան թափած ջանքերը յաջողութեամբ պսակուե-
լու երեոյթ մը ցոյց տուին: Այդ իսկ պատճառաւ
ալ, տակաւ, ակնկալութիւններն աւելի հրահրե-
ցան: Կուրծքերն ու ժպտազինս սկսան տրոխել:
Անհամբերութեամբ լարուած դրութիւն մը գոյա-
ցաւ: Անձկալից սպասուեցաւ, օր առաջ տեսնելու
երեոյթին շօշափելի իրակերպումը, հաւատքին
ու աշխատանքին արժանաւոր արդիւնքը, իրա-
ւունքին և արդարութեան յապաղած յաղթանակը:

Այլ աւա՛ղ, սակայն, որ յանկարծ յառաջ եկան
աշխարհաստան դէպքեր, և ցնցուեցաւ հէք հա-
յութիւնը: Եւ իրաւունքն ու արդարութիւնը ան-
գամ մը ես կոխտուեցան, զարհուրեցի թափով:
Նազովբեցի զաղախաներուն հաւատարմօրէն
հետեոյ հայ ազգը, վերստին խաչը հանեցին:
Անոր ո՛չ միայն կողը, այլ նաեւ մարմնոյն ամէն
դին ծակծկեցին: Աննախընթաց աղէտներով լի
փոթորիկը քանդեց, աւերեց դրախտանման Հա-
յաստան աշխարհը: Հուրն ու սուրը տարածուեցան
ամէնուրեք: Արեան յորդահոս վտակները գետեր
կազմեցին: Իսկ բռնամահէն զերծանող թշուա-
ներու խմբերը, գերեզմար, քուեցան մայր հայրե-
նիքէն դուրս, հեռուն, դէպի արեակէզ, չոր, ա-
ւազուտ անապատները: Ուրիշ մաս մը, հալածա-
կան ու փախստական, չունէն առաւ Արարատ: Ու
էջմիածին, հանդէպ իր բազմաբիւր գաւաղաց այս
նոր նահատակութեան, և վերապրողներու անսահ-
ման տառապանքին, հեծեց դառնօրէն, և ի խոր
սուգ մտաւ: Միևնոյն ժամանակ, ինչպէս միշտ,

գարձեալ աղօթեց : Նաև ճիւղեր գործեց : Եւ ահա , ճիւղին ընկերացող սուրբ աղօթքը լսուեցաւ երկնաւոր թագաւորէն : Իրաց կացութեան փոփոխութիւն մը տեղի ունեցաւ : Բախտի անիւը դարձաւ : Արարատի սահմաններէն արդարագործ մեծ , զօրաւոր ոյժ մը շարժեցաւ , ե խոյսցաւ դէպի Հայաստան : Անիկա գնաց , հարուածեց հայուն անգութ , անօրէն , մահացու թշնամիները : Եւ հեազհեաէ , հարածեց մարդկային ցեղին Արէլները խողխողող ալդ կայէնները իրենց բռնատիրած հայ երկրի բազմաթիւ վայրերէն :

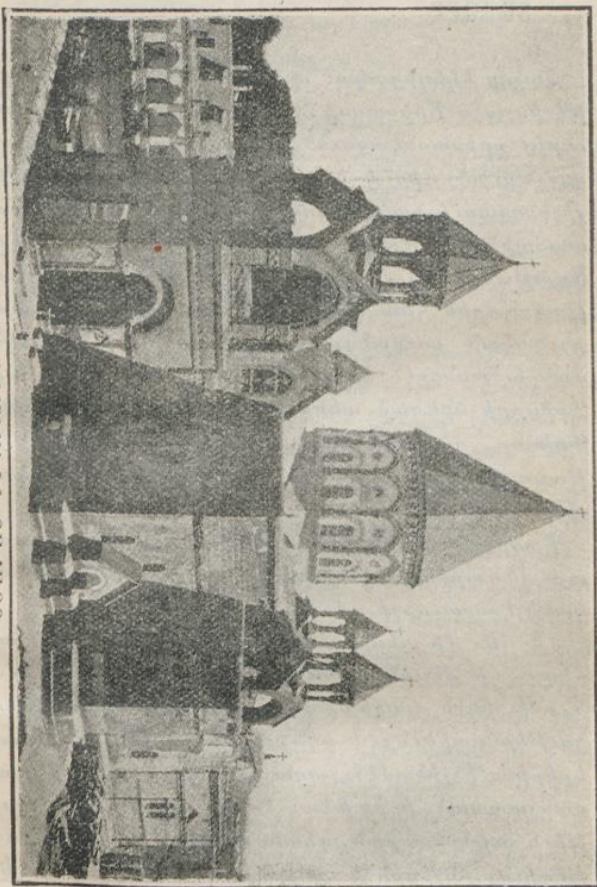
Բայց եւ այնպէս , Էջմիածինն ի սուգ է գեռ : Անիկա չի՛ կամիր տակաւին մխիթարուիլ : Չի՛ կրնար գոհանալ գոյացած արդիւնքով : Իր անմեղ որդեկաց արեան դնոյն լիակատար հատուցմանը կը սպասէ : Արդեօք Ե՞րբ պիտի հնչէ ալդ օրհնեալ ժամը : Ե՞րբ , Մա՛յր Սուրբ , Տաճա՛րդ Միածնաէջ , պիտի կարենաս վար առնել դէմքէդ սե քօղդ , ե ցոյց տաս մեզ անոխարար , պայծառ ժպիտ մը : Ե՞րբ բեհեղներով , ծիրանիներով , ե Արարատեան բուրաստանաց անթառամ ծաղկներովը պիտի զարդարուիս : Ե՞րբ վերջապէս , հոգեռանդն ու ցնծալից , պիտի երգես փառարանականդ ամենագեղ , վեհագոյն , ե հրամայես քու մեծ ու պղտիկ դանդաղներուդ , որ լեզու առնեն , ու իրենց երկնանուաղ ձայներով , բարձրաբարբառ , հաղորդեն Հայ Ազգին՝ իր ճշմարիտ վերածնութեան Մեծ Աւետար :

Եւ ահա,
ու երկնա-
տիտիտու-
դարձաւ:
մեծ, զօ-
քայի Հա-
յուն ան-
կէ հեազ-
Սրէնիւր
որած հայ

է դեռ:
իւ: Չի'
ր անմեղ
ուցմանը
օրհնեալ
ածնաէջ,
բողոք, և
զիտ մը:
բառեան
պիտի
անդն ու
ամենա-
ւ պզտիկ
նոց երկ-
աղորդէն
ան Մեծ

Ս. ԷՅՄԻԱԾՆԵՐ ՏԱՃԱՐԸ

ՏԱՃԱՐԸ

Հայոց եկեղեցական պատմութեան մէջ կրտսի, թէ ինչպէս Քրիստոսի 301 թուին, Գրիգոր Լուսաւորիչ քրիստոնէացուց Հայաստանը, կործանելով պաշտումը զից կուռքերն ու կոստունները: Կը յիշատակուի նաև Հայոց առաջին քրիստոնէական տաճարին շինութեան պարագաները: Նկարագրիչը Ազաթանգեղոս Հոռոմայեցին, Արշակունի Տրդատ թագաւորին հետ Հռոմէն Հայաստան եկած արքունական տաղանդաւոր քարտուղարը: Անիկա մանրամասնօրէն կը ներկայացնէ Անակի որդւոյն Գրիգորի երեցած տեսիլքը այդ տաճարի մասին: Գրիգոր, անքուն, հողեյոյզ խորհուրդներու մէջ թաղուած կը մնար միշտ, երբ որ զիշեր մը նկատեց տեսիլքը:

Քանի մը կարճ հատուածներ Ազաթանգեղոսի այն ընդարձակ նկարագրութեան, որ կը պատկանի Լուսաւորչի տեսիլքին.

«... Եւ մի տեսիլ ահաւոր մարդոյ բարձր և ահեղ... ի ձեռին իւրում ունն մի մեծ ոսկի...: ... Եւ ինքն սլացեալ դայր ըստ արագաթի նմանութեան արձույ. և եկն, էջ, ևհաս մօտ ի յատակ երկրիս, ի շինամէջ քաղաքիս (Արքայանիստ Վազարչապատ), և բախեաց (ոսկի ունն) զթանձրութիւն լոյնատարած գեանոյս, և մեծ և անչափ թնդիւնք հնչեցին ի սանդարամաս անդնդոյ: Եւ ամենայն երկիր յերեւելիս ական տեսանելեաց բաւականի հարթ հաւատար, դաշտաձև յատակեցաւ: ... Եւ տեսանեմ ի մէջ քաղաքիս մօտ յապարանս

արքունի, խարսխած, ճախարակած խարխա-
ռակի, մեծութեամբ իրրե զմեծ մի բլուր, և բար-
ձրը մինչև յոյժ. և ի վերայ նորա սիւն մի հրեղէն,
և ի վերայ նորա թակաղաղ մի ամպեայ, և խաչ
լուսոյ ի վերայ նորա: ... Եւ ի չորեքունց սեանցն
ի վերայ խաչիցն կամարի զարմանաւոր ի մի-
միանս կապեցան. և ի վերայ այնորիկ տեսիլ զըմ-
բեթած խորանարդ ամպեղէն, շինուած աստ-
ուածակերտ զարմանալի: ... Եւ ի կատար շին-
ուածոյն տեսանէի աթոռ զարմանալի աստուածա-
կերտ սքանչելի հրեղէն, և զխաչն տէրւեալան
ի վերայ նորա, զորով փարեալ լոյսն համատա-
րած, խառնեցան ընդ ճառագայթս խաչին. և մած-
եալ ի նոյն միացեալ ի սիւն գործեաց լոյսն շո-
ղալեալ, և ծաղեաց ի մէջ ներքին սեանցն խա-
րսխեաց, և բլխեաց արբիւր յորդատատ, և հոսե-
ցաւ, ծաւալեցաւ ընդ դաշան ամենայն, և ելից
առհասարակ որչափ ակն բաւեաց: ... Ոսկի
խարխիսն վէմն հաստատութեան..., և սիւնն հը-
րեղէն Կաթողիկէ եկեղեցի: ... Իսկ Սաչն լուսա-
ւոր ի սմա ինքն մեծ Քահանայապետութիւն: ...
Եւ տեղին այն լիցի Տաճար Աստուծոյ..., և Աթոռ
Քահանայապետութեան:»

Ու տեսլած զպատկերին նման կը շինուի ասաճա-
րը: Շէնքի կառուցման կը մասնակցի իր ընտա-
նիքով նաեւ նորահաւատ Տրդատ թագաւորը, որ
մկրտուելով Յովհաննէս աւագանական անունն ա-
ռած էր: Անիկա իր զօրեղ կազմով ու քաջութեամբ
արդէն համբաււոր, չալախովն ահագին քարեր կը
կրէր: Հասարակ բանուորի մը նման կաշխատէր
շինութեան գործին մէջ:

Ն Ե Ր Ա Ր

Նախապէս, Մայր Կաթողիկէ տաճարին մէջ կանգնուած էր միակ սեղան մը, Լուսաւորչի ձեռամբ: Անունը Շողակաթ Ս. Աստուածածին: «Շող աստուածեղէն ի հօրէ լուսոյ ծագեաց»: Եւ Էջմիածնի եկեղեցին, սկիզբները, Շողակաթ անուամբ կը յորջորջուէր: Այս սեղանին առջև է, որ Ամենայն Հայոց Հայրապետը, ծունկի վրայ եկած, և երեսը դէպի ժողովուրդը դարձուցած, Կաթողիկոսական օծումը կընդունի: Տասներկու եպիսկոպոսներ, անոր գլխուն վրայ կը լեցնեն սրբութեան իւղը: Ապա անոր օծեալ գլուխը կը ծածկեն հայրապետական ոսկեթել քողով:

Ազգային հին աւանդութեան մը համաձայն, Նոյ նահապետ, ջրհեղեղէն ետք, Արարատէն վար իջնելով, այս տեղ կանգնած է սեղան: Եւ առաջին անգամ, զոհութեան պատարագը Աստուծոյ մատուցած միեկնոյն սեղանին վրայ: Իսկ ըստ Մովսէս Խորենացիի, այս նոյն սեղանին տեղը կը գտնուէր նախկին Արարմէտ քաղաքի մեհեանին Արտեմիս արձանը:

Շողակաթ Ս. Աստուածածնի սեղանը պարզ ու ճաշակաւոր կերպով դարգարուած է: Անոր կեդրոնական պատկերը կը ներկայացնէ Ս. Երրորդութիւնը, և Աստուածածինը խոնարհ, ինքնանուէր երևոյթով: Ունի նրբակերտ, ոսկենկար ծաղիկներով զրուպուած խաչկալ մը: Ասոր վրայ կը գտնուի Էջմիածնի խորհրդապատկերը: Լիովին ոսկեղօծ է անիկա, վալեղատես, և շրջապատուած հիւսնայի քանդակներով: Զմիւռնիացի ազգային-

ները նուիրած են այս խաչկալը վանքին, Աստուածատուր Կաթողիկոսի օրով: Սաչկալի զոյգ գլուխներուն վրայ դնուած են Հայաստանի նախկին լուսաւորիչներուն, Թադէոս և Բարթողիմէոս առաքեալներուն պատկերները: Թադէոսի ձեռքը Ս. Գեղարդը: Բարթողիմէոսի գիրկը Աստուածածնայ նկարը:

Սաչկալի գրութիւնը, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ շինուած արածին մէջ ընդունուած առաջնական ձեւը կը ներկայացնէ: Սաչկալը, բեմի յառաջակողմէն ներս, սեղանին քովերը և ճակատը դնուած բոլոր բաց մասերը կը դոյցէ հաւասարապէս: Սեղանին աջ ու ձախ կողմերէն ալ, խաչկալն ունի երկու գոներ: Այդ մուտքերուն միջոցաւ կարելի է սեղանին յետնամասի չըջանն ընել: Իրրե հետեանդ ձեւ մը, խաչկալը, արեւելեան Հայաստանի գրեթէ բոլոր եկեղեցիներուն մէջ կը պահպանուի մինչև այս օր:

Այլ ու ձախ կողմերու սեղանները նուիրուած են Ս. Կարապետի և Ս. Ստեփաննոսի անուանց: Անոնք, գետնէն կը բարձրանան, երեքական սանդղեայ աստիճաններով: Այս զոյգ սեղանները, մասնաւորապէս կը ծառայեն եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան արարողութեանց: Ս. Կարապետի սեղանին առջև կը պատրաստուի վկայելի նորընծայ եպիսկոպոսացուն: Ս. Ստեփաննոսի սեղանին քով ալ, Կաթողիկոսը կը լսէ եպիսկոպոսացոյին վկաները: Այս աեղ նորընծան եմբիօրոնի կարգ կատանայ: Իսկ եպիսկոպոսական օծումը կը կատարուի Կաթողիկոսի ձեռամբ, աւագ սեղանին առջև: Այս սեղաններուն քովէն են մուտքերը խոր-

հրդարաններուն և խորան-սրահարաններուն, որոնք լեցուն են թանկագին հնութիւններով :

Կեդրոնական սեղանը կրող մարմարեայ բեմին ճակատը, խորանաձև առանձին հատուածներ կը ներկայացնէ : Եւ այդ հատուածներուն մէջ, կարգաւ, նկարուած են տասներկու առաքելները : Ասոնց մէջ աւելը Աստուածածինը, Յիսուս մանուկը գրկած : Իսկ երկու ծայրերէն մին կը պարունակէ պատկերը Ստեփաննոս Նախալկային : Միւսը Փիլիպպոսը : Բոլորն ալ ոսկեղօծ, ու ծաղկազարդ շրջանակներու մէջ անուած : Կան նաև սորիշ խել մը իւղաներկ հին պատկերներ, տաճարին այս ու այն կողմի պատերուն վրայ գրուած, ըստ պատշաճութեան : Իրենց արուեստական արժանիքով, ասոնցմէ մէկ քանին աչքի կ'իյնան : Զոր օրինակ Ս. Սահակը, Ս. Մեսրոպը, Աւետուժը, Խաչիլոթիւնը, Գեթսեմանի պարտէզը, Ղազարի յարութիւնը, և այլն : Տաճարին մէջի սրբազան նրկարներէն ոմանք գործերն են Ստեփաննոս Լեհացիի, և Նաղաչ Զովնաթանի :

Տաճարին մէջ, ամէն կողմ, կախուած կան ջահեր ու կանթեղներ : Ասոնց բոլորն ալ, յոյժ դեղեցիկ, և նրբարուեստ հնութիւններ են :

Բուն Իջման վայրը, «...յորում տեղւոջ այրն ահաւոր եհար դոսկեուն, ...ուր անչափ թնդիւնք հնէցին սանդարամեստ անդնդոց», տաճարին կեդրոնը կը գտնուի : Այն տեղ, յատուկ սեղան կանդնուած է, դեանէն բարձր, երկու աստիճաններու վրայ : Ընդ տաճարի մայր կաթողիկէին ներքե : Սեղանն ասանց խաչկալի է : Վրան ձգուած ոսկեղօծ և ծաղկեայ թանկագին ծածկոց մը, արծ-

ուենիշով: Այն տեղ գրուած են նաե խաչ, խաչ-
վառ, աւետարան և աշտանակներ: Սեղանին չորս
կողմը, սրբատաշ մարմարեայ, չորս հատ նուրբ
սիւններ կանգնուած են: Կաւանդուի, թէ Տրդատ
թագաւոր այդ սիւնները իր մէջքին վրայ դրած,
բերած է նոյն տեղը: Այս սիւններուն վրայ կը
բարձրանայ կամարաձև, ոսկեղօծ, և գոյնզգոյն
նկարներով զարդարուն փոքրիկ կաթողիկէ մը:
Իսկ այդ կաթողիկէն կը ներկայացնէ տաճարին
հինգ զմբէթները: Վրան կ'երեսն, ի մէջ այլոց
Հօր Աստուծոյ, Որդւոյն, և աղանակերպ Հոգւոյն
պատկերները: Կատարը խաչ մը, կլոր չրջանակով,
ճաճանչարձակ: Ներքին կամարակի բարձունքէն
կախուած է մշտապառ կանթեղ մը, ի յիշատակ
Միածնի Իջման: Սուրբ տեղւոյն շուրջ, զետնէն
զրեթէ մէկ կանդուն բարձր, պղնձեայ վանդա-
կապատով չրջանակ մը կայ: Ասիկա ունի զոյգ մը
դռնակ: Մէկը արեւմտակողմէն, միւսը հարաւային
զիւն: Ժողովուրդը չի կրնար այս դռնակներէն
ներս ոտք դնել: Դուրսը կանդնած, կերկրպագէ:

Աւանդաբար կը պատմուի, թէ Շահ Արաս սոյն
Իջման տեղէն ու սեղանէն տաանհահնգ քարեր տա-
րած է Սպահան: Անիկա այդ քարերուն հետ Պարս-
կաստան փոխադրած է նաե աւագ սեղանի հին
վէմը, որուն վրայ Լուսաւորիչ պատարագած էր:
Շահ Արասի նպատակն էր, կրտուի, իր մայրա-
քաղաքին, Սպահանի մէջ էջմիածնական տաճար
մը կառուցանել, և պարսիկ երկրին հայոց սրտերը
անոր հետ կապել:

Ահագին տեղ գրաւած են տաճարին մէջ, զլիա-
ւորապէս չորս հատ քառանկիւն, հաստ, հաստա-

տուն ու լաշանիստ սիւներ : Ասոնց վրայ կը հանգ-
 չի հսկայ մայր կաթողիկէն, որուն երկարաձիգ
 լուսամուտներուն մէջ տեղերը կը պատկերանան
 դարձեալ տաներկու առաքեալները : Մինչև իջ-
 ման տեղին առջև կը հասնի եկեղեցիին ատենան,
 որ բաժնուած է դասերէն վանդակարդեկներով :
 Այս տեղ, ժողովուրդը, կը կանգնի միշտ ոտքի
 վրայ : Տաճարը, ուստահայ բոլոր եկեղեցիներուն
 պէս, նստարաններ չունի : Ընդունարանի դետնին
 կեդրոնը, տախտակամած է : Իսկ քովի բաժինները
 քարայտաւկուած են : Իջման սեղանին քովի երկու
 դասերուն մէջ կը կանգնին կարգաւ վանքի միա-
 բանները : Ասոնց առջևի կրկնակի նախադասերուն
 մէջ ալ, ուր դպիրները կ'երգեն, կը շարունակեն Գէ-
 որգեան ճեմարանի ժառանգաւորները : Ըջմարիտ
 բանակետդ մը, զինուորներով ու զօրապետներով
 լեցուած : Տեսնողին խորին պատկառանք կ'ազդէ
 այդ սեւազգեստ, լըջադէմ կրօնականներու բանա-
 կը : Իսկ այդ բանակի վերին, ընդհանուր հրամա-
 նատարին, Վեհափառ Տիրոջ երեսման ու ներկա-
 յութիւնը, աւելի պատկառազու : Նորին Սրբու-
 թեան, Կաթողիկոսի, ամենօրեայ աթոռը զրուած
 է տաճարի ձախ կողմի վարի սիւնին առջև : Հան-
 դիտական ու տօնական օրերու յատկացուած Հայ-
 բապտիստական աթոռին տեղն ալ տաճարի նոյն ձա-
 խակողմեան վերի սիւնին ստորտար : Առաջին ա-
 թոռը ընկուզենիի ընտիր փայտէ չինուած է : Ամ-
 բողջութեամբ քանդակազարդ : Գմբէթին վրայ
 կան փոքրիկ կաթողիկէներ : Կը յիշատակուի, թէ
 այս փառաւոր աթոռը Ժէ. դարուն, Ինովկէնտիա-
 նոս ԺԲ. Պապի կողմէ, Հոռմէն նուէր խրկուած է

Էջմիածին, Հայոց Հայրապետութեան: Երկրորդ
աթոռը ստապիւեայ է: Այս աւելի նրբակերտ ու
թանկագին դահը իր վրայ կը կրէ նոյնպէս քան-
դակադարձեր և կաթողիկէներ: Ասոնց ներքեւ ալ,
ոսկեզօծ և կապտադոյն ամպհովանի մը: Գեղար-
ուեստական սոյն հրաշալիքը նուիրուած է Ակնցի
Մահաւսի Մինասի որդի Սեղբոսէն, և Նազարի
որդի Մահաւսի Առաքելէն:

Ս. ԷՋՄԻԱՇՆԻ ՎԵՀԱՓԱՌԻՆ ԳԱՀԸ

Դարերէ ի վեր կատարուած նորոգութիւնները պատճառ եղած են, որ տաճարի նախնական և յաջորդական որմանկար զարդարանքները տակաւ ջնջուին: Մեծատաղանդ Նաղաշ Յովնաթան նկարչին գծած աննման ծաղկենկարներէն շատերն ալ վաղուց եղծուած են: Ու ասոնց տեղերը, եկած են բոնելյու հետզհետէ նոր ծաղկենկարները:

Ամէն կողմ բացուած բազմաթիւ լուսամուտներ կան, խոշոր ու մանր, ալլելայլ ձևերով: Այսպէս, տաներկու հատ մեծ կաթողիկէի շուրջը: Մէկ աւագ սեղանին ճակատը: Եօթը արեւմտեան կողմը: Ինը հարաւային պատին վրայ: Հիւսիսակողմեան բարձունքն ալ ութը հատ, որոնցմէ երեքը գոցուած են յետոյ:

Գլխաւոր սեղանին երկու կողմը, ուր ճեմարանցիները կը կանգնին, առաջ կային երկու խորաններ: Անոնք նուիրուած էին Լուսաւորչի և Սրբոց Յակոբեանց անուններուն: Հիմա վերցուած են: Այս կարգադրութիւնը բրած է Խրիմեան Կաթողիկոս: Խորաններն անյարմար կազմ մը ու զիրք մը ունէին: Ասկէ գատ, շատ ալ տեղ կը զբաւէին արդէն անբաւական տաճարին մէջ:

Մայր կաթողիկէի շրջանակին մէջ կան գոյնգոյն, խոշոր տառերով արձանադրութիւններ: Ասոնք կը յաւերժացնեն յիշատակները տաճարը հիմէն վերանորոգողներուն: Սոյն արձանադրութեանց վարի կարգը կը գտնուի նաև տաճարը ծաղկենկարող և պատկերազարդող Յովնաթանի յիշատակարանը: Մասնակի վերանորոգումներ կամ շինութիւններ կատարողներուն ալ նուիրուած բազմաթիւ յիշատակարաններ կան ամէն կողմ:

Երեք դուռ ունի տաճարը: Մայր դուռը հաստ,
 եպենոսէ շինուած, վեհատեսիլ երեսօթ մը կը կրէ:
 Վերջին անգամ նորոգուած է Թիֆլիսի կուսանաց
 վանքի աւագ սարկաւադուհի Հովսիփէ Աղեք-
 սանդրեան թահիրեանցի կողմէ, 1889ին: Յիշա-
 տակարանը դրան վրայ: Աջ կողմի դուռն ալ, ըստ
 արձանագրութեան, ի նորոյ շինել տուած է Թիֆ-
 լիսցի Գէորգ քահանայ Գալստեանց, զարձեալ
 1889ին: Չախակողմեան դուռն ես, միենոյն 1889
 թուին նորաշինուած է: Այս վերջնոյն ալ ծախար
 հողացած է Թիֆլիսի կուսանաց վանքէն կոյս մը,
 Յեկրոսինէ Արիմեիլեանց:

Գ Ո Ւ Ր Ա Ր

Առաջին անգամ, տաճարի զբոսերեւոյթին վրայ աչքի կ'իյնան զանգակատները: Թուով չորս հատ են անոնք: Եռայարկ մայր զանգակատունը, տաճարին արեւելեան կողմը, վեհարանին զիմաց, մուտքի մայր զբոս առջեւն կը բարձրանայ կաթողիկէաձե: Զայն շինել տալ սկսած է Փիլիպպոս Ա. Աղբակեցի Կաթողիկոս, 1655ին: Աւարտած է Եղիազար Ա. յնթապցին, 1682ին: Տաճարին նախկին զանգակատունը ի՞նչ ձեռնեցած է: Զի գիտցուի: Գեղաքանդակ ու վեհաշուք երեւոյթով մը կանգնող այս մայր զանգակատան երբորդ յարկին մէջ կայ սեղան մը, յանուն Գարբրիէլ և Միքայէլ Հրեշտակապետաց: Ներսէս Աշտարակեցիի օրով, զեռ պատարագ կը մատուցուէր այնտեղ, Հրեշտակապետաց ու Համբարձման տօներուն: Միւս երեք զանգակատները, իրենց մօր պատկերին մանրանկարները կը ներկայացնեն: Շինուած են, դարձեալ, նոյն Եղիազար Կաթողիկոսէն: Ասոնցմէ մէկը կը կանգնի Շողակաթ Ս. Աստուածածնի սեղանի կամարին վրայ: Երկրորդը Ս. Սահականոսի խորանին կամարայարկը կը հովանաւորէ: Իսկ երրորդը կը գտնուի Ս. Կարապետի սեղանի կատարին վերեր: Այս վերջին երեք զանգակատներու զանգակները կը հնչեցնեն միայն տօնական ու հանդիսաւոր օրերուն: Մեծ ու պզտիկ բոլոր զանգակներու աշխարհ քաղցրահնչիւն ձայները, միանալով իրարու, զեղեցիկ համանուագ մը ու երկնային երաժշտութիւն մը կը կազմեն: Լսողը յոյժ քաղցր ու ողորդ ապաւորութեամբ մը կը լցուի: Զանգակներուն մէջ իր մեծութեամբ նը-

շանաւոր է թիպէթեան կոչումը: Անիկա իր վրայ
կը կրէ թիպէթերէն արձանագրութիւններ:

Նախկին կաթողիկէ տաճարը, աւանդութեան մը
համաձայն, ճշգրտօրէն խաչածեղ զիրքով կառուց-
ուած էր: Ըստ Շահխաթունեան եպիսկոպոսի,
զայն չափած է Դաւրիժեցի Առաքել պատմիչը:
Սա գտած է, թէ տաճարն ունէր 52 կանգուն եր-
կայնութիւն, 48 լայնք, և 35 կանգուն բարձրու-
թիւն: Բարձրութիւնն ու լայնքը, այժմ ալ նոյնն
են: Միայն երկարութիւնը աւելցած է: Պատճառը
Գէորգ Դ-ի շինել տուած երեք խորաններն են,
արեւելեան կողմը, սեղաններուն ետեւ, պատին հա-
ւասար լայնքով: Այս յաւելուածական շինու-
թեամբ, տաճարն արտաքուստ իր խաչածեղ զիրքը
չէ կորսնցուցած զարձեալ: Եւ սակայն, նոր կար-
ծիքի մը համեմատ, տաճարն իր խաչածեղութիւնն
ստացած է վերջէն: Տաճարը առաջ քառակուսի
զիրք մը ունեցած է, կրտսի: Այս քառակուսիու-
թեան պատմութիւնն ըրած է Ներսէս Ե. Աշտարա-
կեցին: Ռուս-Պարսկական պատերազմի միջոցին,
տաճարը, երկար ժամանակ իրրեւ ընդ ծառայած
է: Ռուս զինուորները, գիշեր ցորեկ այդ տեղ բնա-
կած, և տաճարի տանիքին վրայ շարունակ կրակ
վառած են: Ասկէ տանիքը աւերուած է: Եւ տեղա-
ցող անձրևներն սկսած են վար, տաճարին մէջ
վազել: Ուստի, Ներսէս, տանիքը քանդել տալով,
նորոգած է: Ու այդ նորոգութեան միջոցին, զար-
մանքով տեսած է, թէ ի սկզբանէ անտի խաչածեղ
կարծուած տաճարը քառակուսի է: Շէնքին վրան
ու մէջը, երեսն եկած կարգ մը բացայայտ նշան-
ներ ևս այդ իրողութիւնը հաստատած են:

Ճարտարապետական քննութեան մը արդիւնքին ալ նայելով, տաճարին արեւելեան կողմին կից շինուած այժմու երեք խորաններուն տեղ շինութիւն մը դոյութիւն ունեցած, և յետոյ քանդուած է: Թուրք կայ, թէ այդ քանդուած շինութիւնը կը ներկայացնէր երկու մատուռներ: Եւ ատենցմէ մէկուն ճակատի զարդամասը պահուած է մինչև այս օր: Կ'ըսուի, թէ էջմիածին առաջ երեք եկեղեցիներէ բաղկացած էր: Երկրին թիւրքերը, մինչև հիմա ալ, էջմիածինը «Երեք եկեղեցի» կը յորջորջեն արդէն իրենց լեզուով: Այդ անուանումն անշուշտ հիմունք մը ունեցած է: Սակայն զարմանալի է, որ էջմիածնի պատմութիւնը այդ մասին բան մը չըսեր:

Մինչև այսօր, տաճարին արտաքին երևոյթին վրայ կը նշմարուին կարգ մը հնութեան հետքեր, և խաչքարեր:

Այսպէս, հիւսիսային կողմի պատին բարձունքը, կտուրին մօտ, կայ հին արձանագրութիւն մը, որ եղծուած և խիստ դժուար ընթեռնելի դարձած է: Պատմարան Շահաթունեան Լախիզպաս կ'ըսէ թէ այդ արձանագրութիւնը կը ներկայացնէ տաճարին առաջին անգամ կրած նորոգութեան յիշատակութիւնը: Արձանագրութիւնը յունարէն է, վստայի այդ նորոգութիւնը կատարուած է Արշակունեաց այն շրջանին մէջ, երբ որ հայերը իրենց սեփական տառերը չունէին դեռ: Այդ յիշատակագրութիւնը, ըստ հնագէտ Պօպէի ալ, աղօթքներ կը ներկայացնէ: Քանդակուած խաչազմի մը չորջու գրուած է յունարէն. «Օգնեա՛ ամենայն աղօթողաց յեկեղեցւոյ»: Սաչի թեւերուն մէջ կայ մաղ

թանք
կողմ
աղաւ
Ասիկ
քանդ
Իսկ
բաժն
խօսք
կայ»
կայ»
ալ եր
նուած
բեղին
անուն
մասին
նարէ
թեւոն
կողմ
մը վ
յառա
դին
պատ
լա»:
կա ու
ւոյթ
է, և
ապե
Հա
մանր
գաւթ
է ընդ

Թանք մը, առ Զուրթայ: Բոլորակէն դուրս, վերի
կողմի երկու անկիւնները, զետեղուած են մէյ մէկ
աղանի, դէմ առ դէմ, թռչելու գիրքի մը մէջ:
Ասիկա որոշ կերպով տեսանկիւն է: Աղանիներու
քանդականկարը, խիստ յաջող կերպով դնուած է:
Իսկ բոլորակին վարի կողմը, կայ երկու մասի
բաժնուած ուրիշ գրութիւն մը: Առաջին մասի
խօսքերն են. «Տէր, ողորմեա՛ ծառայի քում Արք-
եայ»: Իսկ միւս մասինը. «Տէր, ողորմեա՛ Ելպեթ-
եայ»: Արձանագրութեան պատուանդանին կողմն
ալ երկարածիդ ու գեղեցիկ շրջանակի մը մէջ առ-
նուած են սա անունները. Դանիէլ, Տիրայր և Գա-
րեգին: Հաւանորէն տաճարը վերանորոգողներուն
անունները: Քիչ մը անդին, նոյն պատին վերնա-
մասին վրայ կայ ուրիշ քար մը, դարձեալ յու-
նարէն արձանագրութեամբ, բայց որոշ ու ըն-
թեռնի: Գրուած է «Բաւլոս»: Եւ գրութեան վերի
կողմը փորագծուած է Պօղոս առաքեալը, աթոռի
մը վրայ նստած, գլուխը բաց, և ձեռները դէպ
յատաջ կարկառած: Առաքեալին դէմ, քիչ մը ան-
դին դնուած է միանձնուհի մը: Այս վերջնոյն
պատկերին ներքե ալ յունարէն գրուած է «Թէկ-
լա»: Հայերը դայն Թեկղի կոյս կանուանեն: Անի-
կա օտքի վրայ կանգնած է: Շատ խոնարհ երե-
ւոյթ մը ունի: Չեռքերը իր կուրծքին վրայ ծալած
է, և աղբրաբերու նայուածքն ուղղած Պօղոս ա-
ռաքեալին:

Հարաւակողմեան պատին վրայ կը նկատուին
մանր ու խոշոր բազմաթիւ խաչքարեր: Վարը,
գաւթին վրայ բացուած դուռ մը կայ: Հիմա գոց
է ընդ միշտ: Ըստ աւանդութեան, Տրդատ Թա-

զաւոր միշտ այլ զանէն տաճար կը մտնէր, ասան-
ձին աղօթելու համար: Կը թուի թէ տաճարին
մէջ ալ չըջափակ մասնաւոր աղօթաւայր մը ու-
նեցած է հայոց արքան: Սակայն այլ աղօթատեղ-
ւոյն հետքն իսկ չի կայ այժմ:

Մայր զանգակատան ճակատը զետեղուած քարի
մը վրայ կը պատկերանայ Յիսուս Փրկիչ, որ աջը
բարձրացուցած, կը հովանաւորէ վանքը: Զան-
գակատան հարաւային ճակտին վրայ ալ պատկե-
րադնուած է Գրիգոր Լուսաւորիչը, զգեստաւոր-
ուած: Նոյն զանգակատան հիւսիսակողմը, դարձ-
եալ քարի մը վրայ, կերեայ Տրդատ, իր արքա-
յական հագուստով:

Պատմական յիշատակներով լեցուն այս տաճարը
անշուշտ, ունեցած է ուրիշ հին, հետաքրքրաշարժ
արձանագրութիւններ ու խորհրդագներ ալ: Սա-
կայն, անոնք, հետզհետէ, մերթ րնդ մերթ կա-
տարուող մեծ ու պզտիկ նորոգութիւններու ժա-
մանակ, անհետացած են իսպառ: Ի՞նչպէս և ի՞նչ
պարագաներու տակ կորսուած են այլ հնութիւն-
ները: Որո՞նց կողմէ, և ո՞ւր տարուած են անոնք:
Հողին ներքե՞ն են, թէ վրան: Այս հարցումներուն
ոչ ոք կրնայ գրական պատասխան մը տալ:

Կալ
պատմ
ճարն
ունեց
ճակը
ներու
զին ո
անմի
Սառ
կը նե
ղիկոս
Պ
Գրի
երբ ո
ատեն
ղիկոս
բաւն
կի յի
ունեց
Թագ
պետ
Մուշ
Ժան
ու թե
նը: Պ
թիւի
եկեղ
իր հ

ԷՁ ՄԸ ՏԱՃԱՐԻ, ՄԱՅՐ ԱԹՈՌԻ ԵՒ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԷՆ

Կաթողիկէ տաճարն ու մայր աթոռը, իրենց պատմութեամբ, կապուած են միմիանց հետ: Տաճարն ու աթոռը, հաւատարմօք միաժամանակ, ունեցած են միեւնոյն ծաղկեալ կամ աւերուն վիճակը: Իսկ այս երկուքէն անրաժան կաթողիկոսներու պատմութիւնը, հայերին կը կազմէ հայ ազգին ու եկեղեցւոյն ունեցած միւրթարական կամ անմիւրթար կեանքին:

Ստորեւ ուրուագծուածը, համառօտ պատկեր մը կը ներկայացնէ այդ կեանքէն: Հակաթոռ կաթողիկոսաց անունները յիշատակուած չեն:

Պարբեազնեան քուական

Գրիգոր Պարթև, հայոց առաջին Հայրապետը, երբ որ 303 թուին կաթողիկէ տաճարը չինեց, նոյն առեւ հաստատեց նաեւ կաթողիկոսարանը: Կաթողիկոս, ինչպէս յայտնի է, յունարէն «գաթօլիգոս» բառն է, որ կը նշանակէ բնդհանրական: Անցողակի յիշենք, թէ հայ եկեղեցին, Գրիգորէ առաջ ունեցաւ քանի մը հոգևոր պետեր: Յաջորդները թաղէոս և Բարթողիմէոս առաքեալներուն: Այդ պետերն են Զաքարիա, Զեմենտոս, Ատրներսէհ, Մուշէ, Շահէն, Շաւարշ, Ղեոնդիոս և Մեհրուժան: Ոմանք նահատակուած: Անոնց դործունէութեան շրջանը տեւեց զրեթէ մինչև 260 թուականը: Պատմութիւնը անոնցմէ կանցնի Գրիգոր Պարթևի, որ առաջին պաշտօնական պետն եղաւ հայոց եկեղեցւոյ: Սակայն, Գրիգոր Ա. երկար չի մնաց իր հայրապետական աթոռին վրայ: Քաջուցաւ

Դարանալեաց գաւառի Մանեայ այրը: Աթոռ
բարձրացաւ անոր կրտսեր որդին, Արիստակէս
Ա., 325 թուին, երբ իր հայրը վախճանեցաւ:
Նրկիոյ Ս. Ժողովին մասնակցող այս հայրապե-
տը, մայր աթոռն ու տաճարը պայծառ վիճակի
մէջ պահեց մինչև 333 թուականը: Ու երբ որ նոյն
թուին Ծովաց աշխարհ իր հօտին այցի գնաց,
Արքիպայոս անուն իշխանէ մը սրամահ եղաւ:
Երբորդ հայրապետը, Գրիգոր Ա.ի մեծ որդին,
Վրթանէս Ա., 333ին գահ նստաւ: Սա նոյնպէս
իրեն թողուած ժառանգութիւնը ըստ արժանւոյն
պահպանեց, քանի զեռ ողջ էր Տրդատ թագաւոր:
Բայց այս վերջնոյն մահէն ետք, քանի մը նա-
խորարներու գրգամբ, «արք արիւնահղք» կա-
լանեցին ու ահաբեկեցին գայն: Եւ եկեղեցական
պաշտամանց կարգեր ու կանոններ հաստատող
այս հոգեւոր պետն ալ, զոհ գնաց 341 թուին:
Յաջորդ հայրապետն եղաւ անոր նոյնքան արժա-
նաւոր որդին, Յուսիկ Ա., 341 թուականին: Սա,
չի նայելով իր երկու անմեղ զաւակաց զաւա-
գրութեամբ սպաննուելու վշտին, կատարեալ
անձնուիրութեամբ, պաշտպանեց աթոռն ու եկե-
ղեցին: Դէմ կանգնեցաւ քաջարար, ամէն տեսակ
կործանիչ ոտնձգութեանց: Ինքն էր, որ 347ին,
հերոսական խիզախութեամբ մը, իր սաքերուն
տակ առնելով փշրեց Չար Յուլիանոս կայսեր
պատկերը: Ու ասոր վրայ, հայոց վախկոտ Տիրան
թագաւորի ցաւման նշատակ եղաւ, և «զանեալ
ջայլ ոտիւք», մարտիրոսացաւ: Տարի մը ետք,
342ին նոյն Տիրանի հրամանաւ կաթողիկոսա-
ցող, և չորս տարիէն վախճանող Լուսաւորչա-

սերունդ Աշախատցի Փառէն Ա.ի օրով ալ, տա-
նարն ու աթուր անվթար մնացին: Թէև, տեւորդ
է ըսել, թէ անոնք կը կառավարուէին թագաւորին
կամայականութեանցը համաձայն:

Մեծն Ներսէս, Լուսաւորչի թոռն թուր, 353
թուին յաջորդեց Փառէն Ա.ի: Անիկա, «իբրև ար-
փի գունագեղ իմաստութեամբ» ճշմարիտ համա-
ւովը փայլեցաւ: Հայաստանը թշնամիներէ ազատ
կացոյց, և վայելչապէս բարեկարգեց: Հազարա-
ւոր ազգօգուտ հաստատութիւններ հիմնեց: Մայր
աթոռն ու հայ եկեղեցին աւելի պայծառացուց:
Ազգին ու եկեղեցիին հզօր պաշտպան կանգնելուն
համար ալ նա հայածուեցաւ ու տառապեցաւ:
Յունաց Վաղէս կայսրը զայն քսորեց Միջերկ-
րականի Պաթմոս կղզին: Յետոյ, սակայն, իր
քսորանքէն ազատուելով, Կ. Պոլսոյ հարիւր յի-
սուն հայրապետաց Ս. Ժողովին մասնակցեցաւ
Ներսէս Ա.: Արշակի որդին Պապը, Հայաստան
բերելով, թագաւոր կարգեց: Եւ զիտենք, թէ
ինչպէս վերջը, թշուառ հօր մը աւելի թշուառ
որդին, անորժան Պապ թագաւոր, իր և համայն
ազգի բարերար Ներսէսը թունաւորելով մահա-
ցուց: Այդ մեծ եղեւնը տեղի ունեցաւ 373 թուի
յուլիս ամսոյ 25րդ օրը: Եղերարախտ սուրբին
մարմինը, ազգային փառաւոր յուզարկաւորու-
թեամբ, տարուեցաւ նախկին Թիլ աւանի, այժմու
Թորգան գիւղի, եկեղեցին: Այդտեղ հանդէսեան
առհասարակ բոլոր Պարթևազն առաջին հայրա-
պետները, որոնք, անողոր ճակատադրով մը,
միշտ տանջալից և ահով ու սարսափով լեցուն
կեանք մը ունեցան: Մեծն Ներսէսի յաջորդ Շա-

հակ Ա.ի չորս տարուան պաշտօնավարումէն ու վախճանումէն ետք, 377 թուին հայրապետական գահ բարձրացաւ Զաւէն Ա. Մանազկերացին: Ասոր օրով է, 380 թուականին, որ Էջմիածնի տաճարն ու կաթողիկոսարանը, իրենց հիմերէն քանդուեցան: Եկեղեցիին հետ ազգն ալ սանակոխ եղաւ: Յարձակողները, պարսիկ զօրքերը: Ու թըշնամի բանակին առաջնորդը, հայ զօրավար մը, Ուրացոյ Մերութան Սիւնեցին: Շահակ Ազրիանոսեանի այս ազգականը, Զաւէն Ա., տաճարի և կաթողիկոսարանի քանդման գէպէն մէկ տարի ետքը վախճանեցաւ: Ուստի, չի կարծուիր, թէ անիկա զանոնք վերականգնեց: Թերևս Զաւէնի եղբայրը, Ասպուրակէս Ա., կատարեց աւերած հաստատութեանց վերաշինութիւնը: Հաւանական է: Ասպուրակէս ժամանակ ունեցաւ այդ գործին ձեռնարկելու: Անիկա 381ին կաթողիկոս եղաւ, և հինգ տարի, մինչև իր վախճանը, պաշտօնավարեց, համեմատաբար աւելի անդորրաւէտ պայմաններու մէջ:

Մեծն Սահակ Պարթև, հայոց հայրապետ հրաշակուեցաւ 387 թուին: Պատմութիւնը շատ էջեր նուիրած է արժանապէս, ազգին սիրելի և բազմերախտ այս հոգեւոր պետի նուիրական յիշատակին: Անիկա իրօք, իր հօր, Մեծն Ներսէսի պէս, անձնուէր և եռանդուն հայրապետ մը եղաւ: Հայոց ազգային և եկեղեցական գործերն ու հաստատութիւնները, յոյժ բարեկարգ, և պայծառազոյն վիճակի մը հասցուց: Օգնեց Մեսրոպին, հայերէն տառերու գիւտի գործին մէջ: Մեսրոպի և Վոսմաշապուհի գործակցութեամբ, հայ գիրն ու

դրականութիւնը ծաղկեցուց։ Ս․ Գիրքը թարգմանեց Մեսրոպի հետ։ Սահակ ալ, հօրը նման չառ տառապեցաւ ազգին համար։ Եւ վախճանեցաւ 439 թուի սեպտեմբերի 7ին։ Մինչև 444 թուականը աթոռը կառավարուեցաւ տեղակալներով, որոնցմէ մէկն էր Մեսրոպ։

444—1439

Յովսէփ Ա․ Հոգեցմեցի, աշակերտ Սահակ Պարթևի և Մեսրոպի, կաթողիկոս եղաւ 444ին։ Սա ևս, Պարթևազանց նման, յաւէտ խնկելի յիշատակ մը թողուց, հայ ազգին ու եկեղեցիին նկատմամբ իր տածած անձնանուէր զգացումներով։ Նախագահեց Շահապիվանի ժողովին, 445 թուին։ Իսկ 450ին դամարեց Արտաշատի ժողովը։ Ինչպէս յայտնի է, այս հայրապետն եղաւ քաջալերիչ ոգին Վարդանանց սուրբ պատերազմին։ Եւ ինքն ալ զընաց կոտի դաշտը։ Վերջը բռնուելով Սիւնեաց անօրէն Վասակէն, իր քաջամարտիկ ընկերներովը գերեմարեցաւ Պարսկաստան։ Ու այնտեղ ալ նահատակուեցաւ, 454ի յուլիսի 25ին։ Երկու Մանազկերացիներ, Մելիսէ Ա․, և Մովսէս Ա․, աչքառու գործունէութիւն մը չունեցան զրեթէ։ Պատմութիւնը անոնց պաշտօնավարութեան թրւականները կը յիշատակէ։ Առաջինը բնարուեցաւ 452ին, և վախճանեցաւ չորս տարիէն։ Երկրորդին բնարութիւնը տեղի ունեցաւ 456ին, իսկ վախճանը 461ին։ Գիւտ Ա․ Արահեզցի, որ 461ին կաթողիկոս բնարուեցաւ, բաւական տառապանքներ կրեց։ Աքսորուեցաւ, և ապա, առանձնացաւ մինչև իր վախճանը, որ տեղի ունեցաւ 478 թուին։

Յովհաննէս Ա. կամ Յովհան Մանդակունի, աշակերտ Թարգմանչաց, աթոռ նստաւ 478ին: Այս միջոցներուն, Հայրապետական աթոռը Էջմիածինէն սրահ մը փոխադրուեցաւ Դուին: Արդէն Վարդանանց պատերազմէն յետոյ, Էջմիածին առհասարակ պարսկաց յարձակման ահին տակ կը գլուխուէր: Եւ իրօք, յարձակումներ ալ բրին աւերումի ու քանդումի այլ մոլորանդ ուխտեալները: Մանդակունի ազգային, քաղաքական ու եկեղեցական յիշատակի զօրծունէութիւն մը ունեցաւ: Գրոց մարդ, և ներշնչուած հոգի մը, միեւնոյն ժամանակ: Անիկա վախճանեցաւ 490ին: Մանդակունին նման, Դուին նստող բոլոր կաթողիկոսներն ալ, միշտ մասնաւոր հոգածութիւն մը ցոյց տուն Էջմիածնի տաճարին նկատմամբ: Հայազգի իշխաններն ևս անտարբեր չի գտնուեցան այլ մասին: Անոնցմէ ոմանք, երբ որ պատերազմներէ յաղթական կը վերադառնային, կը հանդիպէին Վարդաշատաւ, և մայր տաճարին մէջ զոհարանական աղօթք ու պատարագ մատուցանել կուտային: Այս առթիւ, անոնք նուէրներ կընէին, և կամ շինութիւններ կը կառարէին: Վահան Մամիկոնեան զօրավարը, ասոնց մէկ վալլուն օրինակը կը հանդիսանայ: Երբ որ անիկա, պարսից յաղթելով, Էջմիածին եկաւ, զոհարանութիւն մատուցանելու, զարձեալ աւերուած տաճարը հիմերէն նորոգեց: Շինել տուաւ նաեւ միանձնեայ կրօնաւորներու յատուկ վանատուն մը, որուն կառավարիչ կարգեց Ղազար Փարպեցին: Մենաստանը տակաւ բարեկարգ վիճակ մը ունեցաւ, շնորհիւ միաբաններու մէջ տիրող համերաշխ ու կարգապահ

ողիւն: Մանդակունիի աշակերտը, Բարդէն Ա. Ոթմսեցի, 490ին կաթողիկոս, մեծ նախանձախնդրութիւն ցոյց տուաւ աթոռին ու եկեղեցիին հանդէպ: Անիկա, 506ին և 513ին ժողովներ գումարեց ի Դուին: Հայ, վրացի և աղուան եպիսկոպոսներու հետ հերքեց Քաղկեդոնի ժողովին տրամադրութիւնները: Վախճանը 515ին: Յաջորդը Սամուէլ Ա. Արծկեցի, 516ին: Ասոր վախճանման տարին, 526ին, Մուշէ Ա. Այլարերդցին ելաւ ի գահ: Մուշէի մահուամբ, 534, Սահակ Բ. Ուղկեցին ընտրուեցաւ նոյն թուին, և հինգ տարի պաշտօնավարեց: Քրիստափոր Ա. Տիրաութեցի, 539էն մինչև 545: Նոյն տեղացի Ղևոնդ Ա., երեք տարի գահին վրայ մնալէ յետոյ վախճանեցաւ: Ներսէս Բ. Բագրևանդցի, որ 548ին ընտրուեցաւ, կարևոր ժողով մը գումարեց Դուինի մէջ: Ներսէս Բ. ի մահէն ետք, 557ին, Յովհաննէս Բ. Գաբղէ-Լան նստաւ աթոռ, մինչև 574 թուականը, երբ վախճանեցաւ: Նոյն տարին ընտրուեցաւ Մովսէս Բ. ր, Արտղածոտնի Եղիսփարդ գիւղէն: Ասոր համար «այր մեծիմաստ և հանճարաւոր» յիշատակութիւնն եղած է: Արդարեւ օգտակար ծառայութիւններ մատուց անիկա: Ժողով կազմելով, հայոց թուականն ուղղեց: Պարսից խոսքով թագաւորին զիմելով, մոզերու կողմէ հայոց վրայ ի գործ զրուած խտտութիւնները մեղմացնել տրուաւ: Վախճանը 604ին: Արրահամ Ա. Աղբաթանցի ևս, 607ին կաթողիկոսանալով, Դուին ժողով գումարեց, և վախճանեցաւ 615ին:

Կոմիտաս Ա., Արագածի Աղձ գիւղէն, ընտրուեցաւ 615ին: Բանաստեղծ և չինարար հայրա-

պետ: Այլ և այլ վերաշինութիւններ կատարեց: Ի մէջ այլոց Հոխիսիմեայ վանքի եկեղեցին: Կոփածոյ քարերով վերակառուցանել տուաւ նաեւ մայր տաճարի մեծ կաթողիկէն, որ առաջ փայտէ էր: «Անձինք նուիրեալք»-ի այս հեղինակի վախճանին, 628, գահակալեց Քրիստափոր Բ., Ապահունեաց տնէն: Նախարարներու յարուցած չփութութեանց պատճառաւ, աթոռը թողուց երկու տարի ետքը: Գնաց Մասիսի ստորոտը դանուոյ Ուղեաց գիւղը, և հոն, խստակրօն վարքով մը իր օրերը վերջացուց: Եղբ Ա. Փառածնակեացի, 630ին կաթողիկոս: Կարնոյ ժողովը դամարեց, և 641ին վախճանեցաւ:

Ներսէս Գ., Տալոց աշխարհի Իշխան դիւղէն, 641ին աթոռ նստելով, շինարար կաթողիկոս մը եղաւ: Ահա՛ թէ ինչու անիկա «Ծինոց» մականունն ստացաւ: Այլ եկեղեցիներու շինութիւններէն զատ կաթողիկէ տաճարին վրայ ինչ ինչ նորոգութիւններ բրաւ: Ազգը պահպանեց: Դուինի ժողովը կազմակերպելով, եկեղեցական բարեկարգութիւններ հաստատեց: Հուսկ հապա, Հայաստանը ազանդաւորներէ մաքրելու մեծ ջանքեր թափած ատենը, 661ին, վախճանեցաւ: Անաստաս Ա., Ակոսեցի, բնորոշեցաւ 661ին: Վախճանեցաւ 667ին: Իսրայէլ Ա., Ոթմսեցիի կաթողիկոսութիւնը 667ին: Մահը 677ին: Սահակ Գ. Զորափորի Արքունաչէն դիւղէն, 677ին հայրապետ: Ծղթայաւ կապ դերեփարեցաւ Դամասկոս: Յետոյ, Հայաստան արշաւող Մուհամմէտ Ոգրայ Հագարացիին բնդ առաջ դնաց, զայն հաշտեցնելու համար: Սակայն, Խառանի մէջ, հիւանդ, անկողին ինկաւ:

Եւ վախճանեցաւ 703ին, Մուհամմէտի զգաստութեան համար անոր ուղղուած իր նամակը ձեռքին մէջ բռնած: Աւանդութեան մը համաձայն, բրնձնակալ Հաղարացին վախճանեալ Սահակին կը մօտենայ, իրեն ուղղուած նամակն առնելու: Եւ կը տեսնէ, թէ Սահակ, այդ միջոցին, որպէս թէ կենդանացած, թուղթը բռնող ձեռքը իրեն կը կարկատէ: Եղիա Ա. Արճէչցի, ընտրուեցաւ 703ին: Մահը 717ին: Յովհաննէս Գ. ի ընտրութիւնը 717ին: Տաշրաց Օծուն զիւզէն եղող այս հոգեոր պետը իմաստասէր անձ մըն էր: Եւ «Իմաստասէր» ալ մականունուեցաւ: Օձնեցին նախադահեց Դուինի և Մանազկերտի ժողովներուն: Ազանդաւորները հալածեց Հայաստանէն: Վախճանեցաւ 728ին: Նոյն թուականին ընտրուեցաւ Դաւիթ Ա. Արամունցի: Այս վերջնոյն մահէն ետք, 741ին, կաթողիկոս՝ Տրդատ Ա. Ոթմսեցի, մինչև 764 թուականը: Տրդատ Բ. Դասնաւորեցի ընտրութիւնը 764ին: Վախճանը 767ին: Սիոն Ա. Բաւոնեցի, Պարտաւի ժողովին նախադահեց: Ի Տէր ննջեց 775ին: Եսայի Ա. Եղիզատուռչեցի, 775էն մինչև 788: Ստեփաննոս Ա., Դուինցի, Երկու տարի: Յովար Ա., նախորդին հայրենակից, միւսին մէկ տարի կաթողիկոս: Սողոմոն Ա., Գառնեցի, նոյնպէս մէկ տարի: Իսկ Գէորգ Ա., Բիւրականցի, «Հոյլորբուկ» մականունակալը, Երեք տարի պաշտօնավարեց, և վախճանեցաւ 795ին: Անոր յաջորդն եղաւ, նոյն թուին, Յովսէփ Ա. Փարպեցի, «Կարիճն կոչեցեալ»: Սա մայր աթոռի կարուածներն պաշտպանելուն համար, հալածուեցաւ Խուզիմա ոստիկանէն: Շղթայակապ բանտ գրը-

ուեցաւ : Ու վերջապէս, իր վիշտէն վախճանեցաւ 806ին : Դաւիթ Բ. , Կակաղցի, 806էն մինչև 833 : Յովհաննէս Դ. , Ովայեցի, 833—855 : Զաքարիա Ա. Զաղեցի, նախորդին նման 22 տարի կաթողիկոս : Գէորգ Բ. Գառնեցի, 878էն 898 : Ասոր յաջորդող Մաշտոց Ա. Եղիվարդցին, մէկ տարիէն վախճանեցաւ, աշխինքն 899ին :

Յովհաննէս Ե. , Դրասխանակերտցին, պատմաբան, 899ին ստանձնեց հայրապետական պաշտօնը : Հաշտեցուց իրարու հետ Սմբատ թագաւորն ու Աշոտ Արծրունին : Տառապալից կեանք մը ունեցաւ : Ազգին թշնամիներուն դէմ, յունաց Պերսիւրոսէն կայսրէն օգնութիւն խնդրեց : Երկիրներ թափառելով ի խնդիր իր ազգի փրկութեանը, դրնաց վերջապէս Վասպուրական, Գաղիկ Արծրունի թագաւորին մօտ : Եւ հոն, 931ին, մտաւ ի հանգիստ, աւարտելով իր «գլխավորութիւն ազգին քնդարձակ եւ զիւրոյ ժամանակին, վայելչահիւս կազմուածովք բառից եւ շարադրութեանց...» : Երեք Ռշտունիներ, յաջորդաբար, աթոռ նստան : Առաջինը, Ստեփաննոս Բ. , որ Աղթամար հաստատուեցաւ, հովուեց միայն մէկ տարի : Երկրորդը, Թէոդորոս Ա. , 932էն 938 : Իսկ երրորդը, Եղիսէ Ա. , նոյն թուականէն մինչև 943 : Անանիա Ա. Մոկացի, տարի մը ետք հաստատուեցաւ Արզնա : Վախճանը 967ին : Վահան Ա. Սիւնի, ընտրուեցաւ 967ին : Գահընկեց եղաւ երկու տարի ետքը : Ստեփաննոս Գ. , Սեանէն, 969ին : Բանտարկութիւն կրող այս հովուապետը վախճանեցաւ 972ին : Խաչիկ Ա. , Արշարունի, 973էն մինչև 991 : Սարգիս Ա. Սեանցին ալ, որ Անի փոխադրուեցաւ 992ին,

27 տարի ետք իր հրաժարականը տուաւ :

Պետրոս Ա. , «Գեառգարձ» , կաթողիկոս 1019-ին : Երզմնագիր տրուեցաւ անոր , Յովհաննէս Թադաւորէն , Անին յունաց յանձնելու համար : Երզմնագիրը Վասիլ կայսեր ներկայացնելու նըպատակաւ , դնաց Սաղարի : Այնտեղ կայսեր ներկայութեան , Ճորոխ գետին վրայ , Զրօրհնեաց աօն կատարեց , հայ ծէսով : Աւանդութիւնը կրսէ , թէ գետը , իր ընթացքէն կանգ առաւ , ետ դարձաւ , և յունեղէն ճառագայթներով ողողուեցաւ , երբ որ Պետրոս կաթողիկոս միւսօնը լեցուց ջրերուն մէջ : Ասկէ մնաց Պետրոսի «Գեառգարձ» մականունը : Անիկա , 1051ին հաստատուեցաւ Սերաստիա , և վախճանեցաւ երեք տարի յետոյ : Սաշիկ Բ. , Անեցի , 1054ին նստաւ աթոռ : Փոխադրուեցաւ ի Թաւրուր , 1057ին : Հանգիստը 1060ին : Գրիգոր Բ. Վկայասէր , Գրիգոր Մազխատրոսի որդին , նախ Ծամնդառ հաստատուեցաւ , 1065ին : Յետոյ , աւգանդական կեանք մը ունեցաւ : Գնաց Հոռմ , Գրիգոր Պապին րացատրութիւն տալու հայոց եկեղեցւոյ ծէսերուն վրայ : Անկէ անցաւ Երուսաղէմ , Եգիպտոս , Մեմփիս : Հայաստանի մէջ այլ առեւնները տեղի ունեցած խառնաշփոթութիւններուն առթիւ , յունաց Ալեքսիոս կայսրը միամխացուց : Ի վերջոյ քաշուեցաւ Սև լերան Արեգի վանքը : Եւ այն տեղ Սր. Գրոց վրայ աշխատելով , իր երկրաւորը կնքեց , 1105ի յունիս ամսոյ 3ին : Բարսեղ Ա. Անեցի , Ծուղը հաստատուեցաւ 1105ին : Հայ եկեղեցին տուրքէ զերծ կացուցանելու աշխատեցաւ , պարսից Մելիք Շահին մօտ : Գող Վասիլ իշխանին հետ պատմական տեսակցութիւն մը ու-

նեցաւ: Իրիկուն մը, երբ Պեհեսնի մօտ զանուղ
Վարդահէր աւանին մէկ տանը տանիքին վրայ, իր
մխարանաց հետ, աղօթք կընէր, ծանր արկածի
մը պատահեցաւ: Տանիքը փլաւ: Բարեկ վիրա-
ւորուեցաւ, և վախճանեցաւ 1113 թուի նոյեմբեր
13ին: Գրիգոր Գ., Պահլաւունի, 20ամեայ երի-
տասարգ կաթողիկոսը, աթոռ նստաւ 1113ին: Սե-
լեռ ժողով դումարեց 1500 կրօնականներով, և բա-
նադրեց Աղթամարի հակաթոռին նորած կաթո-
ղիկոսը, Դաւիթ Թոռնիկեանը: Սկիւթացոյ առ-
պատակութիւններուն հետեանքով, մայր աթոռ
փոխադրեց նախ Մովք, 1125ին, յետոյ Հոռմկլայ,
1147ին: Հրաժարական տուաւ 1166 թուի օգոստո-
սի 17ին: Եւ նոյն տարուան նոյեմբեր ամսոյն մէջ
ալ վախճանեցաւ:

Ներսէս Դ. Կլայեցի, «Ծնորհալի» մականուան-
եալը, իր եղբօր, Գրիգոր Դ.ին յաջորդեց, 1166ին:
Նշանաւոր զիտուն, աստուածարան, և մեծատա-
ղանդ բանաստեղծ: Արթուն հովիւ: Աղղին ցաւե-
րուն մեծ հոգատար մը: Բարեկարգեց ու պայծա-
սացոյց հայ եկեղեցին: Անոր երկնատուր զրէչն ե-
լան բազմաթիւ հոգեղմայլ շարականներ, տաղեր
ու աղօթքներ: Վախճանեցաւ 1173ի օգոստոս 13ին:
Թաղուեցաւ Հոռմկլայ, իր եղբօր դամբարանին
մէջ: Գրիգոր Դ., «Տղայ» անուանեալը, եղբօր-
որդին Ծնորհալիի, կաթողիկոս 1173ին: Հոռմ-
կլայ ժողով դումարելով, աշխատեցաւ հայոց և
յունաց միջև մխարանութիւն դոյացնել: Արդեօք
ստոր համա՞ր «Տղայ» կոչած էն զինքը...: Վախ-
ճանը 1193ի մայիս 16ին: Նոյն տարին ընտրուեցաւ
Գրիգոր Ե. «Գահավէժ» կամ «Քարավէժ» մական-

ուանեալը: Ամբաստանուեցաւ ու արգելափակուեցաւ: Բայց չի կրցաւ տանիլ այդ անարգանքը: Եւ արգելարանէն փախչիլ վտրձեց, բարձր պարիսպէն վար ցատկելով: Այդ գահալիժումը 1194ին, մահ պատճառեց անոր: Գրիգոր Զ. «Ապիրատ», 9 տարի: Յովհաննէս Զ., Սսեցին, «Մեծարարոյ»ն, ընտրուեցաւ 1203ին: Լեոն թագաւորի զործած անիրաւութեանց դէմ կանգնելուն համար, աթոռէն զրկուեցաւ ժամանակ մը: Ասոր մահուամբը, 1221ին, Կոստանդին Ա. Բարձրաբերդցին ընտրուեցաւ: Նորընտիրը, Զապէլ թագուհին պսակեց Ֆիլիբին հետ: Սիւ ժողով զուարեւով, եկեղեցական բարեկարգութեան համար քանեհինգ նոր կանոններ սահմանեց: Վախճանը 1267ի ապրիլ 9ին: Յաջորդը Յակոբ Ա., Կլայեցի, «Գիտնական» կոչուածը, 19 տարի: Կոստանդին Բ. Կատուկցին, «Պրօնադործ» կաթողիկոս 1286ին: Թաթարաց արշաւանքներուն զիմազրելու համար, օգնութիւն խնդրեց Հռոմայ Պապէն: Գահընկէց 3 տարիէն: Ստեփաննոս Դ., Հռոմկլայեցի, Եգիպտոս դերեվարեալ, միայն 2 տարի կաթողիկոս: Գրիգոր Է. Անաւարդեցի, «Տուրքերիցանց» կոչուածը, Սիւ հաստատուեցաւ 1293ին: Վախճանը 1307ին: Կոստանդին Գ. Կեսարացի, 1307էն մինչեւ 1322: Կոստանդին Դ., Լամբրոնացի, 4 տարի: Յակոբ Բ. Տարսնցի, 1327—1341: Վերընտրուեցաւ 1355ին, եւ վախճանեցաւ 4 տարի ետքը: Մխիթար Ա., Գրնեոցի, նախորդին հրաժարած տարիներու միջոցին պաշտօնավարեց: Մեսրոպ Ա. Արտազցի, եկեղեցական խնդիրներու համար Սիւ ժողով զուարթողը, 1359էն 1372: Կոս-

տանդին Ե. Սսեցի, 2 տարի: Պօղոս Ա. Սսեցի, 3 տարիի չափ ճնշեալ պաշտօնավարութիւն մը ունեցաւ: Հէք Թէոդորոս Բ. Կիլիկեցին, 15 տարի կաթողիկոսութիւն ընելէ ետք, սպաննուեցաւ Մեղիք Օմարէն: Այդ միջոցներուն էր արդէն, որ Լուսինեան Լեւոն վերջին, կալանաւորուեցաւ, և Կիլիկիոյ թաղաւորութիւնը վերջացաւ: Կարապետ Ա. Կեղեցի, «Բսկիկ», 1393—1408: Յակոբ Գ. Սսեցին, 3 տարի: Գրիգոր Ը., Սանճոզատ, 5 տարի ետքը մերժուեցաւ: Պօղոս Գ. Գառնեցի, 1416էն մինչև 1429: Կոստանդին Զ. Վահկացի, 10 տարի հովուեց:

1439—1891

Գրիգոր Թ. Մուսապէկեանի օրով, 1439—1441, ընդհանուր կաթողիկոսական աթոռը, իր առդանդական վիճակէն ազատուեցաւ վերջնապէս: Եւ վերահաստատուեցաւ էջմիածնի մէջ: Իսկ Կիրակոս Ա. Վիրապեցի, համօրէն ազգին ընտրութեամբը, 1441ին աթոռ նստելով, վանքին մէջ կարգ մը նորոգութիւններ կատարեց: Երկու տարի ետք, ասոր յաջորդող Գրիգոր Ժ. Ջալալբէկեանն ալ, աթոռին սեփական կայուածներ հաստատեց: Մրցակիցներ զինքը բնաւ հանդիստ չի թողուցին, մինչև իր վախճանը, 1466: Արիստակէս Բ. Աթոռակալ, կաթողիկոս 1466ին: Վախճանը երեք տարի ետքը: Սարգիս Բ. Աջատար, հինգ տարի: Յովհաննէս Է. Աջակիր, ասա տարի պաշտօն կատարելէ ետք, հրաժարեցաւ: Սարգիս

Գ. Միւսայլ, 1484էն մինչև 1515, խել մը աթոռա-
կիցներ ունենալով: Չաքարիա Բ. Վաղարշապատ-
ցի, 5 տարիէն վախճանեցաւ: Սարգիս Դ. Վրաս-
տանցի, կառավարեց 16 տարի: Յաջորդը, Գրի-
գոր ԺԱ. Բիւզանդացին ալ, 9 տարի: Ստեփաննոս
Ե. Սարժատեցի, «այր խմաստուն և զբասէր»,
կաթողիկոս 1545ին: Քիչ ետքը քաշուեցաւ աթո-
ռէն, ժամանակի դաւնութիւններէն վշտացած: Ի
խնդիր ազգի ցաւերու դարձանումին, չըջեցաւ Պո-
լիս, Հոռոմ, Լեհաստան և Ռուսաստան: Հանգիս-
տը 1564ին: Միքայէլ Ա., Սեբաստացի, մինչև
1576: Գրիգոր ԺԲ. Վաղարշապատցի, 11 տարի:
Դաւիթ Դ. Վաղարշապատցի ընտրուեցաւ 1587-
ին: Հարկահաւաքներու դործած բռնութիւններէն
ու հարստահարութիւններէն դառնացած, քաշուե-
ցաւ դործէ, այլևայլ աթոռակիցներ կարգելով
հետզհետէ: Յիշատակենք այստեղ, թէ սոյն աթո-
ռակցութեան դրութենէն, չատ անգամ օգտուած
են իջմիածնի կաթողիկոսները, իրենց նեղ պարա-
զաներու միջոցին: Դաւիթ Դ. սակայն ազատ չի
ձգուեցաւ, և բռնուելով, բազմաթիւ հայերու հետ
գերեմարուեցաւ Սպահան: Յետոյ Պարսից Շահը
ցաւեցաւ իր բրած անիրաւութեանը վրայ, և Դա-
ւիթի սիրտը սիրաչափելու համար, անոր գեղ մը
նուիրեց: Անոր կաթողիկոսութիւնը տեւեց մինչև
1629 թուականը:

Մովսէս Գ. Տաթևացին, ժրաջան կաթողիկոս
մը եղաւ, նոյն թուին աթոռ նստելով: Անիկա նո-
րողեց վանքը և տաճարը, որոնք ասպատակու-
թիւններու հետեանքով դարձեալ խղճալի վիճակի

մը հասած էին: Հայ իշխաններու հետ զնաց Պարսից Իսմայիլ Շահին, և անոր թանկագին ընծաներ տալով, մայր աթոռն ազատեց պարտքէ և արքունական տուրքերէ: Կանգնեց վանքին շուրջը բոլորող բրդաւոր մեծ պարսպապատերը: Ասոնք ունին կամարակապ ձեով շինուած քանի մը մուտքեր: Ահաւասիկ ատոնցմէ գլխաւորներուն անունները. «Գիւղի Դարպաս», «Ղաղարապատի Դուռ», և «Տրդատի Դուռ»: Այս վերջինը էջմիածնի պաշտօնական դուռն է: Բուրդերէ ոմանց վրայ կան արձանազրութիւններ: Տաճարը կը գտնուի այս պարիսպներուն ճիշդ մէջտեղը: Մովսէս Գ. Կառուցանել տուաւ նաեւ մայր աթոռի Վեհարանը, և Հիւրանոցը: Վախճանեցաւ 1632ի մայիս 14ին: Փիլիպպոս Ա. Աղբակեցի, 1633ի յունվար 13ին կաթողիկոս: Սիսի ներսէս կաթողիկոսին հետ, համախորհրդարար, եկեղեցական բարեկարգութիւններ բրաւ: Վանքին և տաճարին վրայ կարեւոր նորոգութիւններ կատարեց: Զեթահանքեր շինեց: Անտօն Զէլէպի Ապրօեանի ծախքով, ձեռնարկեց մայր զանգակատան շինութեանը, 1655ին: Սուկայն, Իսկոյն վախճանեցաւ, սկսած գործը կիսատ թողելով: Յակոբ Դ., Նոր Զուղայեցի, ընտրուեցաւ նոյն տարուան ապրիլի 8ին: Նախորդին սկըսած մայր զանգակատան շինութիւնը շարունակեց: Էջմիածնի մէջ, 1678ին զազանի ժողով դուրս բերեց, ազգին ողբալի վիճակին վրայ խորհրդակցելու համար: Քանի մը ընկերներու հետ, որոնց մէջ էր նաեւ Իսրայէլ Յրին, ուղեորեցաւ զէպի Եւրոպա: Նպատակն էր Հռոմայ Պապին ու Եւրոպ-

եան կառավարութեանց ուշադրութիւնը հրաւիրել բազմաշարժար Հայաստանին ու տառապող Հայ ազգին վրայ: Բայց, վախճանեցաւ 1680 թուի օգ. 1ին, երբ որ ճամբորդելով հասած էր Պոլիս: Մարմինն ամփոփուեցաւ Բանկալթիի Հայոց գերեզմանատան մէջ: Եղիազար Ա. Այնթապցին, ընտրուեցաւ 1681ին: Նախկին պատրիարք Պոլսոյ և Երուսաղէմի աթոռներուն: «Այր խրովաւ և փարթամ»: Աւարտեց մայր զանգակատան շինութիւնը: Շինել տուաւ նաեւ տաճարին միւս երեք փոքրիկ զանգակատները, մեծին համապատասխան ձևով մը: Վախճանեցաւ, տասը տարի կաթողիկոսութիւն բնելէ ետք: Նահապետ Ա. Եղեախացիի ընտրութիւնը, 1691ի օգոստոս 10ին: Մերժեց ընդունիլ Պապի Եկեղեցական դերիշխանութիւնը: Պաշտօնազուրկ եղաւ, 1696ին, և ինն տարի յետոյ վախճանեցաւ: Աղեքսանդր Ա. Զուղայեցի, 1706—1714, նոյեմբեր 22:

Աստուածատուր Ա. Համատանցին, ընտրուեցաւ զրեթէ մէկ տարի ետքը: Մայր աթոռի բարեկարգութեանը աշխատեցաւ: Տաճարին մէջ նորոգութիւններ կատարեց: Այս զժրախտ կաթողիկոսը, սակայն, յետոյ չկրցաւ մնալ Էջմիածին, զարձեալ երկրին մէջ տիրող վրդովմանց պատճառաւ: Աստանդ թափառեցաւ, տխուր ու տրտում: Եւ 1725 թուի հոկտեմբեր 10ի գիշերը, Օշական գիւղը, երբ որ երգիքէ մը լուսնոյ խաւարումը կը զիտէր, ցուրեքն գլխիփար գետին ինկաւ, և վախճանեցաւ: Կարապետ Բ. Ուլնեցի, օծուեցաւ Պոլիս, 1726ին: Մահը երեք տարիէն: Արքահամ Բ. Խօշապցին,

1730ին: Շինել տուաւ տաճարին մէջի այն երկու խորանները, որոնք հիմա վերցուած են: Վախճանը 1734ի նոյեմբեր 1ին: Նոյն թուականին աւոր յաջորդող Արրահամ Գ. Կրետացին, երեք տարիէն վախճանեցաւ: Գլխաւոր գործը, պարտիկներու ձեռքէն բաւական թուով հայ գերիներ ազատելը: Ղազար Ա. Ջահկեցին, 1737ին կաթողիկոս: Շահ Թամազի հրամանաւ, «գանիւք և տուգանօք» ինկաւ աթոռէն, մէկ տարի ետքը: Բայց Շահ Թամազի թոռան Շահ Բուզի միջնորդութեամբ, վերահաստատուեցաւ: Վանքի հիւրանոցը քակելով նորոգ կառուցանել տուաւ, և աւունը դրաւ «Ղազարապատ»: Դեռ քիչ ժամանակ առաջ գործածուող այս հիւրանոցի դրան վրայի յիշատակարանը կրտէր. «...Զքնաղ ձեռով ազնիւ կազմեալ, Զոր տեսանողքն եղեն ապշեալ, Քաղցր անուամբ զսա պսակեալ, Ղազարապատ վերածայնեալ...»: Ջահկեցին զաղրեցաւ պաշտօնէ 1749ին, առանց կարենալ գործադրելու մայր աթոռի պայծառութեան մասին իր ունեցած գեղեցիկ ծագիրները: Մինաս Ա. Ակնցի, 1751—1753, մայիս 12: Ազեքսանդր Բ. Գարագաշեան, Պոլսեցի, 1753էն 1755: Յակոբ Ե. Շամախեցին ալ, 1759էն մինչև 1763 թուականը:

Աթէճօն Ա. Երեանցի, «Արի Աստուած հարցն մերոց»ի հեղինակը, 1763ին օծուեցաւ: Մայր աթոռի բարեկարգութեանը համար մեծ ջանքեր բերաւ: Տաճարին տանիքը նորոգեց: Վանքին մէջ կարգ մը օգտակար շէնքեր կառոյց: Հաստատեց վանքին տպարանը և թղթաշինութեան գործարա-

նը: Արտադրուած թղթով, շատ մը գրքեր հրատարակեց: Ռուսաց արքունիքին հետ սերտ յարաբերութիւն մշակեց: Եւ իր կողմէ, իրը պատուիրակ գրկեց Ռուսիոյ արքունեաց մօտ. Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Արղութեանը: Անոր մահէն ետք, 1780 յուլիս 26, թղթի գործարանը խանգարուելով անգործածելի դարձաւ: Դուկաս Ա. Կարնեցիի ընտրութիւնը 1780ին, և վախճանումը 1799ին: Դաւիթ Ե. Էնէդէթցի, Դօրղանեան, ընտրուեցաւ 1801ին, և մերժուեցաւ երեք տարի ետքը: Դանիէլ Ա. Սուրմաուցին, պաշտօնավարել սկսաւ 1804ին: Բայց հալածանքէ ու տառապանքէ չի կրցաւ աչք բանալ: Վերջո, պարսիկներու ձեռամբ, գրուեցաւ Երեանի բերդը, ուր վախճանեցաւ 1808 թուի օգոստոս 21ին: Եփրեմ Ա., Չորագեղցի, ընտրուեցաւ մէկ տարի ետքը: Ասոր պաշտօնավարութեան միջոցին, պարսիկ ազա՜ն իշխանութեան խորամանկ հնարքներովը, աթոռն ինկաւ պարտքերու տակ, և աղքատացաւ: Եփրեմ, յուսահատ, հրաժարեցաւ 1831ի մարտ 6ին: Յովհաննէս Ը., Կարբեցի, 1831 մարտ 31ին ընտրուելով, նոյեմբեր 8ին օծում ստացաւ: Ասոր օրէն սկսաւ նոր ընտրութիւնները տարի մը յապաղելու սովորութիւնը: Ստացաւ «Պալատէնիայ»ի, այսինքն Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ հոգևորական գործոց կառավարութեան կանոնադիրը, 1836 թուի մարտ ամսոյ 11ին: Եւ 1837ի փետրվար 22ին ալ Էջմիածին տեղի ունեցաւ Սինոդի պաշտօնական բացումը, որուն նախագահեց ինքը, Կարբեցին: Ռուսաց Նիքօլա Ա. կայսեր այցելութիւնն ընդունեց, Էջմիածնի

մէջ : Մայր աթոռը բոլորովին ազատեց պարտքէ :
Իսկ վախճանին, 1842 ժառոտ 26, անիկա իր անձ-
նապատկան ամբողջ նիւթական կարողութիւնը,
նուիրեց վանքին :

ՆԵՐՍԷՍ Ե.

Ներսէս Ե. Աշտարակեցին ընտրուեցաւ 1843ի մայիս 18ին: Օծումբ 1846 թուի յունիս 9ին: Անոր ազգապանծ, մեծ զործը, հայրենեաց պաշտպանութիւնը, կաթողիկոսական ընտրելի բլալէ առաջ: Ռուսաց աջակցութեամբ, հայ կամաւոր զինւորներով, պարսկաց դէմ կռուեցաւ: Եւ ազատեց Երեանեան նահանգը, Էջմիածնով, մահմետական բռնակալաց քանդիչ ու աւերիչ տիրապետութենէն: Յետոյ, Պասքիչէն յանիրաւի ամբաստանուեցաւ ու նախատուեցաւ: Ահաւոր յուսախարութեանց մատնուեցաւ: Անպատում դառնութեամբ տեսաւ, իր ջանքերով ձեռք բերուած հայոց ազատութեան վերացումը: Այնուամենայնիւ, անոր օրով մայր աթոռը նոր կեանք առաւ: Հիմնեց Թիֆլիսի թեմին զպրանոցը: Վանքին օգը բարեխառնող, և ամէն կերպով օգտակար հանգիսացող մեծ անտառը, և լիճը, շինել տուաւ: Վախճանեցաւ 1857ին, փետրվար ամսոյ 13րդ օրը: Կասկած կայ անոր բնական մահուան մասին: Տիրող ընդհանուր կարծիքն այն է, թէ մեծապատկառ ու վեհատեսիլ հայրապետը թունաւորած են: Աւանդութիւնը կրսէ, թէ անիկա այն թուղթը, որով ռուս կառավարութեան կողմէ հայոց ինքնօրինութիւն տրուած էր, մինչև վերջը կը պահէր իր ծոցին մէջ: Կրճքին ամենակենսալից մէկ կողմը: Ճիշդ սրտին վրայ: Եւ երբէք, ու ոչ մէկ պարագայի տակ, իր քովէն չէր հեռացներ թանկագին փաստաթուղթը: Այլ սակայն, եղաւ օր մը, որ անյայտացաւ այդ թուղթը, երբ ինքը, Ներսէս, անբնական վախճանով մը, անէացաւ...: Մատ-

Թէոս Ա. Չուհաճեան, Կ. Պոլսեցի, ընտրուած՝ 1858ի մայիս 18ին: Օծուած՝ նոյն թուի օգոստոս ամսոյ 15ին: Անոր տաջին զործերէն մէկն եղաւ տաճկահայոց և մայր աթոռի միջև ժամանակ մը ընդհատուած յարաբերութիւնները վերականգնել: Այդ ուղղութեամբ, նպատակադարձար, կարևոր կոնդակներ հրատարակեց: Եւ նուիրակներ գրեկեց Հայաստան ու թիւրքիոյ ամէն կողմը: Բարեկարգեց Էջմիածնի Մատենադարանը: Երկեց վանքի Ծուկան: Ներսէսեան անտառին վրայ մաս մը աւելցուց: Տեսաւ տաճկահայոց Սահմանադրութեան հաստատութիւնը: Անոր մահուան թուականը, 1865, օգոստոս 22:

Գէորգ Դ., Քէրէստէճեան, Կ. Պոլսեցի, ընտրուեցաւ 1866ի սեպտեմբեր 17ին: Օծուած յաջորդ տարուան մայիս 21ին: Ռուսաստանի հեռաւոր քաղաքներու, Լեհաստանի ու Աւստրիոյ հայերուն այցելութիւն ընելով, բարոյապէս մխիթարեց զանոնք: Կրթասէր և շինարար հայրապետ մըն ալ այս Գէորգ Դ.ը: Ամէն ճիւղ թափելով, հաստատեց Էջմիածնի ձեմարանը: Յիշատակարանը, որ կը գտնուի չէնքին աւազ գրանը վրայ, այս տողերը կը սղարունակէ: «Ողորմութեամբն Աստուծոյ օղգասէր Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գէորգ Դ. Պոլսեցի, յոգնաջան աշխատութեամբ կառուց զայս ձեմարան, վասն ժառանգաւորաց Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, արդեամբք վիճակին Աստորախանայ, և օժանդակութեամբ հայոց բնակիւց ի տահման Ռուսաստանեայց: Յամի Փրկչի 1871, Հայոց Ռ. Յ. Ի.»): Արարատ ամսագրերը

հիմնեց : Հայ եկեղեցւոյ երդեցողութեանց կանոնաւորման հոգ տարաւ : Հին շարականները, նոր ձայնադրութեամբ տպագրել տալով, տարածեց ամէն կողմ : Օչականի Ս . Մկրտչի եկեղեցին նորոգ վերակառոյց : Բիւրականի մէջ շինել տուաւ Հայ-բաղեատական Ամարանոցը : Վանքի անտառին վրայ մաս մըն ալ աւելցուց : Կառուցանել տուաւ նաեւ մայր տաճարին արեւելակողմեան յաւելեալ խորան —պահարանները : Ասոնք կը ծառայէն իբր Հնազարան ե իբր Մատանց Գանձարան : Այս յարակից շինութեանց յիշատակարանը, արեւելակողմի պատին դրսի ճակատը զետեղուած է : Այն տեղ, յիշուելէ ետք Գէորգ Դ .ի անունը, կըսուի հետեւեալը . « . . . Կառուց զպահարան զայսոսիկ բաղում ջանիւք, ե զարդարեալ պայծառացուց զՄայր Տաճար Արքայ էջմիածնի, նպատիւ բարեպաշտ ժողովրդեան հայոց Ռուսաստանեայց, յերրորդում ամի Հայրապետութեան իւրում » Անոր օրով տեղի ունեցաւ Պէրլինի Վեհաժողովը, ե Հայկական Խնդրոյն նուիրուած Եկրդ յողուածի հաստատութիւնը : Պապին անխաղաղութեան համար Հոտմ դումարուած ժողովին թոյլ չի տուաւ մասնակցիլ հրաւիրուած բոլոր հայ եպիսկոպոսներուն : Վախճանեցաւ 1882 թուի գեկտեմբեր 6ին : Կ'ըսուի թէ Գէորգ Դ . վիշտեր չաւս կրեց, ե մինչեւ իր մահը տառապեցաւ, օրուան կառավարութեան անուելի կասկածանայք աւարկայ պատնալով : Մակար Ա . Տէր Պետրոսեան, Թեղուացի, ընտրուեցաւ 1885ի ապրիլ 21ին : Օծումը նոյն տարւոյ նոյեմբեր 10ին : Այս հայրապետը, թէեւ այնքան չի

սիրուեցաւ ժողովուրդէն, բայց ազգային եկեղեցւոյ և զպրոցներու իրաւանց անվթար պահպանմանը տեսակէտով անդրդուելի ոգի մը ցոյց տրւաւ: Ունեցած ամբողջ ուժովն աշխատեցաւ, իրեն թողուած սրբազան աւանդները ձեռքէ չհանելու

ԳԷՈՐԳ Դ.

Համար: Հայ քահանաներու դատարանաց առջև
Հայերէն լեզուաւ միայն երգուելու կանոնը հաս-
տատեց: Ազգեցիկ կաթողիկոս մը եղաւ նաեւ յաշ-
ւնդհանուր կրօնական դաստիարակին: Վանքին ան-
տառը աւելի ընդարձակեց: Նորոգեց տաճարին
կաթողիկէն, և վանքին ալիւսայլ մասերը: Ու 1891
թուի ապրիլ 16ին վախճանեցաւ:

1891—1916

Մկրտիչ Ա. Խրիմեանի, Վանեցի, ընտրութիւնը
տեղի ունեցաւ 1892 թուի մայիս 5ին, ազգին ընդ-
հանուր համահաւանութեամբը: Եւ անիկա, Երու-
սաղէմի իր աքսորավայրէն էջմիածին դալով, օծ-
ուեցաւ, յաջորդ տարուան սեպտեմբեր 26ին:
Խորհող, փիլիսոփայ և բանաստեղծ: Մեծ Հայրե-
նասէր մը: Պատուիրակ Պէրլինի Վեհաժողովին:
Խղճամիտ պատրիարք: Տաճած լուսամիտ և ազ-
գասիրական գաղափարներուն համար միշտ հա-
լածուած թիւրք կառավարութենէն: Իր ազգային
փառաւոր գործունէութեամբը նշանաւոր: Ամենէն
պաշտուած, «Հայոց Հայրիկ» կոչուած: Անոր կա-
թողիկոսութեան օրով, ազգային մեծ դժբախտու-
թիւններ վրայ հասան: Տաճկահայոց 1895ի և 96ի
ընդհանուր կոտորածները տեղի ունեցան: Հայրիկ
չի կրցաւ ազգաին առջևն առնել, բայց երկրէն
փախչելով Կովկաս ապաստանող մօտ 50000 գաղ-
թականներուն պահապան հրեշտակը հանդիսա-
ցաւ: Աղէտէն վերապրող, և թիւրք բռնակալու-
թեան ահաւոր լուծին ներքեւ դեռ ևս չարաչար
տանջուող ու հալածուող իր գաւակաց վիճակի

Եղիշ Երզնկ

ՄԿՐՏԻԶ Ա. ԿՐԻՄԵԱՆ

թեթեացման մասին, օգնութիւն խնդրեց աշխարհի մեծամեծներէն: Ռուսահայոց եկեղեցական կալուածներու գրաւման դէմ կանգնեցաւ, բարոյական անվիանդ կորովով մը, և օրինաւոր միջոցներով: Յետոյ, առանց իր իրաւանց սահմաններն անցնելու, դատ վարեց, գրաւուածներն ետ ստանալու համար: Դատավարութեան միջոցին, նըպաստաւոր պարագաներ գոյացան: Եւ վերստացաւ գրաւուած ինչքերը: Երբ որ Կովկասի թիւրքերը ոտքի ելան, հայերը կոտորելու, Հայրիկ իր ժողովուրդը յորդորեց, որ վատ թշնամւոյն դէմ ոչ-յարձակողական գիրք մը բռնէ, և միայն ինքնապաշտպանութեամբ, գիմադրէ քաջարար: Արդար և օրինաւոր պաշտօնավարութիւն մը ունենալով հանդերձ, միշտ կասկածներու ու վիրաւորանքներու ենթարկուեցաւ Կալիցիինեան իշխանութեան կողմէ: Շատ տառապեցաւ: Բայց չի յուսահատեցաւ երբէք: Եւ շարունակ գործեց, անդապառ համբերութեամբ ու զօրաւոր հաւատքով մը լեցուն: Եկեղեցական բարեկարգութեան և ժողովուրդի կրթութեան արթուն հսկող մը, և ճշմարիտ հոգատար մը եղաւ: Նաև շինարար կաթողիկոս մը: Մայր տաճարին մէջ կատարեց կարգ մը նորոգութիւններ: Վանքին մէջ և պարիսպներէն դուրս ալ, օգտակար շինութիւններ կառուցանել տուաւ: Յիշենք ասոնցմէ գլխաւորները: Նոր Թանգարանը, Սինօդարանը, Հիւրատուն մը, Միւսոնօրհնութեան բացօթեայ սեղանը, կաթողիկոսաց նոր դամբարանը: Հիմնեց Որբանոց մը, իր հո-

վանւոյն ներքե : Սօսք մը այս Որբանոցին վրայ : Անիկա Գայիանէի վանքին քով շինուած էր , 1896ի կոտորածներէն ետքը և Կովկաս ապաստանած որբերուն յատկացւած : Բաւական թւով հէք փոքրիկ անտիրականներ կը պատսպարուէին այնտեղ : Որբերը , միւնոյն ժամանակ , տարրական ուսում մը կը ստանային : Բայց խիստ կարճ կեանք մը ունեցաւ այդ Որբանոցը : Օրին մէկը հասաւ Կալիցիւնեան հրաման մը , որ կ'ըսէր , թէ պէտք է որ փակուի Որբանոցը : Ու փակուեցաւ : Հարկ չի կայ աւելցնելու , թէ որքաոէր Հայրիկի սրտին ո'րքան մեծ վիշտ պատճառեց եղած անդու թ կարգադրութիւնը : Հայրիկ հաստատեց նաև Ծերեմատուն մը , վանքի անտառին թթաստաններուն մօտ : Այդ արհեստատան մէջ , Արարատեան դաշտի հայ գիւղացիք , ձրխարար գործնական դասեր կ'առնէին ո'չ միայն շերեմապահութեան , այլ նաև մեղուարծութեան ու այգեգործութեան : Այդ Ծերեմատունը , անյայտ պատճառաւ գոց կը մնայ այժմ : Ասոնցմէ զատ , իրիմեան , անտառին վրայ կարեւոր յաւելում մը բրաւ , և շինեց քանի մը հատ մեծ լիճներ : Էջմիածնի շրջակայ վանքերուն մէջ ևս աչքառու նորոգութիւններ կատարեց : Նկատառման կէտ մը : Մինչև հիմա , Էջմիածնի մէջ կամ դուրսը , նախորդ կաթողիկոսներ , ինչ չէնք որ կատուցած և ինչ նորոգութիւն որ բրած են , պատերու վրայ , կամ դռներուն ճակատը , արձանադրել տալով , իրենց անուն ու գործերը յաւերժացուցած են : Սակայն Մկրտիչ Ա. , ընդունուած այդ սովորութենէն չեղած , բացարձակապէս հրաժարած է :

Իր շինութիւններէ և ոչ մէկուն վրայ ուէ արձա-
նագրութիւն և կամ անուան յիշատակութիւն ընել
թոյլ տուած չէ: Միշտ միեւնոյն համեստ, և խո-
նարհամիտ Հայրիկը: Անոր բովանդակ կեանքը,
խոնարհութեան հետ, եղաւ նաեւ անսահման բա-
րութիւն մը, և օրհնութիւն: Տգիտութենէ կամ
նախանձոտութենէ կուրացած բազմաթիւ և ամէն
կարգի թշնամիներ, միշտ աշխատեցան անոր չա-
րիք հասցնել, զայն կորուստի մատնել: Բայց,
անիկա, սիրեց իր թշնամին ալ: Բարիք բաւ
զինքը ատողներուն: Խաղաղութեան ստաքեալ մը
եղաւ ամենուրեք: Իրրեւ վստահութեան մարմնա-
ցում, աշխարհի ամէն կողմէն, շատ դրամներ ըս-
տացաւ, ազգին կարօտութեանց ի նպաստ: Մէկ
ձեռքով ստացածը, միւս ձեռքով տուաւ որրին,
այրիին, ուսանողին, կարօտեալին, թշուառին:
Ու ինքն ալ աղքատ մեռաւ: 1907 թուի հոկտեմբեր
ամսու 29ին էր, որ ազգն համայն կրեց անոր մահ-
ուան դառն կսկիծը, և մեծ սուգ ըրաւ:

Մատթէոս Բ., Իզմիրլեան, Կ. Պոլսեցի, յա-
ջորդեց Մկրտիչ Ա.ի: Անոր ընտրութեան թուա-
կանը՝ 1908, նոյեմբեր 1, և օծմանը՝ 1909, սեպ-
տեմբեր 3: Իզմիրլեան ևս, ամբողջ ազգէն սիր-
ուած հովուապետ մը: Ան ալ ազգին իրաւանց հզօր
սլաշտպան մը: Երկաթեայ Պատրիարք: Ազգին հա-
մար աքսորուած, տանջուած: Իզմիրլեանի վրայ
շատ յոյսեր դրուեցան, երբ որ անիկա կաթո-
ղիկոս եղաւ: Եւ անիկա, այդ յոյսերու իրակա-
նացման մասին ամէն Զանք չի խնայեց: Ոչ մէկ
սլաշտպանի անաշխատ չի մնաց: Եւ սակայն, այդ

ՄԱՏԹԷՈՍ Բ. ԻԶՄԻՐԼԵԱՆ

քաջ ու բարի սիրտ մը և վեհ հոգի մը կրող հայոց
երկրորդ Հայրենի գեղեցիկ իղձերը չի պսակուե-
ցան յաջողութեամբ: Անիկա չի կրցած երկաթեայ
կաթողիկոս մը բլլալ: Զինք չըջապանող հանգւմ-

մանքները, իրեն կամքին բռնորովին հակառակ էին: Հնարաւորութիւն չունեցաւ անոնց ղեկավարելու: Իր կեանքի օրերն ալ, դժբախտաբար շատ կարճ եղան: Մասնաւորապէս այն մտածումը, թէ իրրեւ կաթողիկոս չի կրցաւ ժողովուրդին ու եկեղեցիին, իր ուղածին և հարկ եղածին պէս, օգտակար հանդիսանալ, շատ ճնշեց ու մաշեցուց զինքը: Անոր կաթողիկոսութիւնը, ներքնապէս, ճշմարիտ ողբերգութիւն մը եղաւ: Ու իր ազգին ցաւերովը հիւժուող Հայրապետը, վերջապէս, 1910ի դեկտեմբեր 11ին, շիջաւ, և իջաւ ի հող:

Գէորգ Ե., Սուրենեան, Թեֆլիսեցի, Ամենայն Հայոց աթոռն Հայրապետը, 1911ի դեկտեմբեր 13ին ընտրուելով, ութ ամիս ետքը օծում ստացաւ: Իր անցեալ օգտաշատ գործունէութիւններովը քաջածանօթ դէմք մը, ուսումնայ հոգեւորականութեան մէջ: Մայր աթոռի այս 127րդ Գահակալը, համայն ազգին սիրելի է արդէն, իր բարի և զգայուն սրտով, վեհանձն հոգւով, վարչական կարողութեամբ, և կատարած ազգապահմ գործերովը: Անիկա կարգեց Հայկական Պատուիրակութիւնը, որուն նպատակն էր միջնորդութիւն յարուցանել մեծ պետութեանց առջև, Պէրլինի դաշնագրին 61րդ յօդուածը գործադրել տալու համար Հայաստանի մէջ: Հայկական Խնդրոյն, ղեւանազիտօրէն հետապնդման զազաւարին մարմին տալէ յետոյ, համազգային կրկնակ մեծ յորելեանները կատարել յանձնարարեց ազգին: Այդ առթիւ, ժողովուրդին մտաւորական զարգացմանը գործնականապէս սատարող Դպրոցական Հիմնադրամին

սկիզբը դրաւ: Էջմիածնի տաճարին այլ և այլ մասերուն մէջ, կարգ մը նորոգութիւններ կատարեց: Ձեռնարկեց անոր ներքին պատերու ծաղկանկարման: Եւ այդ արուեստագիտական նուրբ գործին վրայ կարգեց մասնագէտ հսկողներ, որպէսզի ընդհանուր հին դրոշմը և արձանագրութիւնները չեղծուին: Կառուցց նոր Վեհարան մը, որ դեռ բոլորովին աւարտած չէ: Եկեղեցական բարեկարգութեան համար նախաքայլ մը առաւ, պսակի օրերուն սեղմումը ջնջելով: Իր աղջկն սիրելի բլլալէ զատ, ռուս պետութեան ալ համակրանքն ու յարգանքը վայելեց: Նիքօլա Բ. կայսրը, անոր նուիրեց Ս. Աղեքսանդր Նէվսքիի բարձրագոյն աստիճանի պատուանշանը: Մինչև հիմա ո՛չ մէկ կաթողիկոսի ընծայուած էր այդ բարձրատիճան չքանշանը: Օգտուելով կառավարութեան նպաստաւոր տրամադրութիւններէն, ծխական դպրոցներու և ուսուցիչներու մասին հրատարակուած անընդատ հրամանը յետս կոչել տուաւ: Քաղաքական խնդիրներով բանտարկեալներն ազատեց: Արտասահման գտնուող դատապարտեալներն ալ, ներման արժանացնելով, երկիր վերադարձուց: Երբ որ 1914ի Եւրոպական, և ապա Ռուս—Թրքական պատերազմը ծագեցաւ, աւելի մտերմական յարաբերութեան մէջ մտաւ ռուսաց պետութեան հետ: Անոր հանդէպ, համակրական մեծ յոյցեր բրաւ: Հրահանգեց ժողովուրդը, որ ամէն զոհողութիւն կատարէ, երկրին յոհերու պաշտպանմանը համար: Ոյժ տուաւ ռուսաց հովանաւորութեամբ ազատ, և ինքնավար Հայաստանի մը գո-

յայցման դադարւարին: Էջմիածին և Կովկասի ալլ
և ալլ կողմերն ապաստանող, աւելի քան երկու
հարիւր հազար տաճկահայ և պարսկահայ փախս-
տականներու պատսպարման մասին, մեծ ջանքեր
թափեց: Այդ բիւրիցս թշուառներուն նկատմամբ,
հայրական գորովազեղ հոգածութիւն մը ցոյց աը-
ւաւ: Նիքոլա Բ. կայսեր հետ տեսակցեցաւ Թիֆ-
լիսի մէջ, և Հայաստանի ու հայոց վիճակի բարե-
լաւման մասին խնդիրքներ ներկայացուց անոր:
Մօտ 60000 ոռւսխարնակ տաճկահայեր, իբրեւ թըշ-
նամի տէրութեան մը հպատակներ, երկրէն դուրս
վտարուելու դժբախտութենէն ազատեց: Խրատու-
կան կոնդակներ ուղղեց կրօնականներուն, և ժո-
ղովրդի ամէն դասակարգերուն: Պատուիրեց, որ
ամէն պարագայի տակ, անոնք բոլոր, ճանչնան
իրենց պարտականութիւնները, և նախանձախնդիր
ու ջերմ պաշտպան ըլլան ազգին ու եկեղեցիին
նուիրական աւանդութեանց: Թշուառ փախստու-
կանները, պատեհ առթիւ, հայրենիք վերադարձ-
նելու, ու անոնց անտեսական վիճակը վերականգ-
նելու գործը, հաստատուն հիմերու վրայ դրաւ:
Վերստին հրամայեց Ազդ. Պատուիրակութեան
Նախագահ Պօղոս Փաշա Նուսրին, որ Եգիպտոս
վերադարձած էր, երթայ Եւրոպա, պաշտօնին դը-
լուխը կանգնելու: Հրահանգեց զայն, որ իր կող-
մէն, իբր լիազօր ներկայացուցիչ, վերսկսի զի-
ւանազխտական բանակցութիւնները տէրութիւն-
ներուն հետ, ազգին դատը պաշտպանելու համար,
այս անգամ ինքնավարութեան հողի վրայ: Էւս-
յաստանի մէջ կատարուած նոր ընդհանուր կօցո-

ԳԵՈՐԳ Ե. ՍՈՒՐԵՆԵԱՆ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

րածներուն ու տեղահանութիւններուն առթիւ դիմումներ ըրաւ: Հեռագրեց Ռուսիոյ Արտաքին Գործոց նախարար Սաղանօֆին, Ֆրանսական Հանրապետութեան նախագահ Բուանքարէին, Անգլիոյ Ճօրճ Ե. Թաղաւորին, Իտալիոյ Վիքթոր էմմանուէլ Գ.ին, ու Ամերիկայի Միացեալ Նահանգաց նախագահ Ուիլսոնին: Թախանձազին խնդրեց անոնցմէ, որ յանուն մարդասիրութեան, ահաւոր վիճակի մէջ գտնուող անմեղ Հայ Ժողովրդի փրկութեանը համար, ազդու միջոցներ ձեռք առնեն, և կոտորածներն ու տեղահանութիւնները դադրեցնել տան: Թեմական առաջնորդներուն ուղղեց լուսամիտ պատուէր մը, համաձայնակ հիւանդութեանց տարածման առջին առնելու համար: Վարակուած հիւանդ մը մեռնելուն, անոր մարմինը պէտք չէ որ տարուի եկեղեցի, և կամ քաղաքէ քաղաք, այլ ուղղակի փոխադրուելու է հիւանդանոցէն գերեզմանատուն:

Գէորգ Ե., հակառակ իր յառաջացած տարիքին, դեռ ևս քաջառողջ է: Եւ հետեւրար, անիկա իր առջև դործի մեծ ասպարէզ մը ունի տակաւին:

Ե գ ր ա յ ա ն գ ու մ ն

Ինչպէս որ տեսանք, մայր տաճարն ու մայր աթոռը, քանի քանի անգամներ կործանած կամ անշքացուցած են բռնակալ ուժեր: Նոյն միջոցներուն ազդն ևս ոտքի տակ գնացած է: Բայց ալլ աւերուն ու թշուառ կացութիւնները, ըստ կարելւոյն չուտ դարմանուած են: Հայրենասէր հայրապետներ, իրենց ազդին, եկեղեցիին ու մայր աթոռին իրա-

ւանց և բարգաւաճ վիճակներու պահպանման համար ամէն գերագոյն ջանք և անձնազոհութիւն ինայած չեն: Հայ պատերազմիկ բանակներու առաջնորդելով, թշնամիներու դէմ ճակատամարտող Կաթողիկոսներ ալ գտնուած են: Մեր պատմութեան մէջ, ոսկի տառերով, արձանագրուած կան ազգասէր ու եկեղեցասէր բազմաթիւ հովուապետաց անուններ: Ասոնցմէ էն կարկառուն դէմքերն են, Պարթեազուններէն յետոյ Յովսէփ, Մանլակունի, Կոմիտաս, Շինող, Շնորհալի, Տաթեացի, Աշտարակեցի, Գէորգ Դ., Մակար, Խըրիմեան և Իգմիրլեան: Այս վեհապանծ անուններուն վրայ, այժմ կաւերնայ նոր մըն ալ, որ է նոյն ինքն, Գէորգ Ե. Սուրէնեանց:

Գ Ա Մ Բ Ա Ր Ա Ն Ն Ե Ր

Մայր տաճարի հովանւոյն ներքեւ, իրենց յաւիտենական նինջով կը հանգստանան ինը Հայրապետներ: Ասոնցմէ Երկուքը ԺԸ. դարէն: Ալեքսանդր Ա. Նոր Զուղայեցի, և Ալեքսանդր Բ. Կ. Պոլսեցի: Հինգը ԺԹ. դարէն: Դանիէլ Ա., Սուրմաուցի, Յովհաննէս Ը., Կարբեցի, Ներսէս Ե., Աշտարակեցի, Գէորգ Դ., Կ. Պոլսեցի, և Մակար Ա., Թեղուտցի: Իսկ Երկուքը բոլորովին նոր: Ասոնք են Մկրտիչ Ա., Վանեցի, և Մատթէոս Բ., Կ. Պոլսեցի:

Կաթողիկոսական շիրիմներէն Երկուքը, մասնաւորապէս, աչքի կէյնան, իրենց վրայ կրած արձանագրութիւններով: Մէկը Աշտարակեցի

Ներսէսինն է և միւսը Խրիմեան Հայրիկինը : Առաջ
նոյն տապանաքարին վրայ մակագրուած է .
« Պաշտպան Հայրենեաց Հայոց » : Իսկ Երկրորդի
դամբանագրութեան ճակտին վրայ քանդակուած
է . « Նուագող Վչտից Հայրենեաց Հայոց » :

Խրիմեանի կառուցած նոր դամբարանը, տա-
ճարին հարաւային պատին քովն է : Ծինուած է
գետնէն բարձր գիրքի մը վրայ : Ասիկա պիտի
ծառայէ իբրեւ հանգստարան ապագայ այն հայ-
րապետներուն, որոնք կը փափաքին, իրենց վախ-
ճանին, էջմիածնի վանքին մէջ թաղուիլ :

Տաճարի ձախակողմեան պատին քով, գետնէն
մէկուկէս կանգունաչափ բարձր դամբարանի մը
մէջ կը հանդէի նաեւ ազնուական օտարազգի մը :
Ասիկա Պարսկաստանի Անգլիական երբեմնի նշա-
նաւոր գեսպանն է, Սըր Ճօն Մազտօսեալտ :

Ե Ր Գ Ե Յ Ո Ղ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Տարուան տաք եղանակին, հանապազօրեայ ժա-
մերդութիւնը կը կատարուի Հայրապետաց դամ-
բարաններուն առընթեր : Ըսել կ'ուզենք, տաճարի
արեւմտեան զրան առջեւ, մայր դանդախտան հո-
վանիին տակ : Այդ երգեցողութիւնը, սակայն,
տաճարին ներսը, կամարներուն տակ հնչէ, թէ
զրան զրսի կողմը, իր ազգեցութենէն բան մը չի
կորսնցներ : Տպաւորիչ է :

Եկեղեցական երգերու էջմիածնական եղանակը
հանդիսացած է նշանաւոր : Անոր հետեւած են ա-
րեւելեանէն զատ նաեւ արեւմտեան Հայաստանի և
այլ վայրերու հայ եկեղեցիները, առ հասարակ :

Էջմիածնի մէջ, այդ երգեցողութիւնները, իրենց սկիզբը առած օրէն ի վեր, չաբունակ ձեւափոխուեր, ու վերջապէս կանոնաւոր վիճակի մը հասեր են: Ինչպէս որ արդէն յիշեցինք կաթողիկոսաց պատմութեան մէջ, Գէորգ Դ. մասնաւորապէս մեծ դարկ տուած է երգեցողութեանց եղանակներու կատարելագործմանը: Երաժշտադէտ Թաշճեան եղած է գործին ղեկավարը: Մկրտիչ Ա. ևս, հոգ տարած է, որոչ չափով մը, այդ մասին: Միայն, պէտք է բակ, թէ զարգացումը գոյութիւն ունէր, դեռ մինչև վերջերս, լոկ միաձայնի մէջ: Վանքի միաբանութիւնը, միշտ նախադաս համարած էր միաձայնը բազմաձայնէն: Սակայն, հիմա, հին մտածումները տեղի տուած են նորերուն: «Մէկ Աստուած, մէկ ձայն» պնդողները լռած են: Այլևս բազմաձայնին հակառակողներ չիկան: Եւ պատրաստուած է քառաձայն երգող կանոնաւոր խումբ մը: Անտարակոյս ասիկա, ճաշակի և ըմբռնումներու բարեփոխման տեսակէտով, շնորհաւորելի քայլ մըն է, առնուած Էջմիածնի միաբանութեան կողմէ:

Հ Ն Ա Գ Ա Ր Ա Ն Ը

Մայր տաճարի աւագ սեղանին աջ կողմն է մուտքը այս Հնադարանին, Խորհրդարանէն ներս: Անիկա երկաթեայ դուռ մը ունի: Շէնքին կառուցանողը Գէորգ Դ.: Խոշոր ապակեղարաններով չորս կողմը զարդարուած, ընդարձակ սրահ մըն է Հնադարանը: Մէջ տեղը նոյնպէս, ապակեպատ երկար, զեղեցկաչէն պահարան մը կայ դրուած:

Դարակներուն մէջ հնութիւններ չատ կան :
Խիստ չատ : Մենք պիտի թուենք միայն ամենէն
կարեւորները :

Այսպէս կը տեսնուին այն տեղ կարգաւ դասա-
ւորուած խել մը շքանշաններ ու պատուանշաններ :
Ամէնն ալ ականակուռ : Ասոնք շնորհուած են մեր
կաթողիկոսներուն Աւրոպեան ու Ասիական պե-
տութիւններու կողմէ : Ասոնց քով դրուած են նաեւ
Կիլիկիան մեր թագաւորներէն Հայրապետներուն
նուիրուած գոհարազարդ շքապատուանշանները :
Ուշագրաւ են այս թանկագին բնօրինակներու ներկա-
յացուցած ինքնայատուկ գեղարուեստական նուրբ
ճաշակն ու դրուագները :

Տրդատ թագաւորի կրած ոսկեղէն և ականա-
զարդ թագին ճակտի կողմի շրջանակամասը : Քա-
րերէ մէկ քանին կորսուած են հին ատենները :

Ներսէս Շնորհալի Հայրապետին գործածած ար-
ծաթեայ ջրաթասը :

Շահ Արասի կողմէ Էջմիածնի նուիրուած նըր-
բակերտ, ծաղկենկար, թանկագին գորգը :

Հայոց պաշտած կուռքերէ մէկ քանիններուն,
քարէ կամ պղնձէ շինուած, մանրանկար արձան-
ները : Բագոսները, ամենէն աւելի ինքնատիպ, և
խիստ ուշագրաւ են :

Քրիստոսէ առաջ և ետք, բաղմաթիւ աղղերու
գործածած դրամներու կանոնաւոր հաւաքածոյ
մը : Հայոց պատկանող դրամներու տեսակներ ալ
կան բաւական թուով, շրջարեւրուած կոսպաշ-
տական և քրիստոնէական դարերուն մէջ :

Ռուբինեան վերջին չառաւիղ Լեոն թագաւորի

փոքրագիր պատկերը, իւզաներկ :

Անիի եկեղեցեաց ոսկեայ և արծաթեայ խաչերէն ճոխ հաւաքածոյ մը : Նոյնպէս, Անիի պատկանող աւետարաններ, թաղեր, վականներ, մանրանկար կաթողիկէներ, և այլն : Այս բոլորն էջմիածին բերուած են, կործանուած Անիէն վախճողներու ձեռամբ :

Հայ թագաւորներու և իշխաններու կողմէ էջմիածնի ընծայուած բազմաթիւ սկիհներ, կոնքեր, և պատարագի զգեստներ : Ասոնք գին չունին : Իրենց վրայ գեղարուեստական աննման դարդարանքներ ալ կը կրեն : Չանոնք զիտողը, հիացած կը մնայ : Այս պատկառելի ու պատմական հնուածիւններն այն ժամանակ միայն դուրս կը բերուին Հնադարանէն, երբ որ Կաթողիկոսը կը պատարագէ :

Լորիս Մելիքով իշխանի յիշատակին նուիրուած քանի մը արծաթեայ ծաղկեպսակներ : Իւրաքանչիւրին վրայ մակագրութիւն :

Գաճաճեւի շերտ մը կը ներկայացնէ խմբանկարը Տրդատ թագաւորի, Աշխէն թագուհիի, և արքայաքոյր Խոսրովի դուխտի : Ասիկա որմանկարի մը խոշոր բեկորն է : Գանուած է տաճարի պատին մէջէն : Գործ՝ Նազաչ Յովնաթանի : Պատկերը գունաւոր է : Կը թուի թէ անիկա այսօր նկարուած է : Ներկերուն գոյները, բոլորովին անեղծ, կենդանի մնացած են դարերէ ի վեր : Չափական ու գեղազիւ տական արուեստն ալ անթերի : Ներկայացուած անձանց մարմինները շնորհալի գիրք ու ձեւեր ունին : Իսկ գէմքերը յոյժ արտայայտիչ են : Շրթնե-

ըր բոսորագոյն, աչքերը հրաւառ: Մարդ չի կըր-
նար իր նայուածքը դիւրաւ հեռացնել այդ հմայիչ
պատկերէն:

«Տուք զկայսերն կայսեր, և զԱստուծոյն Աստու-
ծոյ» խորհուրդը ներկայացնող իւղաներկ մեծ նը-
կար մը: Յաջող գործ: Թանկագին հնութիւն մը:
Փոխադրուած Ամսգերտամի Ս. Հոգի եկեղեցիէն:

Տիրամօր պատկերը, զանազան տեսակ թելե-
րով ճարտարօրէն բանուած, պատտառի մը վրայ:

Հսկայ խաչվառ մը, փոխադրուած Կալիաթայի
եկեղեցիէն: Պատուանդանը կը կրէ էջմիածնի կա-
թողիկէ տաճարին մանրանկարը:

Հիսաքանչ ճարտարութեամբ շինուած բիւրեղ-
եայ միակտուր խաչեր: Ասոնցմէ ամենէն մեծը,
մէկ կանգուն երկայնութեամբ, նուէրն է Բագրա-
տունեաց Յովհաննէս թագաւորին: Նուէրնկալը
Երասխ գետի Պարսկական ափանց վրայ գտնուող
Ս. Ստեփաննոս Նախավկայ վանքը: Կարգա'նք
այդ բիւրեղեայ խաչի պատուանդանին փակցուած
արծաթեայ պղտիկ տախտակին վրայ փորագրե-
րուած սա հետաքրքրական յիշատակարանը. «Յի-
շատակ է Սուրբ Սաշո Յովհաննէս Թագաւորին
Հայոց, և կողակից Շուշան Տիկնոջ, և որդւոյ
Աչոտ Թագաւորի: Բազում զօրօք եկի ի Սուրբ
ուխտ: Ետու շամբայ ջրադացներն, Երասխի
նաւն, և Ասպատու հողն Սուրբ Նախավկային,
յիշատակ մեզ և ծնողաց, ի թուին Ն.Ժ.Ե. (976)»:

Գ Ա Ն Ձ Ա Ր Ա Ն

Մասանց այս Գանձարանն ալ, Հնադարանին

կից, ինչպէս որ յիշած ենք, Գէորգ Դ. կաթողիկոս շինած է: Մուտքը աւագ սեղանի ձախակողմէն, երկաթեայ դռնով մը, կրկնակ խորհրդարաններէ ներս: Թէ՛ սոյն Գանձարանը, և թէ՛ քովի Հնադարանը բացուելու համար, անհրաժեշտ են Սինոդի անդամներուն ներկայութիւնը, մասնաւոր արձանագրութիւն, և այլ ձեակերպութիւններ: Իսկ բանալիները կը գտնուին կաթողիկոսին քով:

Գանձարանն ևս կը սրարունակէ բազմաթիւ նւիրական ու թանկագին առարկաներ, որոնցմէ ամենահետաքրքրականները պիտի յիշենք:

Պատմական յիշատակներ կրող և բարձրաստիճան եկեղեցականներու յատուկ շատ մը զգեստներ, ծաղիկեայ, արծաթեայ, ոսկեհում: Խիտ ու չազրաւ է ասոնց մէջ, Պետրոս Գեաղարձ կաթողիկոսի շուրջաւոր: Թանկագին շուրջաւորն է նաև այն, որ Հնդկաստանէն բերուած է Էջմիածին: Անիկա իր վրայ կը կրէ ամենանորը ստեղծագործութեամբ շինուած գեղեցիկ նկարներ: Կարծիք կայ, թէ այդ շուրջաւոր, և կամ անոր կտորը, պատրաստուած է Չինաստանի մէջ: Զգեստներուն քով կը գտնուին կաթողիկոսներու, եպիսկոպոսներու և վարդապետներու յատուկ երկար շարք գաւազաններ: Ասոնցմէ դմանք ունին ոսկեայ գլուխներ, և զարդարուած են թանկագին քարերով: Ամբողջութեամբ փղոսկրաչէն միակտուր գաւազաններ ալ կան:

Միւսոնի երկու կաթսաններ: Հինը արծաթեայ, նրբազրուադ: Վրան քօղ մը կը կրէ, և ունի խորհրդաւոր երեւոյթ մը: Նորը, նոյնպէս արծաթեայ

է, բայց ոսկեղօծուած : Ասիկա գեղարուեստական հրաշալիք մըն է իրօք : Պատուանդանը յոյժ գեղեցիկ ու դարձդարձիկ քանդակներով զարդարուած է : Միւսօն արտադրող ծաղիկներու պահեստամասը կլտը, խորունկ, լայն ու մեծ դիրք մը ունի : Վրան հայկական ճարտարապետութիւնը յիշեցնող սիւնակներ : Ասոնց վրայ ալ խաչաձև զրծաղրութիւններ : Սիւնակներու շրջանակներուն մէջ էջմիածնի տաճարին մանրանկարը, և հրեշտակներու, առաքեալներու ու մարգարէներու պատկերներ : Ամէնն ալ նրբանուրբ մանրամասնութեամբ մը ու վարպետութեամբ փորագծուած : Կոթերը կը ներկայացնեն զոյգ մը գալարուն ճրկներ, որոնք իրենց բերաններովը բռնած են ծաղիկներ : Ասոնց կարգին վրայ ալ, համաչափ հեռաւորութեամբ, շինուած են գեղեցիկ օղակներ : Կափարիչը բրգաձև, քանդակազարդ երեսներ ունի : Կտարը՝ երկրագնդիկ մը, ու վրան Սուրբ Հոգւոյն խորհրդանշանը, աղանի մը :

Կարմիր թաւշի վրայ, արծաթով բանուած, միջակ մեծութեամբ ծառ մը : Ծիւղերուն վրայ նշտած են Իսրայէլեան բոլոր նահապետները : Ծառը արմատացած է գետինը պառկած Յակոբ նահապետի մարմնոյն վրայ :

Ալը Գրիգոր Լուսաւորիչի, բաղկէն մինչև մատները, արծաթեայ համաձև կազմուածքի մը մէջ ամփոփուած : Բաղկի երկարութեանը վրայ գըտնուող քանդակականարները կը ներկայացնեն սուրբին կրած չարչարանքները : Ոոր վերապի վանքէն բերուած է էջմիածին, 1760 թուին :

Ձեռքը Մծրնայ Հայրապետ Ս. Յակոբին, արծաթ պատեանով, և ծաղկեքանդակ զբուսեցնելով: Մատներէն չղթալով մը կախուած է տէրունական մանրանկարներով զարդարուն, փոքրիկ փայտի կտոր մը: Ասիկա մասնիկ մըն է Նոյեան տապանէն: Արկուռի վանքէն բերուած է, 1760ին:

Գազաթը Հռիփսիմէի, ութանկիւն արծաթեայ պահարանի մը մէջ զետեղուած: Պահարանին դռնակը դոցուած է երևանցի Սիմէոն կաթողիկոսի կնիքով: Պատուհանիկներէն ներս կերևայ, բամպակներու մէջ զբուած, նահատակ կոյսին գազաթը:

Աջը Արիստակէս Պարթե Հայրապետի, արծաթեայ, ոսկեղօծ, քանդակուած:

Գազաթը Թադէոս առաքեալի, բոլորաձև արծաթեայ պահարանի մը մէջ: Գազաթը տեսանելի պահարանի ասպակիէն:

Աջը նոյն առաքեալին, արծաթեայ, ոսկեղօծ, զեղակերտ պատեանով:

Խաչ մը բոլորակ, ոսկեղօծ: Մէջը ամփոփուած են մասունքները Յովհաննէս Մկրտչի և Թովմա առաքեալի:

Աջը Մատթէոս աւետարանչի, արծաթապատ, ոսկեղօծ, քանդակազարդ: Արմուկին ծալքը աւետարանչին պատկերը:

Ձեռնաձև ոսկեղօծ պատեան: Կը պարունակէ մասունքները Անդրէաս առաքեալի, Գէորգ զօրավարի, Հռիփսիմէ կոյսի, և ուրիշ սուրբերու:

Աջը Թովմա առաքեալի, արծաթապատ, ոսկեղօծ: Ունի սա յիշատակարանը. «Զի... կենարա-

րին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի կողն մխեալ սուրբ աջս Թովմայի առաքելոյ, ապաւէն և աւգնական Պարոն Միասարին, և կողակցին Խանութին, արուեստաւոր սուրբ աջիս Գալուստ, նուաստ արեւդաս Յակոբն, Քրիստոս» :

Տապանակ քառանկիւն, արծաթեայ, զոյգ մը դռնակներով : Անունը «Սուրբ Նշան մենաստանին խոտակերաց» : Ունի այսպիսի յուշադրութիւն մը . «Էաչի, որդի Հասանայ, որդոյ Պոռայ, որդոյ մեծին Վասակայ, յաղդէ Հաղրակաց . տիրեցի Հայրենի երկրիս իմոյ . . . օգնական ունենալով զՔրիստոս և Սուրբ Նշան Խոտակերաց . . . » Կարգ մը սրբազան նկարներու ներքե ալ, բազկատարած նոյն էաչին, և մակադրութիւն մը այսպէս . «Սուրբ Նշան տէրունական, դու էաչու լեր օգնական : »

Աջաձև մասունք, արծաթեայ, ոսկեղօծ : Մէջը չորս տփիկ : Երկուքը կը պարունակեն կենաց փայտի մասնիկներ : Միւս երկուքին մէջ ալ կան Տեառն եղբօր Յակոբի, և Անդրէաս առաքեալի մասունքները :

Խաչ ոսկեայ, ականակուռ, յանուն Հաղրակեցի Փիլիպոս կաթողիկոսի : Մէջը մաս՝ կենաց փայտէն, և Քրիստոսի զարնուած բեւեռէն : Ու սլառուանդանին վրայ ալ սա ոտանաւոր յիշատակադրութիւնը . «Սա է սլաակ Սուրբ Սիօնի, Փայտ և Բեւեռ Քրիստոսի, Առիթ յիշման Փիլիպոսի, Հանուրց Հայոց Հայրապետի, Որ բարեխօս Մարտիրոսին, Եւ իր որդւոյ Սիմէօնին : »

Տապանակ արծաթեայ, ոսկեղօծ խաչով : Մէջը

մաս մը Նոյեան տապանէն: Ունի երկու դռնակ: Մէկուն վրայ նկարուած է Ս. Յակոբ, ձեռքերը դէպ յառաջ երկարած, խնդրական ձևով: Միւսին վրայ ալ կայ հրեշտակ մը, որ Նոյեան տապանի տախտակը կարկառած է խնդրողին:

Աջ ոսկեայ, ականակապ: Մէջը մասեր Քրիստոսի անկար պատմութեանէն, և կենաց փայտէն:

Խաչ քառաթև: Կը պարունակէ Պետրոս առաքեալի բերնին վերի մասը, և մէկ ակոսն:

Տապանակ ոսկեղօծ: Մէջը Անդրէաս առաքեալի աջը, և մասունքը Մատթէոս աւետարանչի: Երկուքն ալ, իրենց ապակեայ պահարանին մէջ, տեսանելի:

Տուփ արծաթեայ: Կրկնակ ապակիներու մէջէն տեսանելի ճկոյթը Պետրոս առաքեալի:

Աջ արծաթեայ, ոսկեղօծ: Կը բովանդակէ նըշխարաց մասերը Յակոբ և Փիլիպպոս առաքեալներուն: Նաեւ մատունքները Վարդանանց պատերազմն երգող պատմադիր Եղիշէի: Նոյնպէս մասեր՝ Հովնիսիմէ կոյսէն և Գէորգ զօրավարէն:

Մանեակ ոսկեղօծ: Մէջը մասունքներ Մօքնայ Հայրապետէն, Թադէոս առաքեալէն, և Ստեփանոս Նախավկայէն:

Տապանակ արծաթեայ, Կատարինէ կոյսի մասունքով: Տապանակին մէկ երեսը խաչելութիւն մը: Միւս երեսը ոսկեղօծ պատկերները Կատարինէի և ալլ կոյսի մը:

Գեղարդը, դմբեթաձև երկար չըջանակի մը մէջ դրուած: Ասիկա ծալրն է այն տէգին, կամ նիղակին, որով խոցուեցաւ մեռեալ Քրիստոսի կողը,

Ղունկիանոս հարիւրապետին ձեռամբ: Գեղարդը անքանդակ, անզարդ, պարզ երկաթեայ կտոր մըն է, և ունի խաչի ձև: Կաւանդուի, թէ այս խաչաձեւութիւնը արդիւնքն է Թաղէոս առաքեալի ձեռական աշխատութեան:

Հայոց եկեղեցին Գեղարդին տիրացումը կը պարտի Թաղէոս առաքեալին, որ զայն բերած էր Հայաստան: Ըստ աւանդութեան, Թաղէոս առաքեալ իր հետ բերած էր նաեւ Յիսուս մանկան լողցած տաշտը, կամ Յիսուսի աշակերտներուն ոտնալուացման համար գործածուած կոնքը: Ասոնցմէ զատ, իրբեւ փրկչական յիշատակ, հայերն ունեցան նաեւ Յիսուսի նամակը, ուղղուած Արգար թագաւորին: Ինչպէս յայտնի է, սա, խնդրած էր Յիսուսէն, որ զայ Հայաստան զինքը բժշկելու, և հանգիստ կեանքով մը ապրի իրեն հետ: Քրիստոս իր նամակին հետ, իրբեւ համակրութեան նշան, Արգարին խրկած էր նաեւ իր կենդանադիր պատկերը, Դաստառակը: Հայաստանեայց եկեղեցին Մարիամ Աստուածածնի վաւերական պատկերին տիրացմանն ալ արժանացաւ, չնորհիւ Բարթողիմէոս առաքեալին: Իսկ կենաց փայտի մասը Հռոմիոսիմէ կոյսին միջոցաւ բերուեցաւ Հայաստան: Ասոնցմէ Քրիստոսի նամակը և Դաստառակը, Աբգարի մահէն ետք, Ռոմանոս անուն հայազգի բիւզանդական կայսրը, ի պատիւ... յունաց ինքնակալութեան, Եղեսիայէն Կ. Պոլիս փոխադրել տրւաւ, 944ին: Եւ գրուեցան Այա Սօփիա եկեղեցիին մէջ: Նամակը, 1325ին, գողցուելով, անյայտացաւ, ըստ Հայր Զամչեանի: Աստուածորդոյն ինք

նատիպ պատկերն ալ Հոռոմ տարուեցաւ Յովհաննէս Մկրտչի գլխուն հետ, ըստ Հայր Աւգերեանի։ Ու կը կարծուի, թէ անիկա կը գտնուի Հոռոմի Ս. Սեղրեցարոս վանքին մէջ։ Աստուածամօր պատկերը կը մնայ Անձեացեաց գաւառին մէջ Բարթողիմէոս առաքեալէն հիմնուած Հոգւոց վանքի Տիրամօր եկեղեցին։ Տաշտին կամ կոնքին մասունքները կը պահուին Սեանի ու Երնջակի վանքերուն, և Գրիգորուպոլիսի հայոց Ս. Կատարինէ եկեղեցւոյն մէջ։ Կենաց փայտի մասին պահպանողը, Վանի Ս. Նշանը։ Իսկ Գեղարդը Էջմիածին բերուած է 1760 թուին։ Անիկա առաջ կը գտնուէր հինաւուրց նշանաւոր Այրի վանքը, որուն անունը յետոյ վերակոչուեցաւ Գեղարդայ վանք, ի պատիւ Գեղարդին։

Այս էջը փակելէ առաջ յիշատակենք, թէ Գանձարանի և Հնադարանի բոլոր թանկագին հնու-թիւններն առժամապէս փոխադրուած են Մոսկուա։ Փոխադրութիւնը տեղի ունեցաւ ուռա և թիւրք ներկայ պատերազմը սկսելէն անմիջապէս ետք։ Պատճառը պարզ է։ Պատերազմը կրնար ձախորդ ակնկալներ յառաջ բերել։ Իսկ Մոսկուան, բնականաբար, Էջմիածնէն աւելի ապահով է։ Հետեւաբար, այդ թանկարժէք առարկաները անվրթար կերպով կրնան այն տեղ պահպանուիլ ժամանակ մը։ Երբ որ պատերազմը վերջանայ, և աշխարհ խաղաղի, անոնք դարձեալ պիտի բերուին Էջմիածին։

ՄԻՒՌՈՐԸՆՈՒԹԵԱՆ ՄԵՂԱՆԸ

Տաճարին հիւսիսային կողմը, բակին մէջ կը գտնուի միւռնօրհնութեան սեղանը: Քառակուսի բարձր պատուանդանի մը վրայ կանգնուած է: Կը կրէ գմբեթաւոր փոքրիկ կաթողիկէ մը: Խըրիմեան Հայրիկ, բացօթեայ վայրի մէջ հիմնեց այս սեղանը, որպէսզի միւռնօրհնութեան հանդէսի միջոցին խոնուող բիւրաւոր ուխտաւորները անհանգիստ չըլլան: Հանդէսը, երբ որ տաճարին մէջ կը կատարուէր, չափերու անտեսանելի կըլլար: Այս պատճառաւ ալ անկարգութիւններ, ունոյն իսկ անախորժ դէպքեր տեղի կունենային:

Միւռնօրհնութիւնը կը կատարուի, առհասարակ, երկու տարին անգամ մը: Սակայն այս ժամանակամիջոցը, երբեմն փոխուելով կերկարաձգուի, եթէ ազգային աննպաստ պարագաներ գոյանան: Ամիսներ առաջ, Ամենայն Հայոց Հայրապետը յայտարարութիւն մը կը հանէ, ծանուցանելով հանդէսին ժամանակն ու ծրագիրը: Եւ հանուր հայութիւնը կը հրաւիրէ մայր աթոռ, Էջմիածին:

Շաբաթ երեկոյէն կ'սկսի միւռնօրհնումի արարողութիւնը, հանգիսաւոր թափօրներով ու հրակումներով: Առաջին կարգը կը կատարուի երեկոյեան ժամերգութենէն ետք: Երկրորդը տեղի կ'ունենայ յաջորդ օրը, կիրակի, առաւօտեան պաշտամունքի միջոցին: Իսկ երրորդ, և վերջին կարգը յետոյ, պատարագի ժամանակ: «Ողջոյն»ի ատեն Սուրբ Գրոց ընթերցումներէ և աղօթքներէ

ետք, եպիսկոպոս մը միւռոնի կաթսային վրայէն
կը վերցնէ քօղը և կախարիչը: Պատարագիչ կա-
թողիկոսը, եպիսկոպոսներու ձեռքը գտնուող միւ-
ռոնի հիւթալից անօթներու պարունակութիւնը
խաչաձևօրէն կը լեցնէ կաթսային մէջ: Նոր հիւ-
թին կը հետեւի աղանաձև անօթէ մը հոսումը հին
միւռոնին: Ասիկա, Լուսաւորչի առաջին անգամ
օրհնած միւռոնին յաջորդական մնացորդն է: Ա-
պա, օրհներգութիւններու մէջ, կաթսային պա-
րունակութիւնը խաչաձև կը խառնուի Գեղարդով
և Լուսաւորչի Աջով: Արարողութիւնն աւարտելէ
ետք, ժողովուրդը մօտենալով, ջերմեռանդօրէն
կը համրուրէ միւռոնի կաթսան:

Հետաքրքրութեան գոհացման համար, այստեղ
կը նշանակենք նաեւ անուններն այն ծաղկանց,
որոնց հիւթովը կը պատրաստուի միւռոնը: Մա-
ղիկներէ ոմանք մէկէ աւելի տեսակներ ունին:
Օրինակ վարդը, կակաչը, բալասանը, Լայն: Բո-
լորը, առհասարակ, 40 տեսակներէ կը բաղկանան:
Ահաւասիկ այդ ծաղկանց անունները. ասարիոն,
պղպեղածաղիկ, գալիոռի, նարնջածաղիկ, դար-
վարդ, գիպարիս, մարդակուշ, միասայիկէ, Փըլ-
Փուլ, սորեակ, ստորաքս, հիլ, դարեսենիկ, մա-
ղարաղրան, չամբալեղակ, բուխուր Մարիամ,
նարկիլդ, նարդոս, յուրսէ, ծխանելի, դրոխմանէ,
նունուֆար, կակաչ, բալասան, շուշան, մանու-
շակ, երկցուկ, վաղմեռուկ, անմեռուկ, յամիկ,
մատուտակ, քրքում, վարդ, մեխակ:

Վ Ե Հ Ա Ր Ա Ն

Հայրապետի բնակարանը կը կոչուի Վեհարան : Այժմու շէնքը կառուցած է Մովսէս Գ. Տաթևացի կաթողիկոսը, 1630 թուին : Անոր յաջորդող կաթողիկոսներն ալ, շէնքն աւելի մեծցուցած և զեղեցկացուցած են : Տաճարի մայր դրան զէմի կողմըն է Վեհարանը : Մէկ ծայրը մինչև Ղազարապատ հիւրանոցը կը հասնի : Միւս ծայրը միաբանաց բնակարաններուն կը կցուի : Մուռքը Տրբդատի դռնէն ներս : Ծաղկազարդ պարտէզի մը մէջէն բարձրացող սանդուղով մը վեր կենլուի : Շէնքը կը բաղկանայ երկու յարկերէ : Վարի յարկը կը ծառայէ իբր պահարան և զանձարան :

Վեհարանն իր մէջ կը պարունակէ խել մը բաժանումներ : Կան մեծ ու պզտիկ բազմաթիւ սենեակներ ու սրահներ : Յիշատակութեան արժանի է մասնաւորապէս Ծաղկեայ Դահլիճը, որ իր փառաւոր զարդարանքներովը, վեհատեսիլ երևոյթ մը կընծայէ աչաց : Շատ մը պատմական զէմքեր ու յիշատակներ ներկայացնող պատկերներ կան անոր պատերէն կախուած : Այս դահլիճին մէջ է որ կը կատարուին պաշտօնական ընդունելութիւններ :

Դուռը կանգնած են Հայրապետին զոյգ մը բարապանները, այսինքն կարմրագոյն համադրեաւ կրող «Շաթիր»ները : Ասոնք այցելուն կ'առաջնորդեն ներս, իրենց Վեհափառ տիրոջ կամքը առնելէ ետք : Ներս առաջնորդուողը, երբ որ կը մօտենայ թիկնաթոռին վրայ բազմած Վեհին, ի ծունր կիջ-

նէ, և անոր աջը կը համբուրէ: Վեհը, կրօնականներէ զատ, աշխարհական ամէն դատակարգի այցելուի մատչելի է ունէ ժամանակ: Ինչպէս իշխանին ու ուսումնականին, նոյնպէս շինականին, ռաժիկին: Ունկնդրութիւնը, պարագային համեմատ, կը տեւէ կարճ կամ երկար: Հրաժեշտ տուողը, սակայն, միշտ և միմիայն, Վեհաւառը: Անոր աջին կարկառումը, յայտարար նշանն է այցելուի մեկնումին:

Վեհարանին մէջ կը զտնուի կաթողիկոսական Դիւանատունը: Այդ տեղ կը խմբագրուին հայոց եկեղեցւոյ Պետին կոնդակները: Նոյնպէս բոլոր պաշտօնական գրութիւնները: Դիւանապետի պաշտօնն այժմ կը վարէ Տիրայր Ծ. Վարդապետ: Դիւանապետը, իբրեւ անձնական քարտուղար, միշտ անրաժան է Հայրապետէն: Վեհարանէն դուրս ալ անոր կը հետեի ամենուրեք: Երբ որ Վեհը վանքէն հեռու տեղ մը երթայ, Դիւանապետէն և «Ծառթիւր»ներէն զատ հետը կ'ունենայ նաեւ իր գոյգ մը քաջաուոյգ հրացանակիրները: Այս վերջիները զինուած ու ձիերու վրայ նստած, կը հետեին Հայրապետական շքախումբին: Կաթողիկոսին Էջմիածնէ բացակայած միջոցին, անոր Տեղապահը կը հսկէ վանքի գործերուն: Ներկայիս տեղապահութեան պաշտօնը վիճակուած է Յուսիկ Արքեպիսկոպոսին:

Հիմա կառուցուած է նոր Վեհարան մը: Հիմնադիրը Գէորգ Ե.: Եէնքին ամբողջ ծախքը հողացողները, Մանթաշեան եղբայրները: Քանի մը տարիէ ի վեր կը շարունակուի անոր շինութիւնը:

Արտաքին մասերը լրացած են արդէն: Ներքիններն ալ, հաւանօրէն չուտով գլուխ կը բերունին: Պարագաներէն կախուած է, չէնքին ամբողջական լրացումը: Նոր Հայրապետարանը, որ ամբողջովին քարուկիր է, և հինին արեւմտեան կողմը կը գրանուի, մեծ և փառաւոր չէնք մըն է: Իր մէջ կը պարունակէ հարիւրաւոր սենեակներ և սրահներ: Այս նորակառոյց կաթողիկոսարանին մէջ մասնաւոր յարկարաժին մը կայ յատկացուած Ռուսիոյ կայսեր, որպէսզի երբոր անիկա էջմիածին այցելէ, իրեն յարմար իջևան մը ունենայ:

Ս Ի Ն Օ Դ

Եկնքը կը գտնուի վանքի պարիսպներէն ներս: Վեհարանին կից է գրեթէ: Կառուցուած Խրիմեան Կաթողիկոսի ձեռամբ: Պատշաճ յարմարութիւններով օժտուած շինութիւն մը: Սինօդարանը միանգամայն աղգային և կառավարական պաշտօնատուն մըն է:

Սինօդը մայր աթոռի և Ռուսիոյ հայոց կրօնական, կրթական և բարոյական գործերը կը ղեկավարէ: Միեւնոյն ժամանակ կը կարգադրէ էջմիածնի և ուրիշ վանքերու, ինչպէս նաև բոլոր եկեղեցիներու, տնտեսական խնդիրները: Գերագոյն ժողովն է վիճակային ատեաններու, այսինքն Կօնստանդուպոլիսներու: Անոր նախագահը Կաթողիկոսը: Կառավարութեան ներկայացուցիչը՝ Պրօկուրօրը: Սա՝ Սինօդին ունեցած ամէն կարգի գործառնութիւններուն արդիւնքը կը ներկայացնէ կառավարութեան: Պրօկուրօրը ողոսահպատակ

ամէն քրիստոնեայ ազգէ կրնայ ընտրուիլ: Առաջին Պրօփուրօր միայն հայ եղած է: Իր ժամանակին հանրածանօթ, բարձրաստիճան Ղօրղանեանը: Իսկ Սինօղի անդամները, ըստ օրինի, ութը հայ կուսակիցօններ կ'ըլլան: Երկու արքեպիսկոպոս, երկու եպիսկոպոս, և չորս վարդապետ: Ասոնք կ'ընտրուին էջմիածնի միաբաններէն:

Ատենական գործողութիւններն այսպէս տեղի կունենան: Կաթողիկոսը վանապատկան, եկեղեցական կամ կրթական ունէ պատուէր կամ առաջարկ կը ներկայացնէ: Սինօղը այդ առաջարկը կ'առնէ նկատողութեան: Խորհրդակցութիւն կը կատարէ: Ու եզրակացութեան մը գալով, իր որոշումը կ'արձանագրէ: Ապա Կաթողիկոսի հաճութիւնը կ'առնուի այդ մասին: Եւ եթէ տրուած որոշումը, իրականց այնպիսի սահմանի մը մէջ կը գտնուի որ հարկ չի կայ անմիջապէս կառավարական վերին մարմնոյն ներկայացնելու, ի գործ կը դրուի:

Սինօղը սկիզբ առաւ Յովհաննէս Ը. Կարբեցի Կաթողիկոսին օրով, 1837ի փետրվար 22ին: Այդ օրը, Յովհաննէս Ը. Կաթողիկոս, իբրեւ նախագահ, հանդիսաւորապէս բացաւ Սինօղը: Ներկայ էին Պրօփուրօր Ղօրղանեան, Երեանի նահանգապետը, Զօրավար Իշխան Բարսեղ Յովսէփեան— Բեհրութեանց, ինչպէս նաեւ ամէն կողմէ եկող բազմաթիւ անուանի հայ պատգամաւորներ: Կաթողիկոսը, կանխապէս, տաճարի իջման տեղւոյն առջև երդում ըրաւ, որ Պալատէնիայի գծած Սինօղական օրէնքները խսկութեամբ պիտի կատարէ:

Ու երբ որ նոյն, 1837 թուի հոկտեմբեր ամսոյ 5-ին Նիքոլա Ա. կայսրը այցելեց Էջմիածին, և Սինօղի գործառնութիւններուն մօտէն վերահասու եղաւ, շատ գոհ մնաց: Սինօղը, իրօք, գծուած օրինական չաւդով կ'ընթանար: Եւ կայսրը, իր ունեցած գոհունակութիւնը գործնականապէս արտայայտելու համար, Յովհաննէս Ը.ին նուիրեց Սր. Վլատիմիրի Ա. աստիճանի պատուանշանը: Ասկէ զատ, 1000 հոլանտական ոսկի ալ ընծայեց անոր, իրր անհամբույր: Իսկ կաթողիկոսը կայսեր նուիրեց խաչ մը, որ իր մէջ կը պարունակէր կենաց փայտէն մաս: Այդ խաչը իր վրայ կը կրէր հետեւել յուշագրութիւնը. «Նշան յաղթութեան խաչն փրկարար առաջնորդեսցէ քեզ, և բարձրագոյն տոհմի քում, ընդդէմ երեւելի և աներևոյթ թշնամեաց, յայսմհետէ մինչև յաւիտեան:»

ՄԻԱԲԱՆՆԵՐՈՒ ԲՆԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Հին չէնքը կը սկսի Վեհարանի քովէն, կ'երկարի տաճարի հիւսիսային կողմի բակէն, և կը կցուի նորին: Հինը, թէև շատ մեծ, ընդարձակ, բայց նախնական ոճով շինուած, և յարմարութիւններէ զուրկ բնակարան մըն է: Անիկա դեռ կը գործածուի մասամբ: Իսկ նոր բնակարանը, որ տաճարի հիւսիսարեւելեան կողմը կ'իյնայ, շինուած է կոփածոյ քարերով: Շատ պզտիկ է հինէն: Ունի 36 սենեակ միայն: Բայց բնակութեան յարմար պայմաններով օժտուած է: Այս գեղեցիկ չէնքը կառուցած է Վաղարշապատցի Երեմիա Արքեպիսկոպոս, 1892ին, երբ անիկա Տեղապահ էր:

Հին շինութեան ետեւ մեծ պարտէզ մը կայ, միա-
բաններուն յատուկ: Անիկա զարդարուած է հնա-
մի ծառերով, և գեղեցիկ ծաղկանոցներով:

Հիմա, սակայն, տակաւ, հին շէնքերը փլցուե-
լով, անոնց տեղ նորերը կը կառուցուին, միա-
բանաց բնակութեանը համար:

Վ. Ա. Ն. Ա. Կ. Ա. Ն. Ո. Ի. Թ. Ի. Ի. Ն. Ը.

Վանքի միաբաններուն թիւը որոշ և կայուն չէ:
Շարունակ կ'աւելնայ ու կը պակսի: Ոմանք պաշ-
տօնով և կամ այլևայլ գործերով, կը հեռանան
Էջմիածնէն: Մինչ ուրիշներ ալ վանք կը վերա-
դառնան: Միջին թիւը 40 է: Ասոնցմէ ամենէն չա-
տը վարդապետներ են, իսկ քիչը արքեր, եպիս-
կոպոսներ, արեղաներ, եայլն: Երիտասարդ ու
կատարեալ հասակի հասած միաբանները կը կաղ-
մեն մեծազոյն թիւը: Ծերունի միաբաններու ներ-
կ'արտասանէր, որ լսողին վրայ հմայիչ երաժըշ-
մէկ քանին առաջնորդական պաշտօններու մէջ են:
Միւսներն ալ, վանքին մէջ այլևայլ յարմար ծա-
ռայութիւններով զբաղած:

Վերջին ժամանակներս Էջմիածնի միաբանու-
թիւնը կորսնցուց իր անդամներէն հետեւեալները:

Ծերունափառ արքայաններու ամենէն աւագա-
գոյնը, Սուրբառ Արքեպիսկոպոս Պարզեանց, վախ-
ճանեցաւ 1914 թուի սեպտեմբեր ամսոյն: Հան-
գուցեալը, իր պատկառելի երևոյթին հետ, պատ-
կառելի ալ անուն մը ունէր: Անիկա մայր աթոռին,
հայոց եկեղեցիին և ազգին բաւական ծառայու-
թիւններ մատուցած էր: Ժամանակ մը աքսոր-

ուեցաւ, Ներսէս Արքեպիսկոպոս Խուտալէրա-
եանի հետ: Մեկենաս մը եղաւ ազգային ու եկեղե-
ցական պատմութիւններու հրատարակութեանց:
Ո՛հ եւ մը առաջնորդական պաշտօններ վարեց, և
գլխորդներ հիմնեց: Իր վախճանին թողուց 76,700
րուպլիի գումար մը: Ըստ իր կտակին, այս գու-
մարը պիտի պահուի, մինչև որ 150,000 րուպլիի
հասնի: Այն ատեն, 100,000 րուպլին պիտի տրուի
Գէորգեան Ճեմարանին: Իսկ մնացեալ 50,000ը
պիտի յատկացուի ի նպաստ ազգային մատենա-
գրական աշխատութեանց հրատարակմանը:

Կարապետ Եպիսկոպոս Տէր Մկրտչեան, որ անց-
եալ տարի ի Տէր ննջեց, տակաւին այնքան մեծ
տարիք մը չունէր: Անիկա ծանօթ էր իր ազնիւ
բնաւորութեամբ ու անաչառ գործունէութեամբ:
Լաւ առաջնորդ էր, վանական գործիչ և ուսու-
ցիչ: Սակայն, Կարապետ Եպիսկոպոս աւելի մեծ
անուն մը ունէր իրրեւ հրապարակագիր և պատ-
մարան: Անիկա ի լոյս ընծայած է խել մը պատ-
մագիրտական երկասիրութիւններ ու թարգմանու-
թիւններ:

Դեռ նոր իր հանդիսար մտաւ նաև Եփրեմ Ե-
պիսկոպոս Սուքիասեան: Մերունագարդ վանա-
կան մը: Բաւական ծառայութիւններ մատուցած
էր վանքին: Եղած էր առաջնորդ Թիֆլիսի Կա-
րեոր թեմին: Սինօդի անդամ էր: Ան էր որ 1893-
ին, իրր պատուիրակ, Էջմիածնէն գնաց Երուսա-
ղէմ, Խրիմեան Հայրիկը հրաւիրելու իր Հայրա-
պետական պաշտօնին:

Ներկայ 1916 տարուոյ սկիզբներն ալ իր մահկանացուն կնքեց Բարգէն Վարդապետ : Անժամանակ մահ : Բարգէն Վարդապետ զեռ երիտասարդ էր , հազիւ 45 տարեկան : Խղճամիտ , եռանդուն ու գործունեայ միարան մը : Անիկա զոհ գնաց իր անձնուէր ծառայութեան : Էջմիածնի հիւանդ որ-րերու խնամատարութեան գործին մօտէն հսկած միջոցին , ինքն ալ վարակուեցաւ բժաւոր ժանտատենդէ , և չի կրցաւ զերծանիլ : Անիկա եղած էր պետ Կաթողիկոսական Դիւանի , և անդամ Սի-նոդի ու Եղբայրական Օգնութեան Յանձնաժողովի : Միևնոյն ժամանակ , զրական ծանօթ դէմք մըն էր : Կարող հրապարակագիր մը : Ունէր նաև հրատարակած քանի մը բանասիրական ու պատմագրական գործեր :

Անկարելի է տիրուներեքու այս շարքը վերջացնել , առանց յիշատակելու համայն ազգին ծանօթ , կարկառուն դէմքի մը կորուստը , զոր կրեց Էջմիածին մօտաւոր անցեալին մէջ : Այդ անմոռանալի ու անփոխարինելի անձն է Խորէն Եպիսկոպոս Ստեփանէ : Իր եկեղեցին ու ազգը պաշտող մը : Կրակ ու բոց գործիչ : Կարգապահութեան դասական օրինակ մը : Հմուտ լեզուագէտ , ներհուն պատմաբան , և աննման բեմբասաց : Ճշմարիտ հրեւոյժ մը : Անիկա , հայերէն լեզուն այնքան մաքրամաքուր , և քաղցր ու ներգաշնակ կերպով մը կարտասանէր , որ լսողին վրայ հմայիչ երաժըտութեան մը տպաւորութիւնը կը թողուր : Իսկական արուեստագէտ մը : Իր բարեկիրթ ձևերով ու վարուելակերպերով կատարեալ եւրոպացի :

Հայոց կաթողիկոսներ օտար, պաշտօնական շրջանակներու, և բարձրաստիճան անձնաւորու-

ՉՂՈՓՂՏՈՒ ԽՂ ՂՉՍՍՂ

Թեանց մօտ, երբէք անոր պէս Թարգման մը ու
ներկայացուցիչ մը չեն ունեցած: Ստեփանէ կղաւ

նաև հայ դպրոցի մեծ պաշտպան մը: Աւագ սահալան, որ այդ տխար հայ կրօնականն ալ հալածական ու աքսորական կեանք մը ունեցաւ իր վերջին տարիներու միջոցին: Ու իր աքսորավայրին, Խրիմու Ս. Խաչ վանքին մէջ, չա՛տ դառն օրեր անցուց...:

Էջմիածնի միաբանութեան վրայ առհասարակ շատ քննադատութիւններ եղած են, ասկէ առաջ: Անոնց համար ըսուած է, թէ անաշխատ ու անօգտակար կեանք մը կ'անցընեն: Այս մեղադրանքները այնքան ալ անարդար չէին: Սակայն, ժամանակին հետ բաւական փոխուած են նաև հին բարքերն ու կեանքերը: Այս օր գովելի չարժու՞մ մը, և եռուղեւ մը կը տիրէ վանքի միաբաններուն մէջ: Անոնց մէջ արդէն հիմա շատ կան եւրոպական բարձր կրթութիւն առած, և զարգացած անձեր: Գիտնական և հեղինակաւոր կարկառուն դէմքեր ալ պակաս չեն: Ընդհանրապէս բոլոր վանականները այժմ կաշխատին անընդհատ, իրենց վարկը աւելի բարձրացնելու: Վանքին տնտեսական ու բարոյական շահերը կը պաշտպանեն: Միևնոյն ժամանակ, անոնք, ժողովուրդին մտաւոր զարգացմանը, դրականութեան ծաղկմանը, և ազգին կարօտութեան գոհացմանը օժանդակ կը կանգնին:

Երեւոյթները յուսալից ու խոտմո՞հալից են: Եւ կ'ալնկալուի, թէ Էջմիածնի միաբանութիւնը շուրջը լոյս ու միխթարութիւն սփռելու իր նուիրական պարտականութեան նկատմամբ աւելի փայլուն ապացոյցներ պիտի տայ:

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Դ Ա Ր Ա Ն

Վանքի սեղանատան վրայ, երկարաձիգ, կամարած, փառաւոր շէնք մըն է : Սենեակները մէջէ մէջ են : Մուտքը Վեհարանի դրան կարգը, նոր թանգարանի կողմէն : Երկաթեայ երկփեղկեան դուռ մը ունի այս բազմատեսակ հին գրքերու շտեմարանը : Մատթէոս Ա., մասնաւոր խնամք տաւ ինքն իր քանդակարգելու ու ճոխացնելու : Մատենադարանապետն է Յուսիկ Արքեպիսկոպոս : Հոգատար հսկող մը :

Նախասենեակին մէջ կը տեսնենք պատերէն կախուած կարգ մը թանկագին պատկերներ : Ասոնք գործերն են նշանաւոր պատկերահան Նաղաշ Յովնաթանի : Ազգային մեծ նկարիչը, իր հարուստ երևակայութեամբ, ինքնատիպ գծերով ու արտայայտութեամբ կենդանացուցած է մեր նահապետներն ու թագաւորները : Ուրիշ սենեակի մը պատերէն ալ կախուած են կենդանագիր պատկերները վերջին քանի մը կաթողիկոսներու : Ասոնց տրուած կայսերական հրովարտակներն ալ առանձին շրջանակներու մէջ առնուելով, պատկերներուն քով գրուած են :

Գրեթէ 4600ի կը հասնի Մատենադարանին մէջ պահպանուած ձեռագիր հազուագիւտ հատորներուն թիւը : Ասոնք դասաւորուած են, պաշտօնական կերպով, դարակներուն մէջ : Ասոնց մէջ կան բազմատեսակ գրքեր : Աստուածաբանական գրուածքներ, մեկնութիւնք Ս. Գրոց, եկեղեցական ընթերցուածք, և աղօթքներ : Բարոյական կանոնա-

գրութիւններ, ժողովուրդին և կրօնաւորներու համար: Ճառքնախօսք, հատրնախօսք, ոտանաւոր թէ արձակ, և վարդապետական դործեր, Աշխարհագրական, արհեստագիտական, արուեստարանական, և քննադատական գրուածքներ: Պատմութիւնք հայոց, հռոմայեցւոց, յունաց, ռուսաց, և տաճկաց: Այս բոլոր ճիւղերուն վերաբերող ձեռագիր մատենաները, մեծ թէ սղոթիկ ծաւալով, ընդհանրապէս մաղաղաթեայ են: Շատերը նկարներով: Ոմանք մանրանկարչական նուրբ գրուադներով զարդարուն: Զանազան ժամանակներու մէջ, հայ գրչագիրներու կողմէ արտադրուած են այս թանկարժէք հատորները: Պատմութեամբ հետաքրքրուողներուն, և ուսումնասիրութեամբ ըզրազողներուն համար ի՛նչ բազմաճոխ, հարուստ, ու անսպառ աղբիւրներ:

Զեռագիր գրքերուն մէջ, մեծ ուշադրութեան արժանի է հայոց Հեթում թագաւորի Աստուածաշունչը: Հեթում թագաւոր այդ Սուրբ Գիրքը յատկապէս իր գործածութեանը համար գրել տուած է: Աքանչեխօրէն կանոնաւոր և դեղեցիկ ձեռագիր մը: Անոր մէջի պատկերները նոյնպէս, չառ դեղեցիկ են:

Հետաքրքրական է նաեւ Ներսէս Շնորհալիին նըւիրուած ձեռագիր աւետարանը: Ասիկա ալ զարդարուած է բազմաթիւ մանրանկարներով, որոնք կը յիշեցնեն մասամբ բիւզանդական ոճը:

Մեծ սրահին խորը, սեղանի մը վրայ, ի ցոյց գրուած է մասնաւորապէս, նշանաւոր մաղաղաթեայ Աւետարան մը: Անիկա, Գէորգ Դ. ի օրով

Պարսկաստանի Ս. Ստեփաննոս Նախավկայ վան-
քէն գտնուած, և ապագայ կաթողիկոս Մակարի
ձեռքով էջմիածին բերուած է: Աւետարանը, 989
թուին գրած է Յովհաննէս անուն անձ մը, որ
համեստութենէն, իր մականունն իսկ չէ յիշատա-
կած: Գրքին կողքերը փղոսկրէ շինուած են: Ուս-
տի անիկա կոչուած է «Փղոսկրեայ Աւետարան»:
Փղոսկրին վրայ փորուած սրբազան պատկերները
գծուած են խիտ նուրբ վարպետութեամբ մը:
Կը կարծուի, թէ այս փղոսկրէ կողքը գրքէն աւելի
հին է: Զ. դարու գործ: Գիրքը ծանր է: Մեծ կշիռ
կը վերցնէ: Ծաւալը նոյնպէս մեծ է: Յայսմա-
ւուրքի մը զիւրքն ունի: Մարդ գժուարութեամբ
կրնայ գայն վերցնել տեղէն, իր թիւերով: Գրքին
տառերը, մարգարտի հատիկներու կը նմանին:
Սկիզբէն մինչև վերջը շարունակուած է գրութիւ-
նը, միևնոյն համբերատար ու երկայնամիտ ող-
ւով: Պարբերութեանց սկզբնատառերը ոսկեզօծ-
ուած և կամ որեէ գոյնով գեղադրուած են: Իսկ
գլուխներու, և մանաւանդ չորս Աւետարանիչնե-
րու գրքերուն սկիզբները գրուած են դունապեղ,
ու երբեմն ոսկեզօծուած պատկերներ: Այս խորհր-
դաւոր, սրբազան պատկերները այնպիսի փափուկ
ճարտարութեամբ մը գծուած են, որ զմայլանք
կ'ազդեն տեսողին: Հայկական գեղարուեստի
սոյն աննման ու անզին արտադրութիւնը, իր լու-
սատիւօր օրինակները կ'ունենայ այժմ: Ատոր ծախ-
քը հոգալու համար, Լեոն Մանթաշեան նուիրած
է 4000 ռուպլի: Հրատարակութիւնը կը կատարուի
Բարիլդ: Գործին ղեկավարն է Բարիլդի Արեւիկան

լեզուաց համալսարանին ուսուցչապետներէն մին, հայազէտ ֆրէտերիք Մաքլէր:

Մատենադարանը, ձեռագիրներէն զատ, ունի նաև բազմաթիւ տպագիր հատորներ: Ասոնց թիւը 10,000էն աւելի է: Տպագիրներուն մէջ ևս կան հին, հազուադիւր, արժէքաւոր գրքեր:

Տ Պ Ա Ր Ա Ն Ը

Տաճարէն քիչ մը անդին, դէպ արեւելք կը գտնուի տպարանը: Անջատ, միայաբի շէնք մըն է: Զայն վերակառուցած է Մակար Կաթողիկոս: Տպարանն իր մէջ ունի խել մը բաժանումներ: Ընդարձակ ու երկար սրահ մըն է գրաշարանոցը, ուր զետեղուած են նաև տպագրական մեքենաները: Քանի մը տարիէ ի վեր ելեկտրական ուժով կը շարժին այդ արագատիպ մամուլները: Զուլարանն օժտուած է կատարելագործուած մեքենաներով: Կայ նաև կազմատուն մը: Տպարանին մէջ, Արարատէն զատ, ի լոյս կ'ընծայուին ամէն տեսակ գրքեր: Տպագրութիւնները մաքուր են առ հասարակ: Բայց անոնք կրնան աւելի գեղեցիկ և ճաշակաւոր ըլլալ: Հայերէնէ և ռուսերէնէ զատ, եւրոպական լեզուներով հրատարակութիւններ ալ կ'ըլլան: Կրօնական բովանդակութիւն ունեցող գրքերը, լոյս կը տեսնեն, հաճութեամբը Ս. Հայրապետին:

Մայր աթոռի այս տպարանը, մօտաւորապէս 150 տարի է որ հաստատուած է: Տպագրութիւնը վաճառէ մէջ մտցնելու համար, քանք կը թափէ, առաջին անգամ, Յակոբ Դ. Նոր Զուլայեցի Կա-

Թողիկոսը, 1655 թուականէն ետք: Անիկա Եւրոպա կը զրկէ Ծարեցի Մատթէոս սարկաւազը, որպէսզի տպագրութեան արհեստը սորվի և վերադառնայ Էջմիածին: Բայց ձախորդ զէպքերու բերմամբ, յղացուած ծրագիրը անկատար կը մընայ: Եւ այս տպարանին հիմնադրութեան պատիւը կը պատկանի Երեանցի Սիմէոն Կաթողիկոսին: Անիկա մեծ ճիգեր կ'ընէ հայերու մէջ գեո նոր ընդհանրացող տպագրութեան արհեստի բարիքներէն Էջմիածինը չի զրկելու համար: Կը պատմուի, թէ անիկա նոյն իսկ Թիւրքիա գտնուող Մարկոս անուն տպագրիչ մը, իր մամլով միասին, ստիպողաբար Էջմիածին փոխադրել ուզած է: Սակայն տպագրիչը, այդ ստիպմանց ընդդիմանալով, եկած չէ Էջմիածին, չի նայելով որ իրեն նիւթական մեծամեծ վարձատրութիւններ կ'ըլլային: Վերջապէս, շատ զիմումներէ ու ահագին ծախսերէ յետոյ, Սիմէոն Կաթողիկոս կը յաջողի իր գեղեցիկ երազն իրականացնել, 1770 թուի միջոցներուն: Եւ այսպէս, անիկա, Էջմիածինը կ'օժտէ տպարանով մը: Անոր կենդանութեանը հրատարակուած բոլոր գրքերու թղթերն ալ, արտադրուած էին մայր աթոռի թուղթի գործարանէն: Էջմիածնի տպարանը, Կովկասի մէջ գտնուած հայ տպարաններուն հնագոյնն է, և իր հայերէնի բաժնով, ամենէն հարուստը:

« Ա. Ր Ա. Ր Ա. Տ »

Մայր աթոռի պաշտօնական թերթն է այս բաղմաէջ ամսագիրը: Հիմնուած է 1868ին, Գէորգ

Դ. ի օրով: Ուրեմն իր 50 ամեակը շուտով տօնելու
 էլը ծօտենայ: Այս լուրջ ամսահանդէսին որդեգը-
 րած գլխաւոր սկզբունքներէն մէկն է գիւղական
 քահանաներու և ժողովրդեան մտաւոր զարգաց-
 ման նպաստելը: Անոր պատուակալ խմբադրա-
 պետն է Վեհ. Հայրապետը: Թերթը լոյս է տեսնէ
 Ն. Ս. Օծութեան վերին տնօրինութեամբ, և Կով-
 կասեան գրաքննական ատեանին թոյլտուութեամբ:

Առաջին էջերուն մէջ կ'երևնան Հայրապետական
 տնօրինութիւնները, պարզեատրութիւնները, և
 օրհնութեան, գոհունակութեան, և յանձնարա-
 րութեանց կոնդակները: Յետոյ կուգան Սինօդի
 նիստերու օրագրութենէն եղած քաղուածները:

Յօդուածներու բաժինը էլ բաղկանայ գլխաւոր-
 բարար կրօնական, բարոյական, գրական, բանա-
 սիրական, պատմագիտական և գրախօսական ու
 քննադատական նիւթերէ: Վերջին քսան տարինե-
 րու ընթացքին, թերթին մէջ աշխատակցութեան
 մեծ բաժին ունեցած են, կրօնականներէն՝ Դպիր
 Գալուստ Տէր Մկրտչեան, Մ. Նպ. Տէր Մովսէս-
 եան, Կ. Նպ. Տէր Մկրտչեան, Բ. Աղաւբեան ու
 Մ. Մաքսուտեան վարդապետները: Եւ աշխարհա-
 կաններէն Յ. Յովհաննէսեան, Կ. Կոստանեան, Ն.
 Քարամեան, Ս. Կանայեան, Ս. Մանդինեան, ևն.:

Արարատ աշտմ էլ հրատարակուի նորակազմ
 խմբագրութեամբ մը: Պատասխանատու խմբա-
 գիրն է Տիրայր Ծ. Վարդապետ: Այս վերջերս,
 թերթը, առհասարակ, կանոնաւորապէս չի հրա-
 տարակուիր: Նորակազմ խմբագրութիւնը այդ
 անկանոնութեան վերացմանը հոգ տանելու է: Աս-

կէ զատ, ջանք լաւիելու է թերթին բովանդակութիւնն աւելի ճոխացնելու: Թերթին մէջ նոր կեանք մը ցոլանալու է: Անտես առնուելու չեն, ներկայ ժամանակի հրամայական պահանջները: Արարատ, իրրե համայն Հայոց Հայրապետութեան պաշտօնաթերթը, կատարելիք աւագ պարտականութիւն մը ունի: Անիկա մշակելու է ճիւղ մը, որ յոյժ կարեւոր է ու կենսական: Հարկ է որ իր էջերուն մէջ, մանրամասնօրէն, ներկայացնէ վերջին ընդհանուր կոտորածներու ու տեղահանութեանց ճշգրիտ պատմութիւնները: Վաւերական վիճակադրութիւններ ու տեղեկագիրներ հաւաքելու և հրատարակելու է: Աղէտին ահաւորութեան խսկական չափն ու սահմանը ցոյց տալու է: Այն աստիճան լիակատար ըլլալու են իր արձանագրած տեղեկութիւնները, որ օտար պաշտօնական շրջանակներ, հարկ եղածն իմանալու համար, դիմեն անոր: Եւ այս արդիւնքը ձեռք բերելու միջոցները չեն պակսիր, մանաւանդ այժմ, երբ ոռւորանակն այնքան յառաջացած է Հայաստանի մէջ:

Թ Ա Ն Գ Ա Ր Ա Ն Ը

Վեհաբանին մօտ կը գտնուի, դէպի արեւմուտք: Քարաչէն, վեհատեսիլ երևոյթով, միայակ ու ընդարձակ նոր չէնք մըն է: Կառուցանողը, Խրիմեան Հայրիկը: Բաժնուած է երեք երկար սրահներու:

Ահաւասիկ այս սրահներուն մէջ շարուած հնութեանց կարեւորագոյնները:

Յովհաննէս Ը. Կարբեցի Կաթողիկոսի գործա-

ծած անձնական սեղանասպասները: Իւրաքանչիւր ամանի վրայ, Յովհաննէս Աւետարանչի գրքէն առնուելով փորագրուած է պարբերութիւն մը, որուն մէջ կը գտնուի Յովհաննէս անուան յիշատակութիւնը: Զորօրինակ, «Յովհաննէս վկայեաց վասն նորա...», ևայլն:

Բազմաթիւ անօթներ կան, չինուած պղնձէ կամ յախճապակիէ, նուրբ դրուադներով: Բոլորն ալ գործերը հայ արուեստագէտներու: Այդ անօթները, մեծ թէ պզտիկ, ամէնն ալ, հողին տակէն հանուած են, կատարուած պեղումներու շնորհիւ: Անոնց վրայ երեցած ճարտարագծութեանց ոճերն ու թուականները տարրեր, տարրեր ժամանակներու կը պատկանին:

Երկու հսկայ կաթսաներ, պղնձաշէն: Նոյնպէս, պեղումներու արդիւնք: Կը կարծուի, թէ ասոնք հին եկեղեցւոյ մը մկրտութեան աւազաններն եղած են:

Եկեղեցական ալլեայլ մեծադիր դարդարանքներ, և տաճարներու զեղեցիկ մանրանկարներ:

Հայոց մեծ դերասան Պետրոս Աղամեանի դործածած անձնական իրեղէններն ու բեմական ըզգեստները: Անոնց քով նաև անմահ ողբերգունին նուէր ստացած զեղարուեստական յիշատակները: Այս բոլոր յիշատակելի առարկաները թանգարանին նուիրողը, Նոր Նախիջևանի հայ հասարակութիւնը:

Մայր աթոռի տպարանէն լոյս տեսած ամէն տեսակ հրատարակութեանց ընդհանուր նմոյշները: Պատկառելի մթերք մը, մեծ ու պզտիկ հա-

տորներու: Բաղմայիշատակ հաւաքածոյ:

Ներսէս Աշտարակեցիի օրէն մնացած դրօշակ-
ներ: Պատմական, սուրբ դրօշներ, յիշատակ անց-
եալ դարու Հայ—պարսկական պատերազմին: Հայ
սիրտը առինքնող յաղթականն, լուռ վիհներ: Ա-
սոնցմէ առաջինին վրայ նկարուած է ուստական

ԵՐԿՐՈՐԴ ԴՐՕՇԱԿԸ

թագակիր զոյգ արծիւները, որոնց ներքեւը գըր-
 ուած է. «Ընդ մեզ Աստուած»: Աւելի վարը կ'երե-
 ւայ Արարատ բերդ, Նոյեան տապանով: Ասոր եր-
 կու կողմն ալ նկարուած են հայոց զանազան գըր-
 չակները, որոնք իրենց վրայ կը կրեն հետեւեալ
 խորհրդապատկերները: 1. Ութգլխեան կենդանի
 մը. բարձրը գրուած՝ «Հայկ Առաջին»: 2. Դաս-
 տառակը. ներքեւ՝ «Սուրբն Արգար, Յիսուս Քը-
 ռիստոս»: 3. Սուր մը, գաւազան մը, բանալի մը
 և թագ մը. վրան՝ «Արա Գեղեցիկ»: 4. Գառնուկ
 մը, խաչաւոր, կարմիր փոքրիկ դրօշակով, և
 չրջապատուած աստղերով. եզերքը նշանակուած՝
 «Սուրբն Տրդատ»: 5. Արծիւ մը. վերտառութիւ-
 նը՝ «Տիգրան Երուանդեան»: 6. Առիւծ մը հուսկ
 ապա. քովն արձանագրուած՝ «Արամ»: Երկրորդ
 դրօշակը, խաչակիր, նիզակաձեւ կող մը ունի: Կը
 ներկայացնէ զոյգ մը մեծադիր արծիւներ: Մէկը,
 բարձրագլուխ, միւսը, խոնարհած: Կը կրեն մա-
 կան մը, և խաչէ հովանաւորուած աշխարհագրն-
 դիկ մը: Ասոնց ներքեւ, ժապաւինաձեւ լայն դծի
 մը մէջ, գրուած է «Պահեա՛ զիս որպէս բիր ա-
 կան, ընդհովանեաւ թեոց քոց»: Աւելի վար, հայ-
 կական չորս դրօշակներ: Երկուական դէմ առ
 դէմ: Ասոնց մէջակը, գրեթէ սրտաձեւ, գրուա-
 զաւոր չրջանակ մը: Եւ հոն, դաստառակի պատ-
 կերը: Կեդրոնը դժուած Քրիստոսի լուսասփիւռ,
 աստուածային դէմքը ունի բարեգութ, սիրտազ-
 դու, և հոգեպնդիչ նայուածք մը: Շրջանակի գըր-
 ուագներուն ներքեւ գրուած են սա խօսքերը.
 «Փրկութիւն առաքեաց Տէր Ժողովրդեան իւրում»:

Երրորդ գրօշակը ամենէն հինն է : Պատառոտուն վիճակ մը ունի : Վրան խաչակիր թագ մը, և զանազան խորհրդանշաններ : Կը կրէ նաև երկու անջատ դրուածքներ : Մէկը՝ «Թագաւոր արդար, կանգնէ զաշխարհ» : Միւսը՝ «Ընդ հովանեաւ թեոց քոց բարձրացայց» :

Խել մը իւզաներկ նկարներ : Սրբազան զէպքերուն քով, պատմական զէմքերը : Պատուոյ տեղը դրուած է թանգարանի հիմնադրին, Խրիմեան Հայրիկի, մեծադիր պատկերը : Արուեստագիտական այս բոլոր յաջող արտադրութեանց մէջ, սակայն, կայ կատարելագոյն, մեծ գործ մը, որուն ի տես այցելուն հիացած, կը վերանայ : «Արարչագործութիւն» անուն հսկայ պատկերն է անիկա, որ ամբողջ պատի մը երեսը բռնած է : Մեր առջև կը ներկայանայ տիեզերքը : Միգամած, քառասյին երևոյթով : Խորհրդալից զանգուած մը : Ստորև անկազմակերպ երկրագունտը, և տմոյն լուսատու մը : Բարձրը, ամպերէն վեր, Արարիչը, չըջապատուած իր երկնային անհամար զօրքերու բանակներովը : Գիտողին այնպէս կը թուի, թէ պատկերը զծող հանճարաւոր վարպետին զեղուն ու բեզուէն վրձինը պատտառին վրայէն անցած է միայն մէկ անգամ, առանց կերպաւորման ճիգերու : Գուշակեցիք անշուշտ, թէ այս «Արարչագործութիւն» հրաշալիքին արարչագործն է տիեզերահօշակ հայ ծովանկարիչ Յովհաննէս Ալլազուլսիին :

Թանգարանին մէջ այժմ նոր բաժին մը աւելցաւ : Սկիզբը դրուեցաւ ազգագրական նիւթերու հաւաքածոյի մը : Գործին նախաձեռնութիւնը կը պատ-

կանի Գէորգեան ձեմարանի ուսուցիչներէն Ս. Տէր Յակոբեանի, որուն կ'աջակցին Գարեգին Ծ. Վարդապետ, և ուրիշներ: Թանգարանի այդ բաժնին մէջ ի հանդէս պիտի գան տաճկահայ գաղթականաց ցուցադրած բոլոր ազգազգրական երևոյթները. հագուստ, բարբառ, աւանդական սովորոյթներ, հաւատալիքներ, երգեր, նիստ ու կաց, հայլն: Գաղափարի յղացման շարժառիթն եղած է հետեւեալ պարադան: Գաղթական հայեր, օտար երկիրներու մէջ, իրենց ինքնատիպ յատկութիւնները կը կորսնցնեն: Նոյն խակ, անոնք, հայրենիք վերադառնալէ ետք ալ, իրենց բնաշխարհին մէջ, տիրող քաղաքականութեան փոփոխմամբ, ընդունակ կ'ըլլան, անդալարար, նորածն կեանք մը սկսելու, և հին ասրեւելիքները թողելու մէկ կողմ: Այս տեսակէտով, իրօք, օգտակար ձեռնարկ մըն է յաւերժացնելը ցեղական բնորոշ այն գծերուն, որոնք պահպանուած ու նուիրագործուած են բազմաթիւ դարերու ընթացքին: Փափաքելի էր միայն, որ սկսուած գովելի գործը, ի գլուխ հանուելով, կատարելութեան սահմանի մը հասցուէր:

Ը Ն Թ Ե Ր Յ Ա Ր Ա Ն

Միաբանութեան նոր բնակարանին վարի յարկը կը գտնուի ընթերցարանը: Ընդարձակ և պատշաճօրէն կահաւորուած սրահ մը: Միաբաններէն զատ վանքի հիւրերուն, և Վաղարշապատցիներուն ալ կը ծառայէ: Ժամանակ մը, երբ որ ձեմարանցիներուն մէջ կուսակցական վէճերը ծանր կերպարանք ստացած էին, այս վերջնոց արգելուած էր մտնել ընթերցարանէն ներս: Պատճառն այն էր, որ

անոնք, այն տեղ, կուսակցական թերթեր ալ գտնելով, կը կարդային, և իրենց հակառակութեանը մէջ աւելի յառաջ կ'երթային:

Ընթերցարանը ամէն տեսակ և ամէն լեզուով լրագիրներ ու պարբերականներ կը ստանայ, թէ՛ Կովկասէ ու Ռուսաստանէ, և թէ՛ արտասահմանեան երկիրներէ: Կրկին օրինակներով եկող թերթեր ալ ունի: Այնպէս որ ընթերցողը, այդ սրահին մէջ կրնայ, հանդիստ կերպով, լիառատ գոհացում գտնել:

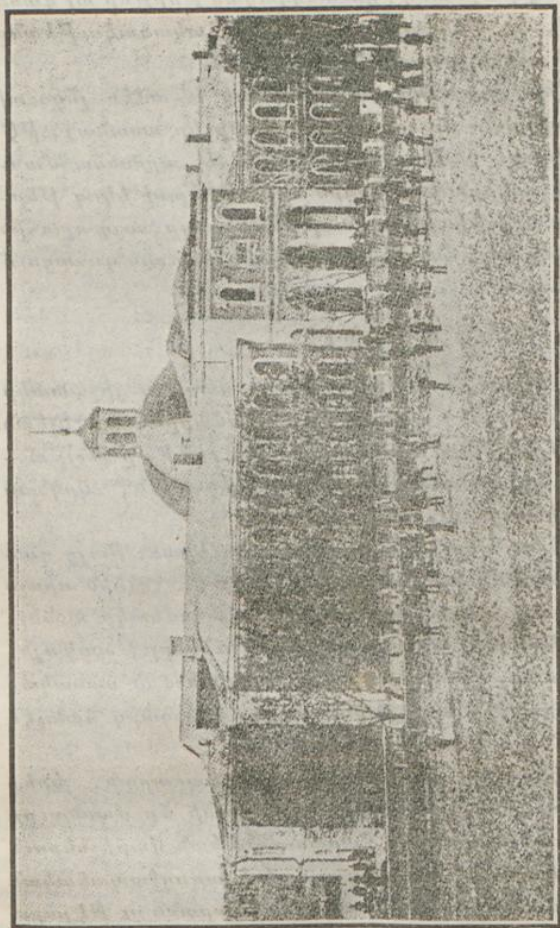
Ճ Ե Մ Ա Ր Ա Ն Ը

Գէորգ Դ. Կաթողիկոսի անուան յիշատակը յաւերժացնող կոթող մը: Տաճարին արեւելեան կողմը, վանքի պարսպապատէն քանի մը քայլ անդին կը գտնուի: Հոյակապ շինութիւն, կրկնակ յարկերով, ու երեք դռներով:

Ճեմարանը 1871 թուին հիմնուեցաւ: Բայց դասական դոկտրինը սկսան 1875ին: Եւ 1915ին որոշուեցաւ անոր՝ հիմնադրման 40 ամեակը տօնել: Ժամանակի անբարեկաջողութիւնները, սակայն, պատճառ եղան, որ յօրեկանական մեծ տօնակատարութիւնները յետաձգուին: Ու պարզ հանդէս մը միայն կատարուեցաւ:

Շէնքը կը պարունակէ եօթը դասարան, երեք լսարան, մէկ սերտարան, և քանի մը մասնաւոր սենեակներ, որոնք հաստատութեան վարիչներուն յատկացուած են: Ընդարձակ և առողջապահական պայմաններով օժտուած են ճաշարանն ու թէյարանը: Շէնքին մէջ սենեակ մը կայ, բեռադրերու

ԳԵՈՐԳԵԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԸ

յատուկ: Յոյժ վայելուչ ձևով շինուած, և չքեղօրէն կահաւորուած է ընդունելութեան սրահը, ուր հանգէսներ տեղի կունենան: Թանգարան կոչուած սենեակին մէջ ալ կը գտնուին հանքարանութեան վերարեւել նիւթերու, և բնագիտութեան յատուկ գործիքներու բաւական ճոխ հաւաքածոներ: Մատենադարանը աւելի ընդարձակ սենեակ մըն է: Այն տեղ կան մօտ 6000 հայերէն, 7000 ռուսերէն, և հինգ հազարի չափ ալ ֆրանսերէն, գերմաներէն, անգլիերէն և այլ լեզուներով հրատարակուած գրքեր: Ասոնցմէ 3000ը պատմական, գրական, գիտական, կը ծառայեն աշակերտներուն ընթերցմանը: Մօտ 100 պարբերական հրատարակութեանց հաւաքածոներ, և 5000ի չափ հին ու նոր դասագրքեր ալ կան: Ննջարանը նոր, միայակ, լուսաւոր, օդաւէտ և մաքուր շէնք մըն է: Ծեմարանէն քանի մը քայլ հեռու: Նոր թանգարանի մը, թատերական սրահի մը, և մարդարանի մը շինութեան ձեռնարկուեցաւ վերջերս, Թարասեանի ծախքով: Տիկին Քանանեանն ալ մանկավարժական նիւթերու միայն յատուկ նոր թանգարան մը կառոյց: Թէ՛ Ծեմարանը, և թէ՛ այս նոր շէնքերը չըջատուած են ընդարձակ ու գեղեցիկ պարտէզներով: Մաղկանոցները, մասնաւորապէս, կը մշակուին աշակերտներու ձեռամբ:

Ընդունուող աշակերտները քննութենէ կ'անցնին: Զուգընթացին մէջ սաները կը պատրաստուին քարձր դասարաններուն համար: Հաստատութեան եօթը դասարաններն աւարտողը, ընդհանուր ուսում մը ստացած կըլլայ: Ուզողը կը

մտնէ լսարանները: Փափաքողը կուսակրօնութիւն կրնդունի, կամ քահանայ կը դառնայ: Ձուգողը ազատ է: Ճեմարանէն, մինչև հիմա, աւելի չատ աշխարհական ուսուցիչներ ելած են, քան թէ հոգեւորականներ: Իսկ յաջողագոյն այն ընթացաւարտները, որոնք կը ցանկան կուսակրօն ըլլալ, վարդապետ ձեռնադրուելէ ետք, կը զրկուին Ռուսաստանի, Գերմանիոյ և Ֆրանսայի համալսարանները: Անոնց պարտականութիւնն է, կրթական այդ բարձրագոյն հաստատութեանց մէջ դանազան մասնագիտութիւններ ձեռք բերել, և վերադառնալով էջմիածին, օգտակար ըլլալ Ճեմարանին, հայ եկեղեցիին ու ազգին:

Աւանդուած ուսումները հետեւեալներն են: Հայոց լեզու, ռուսերէն և գերմաներէն, գրաւոր ու բանաւոր: Ուրիշ լեզուներ կամաւոր են: Գրականութիւն և պատմութիւն հայ ազգային ու եկեղեցական, և ընդհանուր ազգաց: Կրօնագիտութիւն. Հին և Նոր Կտակարաններու ուսումնասիրութիւն, և բազդատական դաւանարանութիւն: Փիլիսոփայութիւն, տրամաբանութիւն, հոգեբանութիւն, և մանկավարժութիւն: Հայ և ընդհանուր աշխարհագրութիւն, հաշուական գիտելիքներ, երկրաչափութիւն, բնական գիտութիւններ և բուսաբանութիւն: Կ'ուսուցանեն նաև ձայնագրութիւն, և եկեղեցական ժամասացութիւն: Հայ մատենագրութեան ուսուցման ոյժ կը տրուի մասնաւորապէս: Ամէն բանէ աւելի, հայ բնատոհմիկ կրթութեան ուշ կը դարձուի: Կաջմուած նոր ծրագրի մը համաձայն, Ճեմարանն իր մէջ այսուհետեւ իրտի ունենայ մասնագիտական երկու գըլ-

խաւոր ձիւղեր, այն է աստուածարանութիւն և հայագիտութիւն:

Աշակերտները, օրուան մէջ, 5 ժամ դասախօսութիւն կը լսեն: Սերտողութեան համար ունին 4 ժամ: Ամբիւս տաքերը սկսելուն, տարեկան հարցաքննութիւնը տեղի կ'ունենայ: Արձակուրդը կը տեւէ մինչև աշնանամուտ, սեպտեմբերի սկիզբները: Այդ միջոցին սաներն ազատ են: Կրնան հայրենիք, ծնողաց քով երթալ, և այլ գրօսական ու հնախուղական պատգաններ կատարել իրենց հաշւոյն: Իսկ ուսման շրջանին մէջ, ձեմարանէն բացակայելու, և մասնաւոր պատգաններ ընելու արտօնութիւն չունին: Տեսչութեան կողմէ ամէն ջանք և զգուշութիւն չեն խնայուիր, զանոնք պարտաճանաչ և կարգապահ ուղղութեան մէջ պահելու համար: Անցեալին մէջ տեղի ունեցած աշակերտական անկարգապահութիւնները, խլրտումները, կուսակցամորալական շարժումներն ու ուսումնադուլները մեծ վնասներ յատաջ բերած են: Ձեմարանի ուսանողութիւնը շատ տուժում է: Դեռ ասկէ քիչ ժամանակ առաջ էր, նախորդ տարեշրջանի ընթացքին, որ երեան եկան նոր անկարգութիւններ: Այս անգամ թէ՛ աշակերտներուն և թէ՛ ուսուցիչներուն մէջ անհասկացողութիւններ յատաջ եկան: Վերջապէս, ուսուցչական կազմը, Կաթողիկոսի հրամանաւ լուծուեցաւ, և նոր բնութիւն կատարուեցաւ: Ալ ժամանակն է սակայն որ յանուն կրթութեան սուրբ նպատակին, միանգամ ընդ միշտ վերջ դանեն այդ ծանր անհամաձայնութիւնները, և եղած խնդիրները կարգադրու-

ունին փոխադարձ զիջողութեամբ :

Սաները, ուսումնական շրջանին մէջ, միայն իրենց դասերու զբաղումներովը լարուած չեն : Անոնք կ'ունենան գեղեցիկ, հաճելի և օգտակար ժամանցներ ալ : Ձմրան ամիսներուն, երբեմն կը սարքեն գրական երեկոյթներ : Ուսումնական նիւթերու պարզարանման համար, վիճաբանական հրահանգիչ ժողովներ ալ կ'ունենան : Ազգային տօնօրերուն, թատերական ներկայացումներ ու համերգներ կը կազմակերպեն, Ճեմարանի հանդիսաբաժնին մէջ : Կիրակիներէն զատ, կարգ մը ազատ օրեր ունին, որոնց միջոցին կը կատարեն պատշաճ հանդէսներ ու տօնախմբութիւններ : Այսպէս, օրինակ, Հայրապետին օծման ու անուանակոչութեան, և Ճեմարանի հիմնադրութեան տարեդարձներուն : Սահակի, Մեսրոպի, Թադէոս ու Բարթողիմէոս առաքեալներու և Գրիգոր Լուսաւորչի տօներուն : Կաթողիկէ մայր եկեղեցւոյ տօնակատարումի, Կաղանդի, և Ղեկնդեան քահանայից ու Վարդանանց զօրավարներու յիշատակաց օրերուն :

Տեսուչն ու ուսուցիչները, կրնան ըլլալ աշխարհական կամ կրօնական : Խտիր չի կայ : Ուսուցչաց և կառավարիչներու խումբը, գրեթէ 20 հոգիէ կը բաղկանայ : Ուսուցիչներէ կազմուած մանկավարժական Խորհուրդ մը, ամէն չարաթ նիստ ընելով, խորհրդակցութիւններ կը կատարէ : Ճեմարանին նոր տեսուչն է Գարեգին Յ. Վարդապետ Յովսէփեան :

Աշակերտներուն թիւը, որ երբեմն մինչև 300ի

Հասած է, վերջին տարեշրջանին եղած էր միայն 230, մօտաւորապէս հետեւեալ կերպով: Երեանի թեմէն 120 աշակերտ, Թիֆլիսէն 30, Շուշիէն 10, Շամախիէն 5, Աստրախանէն 5, Նոր Նախիջևանէն ու Պեսարապիայէն 15, Պարսկաստանէն 15, և Տաճկաստանէն 30: Անշուշտ, ասոնց ամէնը գիշերօթիկ չեն: Յորեկօթիկ աշակերտներու ստուար խումբ մը կայ միշտ, որ կը բնակի Վաղարշապատ: Առ հասարակ խիստ փոքրիկ թիւ մը կը կազմեն իրենց սեփական միջոցով, և կամ բարեգործ անձերու վճարմամբ ձեմարան մասնով ուսանողները: Մնացեալները, բոլոր, կ'ուսանին և կը պահուին ձեմարանի հայթայթած միջոցներով:

Կրթական այս հաստատութեան անցեալ տարեշրջանի ծախսն էր 73,725 ռուպլի: Ի՞նչպէս կը հոգացուի ամէն տարի այս պատկառելի գումարը: Հոգացողութեան ամենամեծ բաժինը, էջմիածնի գանձարանը իր վրայ առած է: Եւ, կարելի է ըսել, թէ ամէն տարի անոր տուած գումարին քանակը կ'աւելնայ: Այսպէս, անիկա, անցեալ տարեշրջանին, հայթայթած է 43,100 ռուպլի: Յետոյ կուգայ Հիմնադրին, Գէորգ Դ.ի, ձեմարանին անուամբ թողած մեծ գումարի մը, ինչպէս նաև այլոց կողմէ նոյն հաստատութեան եղած կտակներու տարեկան տոկոսներէն գոյացող 10,000 ռուպլին: Բարեգործական ընկերութիւններէն եկած է 9500 ռուպլի: Փեթրօկրատի հայոց եկեղեցւոյն հողարարձութիւնը զրկած է 8000 ռուպլի իր սովորական տարեկանէրը: Վճարող աշակերտներու թոշակներէն գոյացած է 2,500 ռուպլի: Իսկ

մնացեալ 625 րուպլին նուէր եղած է այլեւայլ ան-
ձերէ :

Էջմիածնի վանական կառավարութիւնն է ձե-
մարանին մատակարարն ու հոգատարը : Վերա-
հակոյն ու բարձրագոյն տնօրէնը՝ Վեհ. Կաթողի-
կոսը : Վանքին մէջ տիրող ողևորութեան դիմաւոր
ազդակն է ձեմարանը : Իսկ ձեմարանն ալ, վան-
քին անմիջական հովանաւորութեան ներքե աւելի
ապահով ու հաստատուն վիճակ մը ունի : Վանքը
այցելողները, մեծ հրճուանք մը կը դրան, տեսնե-
լով անարատընթեր կանգնող այդ կարեւոր կրթա-
կան տունը : Այցելուները կը նշանակեն իրենց ա-
նունը ձեմարանին վկայութեանց Պատուոյ Մատ-
եանին մէջ : Այս կենդանի յիշատակարանին մէջ
ստորագրած են բազմաթիւ հայ և օտարազգի նը-
շանաւոր անձնաւորութիւններ :

Ինչպէս յայտնի է, 1915—1916ի տարելըջանին,
ձեմարանէն ներս չընդունուեցան բոլոր սաները :
Եւ չէնքն ամբողջ աղատատանարան դարձաւ Հա-
յաստանէն սարսափահար փախչող թշուառ հայ
որդեկաց ու որր մանուկներու : Անոր զանազան
մասերը, նոյն իսկ, վերածուեցան հիւանդանոցի :
Օրուան բարձրագոյնակ պահանջն էր այդ : Բայց
արդէն միջոցներ ձեռք առնուած են, յատաջիկա-
յին, ըստ կարելւոյն չուա, ուսանողութիւնն ըն-
դունելու, և դատաւանդութիւնները վերսկսելու :

Վերջացնելէ առաջ մեր խօսքերը ձեմարանի
մասին, նկատողութիւն մը պիտի ընենք : Ձեմարա-
նին կրթական այժմու աստիճանաչափը, անտա-
րակոյս, իր վիճակին մէջ, օգտակար է : Բայց հոյ

Ժողովուրդը, տակաւ կը սկսի այգեքանով չի դո-
հանալ: Անիկա այդ կրթական յարկէն կը սպասէ
աւելի մեծ արդիւնքներ: Այս ակնկալութիւնն ա-
նիրաւ ու անտեղի չէ: Արդարեւ, հարկ է, որ ձե-
մարանը, այսուհետեւ աւելի կարեւոր դեր մը կա-
տարէ ազգին մէջ, այլեւ: Եւ այսպիսի դործու-
նէութեան մը յաջողութեանը համար, անիկա վե-
րածուելու է խիսական բարձրագոյն կրթական
հաստատութեան մը: Օրինակ, բոլորովին վերցը-
ւելու են դասարանական մասերը: Աշակերտները
կրնան այդ կարգերէն անցնիլ թեմական դպրոց-
ներուն մէջ: Իսկ լսարանները բարձրացուելու են
համալսարանական աստիճանի մը: Գէորգեան ձե-
մարանը ամէն յարմարութիւն ունի այդ նպատա-
կին ծառայելու: Նիւթական միջոցները չեն պակ-
սիր: Արտօնութիւն ձեռք բերելն ալ, դժուար չէ,
մանաւանդ այժմ: Հայերը, իրօք, պէտք ունին
Կովկասի մէջ ազգային բարձրագոյն կրթարանի
մը: Կառավարութիւնը ինքն ալ գիտէ, այդ պէտ-
քին անհրաժեշտութիւնը: Ուրեմն յուսալի է, թէ
հաստատութեան վարիչները, բմբռնելով ժամա-
նակին անտեղիտալի պահանջը, այս ուղղութեամբ
քայլեր առնելու մասին չեն խնայեր հարկ եղած
ջանքը:

ՀԻՒԱՆԴԱՆՈՅ ԵՒ ԴԵՂԱՐԱՆ

Վանքը մինչեւ այժմ ունէր իր սեփական հի-
ւանդանոցն ու դեղարանը: Հիւանդանոցը, արդի
գիտական ու բժշկական պահանջներուն համա-
ձայն վիճակ մը ունի: Դեղարանը նոյնպէս, վը-

կայեալ և փորձառու ղեղադործներու ձեռքով կը կառավարուի: Վանքն ունէր նաեւ իր մասնաւոր հայ բժիշկը:

Հիմա, սակայն, Էջմիածնի մէջ կան չորս հիւանդանոցներ, 400 մահճակալներով: Իբրեւ հիւանդանոց կը ծառայեն նոր Վեհաբանը, ճեմարանի մէկ մասը, և վանքին այլեայլ շէնքերը: Յայտնի է թէ այս հիւանդանոցները բացուեցան հիւանդ փախստականաց համար: Անոնք կը կառավարուին, գլխաւորապէս, Եղբայրական Օգնութեան Յանձնաժողովի ձեռամբ: Դեղօրէից ալ խիստ մեծ միջերգ մը կայ այժմ, վանքին մէջ: Խել մը բժիշկներ և երկսեռ հիւանդապահներ կը ծառայեն հիւանդներուն: Հայ բժիշկներէ և երկսեռ հիւանդապահներէ ոմանք ձրիաբար, կամաւոր ծառայողներ են: Քանի մը տաճկահայ բժիշկներ ևս կը դործեն Էջմիածնի մէջ:

Վանքն ապաստանող փախստականաց մաքրութեանն ու առողջապահութեանը համար, բացուած է նաեւ մեծ բաղնիստուն մը: Իսկ միաբանաց ու ճեմարանցիներու յատուկ բաղնիքներն արդէն կան ու կը մնան:

Էջմիածնի վանքը, այժմ, առողջապահական լայնատարած հաստատութեան մը երեւոյթն ստացած է գրեթէ:

ՍԵՂԱՆԱՏՈՒՆԸ

Երկար սրահ մըն է սեղանատունը: Տաճարի հարաւային բակին վրայ կը գտնուի: Վերի ծայրը կաթողիկոսին աթոռը և սեղանը դրուած է: Այն

տեղ կը բարձրանայ նաեւ ամպհովանի մը, կաթողիկէի ձեռով: Միաբաններու և հասարակաց սեղանները շարուած են սրահին երկարութեանը: Կաթողիկոսը տարուան նշանաւոր օրերը միայն կը մտնէ այս սեղանատնէն ներս, և ճաշակից կ'ըլլայ միաբաններուն ու հիւրերուն: Խրիմեան Կաթողիկոս, կանոն մը դրած էր, որով ըրոյր միաբանները պարտաւոր էին սեղանատուն երթալ փոխանակ իրենց խցիկներուն մէջ ճաշելու:

Վանքն ունի իրեն յատուկ փուռ մը, որ կը պատրաստէ քանի մը տեսակ համեղ հացեր: Ասոնց մէջ «Պօմպի» կոչուած տեսակը նշանաւոր է:

Հ Ի Ի Ր Յ Ն Ո Յ

Հիմա նոր, և դեղեցիկ դիրքով, հիւրատուն մը ունի վանքը: Կառուցած է Խրիմեան Հայրիկ, որուն անունովն ալ «Հայրիկապատ» կոչած են զայն: Երկու յարկերէ կը բաղկանայ: Կը պարտահալէ բազմաթիւ սենեակներ, որոնք բաւական լաւ կերպով կահաւորուած են, և ամէն կարգի հիւրեր ընդունելու յարմարութիւններ ունին: Թէև վանքի պարիսպէն դուրս է, բայց հեռու չէ: Միայն քանի մը քայլ անդին կը գտնուի: Մէկ կողմը վանքն է: Միւս կողմը Ներսէսեան լիճն ու անտառը:

«Ղազարապատ»ը, հինաւորց չէնքը, զոր կանգնած է Ղազար Կաթողիկոս, իրրեւ հիւրատուն այլ ևս զադրած է գոյութենէ:

ԱՍՊՆՁԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Ըստ սովորութեան, վանքն այցելողը, նախ կը

ներկայանայ հիւրընկալ վարդապետին : Եւ կարգ մը օրինական հարցմանց պատասխան կուտայ : Հիւրընկալին քով կայ պաշտօնական ածար մը, ալյեկուներու վերաբերեալ արձանագրութեանց յատուկ : Այդ ածարին մէջ կը նշանակուի ալյեկուի անունը, հպատակութիւնը, անցադրի թիւը, ուրիշ ու ինչ պատճառաւ գալը, և ո՛րքան տուն վանքը մնալու դիտաւորութիւնը :

Վանքին հիւրընկալութեան օրինաւոր ժամանակը միայն երեք օր է : Աւելի մնացողները, մանաւանդ անոնք, որ մայր աթոռին հետ ունէ գործ ունին, պարտաւոր են իրենք հոգալ զէթ իրենց ուշտաւոր : Այս կանոնը, սակայն, դրեթէ անուանալէս միայն գոյութիւն ունի : Շէն ու հիւրասէր վանքը, շատերն ու շատերը կը կերակրէ ու կը պատապարէ շտաթներով, ամիսներով, ու նոյն իսկ, երբեմն, տարիներով : Խիստ քիչերն են առհասարակ, որ իրենց մեկնած միջոցին կամաւոր նսէր մը կուտան վանքին, ըստ ընկալեալ սովորութեան : Էջմիածին ազգին տունն է : Դուռը միշտ բաց ամենուն համար :

Անկարելի է այս տեղ չի յիշել 1896—1897ի կոտորածներուն պատճառաւ Տաճկաստանէն դադթողներուն իջմիածնի մէջ գտած այնքան սիրալիր ընդունելութիւնը : Վանքը, Խորիմեան Հայրիկի կարդադրութեամբ, հաղարաւոր թշուառ տարազրեալներ պահեց, երկար ժամանակ : Իսկ 1915ի ազէտալի տարուան ամբողջ ընթացքին, Գէորգ Ե .ի հայրազութ տնօրինութեամբը, վանքը շատ աւելի մեծ թիւով փախտապաններ ընդունեց ու

սահպանեց :

ԱՅՅՅԵԼՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Ե՞րբ այցելել էջմիածին : Մեր խօսքը , ի հարկէ , կաթողիկոսական ընտրութեան , կամ համադրալին ժողովներու գումարման , և այլ հանդիսաւոր օրերու համար չէ : Այլ ժամանակներ , էջմիածնի տրուած այցելութիւնները սլաշածնական հանդամանք կը կրեն , և կրնան տեղի ունենալ տարուան ամէն եղանակին մէջ ալ : Մենք հարկ կը դրանք յիշեցնելու , թէ ազատ ուխտագնացութեան մը սարադալին , կարենոր է եղանակին ընտրութիւնը : Էջմիածին այցելելու ամենէն յարմար ժամանակներն են աշունն ու գարունը : Այլ եղանակներուն մէջ այցելողները շատ հաճելի ժամանակ մը կ'անցընեն այն տեղ : Իսկ ձմեռն ու ամառը էջմիածին գնացողները շատ կը նեղուին , օդի խստութենէն : Ամրան սաստիկ տոթը , և մոծակները , այսինքն մթերները , չափազանց անհանդուտութիւն կը պատճառեն հիւրին : Իսկ ձմրան ցուրտը , բուքն ու սառնամանիքները , ուղղակի անտանելի են անվարժ եղողներուն համար :

ՀԱՂՈՐԴԱԿՅՈՒԹԵԱՆ ԴԻԻՐՈՒԹԻՒՆ

Երբ որ էջմիածին այցելելու ժամանակին վերայ կը խօսինք , հետեւեալ հարցումը կուզայ մեր շրթանց վրայ : Ո՞ր թաւականէն սկսած է հայոց այս մայր վանքը աւելի մոտ չելի ըլլալ արտասահմանեան ազգայնոց և օտար այցելուներու :

Մինչև ժՁ . դար , էջմիածին կղզիացած վիճակ

մը ունէր գրեթէ : Հեռաւոր վայրերու մէջ բնակող հայերը, որքան որ ալ փափաքէին ուխտի երթալ, չէին կրնար, կամ գէթ դժուարաւ կը յաջողէին հասնիլ իրենց նպատակին : Քաղաքական արգելքներէ աւելի, ճամբաներու դժուարութիւնը ետ կը պահէր զիրենք, իրենց ցանկութենէն :

Ժէ. դարուն, էջմիածին մասամբ դուրս ելաւ, իր կղզիացած զիրքէն : Այդ միջոցներուն էր, որ Արզար, և անոր որդին, Սուլթան Շահ, Եւրոպա ուղևորեցան, Արևմուտքի հետ յարաբերական կապեր հաստատելու համար : Եւ անկէ ետք, Եւրոպացի երկրախոյզներ, մերթ ընդ մերթ այցելած են էջմիածին : Արարատեան աշխարհի ճամբաները, սակայն, բաւական կանոնաւորուեցան 1827էն ետք, երբ որ ոռոսերը տիրեցին այդ կողմերուն : Իսկ Անգլիոյ վիսիթիւրները—Երևանեան երկաթուղւոյ գծին հաստատմամբը, հաղորդակցութիւնները բոլորովին զիւրացան : Արդէն, վանքին մօտ, «էջմիածին» անուամբ երկաթուղային կայարան մըն ալ կայ հիմնուած :

Ահա այս դիւրութեանց շնորհիւ, անցեալ դարու կէսէն ետք մանաւանդ, արտասահմանի հայերն աւելի յաճախ տեսած են էջմիածինը :

ՕՏԱՐ ՀԻՒՐԵՐ

Եւրոպացի գիտնականներէն, առաջին անգամ էջմիածին այցելողներն եղած են Թէքթաշտէր և Թավէնիէ : Այս վերջինը, մասնաւորապէս, էջմիածնի վանքին վրայ գեղեցիկ նկարագրութիւն

մը ըրած ու հրատարակած է, 1665ին: Անկէ ետք, վանքի արձանագրութեանց մէջ, կը յիշատակուին անունները Շարտէնի, Թուոնրֆօռի և Պարրոթի: Ասոնց բոլորն ալ բաւական ուշադրաւ բաներ զբաժնէն էջմիածնի վրայ: Աւելի մօտ ժամանակներու մէջ, էջմիածինը այցելող եւրոպացիներուն ամենէն կարկառուն, և հանրածանօթ դէմքն եղած է Լինչ: Ինչպէս յայտնի է, անիկա իր «Արմէնիա» անուն հոյակապ գրքին մէջ, մեծ համակրանքով ու հիացումով խօսած է էջմիածնի վանքին և Խրիմեան Հայրիկին նկատմամբ: Վերջին ատեններս ալ, էջմիածին հիւրընկալած է Ստիրքօւսքի և ուրիշ եւրոպացիներ: Այս գիտնականներ, իրենց մասնաւոր ուսումնասիրութեան առարկայ ըրած են վանքի տաճարին ճարտարապետական և այլ գեղարուեստական յատկանիշերը:

Ռուս նշանաւոր անձանց այցելութիւնները ըսկըսած են այն ատենէն, երբ որ երկիրը գբաւուցաւ պարսկաց ձեռքէն: Ռուսաց Նիքօլա Ա. կայսրը, 1837ի հոկտեմբերին եկաւ էջմիածին: Կայսրը համակրական այցելութիւն մը կուտար հայոց կեդրոնին: Վանքը տեսած, և զայն իր տեղւոյն վրայ քննած է... Կովկասի տխրահռչակ կառավարչապետ Իշխան Կալիցին ևս, 1897ին: Անոր ընկերացած է Երեանի նահանգապետ Կոմս Տիգլին հաուզէն: Մեծ է թիւը ռուս կառավարիչներու, զօրավարներու, գիտնականներու և թղթակիցներու, որոնք էջմիածնի նահապետական, բարի հիւրընկալութիւնը վայելած են:

ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ԼԻՃ

Քանի մը հառ մեծ և դեղեցիկ արուեստական լիճեր կան շինուած, Խրիմեան Կաթողիկոսի ջանքով, վանքի անտառին մէջ: Բայց մասնաւոր համբաւ մը կը վայլէ Ներսէսեան ջրաւաղանը, վանդի անիկա հին է, և շատ յիշատակներ կը պարունակէ: Վանքի հարաւային կողմը, պարիսպներէն քիչ մը անդին, անտառին եզերքը կը դանուի: Շինողը, Ներսէս Աշտարակեցին: Անոր անունովն ալ մը կըրտուած: Չորս տարի աշխատուած է անոր վերայ: Խորութիւնն է 9 կանգուն: Լայնքը 90, և երկայնութիւնը 200 քայլ: Մէջը ամէն տեսակ ձուկեր կ'ապրին: Չուրը մէկ կողմէն կուգայ, կը լեցուի, և միւս կողմէն, աւելնալով, կը հոսի անտառը ռոտոգոլ ջրուղիին մէջ: Լճին պարպուիլը կը տեէ երկու ամիս: Նոյն քան ժամանակ ալ հարկ է, լեցուելու համար: Եղերքները սրբատաշ քարերէ աստիճաններ շինուած են: Շուրջը, ծառուղիներ ու ճեմելիքներ: Ամբան չող իրիկունները, երբ որ վանքին ու Վաղարշապատի տներուն մէջ շնչելը կը դժուարանայ, այս փոքրիկ ծովակին շուրջը կը թափուի մեծ բազմութիւն մը: Եւ Արարատեան դաշտի սրտին կենդանութիւն տուող «Լուսաւորչայ քամի»ն, առաջին անգամ այն տեղ կը շոյէ ու կը զովացնէ ճակատները ման եկող Վաղարշապատցիներուն ու Էջմիածնեցիներուն:

Անոր հանգարտածուի աբակներուն մէջ կ'օրօրուին հեռաւոր Մասիսին, և մօտաւոր մայր տաճարի կաթողիկէին ու անտառի բարձրաբերձ ծառ-

ներուն անդրադարձած պատկերները: Այս լիճը, իր գեղեցիկ դիրքով ու բանաստեղծական երևոյթով, խիստ դրաւիչ է ու հմայիչ: Ու քանի մը մարդիկ, նոյն իսկ, անկէ բոլորովին հրապուրուած, անոր դիրքը նետուած են... , ու անէացած:

Ա Ն Տ Ա Ռ Ը

Վանքի հարաւակողմը կը տարածուի անտառը: Վանապատկան այս ծառաստանը, բաւական ընդարձակ տեղ մը կը գրաւէ, դէպի Արաքս երկարող դաշտավայրին վրայ: Հիմնադիրն է Ներսէս Ե. Աշտարակեցի: Անիկա նախ անկեց 30,000 ծառ: Ապա, անիկա, անտառը չափ աւելի ընդարձակեց: Ներսէս Ե. ին յաջորդող կաթողիկոսներն ալ, մինչև Մկրտիչ Ա., նոր մասեր աւելցուցած են հինին վրայ:

Անտառն ունի խնամատար պետ մը, և քանի մը դինեալ պահապաններ: Ամէն տեսակ վայրի ծառեր կը գտնուին: Խիստ չափ են, մանաւանդ, կաղամախներն և ուռենիները: Անտառին մէջ կան նաև թթաստաններ ու մրգատառաններ: Հողը արգասաբեր է: Անոր առատ բուսականութիւնը, կը կերակրէ վանքին հօտը: Փայտը, նոյնպէս, կը ծառայէ վանքին:

Ջ Ո Ւ Ր

Խրիմեան կաթողիկոս, նոր լիճերը շինել տրւած ժամանակ, վանքին ու անտառին ջրի խնդրոյն դժուարութիւնն ալ հարթեց: Անիկա վանքի ջրուղին, ակէն սկսած, ամէն կողմ նորոգելով, կա-

նոնաւոր վիճակի մը մէջ գրաւ: Այնպէս որ ամբարան տաքերուն, ջրերու ամենանուազ եղանակին իսկ, վանքն ու անտառը առատ ջուր ունին: Այլևս ո՛չ միաբանութիւնը կը նեղուի, և ոչ ալ անտառը անջրդիութեան կ'ենթարկուի առաջուան պէս: Այս մաքուր, առողջարար ու քաղցրահամ ջուրը կը բղխի Արագած լեռան ստորոտներէն: Եւ, Ապարանի ճամբով, կուգայ Էջմիածին: Գետակի մը նմանող այդ առատ ջուրը, իր ընթացած ճամբուն երկայնքը գտնուող բոլոր գիւղերը գոհացնելէ ետք, Վաղարշապատի ու վանքի ծարաւը կը յազեցնէ, և ապա կ'ոռոգէ անտառը: Աւելցած ջուրը, իր գծած ուղղութեամբ, կ'երթայ, կը թափուի Արաքս գետը, որ կ'անցնի Մասիսի և Էջմիածնի մէջ տեղէն:

Հիմա նոր ջուր մըն ալ բերուած է վանք, Հրազդան գետէն առնուելով: Եւ Էջմիածնի ջուրն աւելի առատացած է: Բաւական մեծ ծախք մը եղած է ջրանցքի շինութեան համար: Մօտաւորապէս 110,000 բուպլի: Այս գումարին 40,000ը նւիրած են Պաքուի հայերը: Մնացածը հոգացած է վանքը:

Ա. Գ. Ա. Ր. Ա. Կ. Ը

Վանքին ագարակը պարիսպներէն դուրս, միարանութեան գերեզմանատան մօտերը կը գտնուի: Լայնարձակ բակ մըն է: Շուրջ բոլորը շինութիւններ կանգնուած են: Այդ շինութեանց մէջ կը պատասպարուին վանքի ոչխարներն ու արջառները, և պիտանի ու ընտանի անասունները: Կաթ-

նաանտեսութիւնը շատ յառաջ տարուած է: Ազա-
րակը, վանքին կարգ մը պէտքերուն գոհացում
տալէ զատ, տարեկան մօտ 3000 բուսլլիի արդիւնք
մը յառաջ կը բերէ:

Շ Ո Ւ Կ Ա Ն

Մատթէոս Ա. Կաթողիկոս հիմնած է վանա-
պատկան այս շուկան: Կը գտնուի վանքին և Վա-
ղարշապատի մէջ տեղը: Քարուկիւր, միայրիկ,
մեծ շէնք մըն է: Չորս դռներ ու լայն անցքեր ու-
նի: Ամէն տեսակ ապրանքներ կը ծախուին հոն:
Արհեստանոցներ ալ կան: Վարձուորները բոլորը
հայ և Վաղարշապատցի: Մօտաւորապէս 140 խա-
նութներ կը հաշուուին, մեծ թէ պզտիկ: Ամսա-
կան 5էն սկսած, մինչև 30 բուսլլի վարձագին ու-
նեցող խանութներ կան: Վերջերս, այս գները քիչ
մը աւելի բարձրացուեցան: Այնպէս որ այս շու-
կան, ազարակէն աւելի հասոյթ մը կը բերէ էջ-
միածնի վանքին:

Ե Լ Ե Ւ Մ Տ Ա Կ Ա Ն

Էջմիածնի վանքը, տարեկան ահագին ծախք
մը ունի: Ընդհանուր ելքը, ամէն տարի, իրարու
վրայ, միջին հաշուով, 275,000 բուսլլիի կը յան-
գի: Զեմարանին ծախքի, և միաբանաց ստացած
ոռճիկներու գումարներն ալ մէջը: Երբ որ վանքը
մեծ շինութիւններ, և կամ նորոգութիւններ կ'ու-
նենայ, ծախսին գումարը կը բարձրանայ, բնա-
կանաբար: Վանքին տնտեսական գործերը վարող,
և օրինապէս հաստատուած մարմին մը կայ: Ասոր

անունն է Վանական կառավարութիւն: Հաշիւները
կը պահուին ժողովինեալ տօմարներու մէջ, և
հաշիւչոյի տակ են:

Համառօտ կերպով մը պարզենք, թէ ինչպէս
կը հոգացուի ծախսի այս գումարը:

Վանքը, ինչպէս Հայկական թագաւորութեանց
թուականներուն, նոյնպէս Պարսկաց տիրապե-
տութեան չրջանին, սկիզբէն ի վեր, հայ իշխան-
ներէ և հարուստներէ կալուածական և դրամական
նուէրներ ստացած է միշտ: Այնպէս որ, դեռ մօ-
տաւոր անցեալին մէջ, վանքը բաւական թուով
գրեղեր, կալուածական շէնքեր, և ընդարձակ հո-
ղեր ունէր: Այս կամաւոր մեծ նուէրներն ընդու-
նելէ դատ, էջմիածին նպաստներ ալ կը հաւաքէր,
նուիրակներու միջոցաւ: Նուիրակութիւնը տեսակ
մը առաքելութիւն էր, հաստատուած էջմիածնի
կողմէ, բարոյական նպատակաւ: Նուիրակը կ'ըն-
թար, կը շրջէր բոլոր մօտաւոր ու հեռաւոր հա-
յարնակ վայրերը, գրեթէ երեք տարի տեղով ժա-
մանակամիջոցի մը մէջ: Կը քարոզէր: Սիրոյ,
խաղաղութեան, և եկեղեցասիրութեան զաղա-
փարները կը տարածէր, և էջմիածնի նուիրական
յիշատակները կ'արժարժէր ժողովուրդին մէջ:
Բայց անիկա, միեւնոյն ժամանակ, ամէն տեսակ
նուէրներ կը հաւաքէր մայր աթոռին համար: Յի-
շէնք այդ նուէրներուն տեսակները: Անհատական
տուրք, կամ «Աթոռահարկ», մարդ գլուխ մէկ դա-
հեկան: Քառասնից տուրք, և հողարածիւններ,
ննջեցեալներու հողոյն համար: Յիշատակի ըն-
ծաներ, անօթներ, զոհասներ, և այլն: Սոստում-

ներ յանուն էջմիածնի: Պողի, որ գիւղերու հոգաբարձական և անասնապահական արգիւնքներէն կը գոյանար: Խաչահամրոյր, որուն փոխարէն նուիրակը, իր վերադարձին, նուիրատուն կողմէ յատկապէս կը համբուրէր Իջման տեղը: Աջահամրոյր, յանուն Հայրապետին: Մատաղագին, գաւազանապտուղ, ժամույց, պաշտօնէից հասք, և այլն, և այլն: Սակայն, նուիրակութեան այս բազմօգուտ պաշտօնին վարկը երթալով ինկաւ, և հետզհետէ ապարդիւն դարձաւ: Անփութութենէ աւելի, զեղծումներ կատարուեցան պաշտօնեաներուն կողմէ: Ու օրին մէկն ալ, բոլորովին խափանուեցաւ նուիրակութեան գրութիւնը:

Պարսիկներէն Ռուսաց տիրապետութեան անցնելէ ետք, էջմիածին այլևս արշաւանքի, յարձակումի, և քանդումի չենթարկուեցաւ: Բայց անիկա տեսաւ իր իրաւանց հետզհետէ սահմանափակուիլը: Անոր ունեցած սեփական գիւղերու թիւը պակսեցաւ: Եւ ի վերջոյ, վանքին մնացած քանի մը գիւղերուն վրայ տուրք հաստատուեցաւ կառավարութեան կողմէ: Ռուսահայ եկեղեցական կալուածներու գրամամն ժամանակ, նոյն իսկ, էջմիածնի այդ գիւղերը, խլուեցան: Բայց, ժամանակ մը ետք, քաղաքականութեան փոփոխմամբ վերադարձուեցան բոլորը:

Հիմա, էջմիածին ունի հինգ գիւղ: Ատոնք են՝ Վաղարշապատ, Օշական, Մաստարա, Եղիվարդ, և Մուղնի: Վանքն ասոնցմէ կը ստանայ կարգ մը օրինական տուրքեր: Այս հինգ գիւղերու կալուածական արժէքը, միջին հաշուով, գնահատուած

է, աւելի քան երկու միլիոն ընդլի: Սիմէոն Կաթողիկոս, իր «Ջամբո» անուն գրքին մէջ, մանրամասնօրէն պատմած է վանքի սեփական գիւղերուն ե'րբ, որո՛ւ կողմէ նուիրուիլը, կամ ինչ արժէքով ու կերպով գնուիլը: Իբր անշարժ կալուած, վանքն ունի նաև իր շրջականները ընդարձակ արտեր ու այգիներ: Ասոնք կը հայթայթեն վանքին ցորենն ու գինին: Կողքի աղահանքերէն, և վանապատկան քանի մը ջրաղացներէ, հասոյթի բաժիններ կուգան: Ասոնցմէ զատ, վանքը տէր է բազմաթիւ խնութեանքներու, տներու և պանդոկներու, որոնք կը գտնուին Թիֆլիսի, Ալեքսանդրապոլի, Երևանի և ուրիշ քաղաքներու մէջ: Նըշանաւոր է Քիշնէվի վանապատկան կալուածաւէնքը, որ տարեկան մօտ 24,000 ընդլի կապալաւարձք կը բերէ: Էջմիածնի ձեռքն են Անին, Սօչաւանքը, և ուրիշ քանի մը ուխտաւայրեր ալ: Բայց ասոնցմէ սղտիկ հասոյթներ միայն կը գոյանան: Պարսկաստանի—Հնդկաստանի, Լեհաստանի, Եւրոպայի ու Ամերիկայի առաջնորդութեանց վիճակներէն ալ նիւթական մեծ արդիւնք մը յառաջ չի գար: Վանքին անխախտ, և կանոնաւոր եկամուտներէն մէկն է, սակայն, Ռուսաստանի և Կովկասի եկեղեցիներուն մէջ հաստատուած գանձանակներուն արդիւնքը: Այլ երկիրներու հայոց եկեղեցեաց մէջ ալ կան Էջմիածնական գանձանակներ: Աթոռին աւելի կարևոր դումար մը կը հասնի ամէն տարի, մանաւանդ Ռուսիոյ և Կովկասի առաջնորդական թեմերուն մէջ հաւաքուած այն տուրքէն, որուն անունն է

Соборный сборъ, т. е. соборный сборъ, т. е. соборный сборъ

«Աթոռահաս» : Այս տուրքը կը վճարուի միկրոտն-
թեանց , նշանախօսութեանց և պսակադրութեանց
միջոցին :

Ամփոփենք մեր խօսքերը :

Ամէն տեսակ եկամուտներէ գոյացած վանքին
տարեկան ընդհանուր մուտքի գումարը , մօտա-
ւորապէս , կը համապատասխանէ իր սովորական
եւքի քանակին : Այնպէս որ վանքը , ինք իր միջոց-
ներովը կառավարուելով , պարտքէ զերծ կը գըտ-
նուի գրեթէ : Այս պարագան ուրախառիթ է : Ան-
շուշտ , աւելորդ է այս տեղ ընել յիշատակութիւնը
Հայաստանցի փախստականաց պահպանմանը հա-
մար վանքին կատարած մեծամեծ ծախքերուն :
Յայտնի է թէ այդ բացառիկ ծախքերուն հոգաց-
մանը համար , աշխարհի ամէն կողմերէն նուէր-
ներ կը ստանայ Վեհ . Հայրապետը :

Քիչ վերը քսինք , թէ վանքը իր սովորական
ծախքերը կրնայ հոգալ ունեցած այլեայլ ար-
դիւնքներովը , և սեփական կալուածներու հա-
սոյթներովը : Սակայն , վերջին ժամանակներս
հաստատուած կառավարական օրէնքով մը , կալ-
ուածներու հասոյթի գրութիւնը փոփոխութեան
կ'ենթարկուի : Այսպէս , բոլոր վանքերուն նման ,
Էջմիածինն ալ , իր սեփական հինգ զիւղերու հո-
ղերուն միայն մէկ երրորդը պիտի ունենայ այլևս :
Իսկ անոնց երկու երրորդ մասը , պիտի դառնայ
զիւղացիներուն սեփականութիւնը , որոշ պայման-
ներով : Էջմիածին պիտի ստանայ , իբրեւ հողերու
փոխարժէք , իր տոկոսներով միասին , 1,010,000
րուպլի , տասը տարի ետք : Բայց մինչև այն ժա-

մանակ, մայր աթոռը արդեօք պիտի չի ստիպուի՞
 պակսեցնել այդ գումարը: Ատիկա խնդիր է:
 Վանքը, վերին իշխանութեան այս կարգադրու-
 թեամբ, կարեւոր հասոյթէ մը կը զրկուի: Ո՞ւրկէ,
 և ի՞նչպէս պիտի հոգայ իր մուտքի պակասը: Նոր
 օրէնքը անշուշտ, մայր աթոռի իրաւանց տեսա-
 կէտով, որոշ չափով մը աննպաստ է: Թէև կա-
 րեւոր դրամագլուխ մը կը գոյանայ, բայց հաս-
 տատուն հող մը ձեռքէ կ'ելլէ: Բարեբախտաբար,
 այս աննպաստ պարագան իր մէջ կը պարունակէ
 մխիթարական կէտ մը: Եղած կարգադրութեամբ,
 եթէ էջմիածին զրկանքի մը կ'ենթարկուի, միւս
 կողմէն հայ զիւղացին կ'օգտուի, հողատէր կը
 դառնայ:

Վ Ա Ղ Ա Ր Շ Ա Պ Ա Տ

Շ Ր Զ Ա Պ Ա Տ Ը

Վաղարշապատ գիւղը կը գտնուի հայկական նախկին Արաղածոտն գաւառին ու Արարատեան դաշտին մէջ: Անիկա էջմիածնի վանքին պարխապներուն կից է գրեթէ: Վանքին գլխաւոր, պաշտօնական դռնէն դուրս ելլողը, ինքզինք անմիջապէս կը գտնէ Վաղարշապատի մէջ:

Այսպէս, ուրեմն, անոր հարաւային կողմը կ'իյնան էջմիածնի վանքը, Ս. Գայիանէն և վանապատկան անտառը: Աւելի հեռուն Մեծամօր և Արաքս գետերը, ու Մասիս լեռը: Հիւսիսային կողմն են Շրէշ բլուրը, Օշական գիւղը, և Արա ու Արաղած լեռները: Արեւմուտքէն կը հոսի Քասաղ գետը: Իսկ արեւելեան զին կը կանգնին Շողակաթի ու Հոխիսիմեայ վանքերը: Այդ ուղղութեամբ, աւելի հեռուն կը գտնուին Զուարթնոցի աւերակ եկեղեցին, և Նրեան չէն քաղաքը: Ուրիշ խօսքով, անիկա շրջապատուած է նուիրական յիշատակներ պարունակող լեռներով, գետերով, վիպարաններով ու բնակավայրերով:

ԲԱՐՁՐԱՑՈՒՄ ԵՒ ԱՆԿՈՒՄ

Վաղարշապատի հիմը դրուած է նախապէս հայոց Երուանդ Ա. Թաղաւորէն, և կոչուած Արտիմէդ: Այս անուանակոչումն եղած է, ի պատիւ Արտեմիաի, որուն մեհեանը կանգնուած էր նոյն վայրին մէջ: Յայտնի է, թէ այս աստուածուհին հայերը յետոյ անուանեցին Անահիտ: Ժամանակ մը ետք, Երուանդի ձեռակերտը կը նորոգուի Վարդգէս իշխանէն: Սա, մեծ զօրութեամբ, նախ կը բանակի Շրէշ բլրին վրայ: Ապա, յառաջ քալելով, կը գրաւէ Արտիմէդը, և Երուանդ Ա. ի քոյրն ալ կնութեան կ'առնէ: Այն ատեն, տեղւոյն Արտիմէդ անունը կը փոխուի, և կ'ըլլայ Վարդգէսաւան: Աւելի ետքը, Տիգրան Երուանդեան, Երուանդմէն բաղձաթիւ հրեայ ընտանիքներ գերելով, կը բերէ, սոյն աւանին մէջ կը հաստատէ:

Աւանը, այսպէս, բաղձարեակ ու բաղձաշէն կը դառնայ: Առետրական կեդրոն մը կ'ըլլայ: Կը ծագիլի, և մեծ համբաւ կը հանէ: Յետոյ, անոր կը տիրէ Տիգրան Երուանդեանի որդին, Վաղարշ Թաղաւորը: Ասիկա, աւանը կ'ընդարձակէ բոլորովին, քաղաքի կը վերածէ: Նաև, քաղաքին շուրջը բրգաւոր, հզօր պարիսպներ կը կանգնէ, և զայն, իր անուամբ, կը կոչէ «Վաղարշապատ»: Վաղարշ իր արքունիքը կը փոխադրէ այդ նոր, ամբողջէն, մեծ քաղաքը: Եւ անկէ վերջ, Վաղարշապատ կըլլայ Արշակունեաց Թաղաւորութեան ոստանը:

Արտիմէդէն, Վարդգէսաւանէն և Վաղարշապատէն զատ, ուրիշ անուններ ալ ունեցած է այս քաղաքը: Զորօրինակ՝ Նորքաղաք, Վաղարշ կրկին անգամ զայն պարսպելուն առթիւ, և Դաշտաքաղաք, զաշտին մէջ տեղը կառուցուած ըլլալուն համար: Քաղաքն ունէր եռանկիւն ձև մը: Ըստ կոսպաշտական սովորութեան, հին ատեններ, հայ քաղաքներն ու գիւղերը եռանկիւն յատակագրածի մը վրայ կը շինուէին առ հասարակ: Վաղարշապատ ունէր երկու գլխաւոր դռներ: Մէկը կը գտնուէր հարաւային և միւսը արեւելեան կողմը: Հարաւային դուռը, Մեծամօր գետի կամուրջին քովն էր: Արեւելեանը բացուած էր Արեգ կոչուած քաղաքամասին ծայրը:

Ահա՛ ասոնք են Վաղարշապատի առաջին շրջանի անցքերը: Համառօտ պատմութիւնը անոր մեծացումի, բարձրացման:

Հայոց այս նշանաւոր մայրաքաղաքը, սակայն, Քրիստոսի 351 թուէն սկսած, իր անկման շրջանին մէջ կը մանէ: Անիկա կը պաշարուի Կովկասեան զօրքերէ: Այս արշաւանքը կը կատարուի, թեյազրութեամբ պարսից Շապուհ թագաւորին: Այդ ժամանակ հայոց վրայ կը թագաւորէր Սոսրով Բ.: Բայց արեւելեան և արեմտեան հայոց զօրապետները, իրենց զինուորական ուժերով, օգնութեան կը հասնին: Անոնք քաջարար կը պատերազմին, կը հալածեն թշնամին, կ'ազատեն մայրաքաղաքը: Այդ պատերազմէն 29 տարի ետքը, Արշակ Բ.-ի օրով, Վաղարշապատ դարձեալ կը պաշարուի, Շապուհ Բ.-ի հրամանաւ: Այս անգամ

Թշնամի զօրաց հրամանատարն էր Սիւնեցի ուրացող Մերութանը, որ պատերազմելով իր ազգակիցներուն դէմ, արին կը սփռէ ամէն կողմ, և Վաղարշապատը կը քանդէ: Ուրացողը, 1900 ընտանիք ալ գերի բռնելով, կը քչէ Պարսկաստան: Իսկ Ե. դարուն վերջերը, պարսիկները ուրիշ յարձակմամբ մը, Վաղարշապատը բռնորովին կործանելով, կ'ամայացնեն: Սակայն, Վաղարշապատ կը սկսի դարձեալ մասամբ կեանք առնել, և հնար եղածին չափ վերաշինուի: Միայն թէ անոր վրայ իշխողները այս անգամ կ'ըլլան մահաւորական բռնակալներ: Եւ այս բռնակալական իշխանութիւնը կը շարունակուի երկար ժամանակ:

Անիի անկումէն ետք, Վաղարշապատ, Արազածոտն գաւառով, Շիրակին հետ, կ'անցնի վրացոց գերիշխանութեան ներքեւ: Ամբողջ այդ հայ երկրամասին վրայ իշխան կը կարգուի Ջաքարէ Սպասալար: Յայնի է, թէ հայ աշխարհի բռնակալ թշնամիներուն երկար ատեն կը դիմադրէ այս Սպասալարներու իշխանութիւնը: ԺԵ. դարու կէսէն ետք, Արարատեան աշխարհին հետ Վաղարշապատն ալ, դարձեալ յափշտակուեցաւ տաճիկներէն ու պարսիկներէն: Ու արինհեղութիւնները, բռնութիւնները և հարստահարութիւնները շարունակուեցան, այս կամ այն չափով, մինչև ԺԹ. դարու սկիզբները: Ռուսաց տիրապետումէն ետքն է, որ այլեւ փոքրիկ, անչուք գիւղ մը դարձած նախկին մայրաքաղաքին, Վաղարշապատի համար կը բացուի ապահով ու խաղաղ կեանքի շրջան մը:

Վաղարշապատ, զանազան ժամանակներ, տուած է երեք կաթողիկոսներ, որոնք են. Զաքարիա Բ., Գրիգոր Ժ. և Դաւիթ Դ.:

Հ Ա Ր Յ Ե Ր

Այսպէս ահա, Վաղարշապատ քանիցս քանդուելէ ետք, երկար դարեր ալ թշուառ վիճակ մը կ'ունենայ: Ու թշնամեաց հարուածներէն զերծ մնացած անոր պարսպամասերն ևս, հետզհետէ, կը կործանին: Այս օրուան երեցած մաս մը պարսպապատերը, ի հարկէ, չառ խեղճուկ դադարփար մը կուտան իրենց վրայ: Տեսնողը ինքնիրեն կը հարցնէ, թէ ասո՞նք են միթէ մնացորդները նախկին բրգաւոր, և հաստահիմ ամբողջիւններուն: Ու չի կրնար համոզուիլ անոր ստուգութեանը: Հետեարար կ'եղբակացնէ, թէ ասոնք յետոյ շինուած ըլլալու են: Բայց թէ ե՞րբ, և որո՞ւ կողմէ: Ատիկա գիտնալն անհնար է: Զի գիացութիւնոյնպէս, որոշ կերպով, թէ ուրկէ՞ ուր էր տաճարածութիւնը մեծ մայրաքաղաքին: Այսքանը միայն պարզ է, թէ Էջմիածնի մայր տաճարը քաղաքին մէջտեղը կանդնուած էր: Վկան՝ Աղաթոն գեղոսը: Անիկա, տեսիլքի նկարագրութեանը մէջ, լուսաւոր մարդը, այսինքն Քրիստոսը ակնաբկելով, կ'ըսէ. «...Եւ եկն էջ, եհաս մինչև մօտ ի յատակ երկրիս, ի շինամէջ քաղաքիս...»)

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ՏՐԴԱՏԻ ՊԱԼԱՏԸ

Արշակունի Տրդատ թագաւորին պալա՞տը ուր կը գտնուէր: Երեւոյթներէն դատելով, գիտողը

կրնայ եզրակացնել, թէ անիկա կառուցուած էր
Էջմիածնի վանքին մօտ: Արդէն հաղիւ թէ ուրիշ
կերպ ըլլար: Ասիկա պատմական տեսակէտով ալ
հաւանական է:

Մինչև ո՞ւր կը տարածուէր ուրեմն պալատին
արեւմտակողմեան սահմանը: Ասիկա յայտնի չէ:
Հետքեր չի կան: Սակայն անոր արեւելեան ծայրը
կը գտնուի Հռիփսիմէի վանքին մօտերը: Էջմիածնի
տաճարէն ո՛չ հեռու, դէպի հիւսիս արեւելք: Այն
տեղ պարապ գետին մը կայ, որ խորա ու բորա
երեւոյթ ունի: Աւերակի կը նմանի: Եւ Վաղարշա-
պատցիները զայն կ'անուանեն «Տրդատի պալա-
տը»: Պալատին մէկ մասը հասկնալու է անշուշտ,
վանքի աւնարկուած գետինը յոյժ անճուկ տա-
րածութիւն մը ունի: Այդ աւերակաւայրին մէկ
կողմը դրան կամար մը կայ, հոյակապ տեսքով:

Պալատի յատակադէին միւս մասերը կը գտնու-
ւէին Էջմիածնի տաճարին արեւմտեան կողմը:
Վանքին գլխաւոր մուտքը, Տրդատի դուռը, կը
թուի թէ պալատին կը վերարերի: Արդարեւ այդ
հնազրոյժ դուռը, վեհատեսիլ գիւրք մը ունի: Ա-
նոր հոյաչէն կամարներու ներքեւն անցնողը
պատկառանք կը զգայ: Անիկա, վանքէ աւելի պա-
լատի մը դուռն ըլլալու ամէն երաշխիք կ'ընծա-
յէ: Ասկէ դատ, անոր քովերը, և դէպի արեւմուտք
ու հարաւ գտնուող վայրերուն մէջ կանդնուած
վանական շինութեանց առթիւ կատարուած պե-
ղումները, վերոյիշեալ թուիքի մասին բաւական
խօսուն փաստեր յառաջ բերած են: Բազմաթիւ
հնութիւններ երեան եկած են այդ տեղերէն: Գրեա-

նուած առարկաներուն մէջ կան, ի միջի ալլոց, պալատական մարմարաշէն դռներու և լուսամուտներու վերաբերեալ զանազան մասեր: Ուշագրաւ է մասնաւորապէս եռանկիւն գեանայատակ մը: Այդ բաւական մեծութիւն մը ունեցող հատուածը ամբողջովին խճանկարուած է, ներզաշնակ գունազեղութեամբ:

Ն Ե Ր Կ Ա Ն

Այժմ վաղարչապատի մէջ կը հաշուուի աւելի քան 1000 տուն հայ: Վերջին ժամանակներս աւելցած են քանի մը պարսիկ և ռուս տուներ: Հայերէ շատերը բնիկ տեղացիներ են: Մնացածները շրջակայ գիւղերէն, և Հայաստանի այլեայլ կողմերէն ժամանակաւ գաղթած բնտանիքներ են:

Տեղւոյն կը թախան վիճակը գոհացուցիչ է առհասարակ, շնորհիւ Գէորգեան ճեմարանի մօտաւորութեան: Գիւղին զպրոցական այժմու հոգաբարձութիւնը, վերջերս աւելի եռանդուն ու աչքառու գործունէութիւն մը ցոյց տուաւ: Եկեղեցին, Ս. Աստուածածին անուամբ, վերակառուցուած է 1860ին: Քարաշէն և կոկիկ աղօթատուն մըն է: Էջմիածնի միաբանները, հերթով, երբեմն կուգան քարոզելու այս եկեղեցին մէջ: Սակայն, վաղարչապատցիներու մեծ մասը կը սիրէ վանքի մայր տաճարը յաճախել, մանաւանդ տօն օրեր, տեսնելու համար Վեհը: Բարեգործական մէկերկու մարմիններ, կ'աշխատին տեղւոյն ժողովրդեան կարօտեալ դասակարգին կարիքները հոգալու:

Ռուս կառավարիչ մը կը նստի Վաղարշապատի մէջ: Անոր պաշտօնն է հսկել դատական գործերու, և ջանագիր ըլլալ ժողովուրդի ապահովութեան պահպանմանը: Հաստատուած է նաև թրդ-թատարատուն մը, զօրանոց մը և ոստիկանատուն մը:

Էջմիածնի վանքը, Վաղարշապատի մէջ նոր հաստատուողներէն տուրք չառնելը, մինչև 20 տարի: Իրբև հողի տասանորդական տուրք, կը գանձէ մէկ ըուպլի, տասը լիտր ցորեն արտադրող տեղի համար: Հունձքին տասը չափէն կը ստանայ երկուքը: Խաղողի իւրաքանչիւր հարիւրեակ քաջէն երկու և կէս ըուպլի: Տրոց գանձման այս չափը որդեգրած է վանքը, գիւղի միւս բերքերուն համար ևս: Միայն ոչխարներու տասանորդը չընդունիր:

Ժողովուրդը, ընդհանուր առմամբ, տնտեսապէս փայլուն վիճակ մը չունի: Արուեստական արդիւնաբերութեանց աղբիւրներ չէ ստեղծած: Գրեթէ Նահապետական գրութեամբ կ'ապրի: Վաղարշապատցիներու գլխաւոր գործերն են հողագործութիւնն ու այգեմշակութիւնը: Արհեստաւորները մեծ թիւ մը չեն կազմել: Իսկ առեւտրականները, գլխաւորապէս հաստատուած են վանապատկան շուկային մէջ:

Այննամ, և ո՛չ այնքան մաքուր գիւղ մը եղած է ցարդ Վաղարշապատ: Տուները, առ հասարակ միայրակ են, շինուած նախնական ձևերով: Հաստանի ներքին գաւառներու տուներուն կը նըմանին գրեթէ: Գետնայարկերը ընդարձակ են բա-

ւական: Սակայն, հիմա, գիւղն աւելի կոկոռելու
 և մաքրուելու վրայ է հետզհետէ: Փողոցները կը
 կանոնաւորուին, և կը լուսաւորուին: Մէկէ աւելի
 յարկանոց նոր տուններ ալ շինուած են ու կը շին-
 ուին: Ճաշակները կը զարդանան տակաւ: Ժողո-
 վուրդը, իր վրայէն կը թօթափէ գիւղացիութիւնը
 և քաղաքացիական կեանք մը կը սկսի:

Հ Ռ Ի Փ Ս Ի Մ Ե Ա Ն Ք

ՆԱՀԱՏԱԿՈՒՀԻՆԵՐԸ

Հռիփսիմեանց երբեակ վանքերէն ներս մըտնելէ առաջ, մտքովդ կ'անդրադառնաս անոնց մէջ հանդիպող նահատակութիւններու պատմութեան վերայ: Ասիկա չատ բնական է: Վկայարանները աչքերուդ առջեւ են: Շրջակայ վայրերն ալ, արդէն կուտանց ողբերգական կեանքի զանազան պարագաները կը յիշեցնեն: Քեզ առաջնորդող էջմիածնեցի վարդապետն ևս, ուրիշ խօսքեր չունի իր շրթանց վրայ, եթէ ոչ միայն երկնային սիրոյ և քրիստոնէութեան գաղափարին նուիրուած մարտիրոսութիւններուն ուղղեալ գովարանականներ:

Ի՞նչ կ'ըսէ պատմութիւնը Հռիփսիմեանց մասին: Շատ բաներ: Ի հարկէ երկար կ'ըլլայ թուել այդ բոլորը: Բայց համառօտակի կերպով մը յիշատակենք, թէ ի՛նչպէս զոհուեցան կոյսերը, և ի՛նչպէս հաստատուեցան անոնց վկայարանները: Կ'երևի թէ զեղեցիկն Հռիփսիմէի հրապոյրը

նշմարած էր նաև մայր տաճարին տեղը ցոյց տուող հրեղէն սիւնին քով ուրիշ երեք լուսեղէն խարխաւներ : Ասոնցմէ առաջինը, Գայիանէի և երկու կողմանց կատարուած տեղին կողմը կը գտնուէր : Երկրորդը Հռիփսիմէի և իր 32 ընկերուհիներուն նահատակուած վայրը : Իսկ երրորդը այն հնձանին քով, ուր վկայուեցաւ հիւանդոտ Մարինէն : Երեք եկեղեցիները կը շինուին, ցոյց արուած կէտերուն վրայ : Այն ատեն, Լուսաւորիչ, մարտիրոսուհիներուն մարմինները, մորենիաչէն, բեռնակապ սնտուկներու մէջ կ'ամփոփէ : Զանոնք կը կնքէ, ու կը զետեղէ եկեղեցիներու սեղաններուն ներքեւ գտնուող դամբաններուն մէջ : Իսկ այդ դամբանները փորուած էին ձեռամբը Տրդատ Թագաւորի, Աշխէն Թագուհիի, և արքայաքոյր Խոսրովի զոյգութիւնը :

Ս. ՀՌԻՓՍԻՄԷ

Վանքը կը գտնուի Էջմիածնի մօտ, դէպի հիւսիս արեւելք, Երեանի ճամբուն վրայ : Պարսպապատ է : Ունի փայտաշէն, երկփեղկեան հսկայ դուռ մը : Էջմիածնի անտեսութեամբ կը կառավարուի : Իր նախկին շուքէն ու փայլէն մերկացած է այժմ : Պարզ վանք մըն է : Միայն Հռիփսիմեանց տօնին օրը արարողութիւն կը կատարուի հոն : Վանահայրն է Գարեգին Ծ. վարդապետ Յովսէփեան :

Եկեղեցիի դրան վրայ կը բարձրանայ, կաթողիկէի ձևով, զեղեցիկ զանգակատունը : Դուռը կը բացուի արձագանդոտ սուր ճոնչմամբ մը : Տեսակ

մը երկիւղած սարսուռ կ'ունենաս, ի լուր տխուր
ամայութեան մը մէջ հնչող այդ արտասովոր աղ-
մուկին: Իսկ ներս մտնելուդ կը զարմանաս, տես-
նելով որ այդ հսկայազիր եկեղեցին սիւներ չու-
նի: Լայնանիստ դիւրքով մը շինուած է նաև անոր
կաթողիկէն, որ կը կենայ հինգ զմբեթներու վը-
րայ: Ինքնատիպ, վեհապանծ ճարտարապետական
ոճով մը կառուցուած է այս սրբատունը: Ժամա-
նակին յառաջ բերած աւերները դրոշմուած են
ներսը, տեղ տեղ: Տխրառիթ դատարկութիւն մը
կը տիրէ նաև ամէն կողմ: Միայն, պատերուն
վրայ, կախուած կան քանի մը պատկերներ: Ա-
սոնցմէ ոմանք, իրենց արուեստագիտական ար-
ժանիքով, բաւական ուշադրաւ են: Միակ սեղան
մը կանգնուած է բեմին վրայ: Եւ անոր անզարդ
աստիճաններուն բարձունքը դրուած պատկեր մը:
Խորհրդաւոր է այդ պատկերը: Կը ներկայացնէ
թաղակիր Աստուածածինը, հովանաւորուած Ս.
Երրորդութենէն, և շրջապատուած հրեշտակներէ
ու առաքեալներէ: Սեղանի խաչկալին վրայ ալ
նկարուած են Գեթսեմանի՝ պարտէզը, Քրիստոսի
թաղումը, յարութիւնը, և Աստուածածնայ վերա-
փոխումը: Խաչկալին երկու դռները կը կրեն մե-
ծազիր պատկերները Թաղէոս ու Բարթողիմէոս
առաքեալներուն: Բեմին երեսը, մարմարի վրայ,
նկարուած են, բացի տասնեմէկ առաքեալներէ,
նաև եօթանասնիցներէն երկուքը, Փիլիպպոս և
Շմաւոն: Ասոնց քով ալ Ստեփաննոս նախալկան:
Ճիշդ մէջ տեղը Քրիստոսամայրը: Բեմին աջ ու
ձախ կողմերը կան խորան — խորհրդարաններ,

որոնք, եկեղեցիին պէս, դատարկ են : Դպրաց դասուն առջևն է գերեզմանը Աղձակեցի Կոմիտաս կաթողիկոսին : Վրան պարզ, անարձանազիր տապանաքար մը : Սակայն այդ վէմն այնքան խոշոր է, որ աչքի կ'իյնայ, և մեծ ուշադրութիւն կը դրաւէ : Մեծափառ Հայրապետի մը անփառունակ դամբարանն է այդ, որ կը գտնուի գետինը, ոտքերուդ ներքե : Ուրիշ կողմ մը, թափանցիկ մարմարէ շինուած շիրիմը Աղրակեցի Փիլիպպոս կաթողիկոսին : Իրեն նուիրուած դամբանական արձանադրութեան մէջ, Աղրակեցին պատուուած է «Սքանչելագործ» տիտղոսով : Գաւթին մէջ ալ կը գտնուին տապանները ուրիշ երկու կաթողիկոսներու : Մէկուն մէջ կը հանդէի Աստուածատուր Ա. Համատանցին, միւսին մէջ Կարապետ Բ. Ուլնեցին : Առաջինը վախճանած է 1725ին : Երկրորդը՝ 1729ին :

Հռիփսիմէ կոյսին գերեզմանը պարունակող մատուռը, որ գետնափոր դամբարան մըն է, կը գտնուի ճիշդ եկեղեցւոյ սեղանին ներքե : Հոն երթալու համար, հարկ է վառ մոմ մը ունենալ ի ձեռին : Ու սրտի բարախում մը կ'ունենաս, երբ որ այդ խորհրդաւոր գետնադամբանի ճամբան կը բռնես : Հիւսիսային խորհրդարանէն կ'իջնուի դէպի վար, քանի մը աստիճաններով : Այդ տեղ կայ միջնակայան մը, որ քանի մը քայլափոխ տարածութիւն ունի, և աղօտ կերպով լուսաւորուած է : Դարձեալ վայրէջք մը աստիճաններէ, դէպի աւելի խոր : Եւ ահա գերեզմանատեղին : Այլի ձև ունի անիկա : Մութ, խոնաւ ու ցուրտ է : Մոմերու լոյ-

սերը կը հեան, ուխտաւորներու կուրծքերուն նըման: Դամբարանի երկայնութիւնը վեց, և լայնքը չորս քայլ է: Շինուած է կոփածոյ քարերէ: Դիրքը կամարածէ: Մարդու մը հասակէն հազիւ բարձրը է ձեղունը: Մուտքին ճիշդ դէմը, պատին քով, դետնին վրայ դրուած է նահատակ կոյսին արկղ — տապանը, որ տասը թղաչափ երկայնութիւն ունի: Դազաղի մը պէս, դլխէն մինչև ոտներու կողմը, հետզհետէ կը նեղնայ: Ընտիր մարմարէ շինուած է անիկա: Գետնէն բարձրացուած է նոյնպէս մարմարաշէն չորս փոքրիկ ոտներով: Երեսը ոսկեզօծ ապակիէ շրջանակ մը կայ, որուն վրայ Մխսիրօֆ Բուրկօ անունը կրող վարպետ նկարիչ մը դժած է կոյսին պատկերը, բնական մեծութեամբ: Հռիփսիմէ կանաչ-կարմիր հագուստ մը կը կրէ: Կուրծքին վրայ միացուցած իր երկու ձեռքերուն մէջ խաչ մը: Չքնադադեղ, մեղամաղճոտ ու վեհանոյշ դէմք մը ունի: Աչքերուն խորը կը ցոլանայ անհուն սիրոյ, բոլորանուէր համակերպութեան, և անխախտ հաւատքի արտակարգ արտայայտութիւն մը: Գլխուն չուրջը, լուսաճաճանչներ: Վրան դրուած է. «Սուրբ Հռիփսիմէ Կոյս»: Վիմամոր դազաղին տակը դրուած են երկու հատ կարծր, խոշոր սև քարեր: Ասոնց վրայ խաչածէ գծեր կ'երևան: Կ'աւանդուի, թէ այս քարերով կոծուած է Հռիփսիմէ, նահատակ ունիէ առաջ: Սարսուռով ներս մտնողը, կը սրտապնդուի: Հողով կը ձգուի դէպի անդորրաբար և վերացուցիչ պատկերը: Հռիփսիմէի յիշատակովը կը դրաւուի: Դամբարանին մէջ տիրող

խոնաւ ցուրտն ու մթութիւնը անոր զգալի չըլլար այլեւ : Եւ անիկա կը տենչայ սրտագին , մնալ այն տեղ , շատ երկար :

Դ. դարուն սկիզբը կանգնուած Ս. Հռիփսիմէի այս եկեղեցին կը կործանեն սլաւոնաց Ծապուհ Թաղաւորի զօրքերը , 80 տարի ետք : Սակայն , Սահակ Պարթեւ Հայրապետ , 395 թուին , կը վերականգնէ զայն , անոր նախկին ձևն ու գիւրքը պահպանելով :

Կոմիտաս կաթողիկոս , 617ին կը վերաշինէ եկեղեցին , տեսնելով որ անիկա գիւրքով շատ ցած , և մթին է : Պատմութիւնը կ'ըսէ , թէ Կոմիտաս , որ նախ լոկ եկեղեցապահ մը եղած է , հոգւով խելայեղօրէն սիրահարած էր նահատակ սուրբ կոյսին : Ու իսկապէս , չքեղ ու փառաւոր չէնք մը կը կառուցանէ իր հոգեսիրուհւոյն յիշատակին արժանի , և զայն կը զարդարէ պատշաճօրէն : Ծինութեան Ժամանակ կը գտնէ Հռիփսիմէի տապանը , դոցումը հայրապետական մատանիներու կրկին գրոշմներով : Կնիքներէ մէկը Գրիգոր Լուսաւորիչինն էր , և միւսը Սահակ Պարթեւին : Զի համարձակիր խղել այդ կնիքները , բանալ տապանը : Եւ երկուքին վրայ ինքն ալ կ'աւելցնէ իր հայրապետական մատանիին գրոշմը : Այս երեք կնիքներով փակուած զազաղը , սակայն , անցեալ դարու մէջ , զաղտազոյլի կը բանան եւրոպացի քանի մը կեղծ ուխտաւորներ , օգտուելով իրենց ընծայուած միամիտ վատահուսկներէն : Եւ , ինչպէս կը պատմուի , կոյսին ամբողջ նշխարները վասն ի վերուստ պիտի ընէին անոնք , եթէ վանապահները վրայ չի հասնէին : Կոմիտաս կաթողիկոս , եկեղեցին շինելէ

ետք, անոր անուան տիրուհւոյն դամբարանն ալ
կարգի կը բերէ: Ու մարտիրոսուհւոյն զազաղ-
տապանը այս անգամ չամփոփեիր հողի մէջ, այլ
բացը կը թողու: Ասոր վրայ, հաւատացեալներ,
ամէն կողմէ գունդազունդ կուգան ուխտի: Եւ ա-
նոնցմէ շատեր, Ս. Հռիփսիմէի տապանը համբու-
րելով, բժշկութիւն կը գտնեն իրենց ցաւերուն:
Այդ ժամանակ է որ Կոմիտաս, բանաստեղծ Հայ-
րապետը, կը յօրինէ իր գեղեցիկ և հոգեւորանշ-
ծանօթ երգը, նուիրուած Հռիփսիմեանց յիշատա-
կին: Վերջացնելու համար Կոմիտաս կաթողիկո-
սին պատկանող այս տողերը, յիշատակենք, թէ
Հռիփսիմէի վանքի եկեղեցւոյն արեւմտեան դրան
ճակատը, զանգակատան կամարին տակ, մինչև
այս օր ալ կը մնայ անոր կողմէ թողուած հետեւ-
եալ անթուական արձանագրութիւնը.

«Ես, Կոմիտաս եկեղեցապահ, սրբոյ Հռիփսի-
մէի, կարգեցայ յաթոռ սրբոյն Գրիգորի, և շինե-
ցի զտաճար սրբոց վկայիցս Քրիստոսի:»

Այս վանքի գլխաւոր բարերարներէն կը համար-
ուի նաև Աղբակեցի Փիլիպպոս կաթողիկոս: Ասոր
օրով կը հաստատուի վանահայրութիւն և կանո-
նաւոր միաբանութիւն: Անիկա կարգ մը նորոգու-
թիւններ կ'ընէ եկեղեցիին վրայ, 1653ին: Եւ այս
նորոգութեանց յիշատակարանը կը գտնուի Կոմի-
տաս կաթողիկոսի արձանագրութեան քովը:

Մենաստանին պարիսպը, բուրգերով միասին,
շինած է Էջմիածնի վանքի միաբաններէն Մկրտիչ
եպիսկոպոս, 1776ին:

Կարնեցի Ղուկաս կաթողիկոս ալ, 1790ին կառուցանել կուտայ վայելչաձև եկեղեցւոյն զանգահատունը, արդեամբ նշանաւոր հայու մը: Հետաքրքրական է անոր սա ոտանաւոր յիշատակարանը.

«Ձանգակատունս այս յիշատակ իւր կանգնեալ, Ազնիւ աղայ Խաչիկ իշխանն պերնացեալ. Որ էր տոհմէն քաջ Զնքլումեան, գովեցեալ, Որդի Պարոն Առաքելի յատկացեալ. Նոր Զուղայու ի Հնդիկս գնացեալ, ի Կալկաթա մեծ քաղաքն բնակեալ. Ուր և գործով իւր պարծանք ազգի երևեալ, ի բազում ազգս բարի անուամբ հռչակեալ. ՅԱնգլիացոց քաղաքէն օծտեցեալ, Ոսկեայ մանեակաւ և պատկերաւ պսակեալ. Իսկ զկնի վախճանն բարի ընկալեալ, Ռայ ընդ Չայի Ղատն ի վերայ յաւելեալ:»

Վանահայր Յարութիւն վարդապետ Վարդաղարեան~ 1841ին իր ջանքերով կանգնած է սեղանին նոր խաչկալ մը:

Նոյնպէս, հանգուցեալ վանահայր Երեմիա արքեպիսկոպոս Գալստեան, երբեմնի համբաւաւոր կաթողիկոսական տեղապահ, օգտակար հանդիսացած է: Անիկա, անցեալ զարու վերջերը, ի միջի ալլոց, վանքի պարխսպին մէջ շինած է լայնանիստ հիմքերով փառաւոր տուն մը, վանահայրերու բնակութեանը համար:

Յրիմեան Հայրիկ ևս կատարած է կարգ մը կարևոր նորոգութիւններ: Ասոնցմէ մէկն է կոյսի դամբարանի ճամբուն լայնացումն ու կանոնաւո-

րումը: Այդ դամբարանի ճամբան առաջ աւելի
նեղ, ու դժուարանցանքի էր:

Ս. ԳԱՅԻԱՆԷ

Շատ մօտ է էջմիածնի, Գայիանէի վանքը:
Գրեթէ անկէ քարքնկէց մը անդին, դէպի հարաւ:
Ճամբան ներսէսեան լճին և մայր վանքի միարա-
նայ գերեզմանատան քովէն կ'անցնի:

Ս. Գայիանէի բոլոր հոգերը ստանձնած, իր
միջոցներով ալ կը պահպանէր զայն, հանգուցեալ
Մկրտիչ Ա.: Վանքի պարսպապատին մէջ կան բը-
նակարաններ, վանահօր և ծառայողներու համար:
Վանահայրն է Եսայի վարդապետ: Եռանդով լե-
ցուն, և դործունեայ ծերունի մը: Վանքին մշակ-
ուած ու գեղեցիկ գոյգ մը պարտէզները, մեծ հա-
ճոյք կը պատճառեն այցելուին:

Եկեղեցին, կաթողիկէով հանդերձ, համակ քա-
րակերտ է: Ունի երեք դուռ: Մայր դրան ճակա-
տը գծուած է մեծադիր պատկերը Սիմէոն Ծերու-
նիի, որ Յիսուս մանուկը կ'առնէ իր գիրկը: Բա-
ւական յաջող նկար մը: Այն տեղ ներկայացուած
բոլոր դէմքերը, կենդանի արտայայտութիւն մը
ունին: Գաւթին մէջ, ամէն կողմ, կան մամռո-
տած, և դարերու դրոշմը կրող հսկայ խաչքարեր:
Սրբազան ու թանկագին հնութիւններ: Ասոնք, ի-
րենց ունեցած նրբարուեստ դժադրութիւններով,
խիստ մեծ ուշադրութիւն կը դրաւեն: Գրան աջ ու
ձախ կողմերը, պատերուն մէջ, քարաշէն երկու
խորաններ կանգնուած են: Ասոնցմէ մէկը նուիր-
ուած է անուանը Պօղոս Առաքեալին, և միւսը

Պետրոսին: Հիմա երկուքն ալ անգործածելի: Սահայն, տիուր տպաւորութիւն մը կ'ունենայ մարդ, տեսնելով այդ խորաններու քարերուն վրայ գըծուած պատկերներու դէմքերուն եղծուիլն ու այլանդակուիլը: Մասնաւորապէս անոնց աչքերը փորուած են: Արդիւնք մահմետական մոլեռանդութեան...: Այս փոքրիկ դաւիթը հարուստ է նաև դամբարաններով, որոնց մէջ կը հանգչին կաթողիկոսներ, և այլ բարձրաստիճան եկեղեցականներ ու աշխարհականներ: Ոմանց տապանաքարերը անհետացած են, և ոմանց ալ վէմերու վրայի արձանագրութիւնները անընթեռնի դարձած: Տասնեմէկ հատին դամբանադիրները, սահայն, անաղարտ մնացած են: Ահա անոնք:

Ա.— Սիմէոն Ա. կաթողիկոս, Երեանցի: Վախճանած 1780ին, «Վարդապետի կիրակէին»:

Բ.— Ղուկաս Ա. կաթողիկոս, Կարնեցի: Վախճանած 1799ին, «Ի տօնի Որդւոցն Որոտման»:

Գ.— Յովսէփ Արղութեան Երկայնարագուկ: Կաթողիկոս ընտրուած 1800ին: Անոր ընտրութիւնը վաւերացուցած է Օսմ. Բ. Դուռը, հրովարտակաւ: Բայց անիկա, դեռ օծում չի ստացած վախճանած է, 1801 թուի Մարտ ամսի 9ին: Կարգանք անոր յիշատակարանին հետեւեալ մասը.

«Արդուքեան քաջ արհիմ,
Տէր Յովսէփ պանծալիմ,
Կայսրքնոյն արժանիմ,
Մեծ գնիս Միածնիմ:
Այլ տապար ժանտ մահուան,
Եւ սա իսկ հար իսկոյն,

Որոյ կաւք կալ յԱթոռ,
Եմուտ ի տուն խոր:»

Դ.— Դաւիթ Ե. կաթողիկոս Էնէգէթցի, վախճանած 1817ի Նոյեմբեր 1ին:

Ե.— Մատթէոս Ա. կաթողիկոս Կ. Պոլսեցի, վախճանած 1865ին: Զուտ մարմարեայ գեղեցիկ գերեզմանաքարին ճակատը քանդակուած են խել մը պետութեանց կողմէ հանդուցեալին նուիրուած բազմաթիւ պատուանշանները:

Զ.— Ղազար Ա. կաթողիկոս Ջահկեցի, վախճանած 1751ին, «Ծաղկազարդի տօնին օրը»:

Է.— Յակոբ Ե. կաթողիկոս Շամախեցի, վախճանած 1763ին:

Ը.— Բարսեղ արքեպիսկոպոս Աշտարակեցի, ի Տէր հանգած 1812ի Սեպտեմբեր 7ին:

Թ.— Թովմա Յովսէփեան Դօրդանեանց, Թիֆլիզեցի: Առաջին Պրօկուրօր Էջմիածնի Սինօղին: Մեռած 1842ին:

Ժ.— Իշխանուհի Իսկուհի Յովսէփեան Մելիքեանց: Հսկայ և թափանցիկ մարմարէ տապանին վրայ դրուած է անոր գեղաքանդակ պատկերը: Եւ արձանագրուած, թէ անիկա սպաննուած է պարսիկներէ, Ֆաթալի Շահին օրով, 1829ի Ապրիլ 26ին:

ԺԱ.— Իշխան Սողոմոն Յովսէփեան Մելիքեանց, նախորդին ամուսինը, ռուսական զեապան ի Թեհրան: Նոյնպէս գեղեցկօրէն քանդակուած է անոր պատկերը, մարմարեայ հսկայ տապանին վրայ: Այս ալ սպաննուած է իր կնոջ հետ, միե-

նոյն ժամանակ :

Վանական եկեղեցւոյն ներսը, դետինը ձգուած են դուռեր: Մթնոլորտին մէջ մոմի ու խունկի հոտեր կան: Հանապազօրեայ եկեղեցական կեանք մը դոյ է այս տեղ: Առաւօտ, երեկոյ, ժամեր-գութիւն կը կատարուի: Շարաթ ու Կիրակի օրեր ալ պատարագ կը մատուցուի: Բեմին վրայ կանգնուած է միակ սեղան մը: Հարկ եղած դարգարանքէն զուրկ չէ անիկա: Խաչկալը կը հովանաւորեն երեք կաթողիկէներ: Սեղանին աջ ու ձախ կողմերը, դետնի հաւասարութեան վրայ շինուած են երկու խորհրդարաններ:

Ձախ կողմի խորհրդարանին մէջէն է ճամբան Գալիանէի գետնադամբանին, որ կը գտնուի ուղղակի սեղանի բեմին ներքե: Աստիճաններէ վար իջնելու է, միշտ վառ մոմ մը ի ձեռին: Հօրիսիմէի դամբարանին նման կամարածե, ցած ձեղունով, անձուկ տարածութեամբ, մութ, խոնաւ ու ցուրտ վայր մըն է: Այս տեղի ցրտութիւնը, նոյն խի, աստիճան մըն ալ աւելի: Հարաւային կողմի պատին մէջ շինուած քարէ խորանի մը վրայ գետեղուած է Գալիանէի աճիւնները պարունակող վիմալոր դերեզմանը: Ամբողջովին տեսանելի: Հօրիսիմէի սնուցիչ ու պաշտպան հոգեմօր պարզ տապանը անգարդ թողուած չէ: Անոր վրայ ձգուած է գեղեցիկ սիւնոց մը, և դրուած են աշտանակներ ու սրբազան պատկերներ: Նոյն տեղը, կայ նաեւ, ձեղունէն առկախ, մշտաւառ կանթեղ մը:

Նահատակ մայրապետի եկեղեցին, իր նախա-

կառուցման թուականէն յետոյ, 631ին, առաջին անգամ պաշտպանութիւն կը դնէ Փառածնակերտցի Եղբ Ա. կաթողիկոսէ: Սա կը տեսնէ, թէ այդ եկեղեցին դիրքով ցած է, անձուկ ու մթին, և քայքայման մօտ վիճակ մը ունի: Ուստի զայն քակելով, նորինորոյ կը շինէ հիմէն: Կը կանգնէ աւելի ընդարձակ, բարձրադիր, լուսաւոր չէնք մը: Միեւնոյն ժամանակ, նորակառոյց սրբատունը կը բարեգարդէ ամէն կերպով:

Աղբակեցի Փիլիպպոս Ա. կաթողիկոս ևս, 1652ին, մեծ մասամբ կը նորոգէ եկեղեցին, որ այլևս բաւական խաբխրած էր: Այս նորոգութեան դործին հսկած է Յովհաննէս անուն արեղայ մը:

Այնթապցի Եղիազար Ա. կաթողիկոսական զահ բարձրանալով, 1682ին, միաբանութիւն մը կը հաստատէ այս վանքին մէջ: Անիկա, նորոգ շինել կուտայ եկեղեցիին արտաքին դաւիթը, երկու խորաններով միասին: Նոյնպէս կը կանգնէ ջուխտակ զանգակատնակները, վանքին շուրջը պատող քառակուսի պարիսպը և միաբանութեան յատուկ բնակարանները: Այս դործերու յիշատակարանը, խոշոր տառերով դրուած, եկեղեցւոյ դրան վրայ կը գտնուի: Եղիազար կաթողիկոս, իր կազմել տուած այդ արձանագրութեան մէջ կըսէ.

«...Տեսի զամայութիւն սուրբ վանուցս, որ յանուն սրբուհւոյն Գայիանեայ, չարժեայ ի դութ հոգեւոր սիրով, և պարսպեցի զսա սրահօք, յարկօք և խցերօք: Նաև զգաւիթ եկեղեցւոյս կառուցեալ...»

Եղիա Բաստամեանց, Թիֆլիզեցի երիտասարդ

մը, Լազարեանց Ճեմարանը, և Մօսկուայի կայս․
համալսարանի իրաւարանական ճիւղն աւարտե-
լով, էջմիածին կուգայ 1870ին: Վարդապետ կը
ձեռնադրուի, և Ս․ Գայիանէի վանքին միաբան
կ'ըլլայ: Անիկա, իր ստացած ուճիկով ու՛ ժողո-
վուրդին նուիրատութիւններովը եկեղեցին ներ-
քուստ և արտաքուստ վայելչապէս կը զարդարէ
ու կը սլայծառացնէ: Նորոգ կը կառուցանէ նաև
քանի մը սենեակներ, ու կը բանայ պզտիկ դպրոց
մը որբերու և Վաղարշապատի աղքատիկ տղայոց
համար: Կը հիմնէ տպարան մըն ալ: Կը հրատա-
րակէ Դպրոց անուամբ ամսագիր մը: Բայց, Բաս-
տամեանցի կանխահաս մահուամբ, սկսեալ գե-
ղեցիկ գործերն ալ կը խափանին: Այս անձնուէր
գործիչը թաղուած է վանքի եկեղեցւոյն քովը:

Վանեցի մեծանուն Հայրապետն ալ բաւական
նորոգութիւններ կ'ընէ եկեղեցւոյն վրայ: Մասնա-
ւորապէս անոր խարխլած պատերը հարկ եղածին
պէս հաստատուն կերպով շինել կուտայ: Ու եր-
կար ժամանակի մը համար, կ'ապահովէ վկայա-
բանին գոյութիւնը: Նոյն լուսամիտ կաթողիկոս
Հայրիկին կը պարտինք նաև Ս․ Գայիանէի գետ-
նադամբանն ալ զիւրութեամբ իջնելու, և գէթ
պահ մը այն տեղ կարենալ կանգ առնելու հաճոյ-
քը: Առաջ խիստ դժուարամատչելի էր այդ ուխ-
տատեղին: Յիշատակարանի մը հնաձևութիւն ու
խորհրդաւորութիւնը պահպանելով հանդերձ,
դայն զիւրութեամբ այցելելի դարձնելը արուեստ
մըն է: Եւ Հայոց Հայրիկ, հայրենապաշտ գործիչ
մը և զգայնասիրտ բանաստեղծ մը ըլլալէ զատ,

նաև ճշմարիտ արուեստագէտ մըն էր :

Ա. ՇՈՂԱԿԱԹ

Այս վանքը շինուած է Վաղարշապատի արեւելեան կողմը, այգիներու մէջ: Իր քով գտնուող մեծ այգիներէն մէկը իրեն կը պատկանի: Հաղիւհաղ կը կառավարուի, իր սեփական եկամուտով: Շուրջը պարսպապատ է: Շրջապատէն ներս կը մտնուի երկաթեայ, կամարածե, և երկփեղկեան հսկէ դռնէ մը: Վանահայրը էջմիածին կը բնակի: Այս վանքը, որ իր տօնին օրը միայն պաշտամունքի երես կը տեսնէ, կը պահպանուի երկու ծառաներով: Ատոնք կը բնակին եկեղեցիին քովը շինուած սենեակներուն մէջ: Պարսպապատի դրան քով, դրսի կողմը, կանգնուած է սեղան մը, երկու կանգունաչափ բարձրութիւն ունեցող խաչքարով մը: Ժամանակով, այստեղ խաչ ու աւետարան կը դրուէր, ժողովուրդին համար:

Թէև դիրքով փոքր է եկեղեցին, բայց արտաքուստ չատ կոկիկ և ճաշակաւոր տեսք մը ունի: Կը կրէ Հռիփսիմէի եկեղեցիին ճարտարապետական ոճը: Գաւթին մէջ թաղուած են երկու կաթողիկոսներ: Ասոնցմէ մէկն է Եղեսիացի Նահապետ Ա., վախճանած 1705ին: Միւսը Արքահամ Գ. Գանտիացին, որ վախճանած է 1737ին: Վերջնոյս տապանաքարը անհետացած է: Այս ու այն կողմը, կան բազմաթիւ նրբակերտ խաչքարեր: Սոյն գաւթիքը կը հովանաւորուի եկեղեցւոյն գողտրիկ, քանդակակերտ զանդակատնակէն:

Վկայատունն ունի երկու դռներ: Մէկը արեւ-

մտեան, միւսը հարաւային կողմը: Նախ քան ներս
մտնելը, առաջնորդը քեզ կ'ըսէ, որ թերեւս օձե-
րու շրջագայութեան տեսարանի մը դէմ յանդի-
ման գտնուիս: Ու անիկա, միեւնոյն ժամանակ,
կ'աւելցնէ, թէ հարկ չկայ այլայլելու, վասնզի
անոնք բարի օձեր են: Արդարեւ, եկեղեցւոյ մայր
դրան քարէ մեծ սեմին տակ կան մշտաբնակ քանի
մը խոշոր օձեր: Բայց անոնք մինչեւ ցարդ, երբէք,
մէկու մը վնասած չեն: Անոնց որջի մուտքը միշտ
բաց է, և ազատ: Այնպէս որ անոնք, չատ անգամ,
իրենց ծակէն դուրս ելլելով, անյաճախելի, պա-
րապ սրբավայրին մէջը կը սողան: Ու երբեմն,
կ'արձակեն այնպիսի քստմնելի սուր սուլիւններ,
որ կը լսուին նոյնիսկ դուրսը բնակող պաշտպան-
ներէն: Եկեղեցիին ներսը լուսաւոր է: Սիւն չի
կայ: Լերկ ու մերկ վիճակ մը կը ներկայացնէ:
Բեմին վրայի միակ սեղանը նոյնպէս, անզարդ է:
Սպիտակ ներկուած խաչկալին գլուխը կայ փոք-
րիկ կաթողիկէ մը: Բեմին երկու կողմն ալ մէյ
մէկ խորան-խորհրդարան:

Կոյս Մարինէի դամբարանը կարելի է երթալ
ձախակողմեան խորհրդարանին մէջէն: Բայց այս
խեղճ, տկար, մենաւոր սրբուհին հանգստարա-
նը, թէն նեղ ու փոքր տեղ մըն է, բայց խորունկ
և մութ չէ: Գերեզմանին վրայ դրուած է մեծ տա-
պանաքար մը, որ գետնէն մէկ թղաչափ բարձր կը
մնայ: Տապանը ծածկուած է սփռոցով մը: Եւ վը-
րան դրուած կարծր, յղիուն տախտակ մը, որ կը
ներկայացնէ փորագծուած խմբանկար մը: Ահա՛
նահատակ Մարինէն, գետնատարած: Շուրջը

կանգնած են տրտմադէմ կիներ ու մարդիկ: Անոնք ձեռքերնին կը կրեն աւետարան, խաչ ու բուրձառ: Սրախողխող սրբուհւոյն մարմինը շրջապատող այս խումբը հոգեհանգստեան պաշտօն կատարելու երևոյթ մը ունի: Միանձնուհիի և ճգնաւորի երևոյթով այս անձերը, թերևս նորահաւատ արքայական ընտանիքին անդամներն ու այլ բարձրաստիճան անձնաւորութիւններ են: Տախտակի վրայ քանդակուած են նաև ուրիշ կարգ մը սրբազան պատկերներ: Դամբարանը ճիշդ այն տեղը կը ներկայացնէ, ուր կը դաժնուէր Հովսիփմեանց կոյսերու բնակած հնձանը: Մարինէն, տեսնելու համար, թէ ի՞նչ եղան իր քովէն հեռացող ընկերուհիները, հիւանդ, հիւանդ, պառկած տեղէն ելած, և հնձանէն դուրս հաղիւ թէ քանի մը քայլ առած էր, երբ կը նկատուի դահիճներէն: Ազաթանդեղոս կ'ըսէ, թէ Մարինէ, իր նահատակուած պահուն, սա խօսքերն ըրած է. «Գոհանամ դքին Տէր բարերար, զի և զիս ո՛չ զրկեցեր զի ես հիւանդ էի, և ո՛չ կարացի ընթանալ, և զհետ ընկերացս ժամանել:»

Շողակաթի եկեղեցին Մարինէ ալ կոչուած է ժամանակ մը: Աւելի առաջները, անիկա յորջորջուած է «Հնձանաց մատուռ»: Սակայն, վերջ ի վերջոյ, «Շողակաթ»ը անոր մնայուն անունը դարձած է: Ուրկէ ծագում առած է այս շողակաթ անունը: Հաւանաբար, երեք լուսեղէն խորիսններէն մէկուն այս տեղ իջնելու մասին աւանդական պատմութեան մէջ յիշուած «Շող լուսոյն կաթելոյն»ը իրրեւ հիմք ծառայած ըլլալու է:

Ժողովուրդը այս դրարար բացատրութիւնը աշխարհաբարի վերածած է, ըսելով, «Լուսոյ չողը կաթեց»: Ապա, զայն աւելի կրճատելով, կոկելով և զիրարտասանելի դարձնելով, բրած է «Շող — կաթ»: Այսինքն էջմիածնի տաճարին սեղանը մայր Շողակաթը, իսկ Մարինէն, անոր դուստրը, փաքրիկ Շողակաթը:

Իր հիմնարկութեան թուականէն ետք քանի՞ անգամ, ի՞նչ ժամանակներ և որո՞նց ձեռամբ նորոգութիւններ կրած է եկեղեցին: Այդ մասին որոշ կերպով խօսող յիշատակարաններ գոյութիւն չունին: Միայն մէկ արձանագրութիւն կայ, որ մանրամասն տեղեկութիւններ կուտայ կարևոր վերաշինութեան մը նկատմամբ: Այդ արձանագրութիւնը գետեղուած է, եկեղեցւոյ մայր դրան ճակատին վրայ: Անկէ կ'իմացուի, թէ 1694 թուին, Եգեսիացի Նահապետ Ա. կաթողիկոս հիմնովին նորոգ կը կառուցանէ եկեղեցին, որ այլևս փլչելու վրայ էր: Ծինութեան ծախքը հոգացած է Շօթօթեցի Աղամալ Իշխանը:

Անցեալ դարու վերջերը, Խրիմեան Հայրիկ, եկեղեցւոյն այս ու այն կողմերը նորոգելով, զայն զրած է աւելի տոկուն վիճակի մը մէջ:

Հնախոյզ Խաչիկ վարդապետ, այս վերջերս, Շողակաթի եկեղեցւոյն մօտերը, հնձանավայրերուն մէջ, պեղումներ կատարեց: Եւ անիկա դտաւ երեք հատ բաւական հետաքրքրական հնձաններ: Գրեթէ անաղարտ վիճակ մը կը ներկայացնեն անոնք: Երեքն ալ շինուած են սրբատաշ քարերով, և ծեփուած՝ կիրով:

ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ

ՀՐԱՇԱԿԵՐՏ ՄԸ ԳԵՏՆԱՏԱԿ

Զուարթնոցը Առապարի Սուրբ Գրիգոր ալ
կ'անուանուի: Այս եկեղեցին հիմնադրուած էր
է, վաղուց ի վեր: Բայց անոր աւերակները կը
մնան մէջ տեղը, մինչև ցայսօր: Էջմիածնէն կէս
Ժամ հեռու կը գտնուի, գէպի արևելք: Տեղին
գիրքը քիչ մը բարձր է գաշտային համատարած
հարթ հաւասարութենէն: Առապարին և աւազուտ
վայր մը: Հեռուէն անորոշ կոյտի մը երևոյթն
ունի: Բայց երբ որ մարդ կը մօտենայ, ու կը դի-
տէ այդ տեղ փոռող տխուր աւերակները, ան-
սահման հետաքրքրութեամբ մը կը լեցուի: Ե-
րեցող այդ փրակոյտերը մնացորդներն են Խոթ-
ներորդ զարուն կանգնուած հրաշակերտի մը:

ԱՆՑԵԱԼԷՆ

Այս եկեղեցին շինուի է Ներսէս Գ. Շինող,
մեծանուն և մեծագործ Հայրապետը: Տայոց Իշ-
խան գիւղի այս իշխանացու զաւակը, ջանք չէ

իննայած Ս. Գրիգորի յիշատակարանին փառաւորութեանը համար: Կ'աւանդուի, թէ այդ «բարձր շինուածովք և չքնաղ զարմանալեօք, արժանի աստուածային պատւոյն...» հիմնարկութեան ծախքը հոգացած է Բիւզանդիոյ պետը, Կոստանդինի որդի Հերակլ կայսրը: Ինչպէս յայտնի է, Ներսէս Գ., Կոստանդին կայսեր զէպի հայերը տածած ցասումը իջեցուց, և անոր որդւոյն, Հերակլի լաւ բարեկամը եղաւ: Ուրեմն, Յոյն կայսեր այս եկեղեցիին շինութեան ծախսը հոգալու աւանդութիւնը կրնայ ստոյգ նկատուիլ: Յոյներու հայոց դէմ սնուցած եկեղեցական յաւիտենական հակառակութիւնը, արդեօք տեղի⁶ տուած էր այդ թուականին:

Ի. զարու պատմարաններէն Սերէոս եպիսկոպոս կը գրէ, թէ Ներսէս Գ. կամեցաւ իր բնակութիւնը հաստատել Էջմիածնի և Հոփսիսիմեանց վանքերուն մօտ, որպէսզի ինչպէս Զուարթնոցին, նոյնպէս և անոնց վրայ կարենայ հսկել: Ծինող կաթողիկոս իր կառուցած այս եկեղեցիին երկու անուն դրած է. «Երկնաւոր Զուարթնոց», և «Առաքարի Ս. Գրիգոր»: Այս զոյգ անուանակոչութիւնը ունեցած է իր պատճառները: Նոր շինուածքին տեղը գտնուող հին եկեղեցին, հաւանօրէն աւերակ, «Երկնաւոր Զուարթնոց» անունը կրած է: Ըստ պատմութեան, այդ տեղ է որ Գրիգոր Պարթևի երեցած են «...Երկնային զօրք հրեղէնք...»ը: Ներսէս չէ ուղած եկեղեցւոյն հին նուիրական անունը ջնջել: «Ս. Գրիգոր» կոչուելուն շարժառիթն ալ, բնականաբար ուխտատեղւոյն առաջին

անգամ Լուսաւորչին կողմէ հիմնադրուին եղած է: Աւանդութիւնը այնպէս կը հաւաստէ, թէ Տըր-դատ թագաւոր, դեռ կերպարանափոխ վիճակի մէջ, մինչև Զուարթնոցի տեղը ընդ առաջ գնացած է Լուսաւորչին, որ խորվիրապէն ելած, կ'երթար Վաղարշապատ, Հայոց մայրաքաղաքը: Իսկ «Ս. Գրիգոր»ին կցուած «Առապար»ը, եկեղեցիի վայրին քարուտ ու սարփոտ ըլլալը կը բնորոշէ: Յովհաննէս Ե. Դրասխանակերտցի կաթողիկոսը, իր գրած Ժամանակակից ազգային պատմութեան մէջ կը յիշատակէ, թէ Ներսէս Շինող այս եկեղեցիի չորս սիւներուն ներքեւ ամփոփել տուաւ Գրիգոր Լուսաւորչի մարմնոյն նշխարները: Անիկա սուրբին աճիւնները բերել տուած էր Թորգանէն, Գրիգոր Պատրիկ Մամիկոնեանի ձեռամբ: Լուսաւորչի գլուխը մասնաւորապէս պահ գրուած էր եկեղեցիի մէկ գլորոցին մէջ, ախտաւոր ուխտաւորներու բժշկութեանը համար:

Ուխտավայրին չրջակայ ժողովուրդը դեռ կը հաւատայ, թէ Լուսաւորչի մարմնոյն մասանց չորս բաժինները կան ու կը մնան կործանուած չորս մեծ սիւներու խարխալներուն խորերը: Բայց ինչպէս որ տեսանք, Աջը կը գտնուի Էջմիածնի զանձարանը: Ուրիշ մասեր ցրուած են Հայաստանի եկեղեցիներուն մէջ: Իսկ գլուխին վերարերմամբ պատմութիւնը յիշատակութիւն մը կ'ընէ: Անոր ծնօտն ստացած է Աղուանից Իսրայէլ եպիսկոպոսը, մեծ թախանձանքներ ընելով Ներսէս Գ.ին և Պատրիկ Մամիկոնեանին: Այս մասին միջնորդ հանդիսացած է նաև Հեղինէ Թագուհին:

Իսրայէլ եպիսկոպոս, ընդունած մասը ղետեղած է Ազունից Գլխոյ վանքին մէջ: Սուրբին նշխարներու մէկ կարեոր մասն ալ, ըստ Զամէհանի տեղեկագրութեան, տարուած, դրուած է Նէապոլ քաղաքի Լուսաւորիչ անուն եկեղեցիին մէջ:

Առապարի Ս. Գրիգոր եկեղեցին ի՞նչպէս և որով կողմէ քանդուած է: Նախ, արարական արշաւանքներու միջոցին անոր արուած են մոլեռանդական ծանր, կործանարար հարուածներ: Ապա, մասամբ, երկրաշարժներու ցնցումները զայն աւելի աւերած են: Ու վերջապէս թիւրքերը, զայն բոլորովին հաւասար բրած են հողին: Ժողովուրդը զայն կը կոչէ «հանդած եկեղեցի»: Իբաւունք ունի, վասնզի Զուարթնոցը, իր կործանումէն ետք, մէկ մըն ալ չի վերականգնեցաւ:

ՓԱՌԱՅ ՄՆԱՅՈՐԴՆԵՐ

Եկեղեցիին չորս սիւներուն հսկայ խոյակները փոխադրուած են Գէորգեան Ճեմարանին բակը: Ասոնց ցուցադրած յոյժ վայելուչ, նրբարուեստ ու չքեղ երևոյթները կը հաստատեն իրենց վրայ կրած շինութեան ընդարձակութիւնն ու հրաշալիքաւորութիւնը: Անցեալ փառքի մը մնացորդ այս բեկորները, չստանդամ ուսումնասիրած, նկարագրած են եւրոպացի հնագէտներ: Անոնք կերտուած են կողաձև: Բայց անոնցմէ երկուքին վրայ գտնուած յունարէն տառերը, մասնաւորապէս, մեծ ուշադրութիւն կը գրաւեն: Այդ տառերը կը գտնուին խաչապծածեալ քանդակի մը մէջն ու ծայրերը: Անոնց շուրջը կայ կլորակ գիծ մը:

Տառերը կը կազմեն Ներսէս կաթողիկոսի անունը.
«Նարսու Գաթօլիկոս» :

ԱՀԱԻԱՍԻԿ ԱՆՈՆՅ ՁԵՒԸ

Ի՞նչպէս կ'ըլլայ, սակայն, որ է. դարուն կա-
ռուցուած հայ եկեղեցիի մը մէջ յունարէն գրեր
կ'երեւան: Արդեօք եկեղեցւոյն շինութեան ծախքը
կատարող յոյն կայսե՞ր ի պատիւ այդ սիւներու
խոյակներուն վրայ գտնուող հայոց Ներսէս կա-
թողիկոսի անունը յունարէն տառերով գրուած է:
Այս կէտը մինչև ցարդ բացատրուած չէ տակա-
ւին: Բայց այդ նոյն եկեղեցւոյն աւերակներու
բեկորներուն վրայ այլ քանի մը լեզուներով կազ-
մուած արձանագրութիւններ ալ նշմարուած են:
Ուրեմն, բազմալեզուեան արձանագրութիւննե-
րով օժտուած յիշատակարան մը եղած է Ձուարթ-
նոցը: Շէնքին մնացորդներու այլ մասերուն վրայ
նկատուած են նաև քանդականկարներու հետքեր:
Ատոնք կը ներկայացնեն եկեղեցական դէմքեր:
Այդ մարդիկ իրենց գլխուն վրայ կը կրեն վեղա-
րաձև ծածկոյթներ: Կը կարծուի, թէ անոնք ե-
կեղեցիին կառուցման միջոցին գործող կարդ մը
անձերու պատկերներն են: Թերևս, անոնցմէ մէկն
ալ, Ներսէս Գ. Շինող կաթողիկոսն է: Անոնք ի-
րենց ձեռաց մէջ կը բռնեն բանալի, բահ, բրիչ,

և այլ գործիքներ։ Այս անձերէ մէկուն գլխին շուրջը գրուած է «Յօհաննա»։ Անշուշտ միւս գէմ-
քերն ալ ունեցած են արձանագրութիւններ։ Բայց
անոնք եղծուած են։

ՊԵՂՈՒՄՆԵՐՈՒ ԱՐԳԻՒՆՔԸ

Յայտնի է թէ այս եկեղեցիին տեղը, ասկէ
ստաջ, պեղումներ կատարեց Պաշխի վարդապետ
Տատեան։ Հնութեանց ջերմ սիրահար անձ մը։
Զուարթնոցի անբաժան տէրն ու պաշտպանը։
Պեղման այս աշխատութիւնները մեծ ազմուկ հա-
նեցին իրենց ժամանակին։ Իրօք, հետաքրքրա-
շարժ նորութիւններ երևան բերին այդ պեղում-
ները։ Լուսաւորչի մարմնոյն մասերը չի գտնուե-
ցան։ Սակայն, կոսպաշտական մեհեանի մը մա-
սերը մէջտեղ հանուեցան։

Մասնաւոր ուշադրութիւն կը դրաւ Զրադաշ-
տի մոզական տաճարին այն մնացորդը, որ քա-
րայրաձև շինուածք մըն է։ Այնտեղ է ատրուշանին
կրակարանը, ուր անշէջ կը պահուէր նուիրական
հուրը։ Աչքի առջև են նաև խունկ ծխելու տեղե-
րը, և կրակարանին ծուխը դուրս հանող խողո-
վակները։ Մէկը մեծ, մայր ծխնելոյցը։ Միւսները
փոքր են։ Պարզ է, թէ այդ տեղ, նախքան քրիս-
տոնէական տաճար մը կառուցուիլը, կոստուն մը
կար։ Ի՞նչպէս եղած է սակայն, որ անոր հետքերը
մնացած են։ Զի գիտցուիլ։ Հաւանական է, որ
եկեղեցին Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռամբ քանդուած
կոստան, կամ աւելի՛ ճիշդ՝ կրակապաշտական
մեհեանին կիսափուլ տւերակներուն վրայ կանգ-

նուած է : Թերեւ ժամանակ չէ՛ եղած , և կամ դիւ-
րութիւններ չեն գտնուած , այդ ամբողջութեամբ
նոսական տաճարին հետքերն իսպառ ջնջելու :

Բայց , խաչիկ վարդապետ , նորօրինակ միտք մը
յայտնեց նախկին Զուարթնոցի մասին : Ըսաւ , թէ
անիկա եղած է հայոց ամենատաղին եկեղեցին :
Այսինքն , Գրիգոր Լուսաւորիչ էջմիածնի մայր
տաճարի շինութեանը չի ձեռնարկած , այդ եկե-
ղեցին կառուցած է կանխապէս : Հնախոյզ վար-
դապետին պաշտպանած գաղափարը աւանդական
պատմութիւնը կը յեղաշրջէր : Ուստի , խնդիրը
մեծ բանալիէ՞ճեր յառաջ բերաւ : Դարձաւ քար
գալթիակդութեան : Հերքումներ , թեթեւ և հապճեղ
եզրակացութեանց արդիւնք , զօրաւոր չէին : Հե-
տեաբար , խաչիկ վարդապետ , իր կարծիքին վը-
րայ մնաց անսասան : Արդեօք ճի՞շդ է անիկա :
Գիտական խոր , և մանրամասն ուսումնասիրու-
թիւնները միայն պիտի կրնան պարզել , մէջ տեղ
դրուած այդ վարկածին ուղիղ կամ սխալ ըլլալը :

Երեւան բերուած հնութեանց մէջ ուշագրաւ են
նաեւ Լուսաւորչի անուան նուիրուած սեղանի սիւ-
ներուն խոյակները , որոնց իւրաքանչիւրին վը-
րայ քանդակուած է մէյ մէկ արծիւ : Այս արծիւ-
ներու մասին թուիք մը կայ : Կ'ըսուի , թէ անոնք
Արևիկատիսի որդի Ռուսաս թագաւորին խորհրդա-
նշանները կը ներկայացնեն : Ուրարտուի դարա-
շրջանէն և թագաւորներէն մնացած արձանադրու-
թիւն մըն ալ մէջ տեղ հանուած է : Հսկայ տափակ
քարի մը վրայ փորուած է այդ սեպածե արձանա-
դրութիւնը : Այս յիշատակարանը կարդացեր է Կ .

Բաամաջեան: Անիկա, քանի մը հազար տարուան
 դրութիւն մըն է: Կը պատմէ, թէ Րուսի թագա-
 ւորին ժառանգները, յաղթելով այդ երկրի վեհա-
 պետին, նոյն տեղը կառուցեր են քաղաք մը, ջը-
 րանցքներ, և այլն: Իբրեւ լրացուցիչ տեղեկութիւն
 աւելցնենք, թէ այս հին սեպագրութիւնը Խալ-
 դիացոց ժամանակին կը վերաբերի: Գտնուած ա-
 ռարկաներուն մէջ աչքի կ'իյնան նաեւ հետեւալ-
 ները: Հին ժամանակներուն փորուած ջրհորի ծակ
 քար մը: Քարացած իւղով լեցուն կանթեղներ:
 Գլինի խոշոր կարասներ, քարացած պարունակու-
 թեամբ: Նաեւ բաւական քանակութեամբ քարա-
 ցած ցորեն, գետնամբարներու մէջ: Այլեւայլ կեն-
 դանեաց կմախքներ: Քարէ աւաղան մը, որ իր մէջ
 խաչանշան և դուրսը ոստրէաձև քանդակներ կը
 կրէ: Խաչիկ վարդապետ, պարծանքով կ'ըսէ այ-
 ցելուն, թէ ինք իր ձեռքով քանի մը տասնեակ
 մանուկներ մկրտած է անոր մէջ: Եւ ամենուն ալ
 անունը դրած Գրիգոր, ի յիշատակ աւերակ եկե-
 ղեցիին անուանատիրոջը:

Գտնուած այս և այլ բոլոր հետաքրքրական ի-
 րերը պահուած են տեղւոյն վրայ կանգնուած
 փոքրիկ թանգարանին մէջ: Խաչիկ վարդապետ,
 բնակութեան համար ևս չէնքեր կառուցած է հը-
 նավայրին մօտերը: Այդ ժրջան վեղարաւորը,
 նոյն իսկ ծառեր հասուցած է: Բնակարանները
 զարդարած պատշաճ կերպով: Այցելուն, հանգս-
 տաւէտ պայմաններու մէջ, և երկար բարակ,
 կրնայ զխտել ու ուսումնասիրել տեղւոյն հնու-
 թիւները: Արդէն, գտնուած հնութեանց մասին

անդադար բարբառող ինչի վարդապետն ինքը
չի՛ թողուր, որ այցելու հիւրը գիւրութեամբ հե-
ռանայ «իր վանք»էն :

ՎԵՐԱԿԱԶՄ ՈՒԹԻՒՆ

Զուարթնոցն աւեր ու աւերակ է, բայց անոր
կազմը նոյնութեամբ վերականգնուած է թղթի
վրայ : Այդ վերակազմական դժադրութիւնը, ճշ-
մարիտ բնապատկերն է բոլորչիաձև և եռալարի
չքնադ եկեղեցիին : Ամիսներով աշխատութիւն
թափուած է անթերի, կատարեալ գործ մը արտա-
դրուելու համար : Անոր հեղինակն է Թորոս Թո-
րամանեան : Հայ ինքնուրոյն ճարտարապետու-
թեան գոյութիւնը հաստատող տաղանդաւոր ճար-
տարապետը : Անիկա այս եկեղեցւոյ ճարտարա-
պետական կազմը տեղին վրայ ուսումնասիրած է :
Եւ որոշ կերպով գտած յատակագծին ընդարձակ
սահմանը, ու շինուածքին գեղարուեստական հը-
րաշալի գեղեցկութեան իրապատկերը : Ճարտա-
րապետական ի՞նչ ոճով կանգնուած էր այդ հո-
յակերտ սրբատունը : Ճարտարագէտ Թորաման-
եան կը պատասխանէ, թէ անիկա կը ներկայա-
ցնէ Հռովմէական, Բիզանդական և Հայկական
ճարտարապետութեանց յատուկ ոճերու խառ-
նուրդ մը :

Եւ սակայն, այդ շինութեան ներքնակողմը, բո-
լորովին անօրինակ ձև մը ունեցած է : Հայկական
եկեղեցիներու մէջ գտնուող սեղանները, միշտ ա-
րևելեան կողմը, բեմի մը վրայ կանգնուած են :
Բացառութիւն է միայն էջմիածնի տաճարը, որուն

մէջ տեղը սեղան մը կայ, ի յիշատակ Միածնի
Իջման: Բայց էջմիածինն ալ, միենոյն ժամանակ,
ունի, արեւելեան դին, բեմին վրայ, իր մայր սե-
ղանը: Իսկ Զուարթնոցի եկեղեցիին սեղանը, սո-
վորական յատուկ տեղը չինուած չէ: Անիկա կը
դանուի աղօթատան ճիշդ մէջ տեղը, կեդրոնը:
Եւ ժողովուրդը արեւելեան, արեւմտեան, հիւսի-
սային ու հարաւային կողմերէն, այսինքն չորս
դիէն, անոր շուրջը կը հաւաքուէր աղօթելու հա-
մար: Զուարթնոցի եկեղեցիին այս ներքին ձևը կը
յիշեցնէ Երուսաղէմի Սողոմոնեան տաճարը, ո-
րուն կեդրոնը դրուած էին Սրբութիւն Սրբոցը և
Տապանակ Ուխտին:

Մեր հին յիշատակարանները ո՞րքան հետա-
քրքրական և ուսումնասիրելի նիւթեր կը հայ-
թալթեն պատմաբանին ու բանասէրին:

Ք Ա Ն Ա Ք Ե Ռ

ԱՐԷՍԵԱՆ ԴԱՇՏԱՎԱՅՐ

Ձուարթնոցի արեւելեան կողմը կը գտնուի Երեւան: Եւ այդ հսկայ քաղաքին գլխաւոր ու ամենամօտ հայ գիւղերէն մէկն է Քանաքեռ: Շինուած է Հրազդան գետի արեւելեան ափանց վրայ, բըլրածե թարձրալանդակի մը կատարը: Այս գեղեցկազիր գիւղն ունի մօտ 250 տուն: Ու օժտուած է երկու եկեղեցիներով, և մէկ ազգային երկսեռ վարժարանով: Առաջ աւելի բազմամարդ և նշանաւոր էր Քանաքեռ: Ռուսաց տիրապետութենէն ետք, ժողովուրդէն կարեւոր մաս մը ցրուած է այլեւայլ կողմեր, աւելի հանդիստ ապրուստ մը ձեռք ձգելու համար:

Քանաքեռի պատմութեան մէջ սակայն, նոր էջ մը բացուեցաւ վերջին ժամանակներս: Ռուս և թիւրք նորազոյն պատերազմին ծագումէն քանի մը ամիս ետք, այդ գիւղն եղաւ հայ կամաւոր զօրախումբերու պաշտօնական կայանը: Աւելի ճիշդ, Արէսեան դաշտավայր մը, Հայկազարմ

մարտիկներուն համար: Այսպէս, այն տեղ, մեր կամաւորներէն սպաներ պատրաստելու նպատակաւ հիմնուեցաւ զինւորական դպրոց մը: Եւ ուս սպայապետներու յանձնուեցաւ դպրոցին ղեկավարութիւնը: Այդ դպրոցէն զատ բացուեցաւ մարզարան մը: Այն հայ կամաւորները, որոնք զինւորական կարգի ու կանոնի անտեղեակ, և պատերազմի արհեստին անվարժ էին, այդ մարզարանին մէջ գործնական հմտութիւն ձեռք կը բերէին: Ու անոնք, առ հասարակ, մեծ ընդունակութիւն ի յայտ կը բերէին փորձերու միջոցին, և շատ շուտով կը սորվէին՝ իրենց տրուած դասերն ու հրահանգները:

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎԵԱՆԻ ԽՈԿԱՐԱՆԸ

Քանաքեռ, հայ մտքերու մէջ, յաւերժական յիշատակ մը թողած է: Անիկա ժէ. դարուն տըւած է պատմիչ մը, Չաքարիա Քանաքեռցին: Ոտքերովը կաղ, և հասակովը կարճ այդ մատենադրբին հեղինակած Պատմութիւնը, իր գեղեցիկ յօրինուածքով, հանրածանօթ է: Գործը պատրաստուած է վրպական արուեստով մը: Չաքարիա Քանաքեռցին կրնայ նկատուիլ իր ժամանակի Մովսէս Խորենացին: Ահա թէ ինչո՞ւ անոր անունը նշանաւոր հանդիսացած է, և պատիւ բերած Քանաքեռ գիւղին:

Բայց, ասոր համար չէ, որ Քանաքեռ անունը այնքան քաղցր կը հնչէ ամենուն ականջին: Յայտնի է թէ այդ գիւղն եղած է ծննդեան, բնակութեան ու խոկման վայրը, անցեալ դարու մէջ

երեցող գրական մեծ դործիչ Սաչատուր Արու-
եանի: Բիւրեղացած հայրենասիրութիւն մը ներ-
կայացնող սոյն գրագէտը, այդ տեղ յորինած է
իր հոգեցունց վերք Հայաստանին: Հոյակազմ
գործ մը, որ կը պատկերացնէ նախ քան ռուսաց
տիրապետութիւնը, Արարատեան աշխարհի հայոց
կրած հալածանքներն ու տառապանքները, ինչ-
պէս նաև անոնց ունեցած հերոսավայել ազատա-
սիրական ջանքերը: Այդ գերազանցօրէն զգայնոտ
հոգևով ու յոյժ վիրաւոր սրտով գրողին գերեզ-
մանը ո՞ւր է: Չի գիտցուիր: Անյայտ կը մնայ:
Արուեան, որ իր «սիրելի ազգին» համար այնքան
հասաչած ու լացած էր, վերջին վայրկեանին գէթ
անոր արցունքովն օծուելու միտքով թիւնն իսկ
չէ՛ ունեցած: Կ'ըսուի, թէ սև գիշեր մը՝ սև կառք
մը գալով, զայն առած, տարած, և անհետացու-
ցած է յաւիտենապէս...: Այո՛, անոր չիրիմը չի
կայ, բայց բնական տունը, մինչև այսօր ալ, կայ
ու կը մնայ Քանաքեռի մէջ: Այդ տանը մէջ կը
բնակին ազգային մեծ վիպասանին ազգականները:
Ալցելուն, բնականաբար, բարախող կուրծքով ու
խորին պատկառանքով մը ներս կը մտնէ սիրելի
ու պատմական տան դռնէն: Այդ յիշատակարանը,
սակայն, որ նահապետական գրող մը կը կրէ
իր վրայ, այլևս ծերացած ու կորացած է:

ՍՏՈՒԳԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ

Գիւղին անուան ստուգաբանութեան մասին,
պատմութիւն մը ունին Քանաքեռցիք: Անոնք կը
ըսեն, թէ ժամանակաւ, այդ գիւղը պատկանած

է Քանան անունը կրող Իշխանի մը: Ասիկա քոյր
մը ունէր: Իշխանը կ'ապրէր այդ գիւղէն քիչ մը
հեռու գտնուող իր պալատին մէջ: Անոր քոյրն ալ
կը բնակէր բուն գիւղին մէջ: Քանան, ի վերջոյ
այդ գիւղը կը նուիրէ իր քեռ: Ու այսպէս, գիւղը
կը վերակոչուի «Քանանի—քեռ»: Բայց, ժամանակ
մը ետք, կ'ըլլայ ու կը մնայ «Քանաքեռ»:

ՕՇԱԿԱՆ

ԱՌ ՄԵՍՐՈՊ

«Բարեաց պատճառ Հայոց եղեալ»

(ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ)

ՄԻՆԶԵՒ ՕՇԱԿԱՆ

Էջմիածնէն Օշական տանող ճամբան, բազմաթիւ պատմական յիշատակներ կը պարունակէ: Ընդհանրապէս քարքարուտ է: Առապարներ շատ ունի, մանաւանդ Շրէշ բլուրի յառաջածայրէն անդին: Օշական Էջմիածնի հիւսիսային կողմը կ'իյնայ: Եւ երկուքին միջև եղած հեռաւորութիւնը, մօտ 15 մղոն է:

Բաւական հեռաւորութենէ մը, ուրկէ դեռ չեւրեար նուիրական գիւղին համայնապետեալանը, կը նշմարուի Ս. Մեսրոպի եկեղեցւոյն կանաչաներկ տանիքն ու զանգակատունը: Այլ ուղղութեան մը վրայ կը նկատուի Աշտարակ գիւղը, իր աշտարակածեւ դիրքով ու եկեղեցիներու կաթողիկէներով: Աւելի մօտենալով, ուղեորը կը տես-

նէ Օշական գիւղն ալ, գրեթէ իր ամբողջութեամբ: Օշական հաստատութեամբ է բարձրագիւր վայրի մը վրայ: Անոր հանդիպակաց կողմը, հաւասար բարձրութեան մը վրայ, կը գտնուի բլրադաշտակ մը: Եւ այս երկու բարձրաւանդակներուն միջև երկարաձգուող հովիտին խորէն կ'ընթանայ Քասաղ գետը: Գիւղին ճամբան ատկէ կ'անցնի: Ուստի, ոլորապտոյտ դառիվայրէն իջնել հարկ է, դէպի վար, մինչև գետեզր: Քասաղ մաքուր գետ մըն է: Ունի քաղցրահամ ջուր մը, և զով ու մարդարտափայլ ամուսններ: Այդ տեղ կայ քարաշէն կամուրջ մը, որուն միւս ծայրը կը հասնի դէպի Օշական առաջնորդող հանդիպակաց դառիվերին ստորոտը: Այս հոյակապ ու հաստատուն կամուրջը կառուցած է Եղեւիացի Նահապետ կաթողիկոս, Ժէ. դարու վերջերը:

ԳԻՒԳԼ

Մեծ գիւղ մըն է Օշական: Բնակչութիւնն ամբողջ հայ: Էջմիածնի սեփական կալուածն է, իր ընդարձակ շրջականերով: Նախնական վիճակ մը ունին գիւղին թէ՛ տները, թէ՛ փողոցները: Ժողովուրդը կ'ապրի, հողը մշակելով և հօտաղներ պահելով: Անիկա նահապետական պարզ ու համեստ կեանք մը ունի, և պատուախնդիր բարք ու վարք: Խաղաղ ու համերաշխ է: Հին սերունդը տղէտ է առհասարակ: Նորը, շնորհիւ վերաբացում երկսեռ յառաջադէմ դպրոցներուն, նախնական համեստ կրթութիւն մը ստացած կը մեծնայ: Երեք տարի առաջ գիւղին մէջ տեղի ունեցաւ Ս. Մես-

րոպեան անուն նոր դպրոցին հիմնարկութիւնը : Այս դպրոցը նուիրուած է հայ գրերու գիւտի հազար հինգ հարիւր ամեակի յիշատակին : Հիմնադրէքի հանդէս կատարուեցաւ մեծ շուքով և փայլով, ընդ հովանաւորութեամբ Վեհ. Հայրապետին, և ներկայութեամբ ազգային բազմաթիւ պատգամաւորներու : Դպրոցը, իր կրած անուան տիրոջ յիշատակին արժանաւայել տեսք մը ու ներքնավիճակ մը պիտի ունենայ : Ըլլալիք ծախսին նախահաշիւը 20,000 բուսլլի կը յանդի : Այս գումարին 8000ը տրամադրել յանձն առած են Օչականցիք : Մնացեալը կը հայթայթեն Ռուսիարնակ կրթատէր ազգայինները : Հաւանական է, որ քիչ ժամանակէն բոլորովին պատրաստ պիտի ըլլայ այլևս այդ կրթական յարկը, և ծառայէ իր նպատակին :

Օչական խնորով թաղաւորէն նուիրուած էր Վահան Ամատունի իշխանին, իրրեւ պարզեւ անոր կատարած քաջագործութեանց : Զօրական Վահան Ամատունին, աչակերտ Մեսրոպի, հազարապետի աստիճան ունէր : Անիկա, Վարդանանց պատեւրազմին մէջ նշանաւոր հանդիսացող հերոսներէն մէկն էր : Գերութիւն քաջեց Պարսկաստանի մէջ, և տառապալից կեանք մը ունեցաւ : Ամատունի, իրեն նուիրուած այդ իշխանաւայել վայրին վրայ գուրգուրաց : Զայն աւելի չէնցուց ու զեղեցկացուց : Օչականի տարածութիւնը, այն ժամանակ, շատ ընդարձակ էր : Յետոյ, տակաւ, բոլորովին պղտիկցած է անոր սահմանը : Առաջ գաւառ մը, հիմա գիւղ մը : Բայց ի՞նչ ըսքանչելի դիրք ունի այդ գիւղը : Անիկա օժտուած

է առողջարար կլիմայով ու հարուստ բնութեամբ : Անտիկ ալ է : Կ'երեայ թէ անիկա գաւառին կեդրոնաւայրն էր : Ռազմագիտական հաշիւներով կազմուած է անոր յատակագիծը : Հարաւային և արեւելեան կողմերը գտնուող Արարատեան գաւառի ճամբաներէն պաշտպանուած է Քասաղ գետի խորունկ, անդնդանման հովիտներովը : Միւս կողմերը կան խել մը բլրակներ, որոնք բնական ամբարձանց գեր կը կատարեն : Այդ բլրակները, միևնոյն ժամանակ, կը մեղմացնեն սառտիկ քամիներու ընթացքը : Երևանցի Սիմէոն կաթողիկոս, այս գիւղը այնքան շատ կը սիրէր, որ 1770 թուականներուն անոր շուրջը պարիսպ քաշեց : Բայց այդ պարսպապատերը աւերակ են հիմա :

Պատմութիւնը կ'ըսէ, թէ այս գիւղը ծննդավայրն եղած է Մօրիկի, որ Բիւզանդիոնի կայսրներէն մէկն էր :

ՀՈՂԻՆ ԵՐԵՍԸ ԵՒ ՆԵՐՔԵՒԸ

Գիւղին մէջ տեղը կայ մարմար քարէ շինուած երկար, հին սիւն մը : Վրան աստիճաններ վորուած են : Ինչո՞ւ կանգնուած, և ի՞նչ բանի ծառայած է անիկա : Յայտնի չէ : Գուցէ յաղթութեան նշան մըն է, կոթող մը : Դէպի հիւսիս արեւելք բլրանման քարուտ բարձրաւանդակ մը կայ, զոր կը կոչեն «Ամատունիի բլուր» : Տեղւոյն ժողովուրդը կ'ըսէ, թէ այդ բարձրաւանդակին ըստորոտը կը գտնուէր Ամատունի իշխանին պալատը : Բայց անիկա, անտէր մնալով, յետոյ կործանուեր, և հողին տակ թաղուեր է այլևս : Բլու-

րին կատարը, գիտանոցի գիրք ունի: Երբ մարդ հոն կ'ելլէ, և շուրջը կը գիտէ, անսահման տարածութիւն ունեցող համայնատեսարանի մը առջեւ կը գտնէ ինքզինք: Մօտը՝ գիւղը, իր շրջականերով: Հեռուն՝ Արարատեան դաշտը և բարձրաբերձ լեռները:

Օշականի շուրջ քոյրեր կը նկատուին արուեստական քարայրներու երեոյթ ունեցող իսկ մը շինուած քներ: Զանազան ժամանակներ, այդ քարայրները առարկայ եղած են հնագիտական ուսումնասիրութիւններու: Հնախոյզները այն եզրակացութեան եկած են, թէ ատոնք նախապատմական դարաշրջաններու մարդոց կողմէ հսկայ քարերով շինուած տուներ են: Կոմսուհի Ռւփարտիան կ'ըսէ, թէ այս քարաշէն տները ժամանակակից կը թուին Ծրանսոյի կարգ մը հնավայրերուն մէջ գոյութիւն ունեցող համանուն շինութեանց: Նոյն կոմսուհին, Օշականի այդ քարայրներուն մէջն ու շուրջը կատարած պեղումներու միջոցին բաւական հետաքրքրական այլեայլ առարկաներ գտած է: Անիկա, հողին տակէն, ի մէջ այլոց գուրս հանած է նաեւ անդրժրհէղեղեան մարդկանց կմախքներու մնացորդներ: Զորօրինակ հսկայ սրունդներ ու գանկեր, ինչպէս նաեւ խիստ երկար մագեր:

ՈՒԽՏԱՎԱՅՐԵՐ

Ամառունիի բլրոյն բարձունքին վրայ շինուած է փոքրիկ մատուռ մը: Անունը Թուխ Մանուկ Ս. Գրիգոր: Տարածութիւնը քանի մը քալ:

Ունի փոքրիկ բեմ մը, որուն վրայ դրուած է խաչքար մը: Բոլորովին սեղած է այս խաչքարը, վասնզի ուխտաւորներու մոմերը անոր վրայ կը վառին:

Միևնոյն բլուրին կողմերը, դարձեալ գիւղի գերեզմանատան կարդը, ուրիշ տեղի փոքրիկ մատուռ մը կայ: Ս. Նշան է անունը այս մատրան: Մեռելոցի օրերը պատարագ կը մատուցուի այդ տեղ: Մատրան մէջ դանուող հսկայ խաչքարին վրայ փորուած է յուշակրութիւն մը: Քիչ մը դժուարընթեւնի: Ահաւասիկ անոր բովանդակութիւնը. «ԹՎ. Չ Ժ Դ. Ես գաւազանս ^(*) Դիմացի կանկեցի (կանգնեցի^o) Սուրբ Նշանս բարեխառն զստեր խմոյ Նաւուզին, որ փոխեցաւ ի Քրիստոս»:

Այս մատուռէն քիչ անդին կայ ուրիշ ուխտատեղի մը, անչէն: Կը կոչուի Թուխ Մանուկ Ս. Սարգիս: Խուսկի ու մոմի ծուխերէն սեղած խաչքարն անդակաս:

Գիւղին անդատաններուն մէջն է Ս. Սիօնը: Այս ուխտաւայրն ունի քարաշէն պզտիկ եկեղեցի մը: Ուշադրաւ տեսնենքով չըջապատուած է: Եկեղեցեակին պատերուն վրայ կան բազմաթիւ արձանադրութիւններ: Ասոնցմէ մէկը, բաւական հետաքրքրաշարժ, հետեւեալ տողերը կը պարուակէ. «Ի Թ. Ն Շա., Ո խ Ե Թ., Ես Ապաս, որդի Արտաշի, մինչդեռ հնդկաստանամեայ, և սրախողխոյ... սրտին ի սմա վրացւոյ. յորժամ հասաւ հարուածն Աւշականս ետու զսես հոգն ի Սուրբ Սիօն յեկեղեցիս, և վանական ամենից ի

ձեռն հաւր Վարդանայ, և սպասաւորք սորա խոստացան յամենայն ամի յանուն իմ պատարագել զՔրիստոս յեկեղեցիս, զտաւն Վարդապետին. Եթէ ոք խախնէ դատի ի Քրիստոսէ յաւուր գալըստեան»։ Շինական բարեմիտ կրօնականը կը խրդճահարի, և սարսափ կը զգայ, եթէ աւանդական աշխարհի սլարտաղիւր յանձնարարութիւն մը չի կատարէ։ Եւ հետեւաբար, անոր կողմէ, ամէն տարի, Վարդապետի տօնին օրը, նոյն աղօթատան մէջ պատարագ կը մատուցուի Արտաշիլ որդի Աստի հոգւոյն հանգստեանը համար։

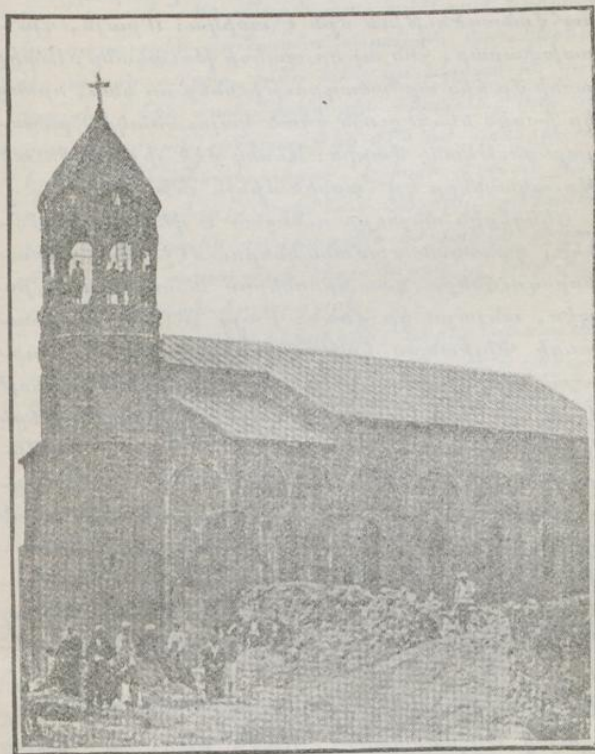
Սուրբերով չըջապատուած այս գիւղին արեւելեան կողմը կը գտնուի նշանաւոր ուխտատեղի մըն ալ, զոր կանուանեն Սուրբ Մարիամ։ Ասիկա ամենէն խորհրդաւորն ու յաճախելին է։ Այլի նըման փորուած խոշոր ապտոածի մը մէջ կը գըտնուի։ Եւ այդ ապտածը ճիշդ Քասաղ գետի անդունդին ճակատը զետեղուած է։ Ասիկա ճգնաբանն եղած է Մարիամ անուն կրող հայուհիի մը։ Ահա պատմութիւնը այդ ճգնաւորուհիին։ Մանրամասնութիւնները կը պակսին։ Ուխտարանն ունի դուռ մը։ Ներսը մութ է։ Բայց միշտ անպակաս ուխտաւորներու կողմէ վառուած անհամար մոմերը, կը լուսաւորեն ամէն դի։ Տխուր տպաւորութեամբ մը կը համակի մարդ, խորհելով հէք Մարիամին վրայ, որ իր կեանքն անցուցած է այդ միջին ու ցուրտ ալրին մէջ։ Ապառաժին չուրջը գրուած են կարգ մը խաչքարեր։ Իսկ մօտը գըտնուող ծառերու ճիւղերուն վրայ կապուած են զոյնողոյն լաթերու պատառիկներ ու քաշուքներ։

Ախտափարատման հաւատք ունեցող ուխտաւորներու հազուադէպին պատուաւ կատրներ: Եւ կը հաստատեն, թէ շատեր ու շատեր, այդ կերպով բուժուած են իրենց զանազան ցաւերէն ու հիւանդութիւններէն: Երանի՛ անոնց, որ կ'ապրին հաւատքով: Օշականցիք, երկիւղած սքանչանքով մը կը պատմեն նաեւ պատահած իրական դէպք մը, որ համազօր է հրաշքի: Զերմեռանդ ուխտաւոր կին մը, անդդուչութեան մը հետեւանքով, ճգնաւորուհիի աշրին առջեւէն վար գլորուելով, կ'իյնայ անդնդախոր Քառադ գետին մէջ: Բայց անիկա ո՛չ կը վիրաւորուի և ոչ ալ կը խեղդուի: Անոր աչնդէս կը թուի թէ, թէ Մարիամ զինքը իր թիւերուն վրայ առած, ճախրանք մը կը կատարէ զէպի խորխորատ:

Ս Բ Բ Ա Տ Ո Ւ Ն Ը

Օշականի Ս. Մեսրոպ եկեղեցիին վրայ է մեր խօսքը: Այս սրբաւան հիմը դրած ու զայն կառուցած է, առաջին անգամ, Վահան Ամատունին: Հիմնադրութեան հիշդ թուականն անորոշ է: Այդ մասին խօսող սեւէ յիշատակարան գոյութիւն չունի: Թերեւս եղած է, և կորսուած: Եկեղեցւոյն հիմնադրի սերունդին պատկանող Օհան Իշխանէն մնացած յուշադրութիւն մը ալ միայն: Ասիկա կը գտնուի աղօթատան հարաւային պատին վրայ: Հոն գրուած են սա տողերը. «Ես իշխան յՕհան Ամատունի, յազդէն Հայոց, եղի զսահման գաւառիս իմոյ յՕշականայ, որ հասանի մինչ ի բլուրն Էջմիածնի, և անտի վայր մինչ ի Քառադ, հիւսի-

սոյ կուսէ դեան փարպու, մինչ ի Քսոսպն համակ
պողոտայն, և անտի վեր կարբու զարերն. յարե-

Ս. ՄԵՍՐՈՊԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

ւելից կուսէ ճանապարհն Եղիւփարդայ. աստի մինչ
յէջմիածին. ով ոք այս ցանկս պատասէ, սկերեա

լինի առաջի Աստուծոյ, ամէն»։ Ինչպէս որ կ'երևայ, խիստ զիւրահասկնալի ոճով խմբադրուած սահմանադրութիւն մըն է ասիկա։ Միայն, զըթրախտարար, հոն ալ կը պակսի թուականը։ Ռւբիշ քանի մը հին արձանագրութիւններ ալ կան, որոնք կը խօսին եկեղեցւոյն եղած կալուածական ընծայարկութեանց մասին։ Ասոնց մէջ յիշատակուած թուականները կը հասնին մինչև ԺԳ. դար։

Եկեղեցին անշուշտ ունեցած է վերանորոգումներ, զանազան ժամանակներու մէջ։ Այդ վերանորոգումները կատարողներու անունները նոյնպէս, անյայտ կը մնան։ Բայց 1639ին, Հաղբատեցի Փիլիպպոս կաթողիկոսին կողմէ կատարուած վերանորոգութեան պատմութիւնը ծանօթ է։ Անկէ ճիշդ 240 տարի ետքն է, որ Կ. Պոլսեցի Գէորգ Դ. կաթողիկոսն ալ այս եկեղեցին կը վերաշինէ հիմէն։ Այս վերաշինութեան արձանագրութիւնը քանդակուած է եկեղեցւոյն արեւմտեան դրան ճակտին վրայ։ Ահա՛ անոր բովանդակութիւնը. «Ողորմութեամբն Աստուծոյ, Սրբազնակատար Հայրապետ Ամենայն Հայոց Տ. Տ. Գէորգ Դ. Կաթողիկոս, վերակառոյց ի հիմանց զայս եկեղեցի Օշական զեղջևայ, և զզամբարան Սրբոյն Մեսրոպայ Թարգմանչի մերոյ որ ի սմա, արօք Հայոց Ռուստատանի։ Յամի 1879, և Հայոց Ռ. Յ. Ի. Թ. »

Այս նոր շէնքը կանգնուած է կոխածոյ քարերով։ Անիկա հոյակապ երևոյթ մը կը պատկերացընէ։ Երկարածիւղ, կամարաձև մասերու բաժնուած, մեծատարած, և բարձր է։ Եկեղեցւոյն

աշտարակաձև և բարձրացն զանգակատունը նոյն-
պէս գեղեցիկ տեսք մը ունի: Կատարը չլիժայա-
կալ խաչ մը: Անոր սրբատաշ քարերուն երեսները
կը զարդարեն գունաղեղ սրբազան պատկերներ:
Սրբատան շուրջը, տեղ տեղ կը նկատուին փլա-
կոյտեր, հին ժամանակներէն մնացած: Իսկ հա-
րաւակողմեան շրջագաւթին մէջ կը հանգչին ոս-
կորները Օշականի տիրոջ, Իշխան Վահան Ամա-
տունիի: Հողերոյս Խրիմեան Հայրիկ, քաջամար-
տիկ զօրավարին Ղամբարանն օժտած է բրդաձև
մեծ շիրմաքարով մը: Գեղաճաշակ ու խորհրդա-
ւոր յուշարձան մը արդարեւ:

Երեք գուռ ունի եկեղեցին: Ներսէ լուսաւոր է
ու փառաւոր: Եւ զարդարուած պատշաճ կերպով:
Գետինը յատակուած է միապաղաղ, ողորկերես
քարերով: Դասերը ընդունարանէն կը բաժնուին
մարդահասակաչափ բարձր փայտաչէն ճաղերով:
Վերնատուն մը կայ, կանանց համար: Մէկ հատիկ
սեզան մը, գեղեցիկ խաչկալով: Բեմին երկու
կողմն ալ, մէյ մէկ աւանդատուն: Սեզանին մօտ
կախուած է պատկերը հայ նշանադրերու հնար-
չին: Մեսրոպ, Մաշտոց, ծնրադիր, արտասուալից
աչքերը բարձրացուցած է գէտ ի վեր: Ու վերը
կ'երևայ ձևոք մը, որ բռնած է տախտակ մը, վը-
րան նշանակուած հայ տառերը, Աէն մինչև Ք:
Նկարիչը ուղած է խորհրդապատկեր մը գծել:
Ներկայացուած այդ գործը, գեղարուեստական
տեսակէտով չէ՛ որ ուշագրաւ է: Անիկա զաղա-
փար մը կը ներշնչէ զիտողին: Իրենց պարզու-
թեանը մէջ յոյժ նշանակալից են մանաւանդ պատ-

կերին վրայ երեցող ձեռքն ու տախտակը: Ձեռքը՝ Աստուածատուր Շնորհքը: Տախտակը՝ Մեսրոպի միտքը:

ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ԳԵՐԵՉՄԱՆԸ

Ճիշդ եկեղեցւոյ սեղանին ներքե կը գտնուի Մեսրոպի գերեզմանը: Մուտքը սեղանին քովի աւանդատունէն: Տասնեմէկ քարէ աստիճաններով կ'իջնուի դէպի խոր: Դամբարանավայրը մութ է: Մոմեր կը վառին հոն, աղօտ լոյս մը սփռելով իրենց շուրջ: Գերեզմանատեղին քառակուսի ու կամարաւոր դիրք, և միջակ տարածութիւն մը ունի: Անիկա կը պարունակէ պատարադէլի սեղան մը: Գէորգ Դ. կաթողիկոս, եկեղեցիին վերաշինած ժամանակ, սուրբին վերջին հանգրուանն ալ կարգի բերած է: Եւ անոր հողակոյտին վրայ գետեղած յուշարձան մը: Պէտք է րսել, թէ այդ արձանն իր տեղով ու դիրքով, և կրած յիշատակադրութեամբ շատ հեռու է Մեծադորձ Կրօնականին գլխուն շուրջ արժանավայել փառապատկ մը բուրելէ: Բայց այդ մասին Գէորգ Դ. ըմբռնութեամբ ու արհամարհելու տեղիք չի կայ: Անիկա իր բարեմիտ ըմբռնումին ու ժամանակի պարզուկ ուղտոյն համաձայն չարժած է: Մեսրոպի յիշատակը դործնականապէս յարգող այդ Հայրապետը, եթէ ներկայ դարուս մէջ ապրէր, անշուշտ, տարբեր կերպով պիտի խորհէր ու վարուէր: Անիկա անժխտելի է: Այդ այդպէս ըլլալով հանգերձ, ճնշող տպաւորութեամբ մը կը համակիս, դուն քեզ գրտնելով տխուր դատարկութեան մը հանդէպ: Դառն

իրականութիւնն է այդ, որ մերկասպարանոց կը
ցցուի ու կը մնայ մտքիդ և աչքերուդ յայտ յան-
դիման: Սակայն ջանք մը կ'ընես, հոգեւորում ու
սրտաբեկութիւն պատճառող այդ մտածումը թո-
ղելու մէկ կողմ: Կը ձգտիս բոլորովին զերծանիլ
անկէ: Բնական է այդ: Վասնզի կեանքիդ մէջ
յաճախ երազած գերազոյն մէկ փափաքիդ է որ
կը հասնիս: Եւ կը ցանկաս, որ վայելքդ գէթ վայ-
րիկ մը, բլլայ անխառն, կատարեալ: Ուստի ինք-
նամփոփ, և նայուածքդ քեզ առինքնող կէտին
ուղղած, կը շարժիս դէպ յառաջ: Հանգիստե՛ր
վայրկեան:

Ահաւասիկ, գետինը կ'երևայ մեզ, հայոց, և
դրացի այլեւ բիւռ աղգերու, Վրացւոց և Ադ-
ուաններու, գիր տուող Մեծ Վարդապետին հան-
դըստարանը: Անրովանդակելին բովանդակուած է
այս տեղ: Վեհապանծ Լուսաւորիչը, երկնազօր
Ջերմացոյցիչը, և իր կենդանի, բարձրագոյն բար-
բառովը յաւիտեան խօսողն ու խօսեցնողը պար-
փակուած է սոյն գեանախուցին մէջ: Համայն
աշխարհի արժանաւոր գիտնականներէն ու փառ-
քերէն մէկը, անմահութիւնն ինքը, պատկած է
դէմդ: Կը տեսնես, կը խորհրդածես: Ու, այն
ատեն, կէս ճամբան, կանդ կ'առնես պահ մը:
Այլեւ կը դդուշանաս, կը քաշուիս արագ, ազատ
ու համարձակ կերպով յառաջանալէ: Կը զսպես
մէջդ բորբոքող բուռն ցանկութիւնը, որ է վաղ
ընդ փոյթ մերձենալ, մատչիլ ի համբոյր նուիրա-
կան նշխարներու պահարանին: Կը սկսիս տենդոտ
ու դողդոջոտ քայլերդ առնել յամբ ու յուշիկ:

Ստուերի մը պէս անշուշտ: Հնար բլլայ պիտի թռչիս, չի կոխելու համար վեանին վրայ: Զի տեղը սուրբ է: Անկիզելի մօրենին առջևդ: Վերջապէս կը հասնիս նպատակակէտ, մտաւորական սրբազնագոյն ծնողիդ չիքմին քով: Կուրծքդ կը բարախէ ուժգնօրէն: Անհուն երկիւղածութեամբ ու պատկառանօք, և անսահման սիրով ու պաշտումով, կ'իջնես ի ծունր: Ուսումնաստենչիկ էութեամբդ համբուն կը փարիս Ծնորհատու Ուսուցչի տապանին: Պապական չքերէրդ կը հպեցնես օրհնեալ, յորդառատ լոյսադրիւրին: Ու կը մընաս աշխատ, մօոցած դրոշխարհը, քեզ չըջապատող պարագաները, ամէն բան: Դուն լեցուած ես անպարագրելի երջանկութեամբ մը: Եւ ահա՛ աշխարհի ծնողին, հոգւոյդ աչքերուն առջև կը պարզուի հրաշադան երևոյթ մը: Ի հանդէս կուգայ տեսարարակեր մը, կենդանի երանդներով տողորուն: Ատիկա յաւերժականն պատմութիւնն է ազդիդ բարոյական վերածնութեան:

ՍԱՀԱԿ—ՄԵՍՐՈՊ

Ահա՛ աստուածային հոգւով ու շնորհօք լըցուած զոյգը, երկնային լոյսով փաղվողուն երկեակ անաս զէմքերը, Սահակ Պարթև և Մեսրոպ Մաշտոց: Անոնք տաղնապի ու տուայտանքի մէջ են: Հայ ժողովուրդը, ուրիշ ազգերու ազդեցութեան ներքև, օտարանալու վրայ է: Հայոց թագաւորութեան հիմը հասած է խախտու վիճակի մը: Հին հայոց թողած նշանաձև գրերը այլևս զաղրած են դոյութեան իրաւունք ունենալէ: Եւ

անոնց տեղ ընդհանրացած է գործածութիւնը պարսկական, յունական և ասորական տառերուն: Դպրոցները, եկեղեցիները, ընտանիքները, և Արշակունեաց արքայական զիւանը, լեզուական և իմացական տեսակէտով, բարեւոյնեան խառնակու-

Ս. ՍԱՀԱԿ

թիւն մը կը ներկայացնեն: Հայրենասպաշտ գոյգ հոգիները ասպարէզ կ'իջնեն, հայ ցեղի ազգային ինքնուրոյն գոյութիւնը ջնջող մեծ հարիւրի կասեցման ու բարձման գաղափարին անձնատուր:

Անոնց քով կ'երեւայ Վառձապուհ, հայոց լուսամիտ և ազգասէր մեծ արքան: Անիկա նոր վերադարձած է Հայաստան, դէպի Միջագետք կատարած իր ճամբորդութենէն: Կը պատմէ, թէ ինչպէս Միջագետքի մէջ եղած ժամանակ, Ասորեցի Հարեւանուն քահանայ մը իրեն ներկայանալով խոստացած էր հայ լեզուի համար գրեթէ պատրաստել, օգտուելով իր ազգական Դանիէլ եպիսկոպոսի յօրինած տառերէն:

Վաղարշապատի ազգային մեծ ժողովը կը գումարուի: Հոն են Սահակ, Մեսրոպ, Վառձապուհ, և ազգին բոլոր բանիմաց անձնաւորութիւններն ու մեծամեծները: Խորհրդակցութեան գլխաւոր նիւթը, հայ լեզուի գրերը: Խաղուն Վահրիւծ, իրրեւ պատգամաւոր, կը զրկուի Հարեւին: Եւ այս երկուքը, իրարու քնկերացած, կ'երթան Դանիէլին: Վահրիւծ կը սորվի տառերուն ձեւը, և կը վերադառնայ Հայաստան: Սահակ և Մեսրոպ, Դանիէլեան գրերով քանի մը տարի զպրոցներուն մէջ դաս տալ կը սկսեան: Սակայն յուսախաբ եզրակացութեան մը կը յանդին: Կը տեսնեն, թէ այդ տառերը, կարգաւորուած ասորական և յունական այբուրենի ձեւերուն վրայ, բաւական չէին հայկական լեզուի բառերուն հնչիւնները ճշգրտութեամբ արտայայտելու: Մեսրոպ, ինքը, իր աշակերտներով միասին, կ'երթայ Միջագետք, Դանիէլին: Անիկ ալ եզեւիոյ հոռոտ Պղատունին: Անօգուտ: Կը յանձնարարուի Սամոսի հմուտ գիտնական եպիսկոպոսին: Մեսրոպ, մեռած եպիսկոպոսին տեղ կը դանէ հելլենագէտ Հոսիանոսը, որ-

մէ նոյնպէս, գոհացում չի ստանար: Եւ այսպէս, անիկա, ժամանակակից բոլոր համբաւաւոր դիւնականներէ ակնկալած աջակցութենէն յուսահատ, ինքն իր խելքին ու մտքին կը դիմէ: Մեծն Ներսէսի, Մեծն Սահակի, և Արշակունեաց արքայական գիւանին լեզուադէտ և մեծատաղանդ քարտուղարը, գիշեր ցորեկ անընդհատ, հոգով ու մտքով մշտարթուն, լարուած, կ'աշխատի, կը տանջուի, կը մաշի: Իր ընկճուած վայրկեաններուն կը դիմէ Աստուծոյ օգնութեանը: Եւ օր մըն ալ, վերջապէս, անոր թափած անհնարին ջանքերը կ'արդիւնաւորին: Հայ ԱՅԲ ու Բէն-ի գիւտը կը կատարուի: Այդ գիւտը, ինչ պարագաներու ալ որ վերագրուի, ճշմարիտ հրաշք մըն էր արդարեւ: Անակնունելի, մեծ, փրկագործ հրաշք մը, զոր գործեց Մեսրոպ, իր մտաւոր արտակարգ կարողութեամբն ու հոգեկան զօրաւոր ոյժովը: Տարօնի Հացեկաց գիւղի այս համեստ զաւակը, սակայն, երբէք իր հանճարին ու ջանքին իրր արդիւնք չի հոչակեց այդ գիւտը: Անիկա միշտ, ամենուն ըստ, թէ Աստուած կամեցաւ հայ ազգին օգնել, անոր շնորհելով սեփական տառեր, իր միջոցաւ:

Քանի մը տող աստանօր այն գեղահիւս ու երկնաշունչ գովքէն, զոր Շնորհալին Ներսէս Հայրապետ ուղղած է Մեսրոպին, գրերու գիւտին առթիւ.

«Յայսմ վայրի եղև յայտնեալ,
Այն որ Մեսրովպն կոչեցեալ,
Որ տեսական ուսմամբ վարժեալ,
Գործնականաւ գերազանցեալ.

Բարեաց պատմաւ Հայոց եղեալ,
 Զիմաստութեան գանձն խնդրեալ,
 Զոր աղօթից մասամբ գտեալ,
 Հոգւոյն մատամբ տպաւորեալ .
 Ըստ Մովսէսի արժանացեալ,
 Զաստուածագիծ տառս ընկալեալ,
 Երիւք տասամբք վեցիւք յանգեալ,
 Արեգական ելիւք չափեալ . . . :»

Գրերու զիւտէն երկու տարի ետքն է, Քրիստոսի
 406 թուականը: Տառերու ձայներն ու հեզերը կը
 կանոնաւորուին: Նոյնպէս կը կազմուին, իրենց
 հիմնական ձևերուն մէջ, բնագրէն անփոփոխ,
 երկաթագրի, բոլորագրի ու նօտրագրի օրինակ-
 ները: Այնուհետեւ Հին ու Նոր Կտակարանները կը
 թարգմանուին: Հայոց եկեղեցիներուն մէջ կը
 կարդացուին և կը բացատրուին բոլոր թարգմա-
 նութեանց գոհարադարձ թագուհին ներկայացը-
 նող Հայատառ ու Հայաբառ Սուրբ Գիրքը: Հայ
 ազգային ուրիշ կը քարոզուի ժողովուրդին, ամեն-
 ուրեք, այլևս տակաւ բնդհանրական դարձող դրոց
 մաքուր ու հարադատ Հայնակ բարրառով, և իս-
 կատիպ Հայեցի եղանակաւ: Հայ դրականութիւ-
 նը, իր բոլոր ճիւղերով, կեանք կ'առնէ: Ոսկե-
 դարը կը ծագի: Բնատոհմիկ դպրութեան վերա-
 ծնութեան հետ միաժամանակ հաստատուող ազ-
 գային վարժարանները կը բազմանան: Մեծ ու-
 սուցիչներուն մեծ աշակերտները երեան կուգան
 հետզհետէ:

Անկէ ետք, Սահակ և Մեսրոպ, զէպքերուն բեր-

մամբ, կը բաժնուին իրարմէ։ Սակայն անոնք,
երկնային հրափառ սիրով բոլրօքուն, ուր որ
կ'երթան, իրենց գերագոյն նպատակը կը հետա-

Ս. ՄԵՍՐՈՊ

պընդեն։ Ազգային կեանքի զարգացման, քաղա-
քական անկախութեան, եկեղեցական բարեկար-
գութեան, երկրաշինութեան, մէկ խօսքով հայու-
թեան պահպանման նուիրուած գործունէութեան
փշալից ու տանջալից ճամբուն մէջն են միշտ։ Ու
անովհետեւ անվահեր, յառաջ կ'երթան։

Վերջապէս, Մեծն Ներսէս Պարթևի արժանաւոր որդին, Մեծն Սահակ Հայրապետ, Բագրևանդի մէջ կը հիւանդանայ: Անոր աշակերտները զայն կը տանին Բլուր գիւղը, աստճով կացուցանելու համար պարսից զօրքերու յարձակումէն: Ու հոն վերայ կը հասնի իննսունամեայ սուրբ ծերունիին մահը, անոր ծննդեան տարեդարձին օրը, 439 թուի Սեպտեմբեր ամսոյ 7ին: Երեմիա սարկաւազապետ, Մամիկոնեան Տիկինը, Վարդանի կիներ Դատրիկ, անոր մարմինը կը տանին, կը հանդստացնեն Տարօնի Աշտիշատ գիւղին մէջ:

Յաջորդ տարին, 440 թուի Փետրվար ամսոյ 17ին, ազդը կրկին մեծ սուգի մէջ կը թաղուի: Մեսրոպ Մաշտոց Վարդապետ, իր լոյս աչքերը կը փակէ յաւիտենապէս ի Վաղարշապատ, 87 տարեկան հասակին մէջ: Ըստ աւանդութեան, խաչածե լոյս մը կ'իջնէ այն տան վրայ, ուր Մեսրոպ իր հոգին աւանդեց: Տան տուջե հաւաքուող բազմութիւնը, ականատես կ'ըլլայ այդ տեսիլքին: Ժողովուրդին մէկ մասը, կ'ուզէ սուրբին մարմինը տանիլ և թաղել Տարօնի Հացիկ գիւղը, անոր ծրնրնդավայրը: Մէկ ուրիշ մասը, կը փափաքի զայն հանդստացնել Գողթանի մէջ: Մեսրոպ Գողթան զաւառին մէջ ստացած էր իր նախնական ուսումը: Իսկ Ժողովուրդի մնացեալ մասը, կը պնդէ անոր աճիւններն ամփոփել Վաղարշապատի սուրբերու հանգստարաններուն մօտերը: Վահան Ամատունի իշխանը, սակայն, կը յաղթէ Ժողովուրդի կամքին: Անիկա, հանդուցեալին մարմինը կը փոխադրէ իր սեփական բնակավայրը, Օշական,

արժանաւիայել յուղարկաւորութեամբ մը: Լուսեղէն խաչը, կ'ըսէ աւանդութիւնը, Վաղարշապատէն մինչև Օջական ալ, միշտ կ'ընկերանայ դադաղին: Ու այն ժամանակ միայն կ'անհետանայ այդ խաչանիշ լոյսը, երբ Վահան և Թաթիկ, սուրբին մարմինը կ'իջեցնեն գերեզման:

ԵՐԱՆՏԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Սակայն, իրենց ազգը Աւետեաց երկիր առաջնորդել ջանացող հայոց Մովսէսները, Սահակ և Մեսրոպ, մարմնով չանյայտացան: Անոնց որբազան աճիւնները պարունակող դամբարանները մէջ տեղն են: Հայերը հրեաներէ աւելի բարեբախտ են, որ կրնան իրենց ազգին յաւիտենական երախտաւորներու գերեզմաններն այցելել, ու համբուրել անոնց շիրիմները:

Եւ Մեծն Սահակ Աշտիշատէն, ու գերահանձարն Մեսրոպ Օջականի բարձունքէն, իրրև իմացական լուսոյ փողփողուն, հսկայ փարոսներ, ճամբայ ցոյց կուտան հայութեան, ամէն անգամ, երբ որ անիկա նաւարեկութեան վտանդին կը մատնուի: Անոնք, պարբերաբար յանիրաւի հալածուող, տառապող և չարչարուող իրենց ցեղին, նոյն իսկ ներկայ ահեղագոյն օրերուն մէջ, անդադար կը ներշնչեն համբերութիւն, յոյս, կորով, ջանք, և կենսապարգև ազգային ոգի: Ու տասն և հինգ դարերէ ի վեր քանի՜ միլիոնաւոր բերաններէ օրհնուած ու փառաբանուած է անոնց պաշտելի անունները ու անոնց անմահ զործոց յիշատակները:

Բայց, ազգն համօրէն, համասիրտ, ազգային ալլ զոյլ անզոյլ բարերարներու յիշատակին հանդէպ երախտագիտական փայլուն արտայայտանք մը կամեցաւ ընել, երկու տարի առաջ: Ու զանոնք փառաւորող յորեկանական մեծ հանդէսներ կատարեց ամենուրեք, հայ գրերու գիւտի հազար հինգ հարիւր և հայկական տպագրութեան սկսման չորս հարիւր ամեակներուն առթիւ: Համազգային խորին յարգանքի ալլ ցոյցերը, գործնական կերպարանք ալ ստացան: Յանուն ազգային կրթութեան հիմնադիրներուն, կարեւոր գումարներ հաւաքուելով ի պահ գրուեցան: Ալլ հիմնադումարներով, հետզհետէ, նոր մեծ գլորոցներ պիտի բացուին հայ աշխարհին այս ու այն կողմը: Այսօր, անշուշտ, պտրազանները չեն ներքի ալլ քայլն առնելու: Բայց վաղը, Հայաստան աշխարհի մութ ու մռայլ ամպերը պիտի փարատին: Մահատիւն մանդաղները պիտի փչրուին: Սգատխոր սև վարագոյրը պիտի պատռուի: Արդարութեան և խաղաղութեան Արփին պիտի ծագի: Եւ այն ատեն, հուրէ ու սուրէ անգամ մըն ալ անցնող ազգը, վերածնուած, պիտի ապրի նոր կեանքով մը: Պիտի ապրի, ապահով պայմաններու մէջ, և իր առաջադրած կրթական գեղեցիկ նպատակներն ալ պիտի իրագործէ: Իսկ ժամանակակից և գիտակցութեան որոշ աստիճանի մը հասած սերունդը, պիտի ջանայ, միեւնոյն ատեն, Սահակի ու Մեարոպի անշուք ու անփառունակ գերեզմանները արժանապէս պճնադարդել: Նոր սերունդը, այո՛, հոյատեսիլ չիրիմներ պիտի կանգնէ անոնց հոգա-

կոյտերուն վրայ: Բայց միայն այդքանով պիտի
 չի գոհանայ, անտարակոյս: Անիկա, ազգին ան-
 մահ ընտրեալներու յիշատակին ընծայուած ա-
 պագայ նուիրական տաճարին մէջ, բեմին ճակա-
 տը, պիտի զետեղէ անոնց, Մեսրոպի ու Սահակի,
 հսկայաչէն արձանները: Ազգը պիտի ապրի, զար-
 գանայ ու բարգաւաճի: Եւ քանի յառաջանայ,
 անիկա, այնքան աւելի փառաւոր ցոյցեր պիտի
 կատարէ հանդէպ այդ երկու մեծագոյն բարե-
 բարներուն, որոնք պատճառ եղան իր զոյութեան
 յարատեման:

ԵՂԻՎԱՐԴ

ՔԱՂԱՔԱԳԵՕՂԸ

Յայտնի է, թէ Արարատեան Արաղածոտն
 դաւառի այս գիւղը, որ պատմական չափ մը յիշատակներ կը պարունակէ, որմէ՞ և ե՞րբ հիմնուած է : Զի գիտցուիր նոյնպէս, թէ ի՞նչ պարագաներու բերմամբ ստացած է Եղիվարդ անունը : Մեր պատմիչները անոր վրայ կը խօսին է. դարէն սկսած : Տեղին գիրքը դաշտային է : Անոր արեւելեան ու արեւմտեան կողմերէն կ'անցնին Քասաղն ու Հրազդանը : Անիկա, ժամանակաւ, ունեցած ըլլալ կը թուի պարսպային չրջապատեր, որոնց հետքերը միայն կը մնան այս օր : Ի նկատի ունենալով ուրեմն այդ ամբողջեանց դոյութիւնը, կարելի է եզրակացնել, թէ Եղիվարդ, ժամանակաւ, պարզ ու աննշան գիւղ մը եղած է՝ : Եւ յիշուի, մեր պատմութիւնը անոր անունը կը յիշէ, «Քաղաքագեօղ» կոչելով զայն : Պատմութիւնը կը յաւելու հասէ, թէ այդ քաղաքագեօղը խիստ վրայլուն վիճակ մը ունեցած է :

Հիմա մօտ 2000 բնակիչներ կան այդ հայ գիւղին մէջ : Անոնց կրթական ու տնտեսական կացութիւնը, համեմատաբար չրջակայ այլ գիւղերու բնա-

կիւններուն, լաւ է : Անոնք երկրագործութեամբ կը
գրաւին ընդհանրապէս : Դպրոց ունին : Այս դպրո-
ցը, այժմ, յառաջդիմական շաւղի մը մէջ կը գրո-
նուի : Գիւղին մէջ կան երկու փոքրիկ եկեղեցի-
ներ : Ասոնցմէ մէկը շինուած է ԺԴ. դարուն ըս-
կիւրները : Անիկա կը բաղկանայ երեք յարկերէ :
Եւ իւրաքանչիւր յարկի խորանը պատարագելի :

Այս գիւղը տուած է երկու ընդհանրական կա-
թողիկոսներ : Մէկը Մովսէս Բ., Զ. դարուն :
Միւսը Մաշտոց Ա., Թ. դարուն մէջ :

Եղիվարդ, վերջնականապէս էջմիածնի վանքին
սեփականութիւն դարձաւ 1768 թուին :

ՈՏԻՅ ԿՈՏԱՆ

Է. դարուն սկիզբը, Եղիվարդի առջև տեղի
ունեցած է մեծ ճակատամարտ մը, պարսից և յու-
նաց միջև : Անկէ մօտ տասը տարի ետք, Շահ
Աբասի օրով, Եղիվարդի շրջակայքը դարձեալ
սաստիկ պատերազմ մը մղուած է պարսիկներու
կողմէն թիւրքերու դէմ : Բայց թիւրքերը, առիթ
մը ստեղծելով, կը յարձակին Եղիվարդի վրայ :
Հայ գիւղացիք, ինքնապաշտպանութեան կը դի-
մեն : Եւ որովհետեւ զէնքեր չունէին, թշնամոյն
բանակին վրայ քարեր կը նետեն : Սակայն, ի
վերջոյ, գիւղին բոլոր քարերը կը հատնին : Եղի-
վարդցիք այլևս ուէ կերպով չեն կրնար դիմա-
դրել : Այն ատեն, թիւրքերը, գիւղէն ներս կը
խուժեն : Եւ կը սկսին սոսկալի կոտորած մը : ԺԸ.
դարու կէսէն առաջ ևս, պարսից և թիւրքերու
միջև տեղի ունեցած մէկ ուրիշ պատերազմին հա-

մար բեմ կ'ընտրուի Եղիվարդի չըջաղաչար: Անոնց ռազմական գործողութիւններուն ականատես եղած է Կրետացի Արբաճամ Գ. կաթողիկոսը: Եւ վերջնոյս ի պատիւ, բրզածն յիշատակարան մը կանգնել կուտայ այդ միջոցներուն հայոց բարեկամ ձեացող պարսիկ Թաճմազ Խանը:

Արդ, օտարազգիներու միջև մղուած այս բոլոր կռիւներու ժամանակ, ինչպէս նաև թիւրքերու և այլ ասպատակներու յարձակումներէն, Եղիվարդ ոտից կոխան կ'ըլլայ: Հայ հոգը իրարու ձեռքէ խլելու համար, թշնամիները, վատարար, չէն խնայէր նաև տեղւոյն բնիկ ժողովուրդին: Եւ այսպէս, Եղիվարդցի հայերը, մասամբ կը բնաջնջուին: Իսկ գիւղը, աւերումի մատնուելով, կը կորսընցնէ իր նախկին գիւրքն ու փայլը: Անիկա անդամ մըն ալ չի վերականգնիր, և կը դառնայ պարզ գիւղ մը:

ԿԱՏԱՐԵԱԼԸ

Այս գիւղին մէջ ու շուրջ կը գտնուին նահատակներու գերեզմաններ: Ասոնցմէ մէկը կը պատկանի չափահաս աղջկան մը, որուն անունն է Կատարեալ: Անիկա նահատակուած է Ժէ. դարու կէսերուն: Ջոհին հայրը, Գողթնեաց Շաղկերտ գիւղին գլխաւորը, Մալխաս, ունեցած պարտքին փոխարէն, իր աղջիկը, բռնարար, կը զրկէ Երևան, և զայն յանձնել կուտայ պարսիկ Խանին: Կատարեալ, Խանի ասպարանքին պատուհանէն վար կը ցատքէ, Հրազդանի եզերքը, և ըստ գիպաց փախչելով, կը հասնի Եղիվարդ: Եւ սակայն, Եղիվարդ

զիւղին աւագն ալ, Սահակ, վախկոտ մարդ մը, և Մալխասի պէս անդուծ, Կատարեալը խեղդել տալով, քարերու տակ ծածկել կը հրամայէ, պարսիկներու աչքին չերեցնելու համար զայն: Յետոյ, Մալխաս սաստիկ կը խղճահարի: Եւ Եղիվարդ երթալով, իր նահատակ աղջկան մարմինը, քարերու տակէն հանել կուտայ, և կը թաղէ մեծ հանդիսաւորութեամբ:

ԹԵՈԴՈՐՈՍ ԶՕՐԱՎԱՐ

Այս է իսկական անունը երբեմնի նշանաւոր այն վանքին, որ հաստատուած է Եղիվարդի մօտ: Անիկա, սակայն, աւելի ծանօթ է «Եղիվարդի վանք» անուամբ:

Այդ վանքը շինուած է է. դարու վերջերը, Մամիկոնեան Գրիգոր իշխանապետին միջոցաւ: Շէն ու պայծառ մենաստան մը եղած է անիկա, իր հիմնարկուած թուականներուն: Անոր մէջ ապրած են նաև վանական միաբաններ: Սակայն, այլազգիներու պատերազմներն ու յարձակումները, այդ վանքին ալ ամէն կարգի ծանր հարուածներ հասցուցած են: Եւ անիկա այլևս չէ կրցած բարդաւածիլ:

Այժմ կիսակործան վիճակ մը կը ներկայացնէ անիկա: Վանական եկեղեցիին գմբեթը փլած է, կը մնան միայն պատերը կանգուն: Բայց այդ մը նացորդները, իրենց ընդհանուր երևոյթով, և զենաքանդակ դրուադներովը ցոյց կուտան, թէ վանքը, արդարև, փառաշուք հաստատութիւն մը եղած էր ժամանակին:

Բ Ի Ի Ր Ա Կ Ա Ն

ՎԵՀԵՐՈՒ ԱՄԱՐԱՆՈՅԸ

Կաթողիկոսներու ամարանոցն է Բիւրական: Այդ պատճառաւ ալ, յաճախ, անոր յիշատակութիւնը կ'ըլլայ Կովկասահայ թերթերու մէջ: Էջմիածնէն քանի մը ժամ հեռու կը գտնուի այս հայ գիւղը: Կը պարունակէ 1500ի չափ բնակչութիւն մը: Հոն եկեղեցի մը կայ, Ս. Յովհաննէս անուամբ, և լաւ վիճակ ներայացնող ծխական դպրոց մը:

Գիւղին հիմնադիրը ո՞վ եղած է: Յայտնի չէ: Այդ մասին ո'չ գրաւոր յիշատակութիւն մը կայ, և ոչ ալ բանաւոր ականդութիւն մը: Այսքանը միայն որոշ է, թէ Բիւրական ժ. դարուն ունեցած է ամբողջ և վանք: Արարացիներու արշաւանաց ժամանակ գիւղը քանդուած է, և անոր բնակիչները բոլոր սպաննուած և կամ գերի տարուած են: Բայց, այլ կողմերէ հայեր կուգան յետոյ այդ գիւղը, և հետզհետէ կը վերաշինեն զայն:

Ժէ. դարուն մէջ, Յակոբ Դ. Ջուղայեցի կա-

Թողիկոս այդ գիւղը դարձուց էջմիածնի վանքին սեփական կալուած: Գէորգ Դ. այն տեղ կանգնեց գեղեցիկ նոր ամարանոց մը, կաթողիկոսներու համար: Ռուսերու կողմէ ալ այն տեղ շինուած են ամարանոցներ: Բիւրական, արդարեւ, սքանչելի օդ ու ջուր ունի: Յոյժ գրաւիչ են նաեւ անոր բնական տեսարանները: Անբերդու վտակը կ'ուռոգէ այդ գեղեցկադիր գիւղը: «Բիւրական» անունը անիկա ստացած ըլլալ կը թուի իր մէջն ու շուրջը գտնուող ջրերու բազմաթիւ աղունքներուն պատճառաւ:

Այս գիւղէն է Գէորգ Ա. Հոյլորբուն, կաթողիկոս Ը. դարուն վերջերը:

ԱՐՏԱՇԷՍ Ա.Ի ՅՈՒՇԱՐՁԱՆԸ

Ասկէ մօտ 20 տարի առաջ էր, որ գիւղուածաւ, այդ գիւղին շրջականերէն գտնուեցաւ կոթողաձև հնադարեան վէմ մը: Այս գիւղը, այն ատենները, բաւական մեծ ուշադրութեան արժանացաւ բնականարար: Հնարաններ ու պատմագէտներ երկարօրէն զբաղեցան անով: Եւ ի վերջոյ, անոնք եզրակացուցին, թէ ատիկա հայոց Արտաշէս Ա. թագաւորէն կանգնուած յուշարձան մըն է:

ԱՇՏԱՐԱԿ

ԾԻԾԵՌՆԱԿԻՆ ԲՈՅՆԸ

Երբ որ Աշտարակ անունը կ'արտասանէ հայ մը, անիկա իսկոյն կը յիշէ Ծիծեռնակը: Հայրենաշունչ, գեղեցիկ երգ մը: Եւ միշտ հաճոյք մը ահոր վերբնթերցումը երգասէր հայուն համար: Այս պէս են առաջին երկու տուները այդ երգին, զոր կ'ուզէ պանդխտութեան մէջ տառապող ու հիւժող հայրենարարձ հայ երիտասարդը, թռչող ծիծեռնակին.

«Ծիծեռնակ, ծիծեռնակ,
Դու, գարնան սիրուն քոչնակ,
Դէպի ո՞ւր, ինձ ասա՛,
Թռչում ես այդպէս արագ:

Ա՛յս, քոի՛ր, ծիծեռնակ,
Ծնած տեղս, — Աշտարակ.
Անդ թինի՛ր քո բոյնը,
Հայրենի կտուրի տակ...:»

Իրեն եղած պատուէրին համաձայն, ծիծեռնակ

կ'ուղղուի դէպի Աշտարակ, անդ իր բոյնը շինելու, և նժդեհ, կարօտակէզ հայորդւոյն դառն ցաւերը պատմելու անոր հէք ալիւր հօրը: Եւ ընթերցողը, այս պարագային, անշուշտ կը հարցնէ մեզ, թէ ի՞նչ տեսակ տեղ է Աշտարակ, զոր իր հոգեյոյզ թուիչներուն կայան ընտրած է մեր արժանաշիշտակ բանաստեղծներէն մէկը, Գ. Դոդոնեան:

Պատկերացնենք զայն ուրեմն, քանի մը ամփոփ զծերով:

Արարատեան Արազածոտն գաւառի այս նշանաւոր հայ գիւղը, Աշտարակ, կը գտնուի Էջմիածնի հիւսիսային կողմը, Քասաղ գետի աջ եզերաց մօտ: Անիկա Օշականին գրեթէ հաւասարող հեռաւորութիւն մը ունի Էջմիածնէ: Դիրքը բարձր ու գեղեցիկ: Իր ամբողջութեամբ կը նմանի աշտարակի: Կը թուի թէ այս հանգամանքին շնորհիւ է, որ գիւղն ստացած է իր «Աշտարակ» անունը: Ունի պատուական ջուր ու օդ, և հարուստ բնութիւն: Պերճ Պոռչեանց, արդար իրաւամբ, Աշտարակը շատ գոված է: Անիկա ըսած է, թէ՝ «Աշտարակ աչքն է Արազածոտն գաւառի:» Ամէն կողմ կը փռուին ընդարձակ այգիներ ու պարտէզներ, որոնց արաադրած պտուղները նշանաւոր են իրենց տեսքով, բոյրով ու համով: Աշտարակ լեցուն է ամէն տեսակ թռչուններով: Միժեռակներն աւանդէն չատն են:

ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ԶԲՕՍԱՏԵՂԻ

Այս գիւղին սկիզբը զբուած է անյիշատակ ժամանակներէ ի վեր: Երբեմն ունեցած է բեր-

զեր ու պարխազներ, որոնց մնացորդները կը նըշմարուին մինչև ցայսօր, գիւղին շուրջ: Հին աւտենները, այս գիւղն եղած է նաև հանրաժանօթ գրօսատեղի մը: Ամառները այն տեղ կ'երթային նախկին կաթողիկոսներն ու իշխանները, և լաւ ժամանակ կ'անցընէին: Հոն կ'երթային նաև հայոց թաղաւորները, գրօսանքներ կատարելու և զըւարձանալու նպատակաւ: Աչտարակ, հայոց թաղաւորութեանց անկումէն ետք, կորանցուց իր փայլուն վիճակը: Իսկ պարսից տիրապետութեան շրջաններուն մանաւանդ, շատ նեղ ու դառնաղէտ օրեր տեսաւ ու անցուց:

ԱՇՏԱՐԱԿԵՑԻՔ

Աւելի քան 500 տուն կայ այս գիւղին մէջ: Բոլորն ալ հայ: Եկեղեցիներու թիւը հինգ է: Ասոնցմէ երեքը, Ամենափրկիչ, Ս. Մարինէ և Կարմըրուոր, յաճախելի են: Ս. Մարինէի պատերուն վըրայ կը նկատուին խիստ ուշադրաւ հին պատկերներ ու արձանադրութիւններ: Աւելի հին ու անյաճախելի են բերդերու ու պարխազներու աւերակներուն մէջ գտնուող Սպիտակաւոր ու Ծիրանաւոր անուն եկեղեցիները: Իրենց զիմացկուն կազմովը, երկու հազուադիւր հնութիւններ:

Գիւղին կը թափան վիճակը լաւ է: Քանի մը տարիէ ի վեր տեղւոյն մէջ բացուած է մեծ դպրոց մը, որուն երկսեռ աշակերտներուն թիւը կը հասնի 500ի: Այժմ այս հիւրընկալ գիւղին մէջ կան հաստատուած հինգ որբանոցներ, տաճկահայ փախտական որբերու համար: Որբերու քանակը մօտ

500 կը հաշուուի: Այս հաստատութիւնները կը պահուին, գլխաւորաբար, հայթայթած միջոցներով՝ Մօսկուայի Հայկական Յանձնախումբին: Որքանոցներու կառավարչութիւնն են Օր. Օր. Արվենիկ Աղիզեան, Նուարդ Էլշիպէկեան և Սօֆիա Էկմալեան: Երեքն ալ իրենց պաշտօնին զիտակից հայուհիներ: Աշտարակի մէջ կայ նաև զպրոց մը զաղթական երեխաներու և չափահաս որբերու յատուկ:

Աշտարակեցիները, ամէնն ալ աշխատասէր, տնտեսապէս բաւական յառաջ գնացած են: Անոնք, առեւտրական և արհեստագիտական ամէն տեսակ գործերու ատակ են և ձեռնամուխ: Այգեգործութիւնը, սակայն, մասնաւորապէս, յոյժ զարգացած վիճակի մը հասցուցած են: Աշտարակեցիք լաւ գինի կը պատրաստեն: Եւ գինիի արտածութիւնն ալ, իրենց գլխաւոր շահու ագրիւրներէն մէկը կը կազմէ: Վերջին ժամանակներս «Յոյս» անուամբ սպառողական ընկերութիւն մը հիմնուցաւ գիւղին մէջ: Այս ընկերութիւնը, տեղւոյն ժողովրդեան մեծապէս օգտակար կը հանդիսանայ, անոր հայթայթելով ամանագին և լաւ ապրանքներ:

ՔԱՂՅՐ ԱՆՈՒՆ

Աշտարակ անունը քաղցր ու սիրելի է հայոց: Մեր բնաշխարհի նուիրական ժայրերէն մէկն է անիկա: Անցեալին մէջ, անկէ ելած են բազմաթիւ նշանաւոր կրօնականներ, իշխաններ ու գրողներ: Վերջի ժամանակաշրջաններուն մէջ ալ Աշտարակ

ընծայած է ազգին մեծ գէմք մը: Ատիկա ներսէս
 Ե. Հայրապետն է: Ազգային բազմերախտ գործիչ,
 պատերազմիկ քաջ զօրավար, հայոց հայրենեաց
 պաշտպան: Անոր ծնած տունը, մինչև այս օր կը
 մնայ կանգուն: Սակայն, զժրախտարար, անիկա
 վերածուած է . . . գիւղական շտեմարանի: Արժէր
 որ Աշտարակեցիք պատուէին իրենց փառք բերող
 ներսէսի բնակած տունը: Այս գիւղէն են նաև բա-
 նաստեղծ Սմբատ Շահազիզ, և վերջերս վախճա-
 նած ազգային վիպասան Պերճ Պօօշեանց:

ՍԱՆԱՀԻՆ

ԱՄՐԱԿՈՒԹ ԶԱԿԱՏ ՄԸ

Թիֆլիսէն գրեթէ հինգ ժամ հեռու է Սանահին, երկաթուղիով, դէպի հարաւ: Կովկասէն Աւարատի սահմանները մտնող երկաթուղին առաջին կայարաններէն մէկն է Սանահին: Հոն, չրջիկ հայ ճամբորդները, կ'իջնեն վար չողեկաւքէն, համանուն վանքը այցելելու նպատակաւ: Սակայն, հինաւուրց այդ մենաստանը երթալու համար, հարկ է կատարել զժուարին և երկարատև վերելք մը: Հսկայ սեպ ժայռեր, իրարու վրայ կուտակուելով, լեռնային բարձրութիւն մը կադմեր են:

Ահա այդ զժուարամատչելի, լեռնային բարձրութեան վրայ հիմնուած է Սանահին վանքը: Սանահին հայ գիւղն ալ անոր քովը: Այս գիւղին մէջ կ'ապրի բաւական մեծ թուով ժողովուրդ մը: Գիւղին տները, նախնական ձև մը ունին: Առ հասարակ գետնափոր են: Բայց բնակիչները գոհ են իրենց կեանքէն: Անոնք տնտեսապէս լաւ վիճակի

մը մէջ են, չնորհիւ իրենց հոգամշակութեան ու խաշնարածութեան: Անոնցմէ մաս մըն ալ կ'աշխատի մօտակայ պղնձահանքերը շահագործող Փրանսական ընկերութեան մը գործարանին մէջ: Սանահինցիներու կրթական վիճակն ալ միեմբարական է: Ունին դպրոցական չէնք մը, որ յարմար պայմաններով կառուցուած է: Գիւղին երկուսն մասնկտին, հոն նախնական համեստուկ կրթութիւնն մը կը ստանայ: Հակառակ հին գիւղ մը Ելլալուն, Սանահին իր մէջ ունի աշքառու յիշատակարան չի պարունակեր: Սակայն անոր մօտ կը գտնուի Դժպետ կամ Զորպետ գետակին մէկ կամուրջը, որ նշանաւոր է իր հնութեամբն ու հոյակապութեամբը: Այդ կամուրջը շինուած է Բագրատունի Աբաս թագաւորի ամուսնոյն, Նանա թագուհին միջոցաւ: Կառուցման յիշատակութիւնը պարունակող խաչքար մը կայ, որ մինչև այս օր կը մնայ կամուրջին վրայ:

Սանահին վանքը, ո՛չ միայն բարձր գիրքով, այլ նաև ուղղական յարմարութիւններով օժտուած է: Անոր չէնքերը, նոյնպէս, այնպիսի ձևերով մը կառուցուած են, որ պարսպապատ զօրանոցներու ու մարտիոցներու տպաւորութիւնը կ'ընեն: Սանահին, արդարեւ, Արարատեան երկրի հիւսիսային սահմաններուն վրայ կանգնուած անառիկ բերդ մը կը նկատուի: Զօրեղ, ամրակուռ ճախտ մը:

ԱՐԱՍԻ ԴԱՍՏԱԿԵՐՏԸ

Ժ. դարուն, Բագրատունի Աբասի օրով, և անոր օժանդակութեամբ կառուցուած է Սանահին

վանքի եկեղեցին: Շինութիւնը, որ սրտիւ կը բերէ կանգնել տուող արքայի ճաշակին ու ջանքին, վեց տարիէն աւարտուած է:

Այս զեղատեսիլ տաճարը կ'անուանուի Ս. Աստուածածին: Գմբեթաւոր է: Հայկական ճարտարապետութեան դժերը, աչքառու կերպով, կ'արտայայտուին անոր վրայ: Անոր կամարները, և ամբողջ ներքին շինուածագձերը վեհաշուք երևոյթ մը կը ցուցադրեն: Արքայալայկ տաճար մը: Եւ իրօք, անոր մէջ արքաներ ալ ազօթած են:

Մասնաւոր ուշադրութեան արժանի է նաեւ եկեղեցւոյն զանգակատունը: Անիկա իր խիստ բարձրը զիւրքով ու ընդհանուր երևոյթով, նմանութիւն ունի աշտարակի մը: Անոր տանիքին վրայ գտնուող զանգակատեղին, որ կաթողիկէի ձեով շինուած է, կը թուի թէ արքայական սիրուն թաղ մըն է:

Վանքն ունի նաեւ ուրիշ երեք հաստ փոքրիկ եկեղեցիներ, Ամենափրկիչ, Ս. Գրիգոր և Ս. Յարութիւն անուամբ:

ՀՈԳԱՏԱՐՆԵՐ

Այս վանքը, բազմաթիւ չէնքերով օժտուած, միարաններով լեցուած, և Հոռոմոսի նման ծաղկեալ ու փայլուն վիճակի մը հասած է ատենօք: Առ այս, բարոյապէս օժանդակած է Աշոտ Ոգորմած թագաւոր: Մեծամեծ նուիրատուութիւններ բրած է նաեւ «Ագնուագն, բարեպաշտուհի, զՀիսոյն ու բամբրիչն ամենայն Հայկազնեան զարմի» Խոսրովանոյշ: Այս երկուքը, իրենց կենդանութեանը,

չարունակ վանքը հովանաւորելով պահպանած են :

Ժ. դարուն վերջերը, Սմբատ Բագրատունին, իր բազում զօրքերով եկած, և ժամանակ մը բնակած է ի Սանահին: Ու ոչ միայն անոր իրաւունքները պաշտպանած, այլ նաեւ ըրած է կարգ մը նուիրատութիւններ: Անիկա վանքի մայր եկեղեցին ալ զարդարած է: Կը յիշատակուին մասնաւորապէս անոր կողմէ ընծայուած երկու գեղեցիկ ջահերը: Մէկը, խոշոր, բազմաթիւ կանթեղներով զարդարուն: Միւսը, չինուած միայն քառասուն կանթեղներով, ձօնուած յիշատակին Քառասուն Մանկանց:

Արքաներէ ետք, Սանահինի վանահայրներէն Յովհաննէս վարդապետ, իր ժամանակին ծանօթ գիտնական մը, մեծ հոգածութիւն ցոյց տուած է վանքին նկատմամբ: Ոչ նուազ օգտակար հանդիսացած է վանքին, նաեւ նոյն Յովհաննէս վարդապետի քարտուղարը, Սիմէոն: Նշանաւոր է Գրիգոր Մագիստրոսի հոգատարութեան շրջանն ալ: ԺԱ. դարու այս հռչակաւոր աշխարհական մատենագիրը, Գրիգոր Մագիստրոս, նոյնիսկ վանքին մէջ կը հաստատէ ճեմարան մը, և շատ աշակերտներ կը հասցնէ: Սանահինի այդ կրթական հաստատութիւնը, ժամանակ մը կոչուեցաւ «Գր. Մագիստրոսի ճեմարան»:

Վանքին բարոյական ու նիւթական բարդաւած միջնակը, ի հարկէ, միշտ նոյն բարձր աստիճանին միայ մնացած չէ: Ինկած է հետզհետէ: Անիկա, Հայաստան արշաւող զանազան բարբարոս արդիւրու իրեն տուած անվերջ հարուածներուն չէ կրը-

ցած դիմանալ այլևս: Եւ իր գոյութիւնը քարշտուած է կերպով մը, միշտ ծանր վնասներ կրելով: Պէտք է ըսել սակայն, միեւնոյն ժամանակ, թէ դարերու ընթացքին գտնուած են այլևայլ բաւական երկայնարազուկ վերջերս նուիրեց 3000 բուրբեւէր անձեր, որոնք վանքին աւերուած մասերը վերաշինած են:

Այս առթիւ, չենք կրնար չի յիշել, թէ այժմ ալ կարիք կայ խնամոտ ու կանոնաւոր վերանորոգութիւն մը ընող բարերար ձեռքի մը: Այս տեսակէտով, ուրախալի է, որ Իշխան Պօրիս Արղութլի, Սանահին վանքի նորոգութեան համար: Անշուշտ, ընծայուած այդ գումարով, միայն վեր լինելու նորոգութիւն մը կատարել կարելի է: Բայց, այդքանն ալ բան մըն է, առ այժմ: Գուցէ, հետզհետէ, գտնուին հայկական հնութեանց վրայ գուրգուրացող ուրիշ անձնաւորութիւններ ալ: Եւ այս կերպով, հնար ըլլայ, պատկառելի Սանահինի կեանքն ալ ապահովել, երկար ժամանակի մը համար:

ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

Վանքը իր մէջ կը պարունակէ շատ մը հետաքրքրական արձանագրութիւններ: Ասոնց իւրաքանչիւրը, ազգային պատմութեան էջ մը կը ներկայացնէ: Սանահին կը պարունակէ նաեւ Բագրատունիներու, վանահայրերու, ինչպէս նաեւ բազմաթիւ եկեղեցականաց գերեզմաններ: Այս գերեզմաններէ ոմանց արձանագրուած տապանները կը մնան անաղարտ վիճակի մը մէջ: Այլը, և

բազումք, փճացած են: Այսպէս, օրինակ, Բաղ-
րատունի երկու արքայազուններու, Աշոտ Ողոր-
մածի որդի Գուրգէնի, և Գուրգէնի որդի Անհո-
ղինի զամբարանները քանդուած ու աւերուած են:
Որտա ցաւալի պարագայ մըն է ասիկա: Եկեղե-
ցականներու յատուկ գերեզմաններէ մէկուն վը-
րայ զրուած խաչքար մը մեծ ուշադրութիւն կը
գրաւէ: Այդ տապան-խաչքարը կը վերաբերի
զամբարանին՝ վանահօր մը, Տուաուորդու Գրի-
գոր վարդապետին: Սաչքարը, իրօք, հիւնալի
նուրբ քանդակներով զրուագուած է: Իրը գեղ-
արուեստական հնութիւն, այդ խաչքարը գնա-
հատուած է մեծագումար արժէքով մը: Սակայն
չեն ծախեր զայն, և կը պահեն վանքին մէջ: Վան-
քըն ունի նաև կարգ մը հին, թանկարժէք ձեռա-
գիր մատեաններ: Վանքին երբեմնի խիստ հա-
րուստ գրադարանին ստուերը միայն կայ այժմ,
ի հարկէ: Պեղումներու ժամանակ գտնուած
են ձեռագիր, մագաղաթեայ գրքեր, մասամբ քա-
րացած վիճակի մէջ: Ասոնք մնացորդներն են վան-
քի հին գրադարանի հատորներուն:

Հիմա, նոր յիշատակներ ու յիշատակարաններ
ունի այս պատմական հին վանքը:

Անիկա, վերջերս, ժամանակ մը, հայ կամա-
ւորներու զինամարզարան մը եղաւ: Ասկէ դատ,
Սանահին, ներկայ պարագաներուն մէջ, հանդի-
սացաւ իրրե գրականապէս ազգին օգտակար հաւ-
տատութիւն մը: Անոր մէջ բացուեցաւ փախստա-
կան հայ որբերու յատուկ ապաստարան մը: Սոյն
որբանոցը, որուն մէջ տեղաւորուած են 170 որ-

րեր, արդէն այս տարի ունեցաւ իր ամառնային
բացօթեայ դպրոցն ալ: Ծնողազուրկ այս Հայաս-
տանցի հէք հայիկները, մոռնալով իրենց սե ցա-
ւերը, մեծ հաճոյքով ու հրճուանքով հետեւեցան
դպրոցական շրջանին, և ուշադրաւ յառաջդիմու-
թիւն մը ցոյց տուին:

ՀԱՂԲԱՏ

ԽՈՍՐՈՎԱՆՈՅՇԻ ԿԱՆԳԵԱԾ Ս. ԽԱԶԱՆՇԱՆԸ

Հաղբատի վանքը, հաստատուած է Սանահինի մօտերը, առընթէր փոքրիկ հայ գիւղի մը։ Այս գիւղը Սանահինի նման նախնական վիճակ մը կը ներկայացանէ։ Եւ նոյնիսկ անկէ քիչ մըն ալ աւելի ետ մնացած է, վասնզի հազորդակցութիւններէ հեռու կը գտնուի։ Գիւղին մանուկները, քիչ մը ուսում կ'առնեն։ Ու անոնց ծնողները, այդքանով կը գոհանան։ Հովիւ ու երկրագործ մարդիկ են։ Պարզ ու խաղաղ կեանք մը ունին։

Վանքին հիմնարկութեան թուականը ժամանակակից է Սանահինի։ Այսինքն Ժ. դարուն կառուցուած է։ Բաղրատունի Խոսրովանոյշ թագուհին կանգնած է անոր եկեղեցին, յարակից այլ շէնքերով միասին։ Գործին աջակցած է Աշոտ Ողորմած, արքայն հայոց։ Եկեղեցիին անունը դրուած է Ս. Նշան, Փրկչի խաչին ի յիշատակ։

Այս տաճարը, հայկական ճարտարապետութեան նմոյշ մըն է։ Անոր ինչպէս ներքին, նոյն-

պէս մուտքի կողմին տեսքը յոյժ ակնապարար
գեղեցկութիւն մը ունի: Մեծ վարպետութեամբ
ու ճաշակով շինուած, և քանդակազարդուած է
ղրան չրջանակը: Նոյն կերպով կերտուած են նաև
ղրան վերևի կամարածև դարձուածքները, և եր-
կարածիգ պատուհանը: Իսկ աւելի վերը, ճակատի
հաւասարութենէն անդին բարձրացող կաթողի-
կէն, կլորակ բերդի մը երևոյթը կը կրէ, իր վը-
րայ բացուող լուսամուտով միասին: Իր գեղեցիկ
ճարտարապետութեամբ հռչակաւոր է նաև տա-
ճարին զանդակատունը:

Խոսրովանոյշ և Աշոտ Ողորմած, մինչև իրենց
վախճանը, հողացած են այս վանքին բոլոր ծախ-
քերը: Այն ատենները, բաւական թուով միարա-
նութիւն մըն ալ գոյութիւն ունեցած է վանքին
մէջ:

ՌՈՒՍՈՒԳԱՆԱՅ ԳԼԽԱԻՈՐ ՆՈՐՈԳԻԶ

Խոսրովանոյշէն և Աշոտ Ողորմածէն յետոյ,
վանքի պատմութեան մէջ պանծանօք կը յիշա-
տակուին անունները ազգասէր և բարեպաշտ
Սպասարարներու: Ասոնք թէ՛ վանքին իրաւունք-
ները պաշտպանած, և թէ՛ անոր շինութեանց վը-
րայ մասնակի նորոգութիւններ ըրած են: Բայց
մեծ, և հիմնական նորոգութիւն մը կատարած է
Բագրատունեաց տոհմէն ելող Ռուսագանայ թա-
գուհին: Սա, միևնոյն ժամանակ, վանքին տնտե-
սական վիճակի բարւոքմանն ալ նպաստած է: Այս
մասին մասնաւոր արձանագրութիւններ կան
վանքի տաճարի պատերուն վրայ:

ԶՈՅԳ ՔՈՅՐԵՐ

Զանազան թուականներու ընթացքին, մինչև վերջին ժամանակներս, կատարուած այլ նորոգմանց մասին ևս կան բաւականաչափ արձանագրութիւններ: Անտես առնուած չեն նաև անունները, վանքին բարոյապէս թէ նիւթապէս օգտակար հանդիսացող անձանց:

Հազրատի վանքին մէջ, ժամանակաւ, թանկագին հին ձեռագիր մատեաններ եղած են: Բայց յետոյ, ասպատակութեանց երկիւղէն, անոնք փոխադրուած են այլեայլ վանքեր, զլիաւորաբար էջմիածին:

Վանքին հովանոցն ներքե կը գտնուին չիրիմները Բագրատունի արքայական տան անդամներէ ոմանց: Հոն թաղուած են նաև չատ մը իշխաններ, ազնուականներ: Ասոնց առընթեր ալ գերեզմանները նշանաւոր կրօնականներու և վանահայրերու: Թաղաւորական դամբարանները, գրեթէ անճանաչելի դարձած վիճակ մը ունին:

Սանահնի համանման կեանք մը ունեցած է Հազրատ: Առաջինի լաւ օրերուն, վերջինն ալ փայլուն գիրքի մը մէջ եղած է: Երկուքն ալ, հաւատարմապէս, միեւնոյն ճակատագիրը կրած են: Նոյն իսկ պատմութեան մէջ, չատ անգամ, Հազրատ և Սանահն ի միասին յիշատակուած են, իրրե իրարմէ անբաժան զոյգ քոյրեր:

ՊԱՇՏՏՕՆԵՈՒԹԻՒՆ

Մեղուջան պաշտօնէութիւն մը ունեցած է այս վանքը, սկիզբէն ի վեր: Առաջին վանահայրը,

Սիմէոն անուամբ «ճգնաղդեաց» մը, վանքին շատ օգտակար ծառայութիւններ մատուցած է: Հին, նշանաւոր վանահայրերէն է նաև Բարսեղ Արքեպիսկոպոս, որ վանքը պայծառացուցած, և միաբանական որոշ կարգեր ու կանոններ հաստատած է: ԺԲ. դարուն սկիզբները, Հաղբատի մէջ արդիւնաւորապէս գործած է Յովհաննէս սարկաւազ կոչուած վանականը: Անիկա ո՛չ միայն վանական լաւ կառավարիչ, այլ նաև դրագէտ անձ մը եղած է: Անոր գրած ներբողականները, ուղղուած Տրդատի, Ներսէսի, և Սահակի ու Մեսրոպի, խիստ ուշագրաւ են: Այդ նոյն կրօնականին միջոցաւ, Վրաց Դաւիթ Թագաւորը սիրով հայերուն մօտեցած, ու անոնց հետ բարեկամացած է:

Վանքին արդի վիճակը, ճշմարիտ է, փայլուն չէ: Բայց, բոլորովին անմխիթարական ալ չի համարուիր, վանահայրութեան թափած եռանդուն ջանքերուն շնորհիւ:

Այս վերջերս վանքի տաճարին նշանաւոր դանդաղատունը, որ արդէն վնասուած էր, բոլորովին փլէկու վտանգին մատնուեցաւ: Այս առթիւ դիմումներ եղան վանահայրութեան կողմէ ձեռնհաս բարի անձանց, որ փութան զայն վերանորոգել: Կովկասահայ թերթերը ուժ տուին այդ զինումնեւորուն:

ՇԻՐԱԿԻ ԴԱՇՏՈՐԱՅՔ ՈՒ ԱՄԲԱՐՔ

ՇԱՐԱՅԻ ԲՆԱԿԵՏՂԸ

Արարատեան նահանգի Շիրակ գաւառը, Շարայի երկիրն է: Կ'իյնայ Արագած լեւան հիւսիսարեւմտակողմը: Չայն կը շրջապատեն նոյն նահանգի վանանդ, Արագածոտն և Աչոցք գաւառներ: Անոր արգաւանդ, յուսթի դաշտերը, ինչպէս անցեալին մէջ, նոյնպէս և այժմ, նշանաւոր են: Այս դաշտերուն մէջ ու շուրջ ծաղկած են շատ քաղաքներ ու գիւղեր: Անին իր փառքի գազաթնակէտին հասած է: Բազրատունիք այդ երկրադաշտին մէջ գործած, ու յառաջ գնացած են, իրենց աշխարհաչէն քաղաքակնութեամբ: Այդ բարի արքաները, մեծ նեցուկ հանդիսացած են նաև երկրագործութեան յառաջդիմութեանը: Եւ Արարատեանին նման, Շիրակի դաշտերն ալ ամէն յարմարութիւն կ'ընծայեն հողագործութեան զարգացմանը համար: Մնաց որ անոնց արտադրած առատ ցորենի տեսակին տգնութիւնը ո՛չ մէկ տեղ նկատուած է:

Շիրակի անուանակոչման, և անոր դաշտերու

բեղունութեան մասին ազգային պատմութեան մէջ դրուած է, թէ Հայկի թոռը, Արամայիս,

«...Չորդին իւր Շարայ, զյուլովածին և զչա- տակեր, առաքէ ամենայն ազխիւ իւրով ի դաշտ արգաւանդ և բերրի, յորում գնան ջուրք ոչ սա- կաւք, ի թիկունս հիւսիսոյ լերինն որ անուանեցաւ Արագած, յորոյ անուն ասեն զգաւառն անուանեալ Շիրակ:»

ԴԱՇՏԱՆԿԱՐ

Ալեքսանդրապօլէն Անի գնացած ժամանակն է, որ մարդ լիակատար գաղափար մը կ'ունենայ Շիրակի դաշտերու ընդարձակութեան, միապա- ղաղ երևոյթին, և ներկայացուցած սքանչելի տե- սարաններուն վրայ: Շարայ, որ այդ երկրին հա- րաւային կողմերը գնաց նախ, այն տեղ դտաւ ո՛չ միայն բարերերութիւն, այլ նաեւ բնական գեղեց- կութիւններ: Արդարեւ ամէն կողմ կ'ոռոգուի բազ- մաթիւ ձորերէ ու գետակներէ: Իսկ հսկայատա- րած դաշտերուն զլխաւոր ոռոգիչը, Շիրակի և Անիի պայծառ ու սև օրերուն յաւիտենական վը- կան, Ախուրեան գետը, տեղ տեղ կը լայնատա- րածի ու կը ծանծաղանայ: Այդ մեծ ջուրը, դա- տաւոր դրեթէ երկու հաւատար մասերու կը բաժ- նէ: Եւ յոյժ գեղեցիկ պատկեր մըն է որ կը պար- զուի գետին այն կէտերուն վրայ մանաւանդ, ուր կամուրջի չդոյութեան և կամ հեռաւորութեան պատճառաւ, լաստեր կը բանին: Ասոնք կը յիշե- ցընեն Նեղոսի, Եփրատի և Տիգրիսի վրայ բանող լաստերը: Գրեթէ իրարու համանման են: Ջրեղ-

րերէն անդին անտառակներ, պարտէզներ, ծառուղիներ, գիւղեր և եկեղեցիներու կաթողիկէներ զաշտային ակնապարար համայնատեսարանը կը կէտկիտեն: Միշտ անապակ օդ մը, և ջինջ երկինք մը: Այս դաշտերը կը ներկայացնեն փոքրիկ հայ աշխարհ մը: Նման Արարատեան զաշտորէից: Ամէնուրեք հայ դէմքեր: Ագնիւ և բարի երկրագործներ: Ծարունակ հայերէն խօսակցութեան և երգերու հաճելի ձայներ կը բարձրանան մթնոլորտին մէջ: Դաշտուղիէն անցած ժամանակը, այդ պատուական հողամշակ շինականները քեզ կը մօտենան: Անոնց չրթանց վրայ կան քաղցր խօսքեր. «Աղբեր ջան, կ'աց, քեզ զուրբան:» Ու ցորենի հասկերէ կազմուած գեղեցիկ խուրձիկներ կ'ընծայեն քեզ: Անկարելի է, որ կարենաս փոխադարձ նուէր մը ընել: Ծարժումդ իսկ կը շիկնեցնէ ու կը վիրաւորէ զանոնք: Ու անոնք, հեզ ու խոնարհ երեոյթով, և անձկազին, քեզ հարցումներ կ'ուղղեն: Կը փափաքին լսել նորութիւններ հայոց ազգի գործերէն, բարի լուրեր հայաստանէն: «Կոռ'ւնկ, մեր աշխարհէն խալլիկ մի հունի՞ս»...:

«Թէ ԲՈ ՇԱՐԱՅԻ ՈՐԿՈՐՆ Է,
ՄԵՐ ՇԻՐԱԿԱՅ ԱՄԲԱՐՔՆ ԶԵՆ:»

Երակի ցորենաշատ դաշտերուն համբաւուոր անրարները, որոնք կը յագեցնէին Ծարայի անկուշտ փորը, կը գտնուին Երակաշատի ու Երակաւանի մէջ տեղերը: Մինչև հիմա, աւանդաբար, ցոյց կը տրուին անոնք, հեռաւոր վայրերէ այդ

կողմերը զնացող հայերուն :

Ամբարները , ուրեմն , բաւական մօտ շինուած են
Շարայի նախնական բնակատեղիին , Շիրակաշա-
տի : Երկար սարահարթի մը վրայ կը դնուին
այդ շտեմարանները : Խաղաւած են զուգահեռական
դիրքով մը : Սկիզբէն ի վեր հողաչէն եղած են ,
թէ քարաչէն : Մէկը կամ միւսը հաստատող ո՛չ
յիշատակութիւն կայ , և ոչ ալ ունէ բնորոշող նը-
շան : Այսքանը միայն բացայայտ է , թէ անոնք
հողով լեցուած են այլևս :

Երեւակայուած հետաքրքրական երևոյթները չեն
ներկայացներ , բնականաբար , այժմ , այդ անգոր-
ծածելի դարձած Շիրակեան նշանաւոր ամբար-
ները : Բայց , հայ այցելուն , այդ պարզ հողա-
թմբիկներուն նայելով , կը դրաւուի ազգային
սրտածուխեան աւանդած յուշերով : Պահ մը կ'ան-
դրազանայ անցեալին : Անոր մտքին առջև կը վե-
րակենդանանայ սրտոգեղը իր չառակերութեամբը
հոշակաւոր Հայկազն Շարայի : Իր որկորով , ըս-
տամոքսով ու որովայնով անյագ հսկայ մը : Ապա ,
անցեալէն ներկային վերադառնալով , մարդ հարց
մը կուտայ ինքնիրեն : Ո՞վ կրնայ չափադանցեալ
ու առասպելական զրուադ մը նկատել սրտածու-
խեան այդ աւանդութիւնը : Միթէ ամէն ժամա-
նակ , և այսօր ալ , չեն եղած ու չիկա՞ն Շարայի
նման որկրամուկ անկուշտներ : Հնա՞ր է ժխտելը :
Փայլուն օրինակ մը յիշենք : Ակնայ մէջ , գետ ասկէ
քիչ ժամանակ առաջ , կ'ապրէր Շարայի արժա-
նաւոր մէկ ներկայացուցիչը : Այդ մարդուն ա-
նունն էր Ճիննեց Մղտեաի : Սակայն , զպրոցա-

կանները զայն կը կոչէին Շարայ: Մեռելի նման
 դժգոյն, և ուրուատեսիլ երևոյթ մը ունէր անի-
 կա: Պզտիկները կը վախնային անկէ: Աղքատ վի-
 ճակով այդ անձին մարմինը նիհար էր, ոսկորները
 ցցուած: Փոքր, մշտաշարժ ու յարախոյզ նայ-
 ուածք մը ունեցող աչքերը փոսն ինկած էին: Ա-
 ճաքանն ու գործը, և ախտաւոր կեանքին միակ
 նպատակը, գտածը լափելն էր անվերջ: Շարու-
 նակ, տնէ տուն պտտելով, օրուան մէջ տասը,
 քսան և աւելի անգամներ, կը ճաչէր: Կ'ուտէր,
 կ'ուտէր, և չէր զոհանար ու լիանար: Դարձեալ
 անօթի էր: Եւ Հայաստանի մէջ, Շիրակէն դուրս,
 սկիզբէն ի վեր, ահա՛, այս կարգի որկրագահնե-
 րուն զէմ էր որ կը յեղյեղուէր իրաւամբ, հետե-
 եալ աւանդական բանաձևը.

«Թէ քո Շարայի որկորն է,
 Մեր Շիրակայ ամբարքն չեն:»

ՇԻՐԱԿԱԻԱՆ

ԵՐԱԶԳԱԻՈՐ

Շիրակաւանը կը կոչուի նաեւ Երազգաւոր: Վերջին անունը, կը կարծուի, թէ մնացած է հայոց կռապաշտական ժամանակներէն: Խորհրդաւոր ու նուիրական նշանակութիւն մը ունի անիկա: Երեքսրբեան բարդ բառին համազօր: Իսկ առաջինը, Շիրակաւան, իր յորջորջումէն արդէն յայտնի է, թէ ինչ իմաստ կը պարունակէ: Այս անունը, սակայն, աւելի հին է, և ծագումը կը վերադրուի Շարայի ժամանակաշրջանին: Արդարեւ, աւանդութիւն մը կայ, թէ Շարայի ձեռակերտներէն մէկն եղած է այս աւանը: Եւ այս նախկին Շիրակաւան անունը, Երազգաւորէն ետքն ալ, վերընդունուելով, գործածուեր է միշտ:

Շիրակ գաւառի գրեթէ կեդրոնական մասին մէջ կը գտնուի Շիրակաւան: Դաշտերէ չըջապատուած, և Ախուրեանի եզերաց մօտ հաստատուած է: Անոր յատակադիմը այնպէս կազմուած է, որ կը յիշեցնէ հայոց բոլոր հին աւաններուն ու քաղաքներուն հիմնադրութեան ձեւը: Երազգաւոր

անուան հետ կապուած յիշատակներ չի կան առհասարակ: Մեր հին, կոապաշտական դարերուն մէջ այս տեղ պատահած դէպքերը մթութեան մէջ կը մնան: Քրիստոնէական շրջանը սկսելէն ետքն է, այն ալ բաւական ժամանակ վերջը, որ այդ բնակավայրի մասին կարգ մը յիշատակութիւններ կ'ըլլան:

ՇԻՐԱԿԱՆԱՆԵԱՆ ՅՈՒՇԵՐ

Թ. դարու սկիզբները, Շիրակեան սկսաւ աւելի չէննալ, մեծնալ ու պայծառանալ: Բազրատունիք, առաջին անգամ, իրենց արքայական աթոռը հաստատեցին այդ տեղ: Եւ երկար ատեն, Շիրակեան հայոց մայրաքաղաքն եղաւ: Բայց Անիի բարգաւաճմամբը, և Բազրատունեաց թագաւորական զահուն այն տեղ փոխադրմամբը, Շիրակեան ինկաւ: Հետզհետէ ետ գնաց: Հայոց անտիրական թուականներուն ալ խուժաններու, ասպատակներու, և մահմետական բռնաւորներու ոտքերուն տակ երթալով, կործանեցաւ ու աւերեցաւ: Իսկ 1826ին, Ռուսեպարսիկ պատերազմի միջոցին, այս գծրախտ քաղաքին մէջն ու չուրջը լեցուեցան հայոց դիակներով: Շիրակեանցիք կը կռուէին ուռաց կողմէ, պարսկաց զէմ: Ինկոյներուն մէջ կային նաեւ բազմաթիւ կիներ ու պատանիներ:

Շիրակեան ազգին տուած է երկու մատենադիրներ, Անանիա և Առաքել անուամբ: Երկուքն ալ հաւասարապէս տաղանդաւոր ու նշանաւոր: Առաջինը, Անանիա Շիրակեցին, է. դարուն ապ-

րած, ունի այլևայլ հեղինակութիւններ, պատմական, գիտական: Միւսը, Առաքել Շիրակավանցին, գործած է ԺԳ. դարուն մէջ: Ասիկա, ըստ ումանց, կը համարուի միջնադարեան առաջին հայ երգիչը:

ՇՕՐԱԿԵԱԼ

Նախկին համբաւաւոր Շիրակաւան թագաւորանիստ քաղաքը, հիմա բոլորովին պղտիկցած, գիւղ մը եղած է: Իր անունն ալ աղաւաղուելով, դարձած է «Շօրակեալ»: Տեղւոյն հայերը կ'ապրին պարզ ու բնական կեանքով մը: Չեն ազդուիր իրենց մօտ գտնուող Ալեքսանդրապօլ քաղաքի հայոց ապրելակերպերէն: Պարզուկ դպրոց մը կը պահեն: Անոնց գլխաւոր դրաղումն է դաշտամշակութիւնը:

Այդ գիւղին մէջն ու չուրջը գտնուող հին Շիրակաւանեան աւերակները ուշադրաւ են: Աւելի հետաքրքրական է կիսակործան, բայց հոյառեսիլ երեոյթ մը ցուցադրող Ս. Փրկիչ երկյարկանի եկեղեցին: Անիկա կանգնուած է Թ. դարուն, Արմրատ Ա. թագաւորի ձեռամբ: Այս եկեղեցին «Շիրակայ վանք» ալ կ'անուանուի: Կ'երևի թէ ըսկիղները վանք մը գոյութիւն ունեցած է անոր շուրջը: Հսկայական բարձրութիւն մը ունի եկեղեցւոյն առաստաղը: Անոր դմբեթն ու երկրորդ յարկը կործանուած են ոռւս և պարսիկ պատերազմի միջոցին, ոռւսական թնդանօթներէն որմբակոծուելով: Ռուսերը ոմբակոծած են այդ եկեղեցին, վանգի ներսը պահուած էին պարսիկներ:

Մասնական այդ կործանման հետեանքով, եկեղեցւոյն բոլոր լուսամուտներն ալ գոցուած են: Ահա թէ ինչու այդ մութ, անօդ ու խոնաւ տաճարի դռնէն ներս մտնողը, պատկառանքի հետ անորոշ երկիւղ մըն ալ կը զգայ: Այս արքայական երբեմնի փառահեղ եկեղեցիին ներսի աւերուն երևոյթը, դրսի տեսքէն աւելի սրտաճմլիկ է: Գէթ մասնական լաւ նորոգութեան մը կը կարօտի այդ հսկան, ազատ մնալու համար խաղառ կործանումէ:

ՇԻՐԱԿԱՇԱՏ

ՄԱԻՐԻԿՕՊՈԼԻՍ

Այս անունը տրուեցաւ Շիրակաշատին, է. դարուն սկիզբը, ի պատիւ Մօրիկի, Բիւզանդեան հայ կայսեր: Յայտնի է թէ սոյն հայ կայսեր ըստ պանման առթիւ, մեծ պատերազմ տեղի ունեցաւ այս կողմերը, յոյներուն ու պարսիկներուն միջև: Յոյներէն գրաւուած ու վերանորոգուած Շիրակաշատը, յետոյ, Բագրատունեաց տիրապետութեան ժամանակ շատ յառաջ գնաց: Նշանաւոր, փառաւոր քաղաք մը դարձաւ Շիրակի մէջ: Եւ սակայն, Բագրատունիներուն անկմամբը, փառազրկուեցաւ նաև Շիրակաշատ, և խիստ դժբախտ օրեր տեսաւ, մինչև անցեալ դարու սկիզբները:

Ըստ աւանդութեան, Շիրակաշատ հիմնուած է Շարայէն, և եղած անոր առաջին բնակատեղին: «Շիրակաշատ» ստուգարանութեան չի կարօտիր, Շիրակաւանի նման: Նշանակութիւնը պարզորոշ: Բերրի վայր մը, ուր ամէն ինչ առատ է ու շատ: Ատոր իբրև ապացոյց, Շիրակի պատմական ամբարներն ալ կը դանուին անոր մօտը:

Երրակաշատի մօտէն կ'անցնի Ախուրեան գետը : Դէպի աջ, պղտիկ հեռաւորութեան մը վրայ հիմնուած են Կարմիր Վանք հայ գիւղն ու անոր կարմիր եկեղեցին : Այդ եկեղեցիին պատերը, ներկւած չեն սակայն : Անոնք շինուած են կարմրերանգ քարերով : Եւ ինչպէս քարերուն դոյնը, նոյնպէս ամբողջ շէնքը, դարերէ ի վեր մնացած է անվթար, հաստատուն : Երրակաշատի միւս կողմն ալ կը բարձրանան պատմական Երեք Բլուրները : Ասոնք նախկին Ռուսեթիւրք պատերազմի միջոցին մեծ դեր կատարած են, և այդ կերպով նշանաւոր հանդիսացած : Ճիշդ եռոտանի ձև ունին : Դեռ իրենց վրայ կը կրեն պատերազմական մարտկոցներու, ամբարտակներու ու խրամատներու հետքեր :

Զարմանալի է, որ տեղւոյն, Երրակաշատ հայկական գեղեցիկ անունը չի գործածուիր այլևս : Մաւրիիօպոլիս յորջորջումն ալ կը ճատտուած է, և եղած Մաւրակ : Փոքրիկ գիւղ մը այժմ, ուր կը բնակին ո՛չ միայն հայեր, այլ նաև թիւրքեր : Հայ բնակիչները, սակայն, թիւրքերէ աւելի են : Եւ համեմատաբար անոնց, լաւագոյն վիճակ մը ունին, կըթական և տնտեսական տեսակէտներով :

ՈՒՇԱԳՐԱԻ ԵՐԵՒՈՅԹ

Երրակաշատի մէջէն և շրջականերէն, այլևս այլ ժամանակներ, գտնուած են կարգ մը հնուածիւններ : Զոր օրինակ խորհրդաւոր գիւրքով քարայրներ, ձիթահանքեր պարունակող փապարներ, և ձեռակերտ խոշոր գուրեր : Նոյն իսկ հողաշէն ամբարներ, ցորենով լեցուն : Բայց անոնց մէջի

ցորենները ածխացած ու քարացած էին :

Պորին ուշադրութեան առարկայ կը հանդիսանայ նաև Շիրակաշատի դեռ ևս կանգուն մնացած հայկական հին մէկ եկեղեցիին արտաքին երևոյթը : Անոր կառուրներուն վրայ շինուած են անձրեւին ջուրը վար թափող քարէ կարճ խողովակներ , որոնք կը կրեն վաղրերու ու վիշապառիծներու մարմնաձևեր ու գլուխներ : Ճիշդ այսպիսի պատկեր մը կը ներկայացնեն Բարիդի Նօթր-Տամը , և կաթուղիկ երկիրներու մէջ , Միջին Դարերու ընթացքին , կառուցուած համանման եկեղեցիները : Անոնց ալ տանիքներուն եզրերը զետեղուած են անձրեւաջուրը գետին վազցնող բանդաղուչական խոռնագազաններ : Հայ եկեղեցւոյ մը ցուցադրած այս ուշադրաւ երևոյթի մասին , որոշ լուսարանութիւն մը տրուած չէ տակաւին մեր հնագէտներու կողմէն :

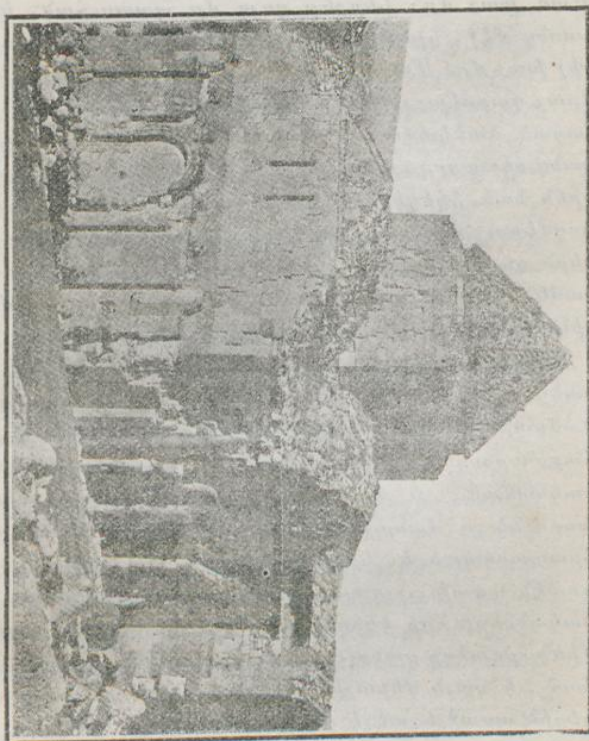
Տ Ե Կ Ո Ր

ՊԱՆԾԱԼԻ ԿՈԹՈՂԸ

Անիի մայր եկեղեցիէն յետոյ, Տեկորի հրաշակերտ տաճարը մեր ազգային ինքնուրոյն ճարտարապետական արուեստի զարգացման բարձր աստիճանը ցուցադրող կոթող մըն է։ Կը զտնուի Շիրակ դաւառի հարաւ արեւմտեան կողմը, ընդարձակ հովտի մը մէջ։ Գիւղակէ մը շրջապատուած է։ Անոր քովէն Տեկոր անուամբ գետակ մը կ'ընթանայ։ Տաճարը հաստատուն հիմ մը ունեցած է։ Բայց բնութեան ու բոնակալութեանց անվերջ հարուածները զայն ընկճած են, և մասամբ աւերած։ Ոչ ոք չէ մտածած զայն վերաշինել, և անոր կեանքը դարձնել աւելի տեական։ Յայտնի չէ, թէ ո՛վ է մեծատաղանդ ճարտարապետը այս հսկայ, փառաւոր յիշատակարանին։ Անոր ընդհանուր երևոյթը հիացում առթած է ո՛չ միայն հայ հնարաններու, այլ նաև Եւրոպացի գիտնականաց։

Քառակուսի դիրք մը ունի։ Չորս հատ քառան-

կիւնածե, գեղեցիկ, և հաստ ու հաստատուն սիւ-
ներ կը բռնեն մեծ գմբեթը: Իր ամբողջ ներքին ու

ՏԵԿՈՐԻ ՀԱՐՍԻ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ՏԵՍԱՐԱՆԸ
արտաքին կազմով, և ճարտարապետական գծերով
պարզ, բայց միևնույն ատեն յոյժ ներզաշնակ ու
հոյատեսիլ պատկեր մը կը ներկայացնէ: Բոլոր

Հին եկեղեցիներուն պէս 3 դուռ ունի: Արեւմտակողմեան ճակատը բրգածե է: Բարձրը փորագրուած խաչ մը: Ներքեւը զոյգ մը պատուհան, և ասոնց մէջ, կլորակ գծով մը շրջապատուած ուրիշ խաչ մը: Մայր դրան երկու կողմի պատերուն վրայ դարձեալ զոյգ մը պատուհան: Գրան յառաջացած ծածկամասի երկեակ սիւներուն վրայ ալ քանդակազարդ շրջանակ մը: Միենոյն ձեւը կը կրեն նաեւ եկեղեցւոյ հիւսիսային ու հարաւային կողմերու ճակատները: Իսկ երկայարկ տանիքներն ու կաթողիկէն, իրենց ներկայացուցած կոնաձեւ, բարձր, տիրական ու վեհաշուք դիրքերով շինուածքին կատարելութիւնը կը լրացնեն:

Տեկորի տաճարին հիմնարկութիւնը, ըստ կիսակղծ արձանագրութեանց, Ե. դարուն ապրող կամարականներուն կը վերագրուի: Սակայն, ճարտարապետ Թ. Թորամանեան, որ Տեկորը վերակառմած, և անոր վրայ արուեստագիտական խորունկ ու մանրազննին ուսումնասիրութիւն մը հրատարակած է, կը յայտարարէ, թէ անիկա Ե. դարէն առաջ ալ գոյութիւն ունեցած է: Կամարականները նոր եկեղեցի մը չեն կառուցած, այլ միենոյն տեղը գտնուող Հին եկեղեցիի մը ձեւը փոխած, և զայն վերաշինած են: Իսկ այդ Հին եկեղեցին առաջ եղած է մեհեան մը: Ետքն է որ վերածուած է քրիստոնէական տաճարի: Տեկորի տաճարին անունը Ս. Երրորդութիւն ըլլալ կը թուի, ըստ արձանագրութեանց: Տեկոր անունը, վանքն ստացած է Տեկոր գետակէն: Իսկ թէ ի՞նչ պէս եղած է որ գետակը Տեկոր կոչուած է: Յարգ

բացատրուած չէ՛ ատիկա :

ԹԱԳԱՒՈՐԱԿԱՆ ՀՈՎԱՆԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

Այս վանքի եկեղեցւոյ պատերուն ալ և ալ կողմերը երեցած արձանագրութիւնները ցոյց կուտան, թէ անիկա Բագրատունի թագաւորաց հովանաւորութիւնը վայելած է : Այլապէս չէր կրնար ըլլալ արդէն : Ի մէջ ալոյց, եկեղեցւոյ ազեղնաձև դրանդիններուն վրայ կան անուանց յիշատակութիւնները կատրանիդէ թագուհիին, և անոր ամուսնոյն, Գաղիկ Ա. թագաւորի : Ասոնք ապահարկ կացուցած են Տեկորը, որ այն ժամանակներ մանաւանդ չէն ու պայծառ վանք մըն էր : Բագրատունիք նորոգութիւններ ալ կատարած են Տեկորի վրայ : Բայց, երբ որ Բագրատունեաց հարստութիւնը կործանեցաւ, Տեկորն ալ ենթարկուեցաւ անտէր ու տնխնամ վիճակի մը :

Գ Ի Ի Ղ Ա Կ Ը

Վանքը չըջապատող փոքրիկ գիւղին անունը նոյնպէս Տեկոր է : Անոր ցուցադրած ընդհանուր երևոյթէն կը դատուի, թէ անիկա, իր հիմնարկուած ժամանակները, մեծ գիւղ մը եղած է : Հաւանական կը թուի նաև, թէ անիկա իր փայլուն դիրքը պահած է մինչև Բագրատունեաց թագաւորութեան վախճանը :

Այս սակաւարնակ անշուք գիւղակին մէջ, հայերէ դատ կան նաև քանի մը թիւրք տներ : Տեկորցիք կրթական ու ընկերական տեսակէտով, ամենախեղճ վիճակ մը կը ներկայացնեն : Անոնք կ'ապրին ծանրաշխատ կեանքով մը : Առ հասարակ հողամշակութեամբ կը պարապին :

ԲԱԳՆԱՅՐ

ԲԱԳԻՆՆԵՐԸ ՔԱՐԱՅՐՆԵՐՈՒ ԽՈՐԸ

Բագնայր գիւղը կը գտնուի Շիրակ գաւառին մէջ, Անիի մօտ, դէպի արեւմուտք։ Անիկա հայոց կռապաշտական ժամանակներուն մէջ, շատ անուանի էր, իր բազիններով։ Աւանդութիւն մը կ'ըսէ, թէ քար«այր»ներու խորերը հաստատուած էին «բագին»ները։ Այս առթիւ նոյն վայրը անուանուած է «Բագնայր»։ Հիմնադրութիւնը որու ձեռամբ, և ո՛ր թուականին ըլլալը, չի գիտցուիր։ Իրողութիւնը այն է սակայն, որ այդ երբեմնի համբաւաւոր գիւղը, վաղուց ի վեր, լքուած է հայերէ։ Իսկ անոր բազինները, իրենց քարայրներով միասին, կորսուած են։

ՄԱՅՐ ԼՈՒՍՈՅՆ

Բազիններն անհետացած են, բայց քրիստոնէական հին տաճարներու մնացորդները աչքի առջև են ցարդ։ Խել մը մատուռներ ու եկեղեցիներ կան փլած, փրփրկած։ Ասոնցմէ մէկը, ամենէն մեծը և հոյակապը, որ Հռոմոս վանքի եկեղեցիին ճիշդ

պատկերը կը ներկայացնէ, Ժ. դարու գործ մըն է : Այս եկեղեցին ալ, Հոռոմոսի նման, զիտնական վարդապետներով լեցուն վանքի մը կը պատկանէր : Զայն կառուցած են Պահլավունի իշխանները, ընդ հսկողութեամբ Սմբատ Մագիստրոսի : Նախ Ս. Աստուածածին, և ապա Մայր Լուսոյ կոչած են զայն :

Սահլայն, ցաւալի է, որ այդ կիսակործան Մայր Լուսոյն, անտէր ու անտիրական մնալով, այլազգիներէ գրաւուած ու գոմի վերածուած է այլևս : Անիկա կը պարունակէ բազմաթիւ արձանագրութիւններ, զանազան յուշարձաններ ու գերեզմաններ, որոնք տակաւ կ'ոչնչանան : Եւ ասիկա զարմանալի է, քանի որ այդ հնութիւնները չըջապատուները միայն այլազգիներ են, թիւրքեր, որոնք հայոցմէ լքուած Բագնայր գիւղին տէր դարձեր են : Մասնաւոր ուշադրութիւն կը գրաւէ եկեղեցւոյն բակին մէջ գտնուող տապանաքար մը : Աւանդութեան մը համաձայն, ասիկա վէմն է Գրիգոր Լուսաւորչի մարմնէն մասեր պարունակող գերեզմանի մը : Բայց այս ավանդութեան իրաւամբ համակարծիք չեն պատմաբաններէ ոմանք : Աւելի հաւանական կը թուի, թէ նոյն գերեզմանաքարը, քիչ մը անդին գտնուող Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցիէն բերուած, գրուած է այդտեղ : Լուսաւորչի նշխարները, անշուշտ, կրնային թաղուած ըլլալ իր անունը կրող եկեղեցիին հովանւոյն ներքեւ միայն :

ՀՈՌՈՄՈՍ

Խ Օ Շ Ա Վ Ա Ն Ք

Հոռոմոսի վանքը, Պօչավանք ալ կը կոչուի: Առաջին անունը, Հոռոմոս, վանքն ստացած է այն օտարազգի կրօնականներէն, որոնք Ռօմանոս կայսրէն հալածուելով, եկան մինչև Անիի կողմերը, և այդ տեղ հաստատուեցան: Իսկ «Պօչա» անունը վանքին վրայ մնացած է այն ժամանակաշրջանէն, երբ վրացիք տիրեցին Անիի: «Պօչա»ն ծագած է վրացերէն «խօչուն» բառէն, որ կը նշանակէ «զոյգ»: Կ'երեւայ թէ այդ «զոյգ» թուական անունը կարեւոր դեր մը կատարած է այն ժամանակները այդ տեղ, որ դայն յաւերժացնելու համար, վանքը յորջորջած են «խօչուն», և ապա «խօչավանք»:

Այս վանքը կը գտնուի Շիրակի դաւառի արեւմտեան մասին մէջ: Անիէն միայն չորս մղոն հեռու է, զէպի հիւսիս արեւելք: Անկէ Անին կ'երեւայ: Հաստատուած է Ախուրեանի աջ եզերքին վրայ, Հոռոմոս գիւղին քով: Կ'աւանդուի, թէ կրօնաւորի մը աղօթքով և խաչակնքմամբ ու օրհնութեամբ, այս գետին ընթացքը փոխուած, և վանքին գիւղըն

աւելի ապահով, առողջապահիկ ու հանգստաւէտ
զարձած է: Այդ հրաշքը պատահած է ԺԲ. դարու
վերջերը: Իսկ հրաշագործն եղած է Անտոն ան-
ուամբ վանական մը: Այս վանքը, ժամանակաւ,
ունեցած է պարխաւներ: Եւ Բագրատունեաց ան-
կումէն ու Անիի կործանումէն ետք, հալածուած
ու ահարեկած բաղմաթիւ հայերու պաշտպան
կանդնած է անիկա:

Հռոմոս հիմնուած է Ը. դարուն: Պատմիչներէ
ոմանք Թ. և Ժ. դարերուն կը վերագրեն անոր
հիմնարկութիւնը: Անիկա, Բագրատունի թագա-
ւորներու հովանաւորութեան և հոգածութեան
ներքեւ ծաղկած, պայծառացած, և ուսման ու գի-
տութեան կեդրոնավայր մը դարձած էր: Այդ
վանքին մէջ պատրաստուած են բաղմաթիւ մատ-
եաններ, գրչադիրներու կողմէ: Այժմ կը պահ-
պանուի վանահօր մը հսկողութեամբ: Բաւական
տարածութեամբ սեփական հոգեր ունի: Եւ իր բո-
լոր կալուածներովը կը պատկանի Էջմիածնի վան-
քին:

Աւնի երեք Էկեղեցի: Մայր տաճարը, Ս. Յով-
հաննէս, վերակառուցուած է հիմէն, 1038ին,
Բագրատունի Յովհաննէս Սմբատ թագաւորէն:
Անիկա ցարդ կը մնայ կանդուն, և դրեթէ անվը-
թար: Մասամբ վնասուած է անոր զանդակաւորե-
նը, որուն կաթողիկէին վրայ սքանչելի քանդակա-
զարդեր կ'երևնան: Այս արքայական, հսկայ ու
փառաւոր Էկեղեցին հայ ճարտարապետական ար-
ուեստի նմոյշներով խիստ հարուստ շէնք մըն է:
Անիկա, միենոյն ժամանակ, իր մէջ թէ գուրսը,

կը կրէ անհամար գեղեցիկ քանդականկարներ և արձանագրութիւններ: Տաճարին ինչպէս ներսը, նոյնպէս դուրսը, մուտքի յառաջամասը, սիւնաղարդէ և և կամարակապ: Ակնապարար, վեհերեւոյթ և հոգեգրաւ տեսարան: Մասնաւորապէս ներսի խորաններուն ու առաստաղներուն նկարները, փորագծութիւններն ու ամէն տեսակ զարդարանքները, խիստ ուշադրաւ են: Մարդ ժամերով, իր աչքերը չի կրնար հեռացնել անոնցմէ: Իսկ քարաչէն դմբեթի ներքնակողմը, այնպիսի հրաշալի քանդակներով դրուագուած է, որ իրօք հիացական զարմանք մը կը պատճառէ զխողին:

Եկեղեցիին ներքին բաժանմունքներն ալ խորհրդաւոր են: Ունի տասնեակներով խորաններ, որոնք բոլորն ալ պատարագելի են: Գետինը, ամէն կողմ, կը փռուին եպիսկոպոսներու ու վարդապետներու գերեզմաններ: Ոմանք իրենց վրայ կը ճապանատունը և Հարսնետունը, որոնք ունին երեքական դռներ, նոյնպէս մեծ ուշադրութիւն կը գրաւեն: Աչքի կ'իջնայ մանաւանդ Նշխարատունը, իր արտակարգ կազմով, և ճարտարաքանդակ կամարներով: Անիկա երեք հատ քարաչէն սենեակներէ բաղկացած է: Աւանդութիւն մը կայ, թէ այս սենեակներէ առաջինը կը պատկանէր թագաւորին և իր խորհրդականներուն, որոնք կը հաւաքուէին այդ տեղ, մեծ դատ մը տեսնելու համար: Երկրորդը երգման վայրն էր: Իսկ երրորդը կը ծառայէր դատուող յանցապարտին համար իրեն տաժամեայ բանտատեղի:

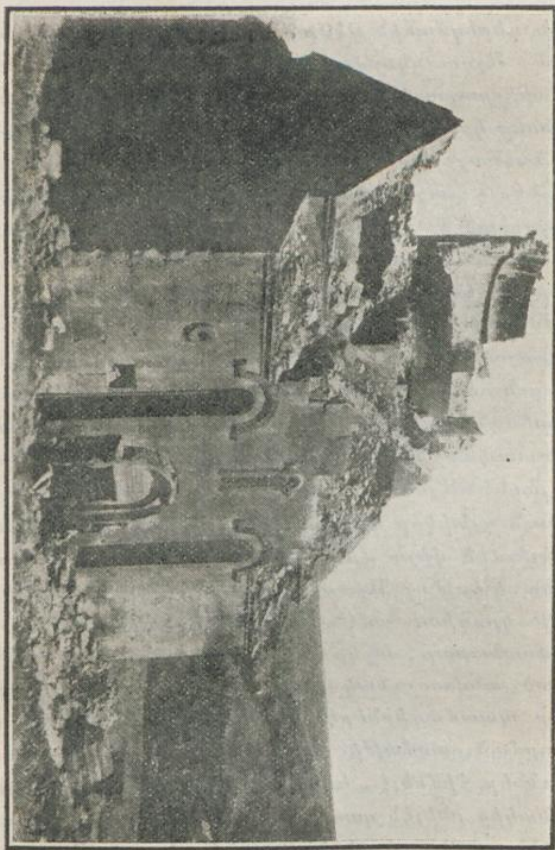
ԽՕՇԱՎԱՆՔԻ ՏԱՃԱՐԻՆ ՄՈՒՏՔԻ ՅԱՌԱՋԱՄԱՍԸ
Վանքին մասը կազմող միւս երկու եկեղեցիները

կանգնուած են Բաղրատունի Գաղիկ Ա.էն : Անոնք
կը գտնուին մայր տաճարէն քիչ մը հեռու, զա-
ռիթափի մը վարի կողմը, ձորի մը մէջ, ճիշդ
Ախուրեանի եզերքը : Անոնցմէ մէկուն անունը Ս.
Գէորգ, և միւսինը Ս. Մինաս է : Այս վերջինը, որ
Ծաղկավանք ալ կը կոչուի, առաջինէն աւելի
փոքր է : Երկուքն ալ անսխն, զմբեթաւոր, դեղե-
ցիկ շինուած քներ եղած են : Բայց հիմա, փլվիկած
վիճակ մը ունին : Ու շատ ախուր տպաւորութիւն
մը կը թողուն անոնք տեսողին վրայ : Երբեմնի
այնքան չէն ու պայծառ այդ եկեղեցիներուն աւե-
րակները, անձրեւի ժամանակ, և կամ ամրան ցո-
րեկներու կիզիչ տաքուն, նախիրներու ապաստա-
նարան կ'ըլլան : Փլատակակոյտերէ խորտուրորտ
զիրքեր ստացած դեախները ծածկուած են նաև
... կենդանեաց ազրերով : Դառն հեղնութիւն,
դատապարտելի անարբագործութիւն...

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՇԻՐԻՄՆԵՐ

Ու այս երկու եկեղեցիներուն, Ս. Գէորգի և
Ս. Մինասի մատուռներուն մէջ թաղուած են Գա-
ղիկի ուրդի՝ Սմբատ Յովհաննէս թաղաւորը, ասոր
եղբայրը՝ Աշոտ, և հօրեղբայրը՝ Սմբատ Բ. : Մի-
այն թէ այդ մատուռները փլատակներու ներքե
մնացած են, իրենց մէջ պարունակած արքայա-
կան չիբիմներով :

Ս. Գէորգի հարաւ արեւելեան կողմը, եկեղեցւոյ
բակին մէջ կը գտնուի նաև գերեզմանը Աշոտ Ո-
ղորմած արքային : Եւ քանի մը քայլ անդին ալ կը
հանդստանայ Խոսրովանոյ՝ թագուհին : Այս վերջ-

ԽՕՇԱՎԱՆՔԻ Ս. ԳԵՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻՆ, ԵՒ ԱՇՈՏ
ՈՂՈՐՄԱՋԻ ՈՒ ԽՈՍՐՈՎԱՆՈՅՇԻ
ԳԵՐԵՉՄԱՆՆԵՐԸ

նոյն գերեզմանին վէմը, արկղի մը նմանութիւնն ունի: Աչոտ ողորմածի շիրիմն ալ կարմրերանդ պորփիւրաքարէ շինուած է: Անիկա չորս աստիճաններ կը կրէ իր վրայ: Վարէն վեր, հետզհետէ կը նեղնայ: Գրեթէ օրօրոցի ձև մը կը պատկերացնէ: Եւ այդ տապան հանգստեանին վրայ փորագրուած է. «ԱՇՈՏ ՈՂՈՐՄԱՅ»: Արձանագրութեան մնացեալ մասերն եղծուած և անընթեռնլի դարձած են:

Սմբատ Զովհանէսի, Աչոտի, և Սմբատ Բ.ի արքայական դամբարանները փլած պատերու հողերուն ու քարերուն ներքե թաղուեր են, դարձեր անտեսանելի: Խոսրովանոյշ թագուհիի գերեզմանին տապանն ալ շատ խեղճուկ երևոյթ մը կը ներկայացնէ: Այս տխուր իրողութեանց հանդէպ, այցելուն գլխիկոր կը մնայ պահ մը: Բայց անիկա, աւելի մեծ վիշտ մը կը զգայ իր մէջ, երբ մանաւանդ կ'երթայ Աչոտ Ողորմածի շիրմին առջև, զայն կը գիտէ ամէն կողմէն, երկարօրէն, մանրամասնաբար, և կը խորհրդածէ, անոր ցուցադրած անփառունակ ընդհանուր վիճակին վրայ: Մեր պատմագիրներէն Ասողիկ կ'ըսէ, թէ Աչոտ Ողորմած բազմաթիւ բարեգործական հաստատութիւններ հիմնելէ, և աղքատները միշտ իրեն սեղանակից ընելէն զատ, իր արքայական հարստութիւնն ալ բոլոր անոնց բաշխեց ետքը: Ու բարի արքայն ինքն ալ մեռաւ աղքատ: Սակայն պէ՞տք էր, որ այս խաղաղասէր, երկրաչէն և ողորմած հոգի թաղաւորը դատապարտուէր յաւիտեան ննջելու այսպիսի աղքատիկ տապանա-

քարի մը ներքե : Մեր նախնիք չեն խորհած , և կամ
թերևս չեն կարողացած այդ նուիրական գերեզ-
մանին ընծայել իրական , գործնական , արժանա-
վայել յարգանք մը : Բայց նոյնքան , և աւելի մեծ
սլաւաստանատուութիւն մը ունի ժամանակակից
հայութիւնը , այդ մասին իր ցոյց տուած անտար-
բերութեանը համար : Հարկ է վերջ դնել այդ թե-
րացման յարատեւմին : Եւ տարակոյս չկայ , թէ
առաջին առթիւ , աշխարհ խաղաղելուն , և հայ
ազգը հանգիստ չունչ մը առնելուն , ջանքեր պիտի
թափուին այդ ուղղութեամբ : Զերմագինս գուր-
գուրալու , մեծարելու և փառաշուք յուշարձաննե-
րով զարդարելու ենք գերեզմանները նաև այն քա-
ղաքական ու գինւորական մեծ դէմքերուն , և իշ-
խաններուն ու թագաւորներուն , որոնք մեր ազգին
ու սլաւամութեան փառքը կազմած են իրենց սրխ-
րալի քաջութիւններովն ու սանձալի գործերով :
Այս տեսակէտով , առաջին քայլն առած է արդէն
Հայոց Հայրիկը , մեծ դիւցազն Մամիկոնեան
Վարդանի գործակից և քաջ զօրավար Ամատունիի
դամբարանին վրայ գեղեցիկ և խորհրդաւոր ար-
ձան մը կանգնեցնելով , յՅշական :

ՀՈՌՈՄՈՍՑԻՆԵՐԸ

Այժմու Հոռոմոսցիները , և կամ Խօչավանք-
ցիները , մօտ 300 հոգիէ բաղկացած համայնք մը
կը կազմեն : Ամէնն ալ հայ : Այս հայ գիւղին քովն
է Հոռոմոս վանքին մայր տաճարը , Ս . Յովհան-
նէս : Միւս երկու եկեղեցիները , ինչպէս որ յիշե-
ցինք , կը գտնուին անոր ստորոտները : Այդ բնա-

կատեղին ունի բարձր, անառիկ ու յոյժ գեղեցիկ
դիրք մը :

Հոռոմոս գիւղը, անցեալին մէջ, նշանաւոր ե-
ղած է, համանուն վանքին նման : Իսկ այժմ, անի-
կա, աչքի զարնող սեէ երևոյթ չունի : Տեղացի-
ները իրենց նախնիքներուն նման, բարի և հիւրա-
սէր բնաւորութիւն մը կը կրեն : Ալեքսանդրապո-
լէն Անի գնացողները, հաճելի և անմոռանալի
հանգիստ մը կ'առնեն այդ գիւղին մէջ : Աւելի
ձիւղը գիւղացիները իրենք են, որ ճամբորդին առ-
նել կուտան այդ հանգիստը : Անոնք անցորդը կը
գիմաւորեն և գիւղ կը հրաւիրեն : Ու անպայման
հիւրը կը պատուեն ճաշով : Կը հրամցեն սեր, ան-
նրման մածուն, կարագ, ձուազեղ ու թան : Եւ
անհնար է ընել սեէ փոխարինութիւն, այդ նահա-
պետական բարքով ու վարքով մեծցող շինական-
ներուն : Հոռոմոսցիք կը զրաղին առ հասարակ
խաչնարածութեամբ ու հողագործութեամբ : Տըն-
տեսապէս համեստուի վիճակ մը ունին : Կրթա-
կանին ալ բարւոքելու մասին ջանքեր կ'ընեն
այժմ :

Գիւղին շրջակայքը լեցուն են հնութիւններով :
Կան բազմաթիւ քանդակազարդ մեծ խաչքարեր,
կիսակործան յաղթական կամարներ, և փլած կա-
թողիկէներով իշխանական դամբարաններ : Այս
փոքրիկ աւերակներուն քովէն անցնող ճամբորդը,
արդէն կը զգայ, թէ մօտեցած է այլևս մեծ աւե-
րակներ պարունակող վայրին, Անիի : Եւ բուն
անհամբերութեամբ ու սրտատրոփ, կը փութայ
դէպի Անի :

Ա Ն Ի

ԱՂԱՍԻԻՆ ՀԱՌԱՉԱՆՔԸ
 «Աչքեր, ֆոսֆէֆ, բալֆի քէ էլ բաց
 Զի տեսնիք դուք, Անու լուսահողմ
 օրհնած :»
 (ԽԱՉԱՍՈՒՐ ԱԲՈՎԵԱՆ)

ՍԿԻԶԲՆ ՈՒ ՎԱԽՃԱՆԸ

Անին կը գտնուի Շիրակ գաւառի արեմտեան
 կողմերը, Ախուրեան գետի աջ եզերքին վրայ : Ա-
 նոր հարաւ արեւելեան դին կ'իյնայ Արարատեան
 դաշտը : Ծուրջը կը պատեն, առաւել կամ նուազ
 հեռաւորութեամբ, քանի մը կարեւոր քաղաքներ .
 Կարս, Ալեքսանդրապոլ, Երևան և Կաղզուան :
 Ամենէն մօտը Կարսն է : Գրեթէ քսան մղոն Անիէն :
 Եռանկիւնածէ, թերակղզիի մը նմանութիւնն ու-
 նեցող Անիի քաղաքամէջը տասնհեօթ արտավա-
 րաչափ տարածութիւն ունի : Տեղին զիբքը, ծովի
 մակերևոյթէն բարձր է, մօտաւորապէս 2250
 կանգուն : Անի, իր անունը ստացած ըլլալ կը
 թուի Անահիտ աստուածուհիէն : Հին աւանդու-

թեան մը համաձայն, Անահիտի մեհեանը կանգնուած էր Անիի մէջ, այս վերջնոյն հիմնադրութեան նախնական շրջաններուն:

Անիի սղընաւորութիւնն եղած է Դ. դարէն առաջ: Բայց այն ժամանակ քաղաք մը չէր տակաւին: Առաւելապէս բերդավայրի, ամրոցի համար մը ունէր: Կը կոչուէր «Անի ամրոց»: Անին, Շիրակ գաւառին հետ, Դ. դարուն սկիզբները, Մեծն Տրդատէն նուիրուեցաւ Կամսարականներուն: Բագրատունի տոհմին նախահայրը, Աշոտ Մսակեր, Ը. դարուն վերջերը, Շիրակ գաւառը դնեց Կամսարականներէն: Եւ իր ընտանիքովն ու մարդիկներովը հաստատուելով Անիի մէջ, սկսաւ շէնքեր կառուցանել, և քաղմարեակ վայրի մը վերածել զայն: Ժ. դարու կէսէն ետք, Աշոտ Ողորմած իր թողաւորական աթոռը Երազդաւորէն փոխադրեց Անի: Եւ քաղաքն աւելի մեծցուց ու ամրացուց: Այնուհետեւ, Սմբատ Բ. ի և Գագիկ Ա. ի օրերուն մանաւանդ, Անին բոլորովին շէնցաւ ու պայծառացաւ: Ու անիկա դարձաւ աշխարհի ամենալաճառաշահ, մեծ ու գեղեցիկ քաղաքներէն մէկը: Բագրատունեաց հարստութեան գլուխ դործոցն ու փառքը կազմեց: Անոր բնակչութեան թիւը, մինչև մէկ միլիոնի հասաւ, կ'ըսեն պատմիչները: Յայտնի է թէ Ժողովրդեան ստուարագոյն մեծամասնութիւնը կը բնակէր պարսպապատ քաղաքամէջէն դուրս, շրջակայ վայրերը: Բուն քաղաքամէջի շինութիւնները, գլխաւորապէս, պալատներ, զօրանոցներ, ապարանքներ, եկեղեցիներ և հասարակական հաստատութիւններ էին,

առ հասարակ : Միջնաքաղաքը , արեւմտեան կողմէն պաշտպանուած է Ծաղկաձոր , կամ Ծաղկոցաձոր կոչուած անդունդով : Արեւելեան կողմը կը գտնուի Գալլիձորը , կամ Գլիձորը : Մեծ խորխորատ մը : Հարաւային զիւն ալ ապահովուած է Ախուրեան գետի խորունկ ձորով : Մատչելի էր միայն հիւսիսակողմէն , Շիրակի դաշտերէն : Այդ ուղղութեան վրայ ալ կանգնուած էին հաստատուն , կրկին պարսպապատեր և բացուած լայն ու խորախոր խրամատներ :

Եւ սակայն , անոր բնական այդ անասիկ զիրքն ու արուեստական այնքան պատուարները , և ամբողջութիւնները , օգուտ մը չունեցան : Անին , իր չքնաղութեամբ փայլուն , միակ հրապուրիչ մայրաքաղաքն էր ամբողջ Արեւելքի մէջ , այդ ժամանակաշրջաններուն : Ու նախանձայոյց բազմաթիւ թշնամիներն սկսան զայն հարուածել ու նուաճել : Այդ զժրախտութեան առիթ ընծայողն եղաւ , առաջին անգամ , ներքին երկպառակութիւնը : Գաղիկ Ա. ի մահէն ետք , անոր երկու որդիները , դահը ժառանգելու համար , իրարու դէմ ելան : Վերացիք այս ներքին կռիւէն օգտուելով , 1021 թուին , պաշարեցին հայոց մեծահռչակ մայրաքաղաքը : Բայց անոնք ետ մղուեցան : Անկէ գրեթէ 20 տարի ետք , յունաց Միքայէլ կայսրը , 100,000 զօրքով բանակ մը զրկեց Անիի վրայ : Վահրամ Պահլաւունի քաջ զօրավարը , 30,000 հետեակ և 20,000 հեծեալ զօրքերով , հերոսական դիմադրութիւն մը բրաւ և փախցուց յոյները : Անիի պարիսպներուն առջև տեղի ունեցող այս

պատերազմը նշանաւոր է պատմութեան մէջ: Սակայն, քիչ ժամանակ ետք, Յոյները ուղեցին իրենց պարտութեան վրէժը լուծել հայերէ: Եւ խոյացան Անիի վրայ: Նոյնը ըրին, միաժամանակ, պարսիկները, յունաց զրգմամբ: Հայերը, դարձեալ, կրցան պաշտպանել Անին: Բայց յոյները, վերստին, յարձակեցան Անիի վրայ, 1046-ին: Եւ այս անգամ, տէր դարձան Անին ու Շիրակ գաւառին: Հարկ է ըսել, թէ անոնք իրենց նպատակին հասան՝ խարէական միջոցաւ մը: Մոնոմախոս կայսրը, հայոց բարեկամ ձեանալով, Գագիկ Բ. թագաւորը հրաւիրեց Կոստանդնուպոլիս: Եւ պահանջեց անկէ, որ Անին իրեն յանձնէ: Երիտասարդ արքան մերժեց եղած պահանջը: Այն ատեն Մոնոմախոս զայն Մարմարայի կղզիները աքսորեց: Միւս կողմէն Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի տկար կամքէն և փառամոլ Վեստ Սարգիսի դաւաճանական միտումներէն օգտուելով, ստացաւ Անիի գոներուն բանալիները: Միւսոյն ատեն, յոյները բնաջինջ ըրին Բագրատունի արքայական տոհմին արու անդամները, դաւադրօրէն սպաննելով և թունաւորելով զանոնք:

Բայց, յոյները երկար ժամանակ չի կրցին վաշելիլ իրենց խարէութեան պտուղը: Թաթարները, քանիցս, արշաւեցին Անիի վրայ: Տուղրիլ, Արիասլան, ձինկիղիսան և ձէլալէտտին, իրենց աշխարհաւեր զերերը կատարեցին: Ահաւոր բռնապետները սոսկալի կոտորածներ ըրին Անիի մէջ: Քաղաքին ստորոտէն հոսող Ախուրեան գետի ջրերը, արիւնով ներկուեցան: Այրուեցան ու քան-

դուեցան բազմաթիւ հոյակապ շէնքեր, որոնց փր-
լատակներուն ներքեւ նաեւ թաղուեցան անհամար
զոհեր: Թաթարներէն զատ, պարսիկներն ու վը-
րացիք ևս, դարձեալ, և փոխ ընդ փոխ, յարձա-
կումներ դործեցին Անիի վրայ: Իսկ հայերը,
մերթ յաղթող հանդիսանալով, Անին պահպանե-
ցին: Անգամ մը, 1126 թուին, պարսիկները ճիշդ
տարի մը Անին պաշարելով, կոխ մղեցին հայոց
դէմ: Սոյն երկարատե պատերազմի միջոցին, Ա-
նեցի մարտիկ հայուհիի մը հերոսական գործու-
նէութեան դրուագները կը յիշատակուին պատ-
մութեան մէջ: Այդ հայ ժան տ'Արքը Տիկին Այ-
ծեմնիկն է: Սա՛ Անիի պարիսպներուն վրայ կանգ-
նած, կուրծքը դէմ տալով թշնամւոյն արձակած
նետերուն, քաջարար մարտնչած, և հայ զինուոր-
ներուն ալ կորով ներշնչած է: Վրացիք, 1174ին,
վերստին, մեծ ուժով, եկան Անիի վրայ: Եւ դրա-
ւեցին զայն: Վրացոց տիրապետութեան չրջաննե-
րուն Սպասալար իշխանները, որոնք գրեթէ փո-
խարքայի պաշտօն կը վարէին, լաւ պաշտպաններ
եղան հայոց հայրենեաց: Իրենց անունը, որ կը
նշանակէ սպայից սաղար կամ սալար, այն է զօ-
րավար, զօրագլուխ, արժանապէս արդարացու-
ցին: Այդ իշխանապետները, մասնաւորապէս Ա-
նիի վրայ մեծ գուրգուրանք ունեցան: Ամէն զնով
դիմագրեցին մահամետական բռնակալներու յար-
ձակումներուն: Եւ Անին միշտ կարգի բերելու, և
զայն վերստին շէն ու պայծառ վիճակի մը հառ-
ցընելու մասին, ամէն հնարաւոր ջանք թափեցին:
Բայց, Չարմաղանի մուտքը Անիէն ներս, 1239ին,

մասամբ վերաշինուած Անին անգամ մըն ալ ցընցեց հիմէն: Ջարդող, քանդող մօնկօլը, աչքի իյնող տներն ու եկեղեցիները աւերեց, զանոնք կողոպտելէ ետք: Իսկ ձեռքն անցած բնակիչներէն տղամարդիկը կոտորեց բոլոր և կիներն ու մանուկները վարեց գերի: Անկէ ետք, այլևս տկարացած ու ինկած Անին, նորէն ոտից կոխան եղաւ պարսիկներէն ու Լէնկթիմուրէն: Այս վերջնոյն կողմէ Անիի տրուած զարհուրելի հարուածը, անդարմանիկ եղաւ բոլորովին:

Մինչ այս, մինչ այն, վերապրող Անիցիներու մեծ մասը, թշնամական նոր յարձակմանց ենթարկուելու ահէն չուարած, և տեղի ունեցող երկրաշարժներու պատճառած աւերներէն յուսահատ, դադթականութեան ցուպը ձեռք առած էր արդէն: Եւ այսպէս, Անիցիք, ցրուելով հետզհետէ, ուղղուեցան դէպի Աքսէրայ, Խրիմ, Լեհաստան, և այլ կողմեր: Պարսիկները, Ժէ. դարուն վերջերը, տէր դարձան Անիի: Բայց 1820ին, Խ. Աբովեանի ներկայացուցած ծանօթ հերոսը, Աղասին, իր 300 ընկերներով, կուուցաւ պարսկաց գէմ, և զանոնք հալածեց Անիէն: Միայն թէ հայրենասէր գիւցաղունը յետոյ աւամայ թողուց Անին, վասնզի հայերը այնուհետեւ այլևս չուղեցին բնակիլ այն տեղ: Այդ միջոցներուն, Երիզացի վարդապետի մը Անիի վրայ կարգացած անէծքները, ահաբեկած էին տեղւոյն հայ բնակիչները: Այս խեղճերը այնպէս կը հաւատային, որ եթէ գեռ Անիի մէջ մնային, իրենց գլխուն նոր մեծ աղէտներ պիտի հասնէին: Հուսկ ապա, Անին թիւրքերու կողմէ գրաւ-

ուեցաւ, և տրուեցաւ Խաթուն Օղլու կոչուած քիւրտ ցեղապետի մը, մինչև 1877 թուականը: Այդ միջոցին էր որ տեղի ունեցաւ Ռուսեթիւրք պատերազմը: Եւ, ինչպէս յայտնի է, ուսահայ զինուորականութեան տարած յաղթութեամբը, աւերակ Անին, Կարսով միասին, թիւրքերու ձեռքէն ելաւ և պատկանեցաւ ռուս տէրութեան:

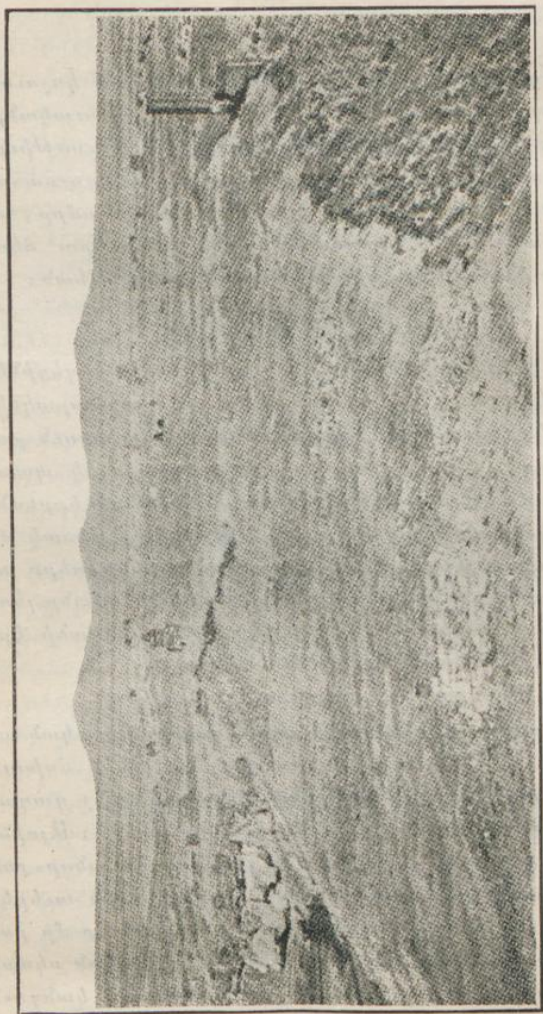
«ԱՆԻՆ ՇԷՆ, ԱՇԽԱՐՀՍ ԱԻԵՐ»

Յայտէս ուրեմն, իր հազարաւոր եկեղեցիներով, հսկայ պալատներով, բարձր աշտարակներով ու ամրակուս պարիսպներով զարդարուն քաղաքը, հիմա կը ներկայացնէ սրտաճմրիկ պատկեր մը: Այս ու այն կողմ հազիւ կ'երևան երբեմն, անկործան մնացած և կամ կիսափուլ վիճակ մը ունեցող շէնքեր: Իսկ բրդանման փլակոյտերը աժնուրեք: Հոնգած աշխարհ մը: Գերեզմանը լեռնաբերձ հսկայի մը, որ դեռ երէկ կենդանի էր:

«Անին շէն, աշխարհս աւեր,
Անին աւեր, աշխարհս շէն:»

Ասիկա, մինչև հիմա յիշուող ժողովրդական առած մըն է, որ ցոյց կուտայ, թէ Անիի ճոխութեան, մեծութեան և փառքի մասին ինչ դադափար ունէին այն ժամանակուան հայերը: Այսինքն, երբ որ Անին շէն էր, աշխարհս անոր քով կ'երևար աւերակ մը: Իսկ երբ որ Անին աւերեցաւ, աշխարհ անոր քով շէն կերպարանք մը ըստացաւ: Արեղակը խաւարելուն, աստղերն սկսան երևալ, փայլիլ: Եւ տակաւին մտտամբ կանգուն մնացող յիշատակարանները, արդարեւ, կը հաս-

ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԲՆԱՆԻՔԻ ՏՆՈՒՄԸ

տատեն ժողովուրդին ունեցած այդ ո՛չ-չափա-
զանցեալ և արժան ու իրաւ գնահատումը Անիի
մասին :

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐԸ

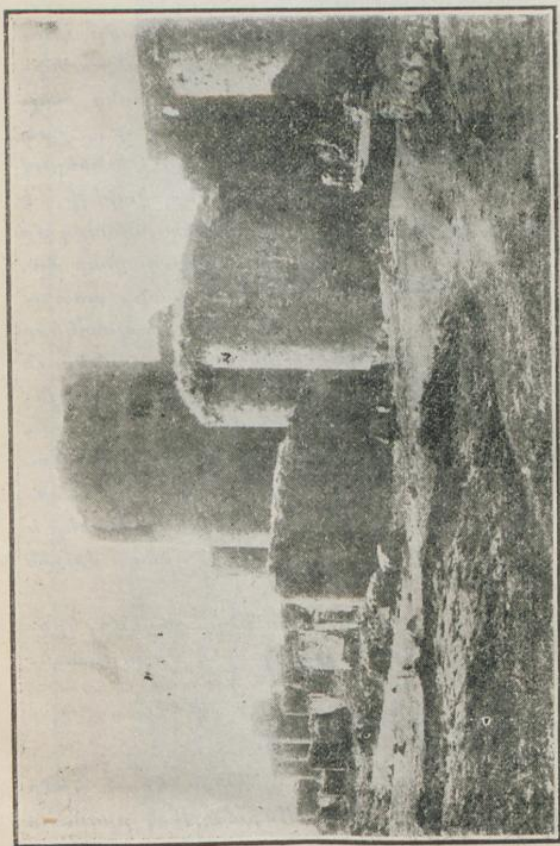
Անիի աւերակ և կիսով կամ մասամբ կոր-
ծանուած բոլոր յիշատակարանները մանրամաս-
նօրէն դիտելու, ուսումնասիրելու և անոնց բազ-
մակողմանի արժէքը վերլուծելու համար, շատ
երկար ժամանակ պէտք է : Նկարագրութիւններով
և քննարանութիւններով հատորներ կարելի է
լեցնել : Բայց մենք, միայն ընդհանուր ակնարկ մը
պիտի ձգենք ամէն կողմ : Եւ պարզ գաղափար մը,
համառօտ ծանօթութիւն մը պիտի տանք աստա-
նօր, կործանուած քաղաքին համայնապատկերը
կէտկիտող գլխաւոր շինութեանց մնացորդներուն
ու յիշատակելի վայրերուն վրայ : Լաւ է սակայն,
և հարկ անհրաժեշտ, որ ամէն մէկ հայ իր կեան-
քին մէջ ջանայ գոնէ անգամ մը տեսնել յաւերժա-
պանծ Անին : Ազգային ընդհանուր աշխարհա-
յեցողութիւնն աւելի ընդլայնող նոր հորիզոններ և
անսահման ոլորտներ պիտի բացուին անոր մտքին
ու զգացումներուն առջև :

Այժմ, ուրեմն, քիչ մը յուզումնիս զսպենք, սըր-
տերնիս ամբացնենք, և շրջինք պահ մը այդ աւե-
րակ հնութիւններուն մէջ :

Պարիսպները

Առաջին անգամ, Անիի պարիսպներուն հիմը
դրած է Աշոտ Ողորմած : Սմբատ Բ., բրգաւոր

սլարիսպներու նոր շարքով մը, քաղաքն աւելի
ամրացուցած է : Այս նոր սլարիսպները թուով վեց
հասն են : Անոնք թէև կառուցուած են առանձին

ՇԱՐԻՍՊՆԵՐԸ

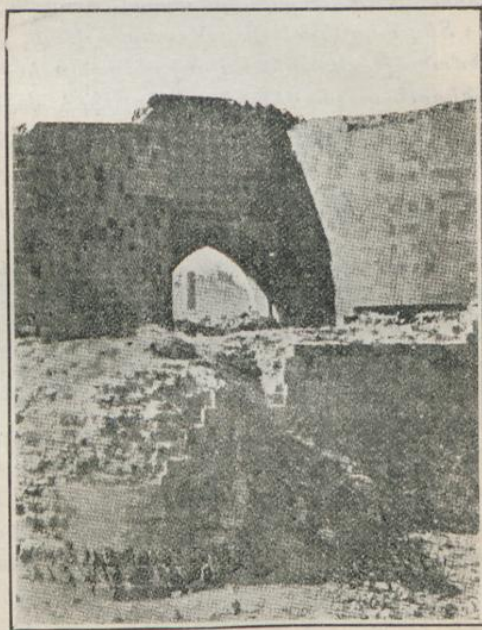
առանձին, բայց ճարտարօրէն իրարու միացած ձե-
մը ունին: Անոնց ներքին և արտաքին մուտքերը,
վարպետութեամբ, իրարմէ հեռու և տարրեր
ուղղութիւններու վրայ շինուած են: Այս ճարտա-
րապետութեան նպատակն այն եղած է, որ երբ
թշնամին առաջին պարիսպէն ներս մտնէ, երկրոր-
դի արդելքին դէմ դանէ ինքզինք: Բերդերուն ու
պարիսպներուն կառարները ատամնաւոր ձե մը կը
կրեն: Տեղ տեղ փրած: Անոնք, երևոյթով, բաւա-
կան նմանութիւն ունին Պոլսոյ բիւզանդական պա-
րիսպներուն ու բերդերուն: Բայց Անիի պատերը,
անհամեմատօրէն խոշոր քարերով, և աւելի նուրբ
արուեստով մը կանգնուած են, քան Բիւզանդեան-
ները, որոնք շատ լայնանիստ ու հաստ, և խիստ
կոշտ են:

Եւ Անիի ամրութեանց այս շինուածքներուն առ-
ջև, մարդ ապշանքի կը մատնուի: Ի՞նչպէս այդ
ահագին, հսկայ քարերը իրարու վրայ դնելով,
կատարած են տիտանեան աշխատութիւն մը այն-
պիսի ժամանակի մը մէջ, երբ ո՛չ շոգիի ոյժ և ոչ
ալ կառարելադործուած մեքենաներ գոյութիւն
ունէին: Դրո՞նք ու ներսէն, վերէն մինչև վար,
ի՞նչ միապագալ ոլորկութիւն: Տեսնողը կը կար-
ծէ, թէ անոնք իրենց ամբողջ երկայնութեամբն
ու բարձրութեամբը, միակտուր քարէ մը շինուած
են: Սակայն, յարկերուն կամարներն աւելի հե-
տաքրքրական և ուշադրաւ են: Փափուկ-կաղմու-
ւածք, տոկուն բաղադրութիւն, ու ճարտարահիւս
դարձուածքներ: Պատկեր գտական: Արդարեւ,
եւրոպացի ճարտարապետներ, Աթէնքի Ակրօքօլի-

սին և Եգիպտոսի բուրգերուն հաւասարաչափ կա-
րեորութիւն կ'ընծայեն Անիի այս պարսպաշա-
րերուն: Ու մեծապէս կը զնահատեն նաեւ ասոնց
արուեստագիտական արժէքը:

Բերդադռներ

Անին, ըստ պատմութեան, ունէր քառասուն

ԴՈՒԻՆԻ ԴՈՒՌԸ

դռներ: Եւ այդ դռներու գլխաւորներէն ոմանք,
տակաւին կը մնան նոյնութեամբ, կանգուն: Ա-

նոնք պահած են նաև իրենց անունները: Դռները չիւռած են պարիսպներուն մէջ տեղերը: Անոնց փեղկերը հաստատուն էին, կերտուած անփուտ փայտէ և երկաթէ: Այս դռները որքան վսեմ ու նսեմ ելքերու և մուտքերու հանդիսատես եղած են: Մերթ վարդերով ու փառապսակներով զարդարուած, և մերթ ալ արեամբ ներկուած: Դուինի և Կարսի բաց դռները, յիշատակներու աշխարհներ կը բանան դիտողին առջև: Իսկ Աւագ դուռը, Անիի մեծագոյն մուտքը, վեհատեսիլ ու խորհրդ-

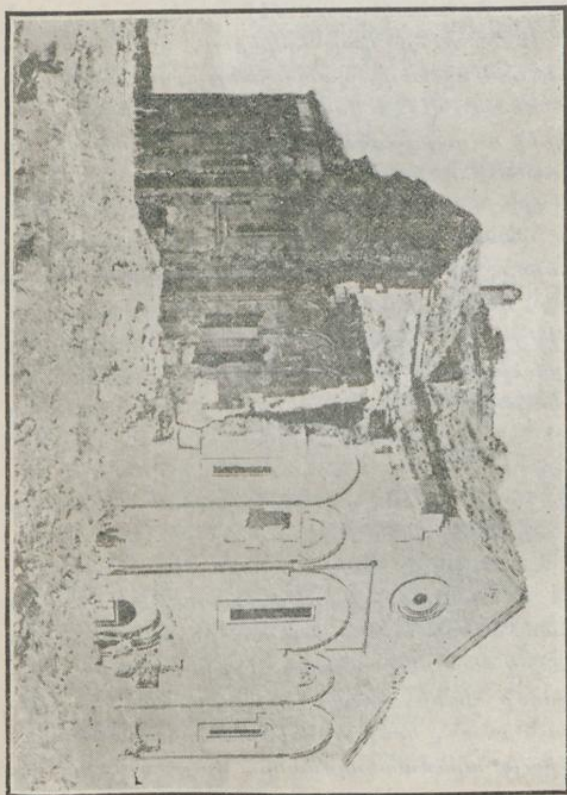
ԱՒԱԳ ԴՈՒՌԸ

դաւոր ալ երեոյթ մը ունի: Անոր ներքին կողմի պատերուն բարձանց վրայ քանդակուած արձանադրութիւնները ցարդ կը մնան անաղարտ: Ասոնց մէջ կը տեսնուի պատմական խաչքար մը, վրան ալ փորագծուած Բաղրատունեաց արքայական տոհմին խորհրդանշանը կազմող առիւծը, վեհափառ երեոյթով:

Կարողիկէն

Աւերակ Անիի դրեթէ միակ՝ ամբողջապէս կանգուն մնացորդն է այս կաթողիկէ մայր եկեղեցին: Քանի մը տարիէ ի վեր անոր մէջ ժամերգութիւն կը կատարուի, վանահայր Միքայէլ Վարդապետի միջոցաւ: Տաճարն ունի հաստատուն կազմ, փառապանծ դիրք ու մեծաքանջ ճարտարապետութիւն: Օտարներն իսկ չեն կրնար զսպել իրենց հիացումը անոր հանդէպ: Հիմնադիրն է Սմբատ Թաղաւոր: Երկնութիւնը աւարտողը՝ Գագիկ Ա. ի ամուսինը, Կատրանդէ Թաղուհին: Կառուցումը տեւած է 21 տարի: Աւարտած՝ 1001 թուին: Ճարտարապետն եղած է մեծատաղանդ հայ մը, Տրդատ անուամբ: Մականունը անյայտ: Այս անձին համար կ'ըսուի, թէ Բիւզանդիոնի կայսրէն Կ. Պոլիս հրաւիրուելով, տեղւոյն հռչակաւոր Ս. Սօփիա մայր եկեղեցիին դմբեթը վերաշինած է: Անիի սոյն կաթողիկէ եկեղեցւոյն դմբեթը վնասուած է: Բայց չէնքին ամբողջութիւնը անվթար կը մնայ: Միայն պատերուն վրայ, տեղ տեղ, փոքրիկ ճեղքուածներ ու քանդուածքներ կը նշմարուին:

Մուտքերու կողմանց պատերուն դրսի ճակատնե
րը կը բարձրանան բրգաձև դիրքով: Քիչ վարը,
կը տեսնուի շնորհալիօրէն երկարածուած կյօր

ԿԹՈՐՂԻԿԻ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՅԻՆ

պատուհանը: Աւելի վարը կը գտնուին սխնածե-
շրջանակները, որոնք կը հասնին մինչև գետին:
Այս շրջանակաց երկու կողման զոյգ մասնարա-
ժանումներու կատարները բոլորակաճիւղ դարձը-
ւածքներ ունին: Իսկ մէջտեղինը, իր վրայ, միւս-
ներէն աւելի բարձր, քառակուսի յաւելուած մը
կը կրէ: Շրջանակներուն մէջ տեղերը, բացուած
են, վերէն դէպի վար երկարող, երեք պատու-
հաններ: Մէջ տեղի պատուհանը, քովէններէն ա-
ւելի մեծ է: Ամէն կողմ կ'երեան գեղեցիկ քան-
դակներ ու զարդագծեր: Տաճարին արտաքինը, իր
ընդհանուր դժերով ու դիրքով, աչաց կ'ընծայէ
ո՛չ միայն աննմանօրէն ներդաշնակ, այլ նաեւ
յոյժ պատկառելի ու վեհատեսիլ երևոյթ մը:

Ներսը, զբաէն աւելի մեծ պարզութիւն մը կը
տիրէ, կարելի է ըսել: Եւ այժմ ալ արդէն բոլո-
րովին լերկ ու մերկ վիճակ մը ունի: Բայց իր այդ
պարզութեամբն ու մերկութեամբը հանդերձ, կը
ներկայացնէ անզուգական կերպով ակնապարար և
ամէն գեղեցկութենէ գերիվեր տեսարան մը:
Մարդ որ կողմ որ գտնայ, հոն կը նշմարէ ար-
քայական շուք մը, վեհախառութիւն մը: Եւ մի-
թէ այլ կերպ կրնա՞ր շինուած ըլլալ այս տաճա-
րը, որ մայրն էր Անիի հազարումէկ եկեղեցինե-
րուն, և որուն մէջ կ'երթային աղօթելու երկրին
վեհապետներն ու վեհապետահինները: Երեք ըն-
դարձակ մասերէ բաղկացած է այս տաճարի ներք-
նակողմը: Ունի, հայկական բոլոր հին եկեղեցի-
ներուն նման, երեք դռներ: Հիմա դործածական
է միայն արեւմտակողմեանը, մայր դուռը: Գե-

տինը յատակուած է մեծագիրը և սրբատաշ քարերով: Եկեղեցւոյ բոլոր բարձրաբերձ, զեղաղիր սիւներուն վրայ դարձող կամարներուն ձեւերը, չափադիտական ու արուեստագիտական տեսակէտով, զարմանալիօրէն ինքնատիպ երևոյթ մը ունին: Ատոնց նմանը, ճիշդ օրինակը, անկարելի է գտնել ուրիշ տեղ: Քանդակներ և նկարներ ևս իրենց կարգին, կը պատկերացնեն առանձնաբաժնուկ զեղեցիկ արուեստ մը, թէ և անոնք այս կամ այն չափով բլլան աւերուած, եղծուած:

Անիի կաթողիկէ մայր եկեղեցին, ներքուստ թէ արտաքուստ, իրօք, զեղարուեստական հրաշալիք մըն է: Հայ կրօնասիրութիւնը, հանճարը, ճաշակը և արքայական առատածէսութիւնը միանալով, ջանացած են ամէն մասամբ զեղահրապոյր, փառաւոր կացուցանել զայն: Տասնեակ դարեր անցած են անոր հիմնարկութենէն ի վեր: Անիկա կրած է անհամար և բազմատեսակ հարուածներ: Բայց և այնպէս, անիկա զեռ կը մնայ կանգուն, անկործան, միշտ նոր փառապատկ մը աւելցնելով յաւէտ ապրող հայութեան գլխուն: Եւ սակայն, հայութիւնն ալ պէտք չէ՛ որ անտես առնէ իրեն փառք ու պարծանք բերող այդ հիմնարկութեան նորոգման կարօտ վիճակը, որ այլևս խիստ զգալի դարձած է: Արդարեւ, կանոնաւոր նորոգութիւն մը զեռ շատ երկար ժամանակի մը համար պիտի ապահովէր գոյութիւնը այդ փառակերտ յիշատակարանին, որուն հիմը ամուր է, հաստատուն: Այդ գործին յետաձգումը, ունէ կերպով, պիտի չի կրնայ արդարանալ:

Այս տաճարը իր վրայ կը կրէ նաև բազմաթիւ արձանագրութիւններ, որոնցմէ ոմանք լոյս կը սփռեն ոչ միայն Անիի, այլ նոյն իսկ հայոց ընդհանուր պատմութեան վրայ: Այսպէս, Կ. Յ. Բասմաջեան, տաճարին պատերուն վրայ գտած է արձանագիր յիշատակարան մը, որ կարևոր յայտնութիւն մը կ'ընէ: Ըստ այդ արձանագրութեան, հայերը քրիստոնէութիւնն ընդունած են պաշտօնապէս՝ 294 թուին: Անշուշտ խորին ուշադրութեան և ուսումնասիրութեան արժանի է այս պատմական կէտը:

Առաքելոցը

Շինել տուած են Պահլաւունի իշխանները: Նախորդէն աւելի աւերուն վիճակ մը կը ներկայ-

ԱՌԱՔԵԼՈՅԸ

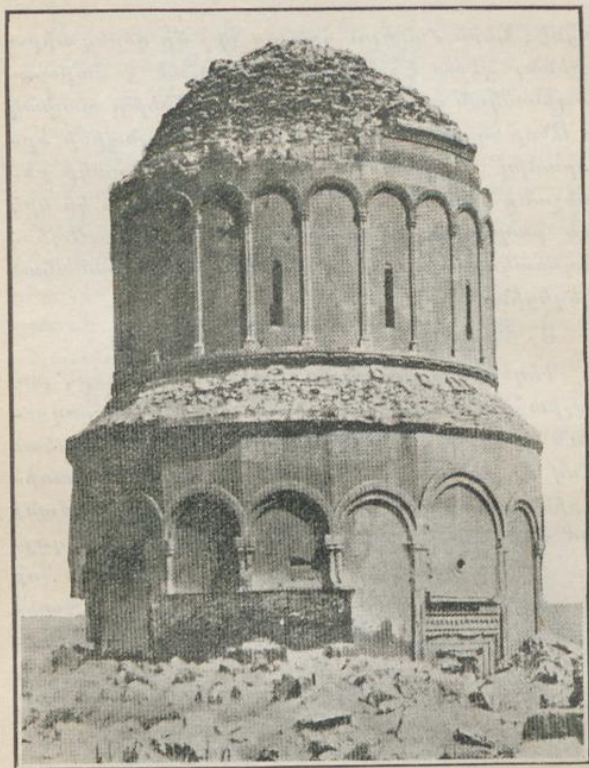
յացնէ : Ներս մտնելու համար քիչ մը զօրեղ սիրտ
ունենալ պէտք է : Եւնքը կանգնուած է ճարտա-
րապետական գեղեցիկ ոճով մը : Գմբէթը տափակ
է : Անոր պատերուն վրայ կ'երեւան այնպիսի եր-
կարածիւղ քանդակաղարպէր, որոնք ուղղակի ըս-
քանչանք կը պատճառեն զիտողին : Անիկա կը կրէ
նաեւ բազմաթիւ յիշատակաղբութիւններ : Եպիս-
կոսոսական աթոռ կը համարուի այս իշխանական
եկեղեցին :

Ս. Փրկիչ

Գեղեցիկ շինուածք : Բազմանկիւնաւոր, բո-
լորշիածէ : Աւերակ էր, բայց վերջերս նորոգու-
թիւն մը կրեց : Ինքնատիպ ճարտարապետական
ձևով մը շինուած է : Կը գտնուի Գլխօրի գառի-
վերին գագաթը : Ներսի որմանկարներէն ոմանք
դեռ անաղարտ կը մնան, իրենց գծերով ու գոյ-
ներով : Ուշադրաւ է այս պատկերներէն մէկը, որ
նկարուած է սեղանին աջ կողմի բարձունքը : Պատ-
կերը կը ներկայացնէ Փրկիչը, բնական մեծու-
թեամբ, որուն առջև, ողորմութիւն հայցելու
զիրքով ծնրաղրած է նոյն ինքը, նկարիչը, Սար-
գիս Փառչկան : Այս եկեղեցին կառուցուած է ԺԱ.
դարուն, արդեամբ Ապղլարիպ Մարգարանին :

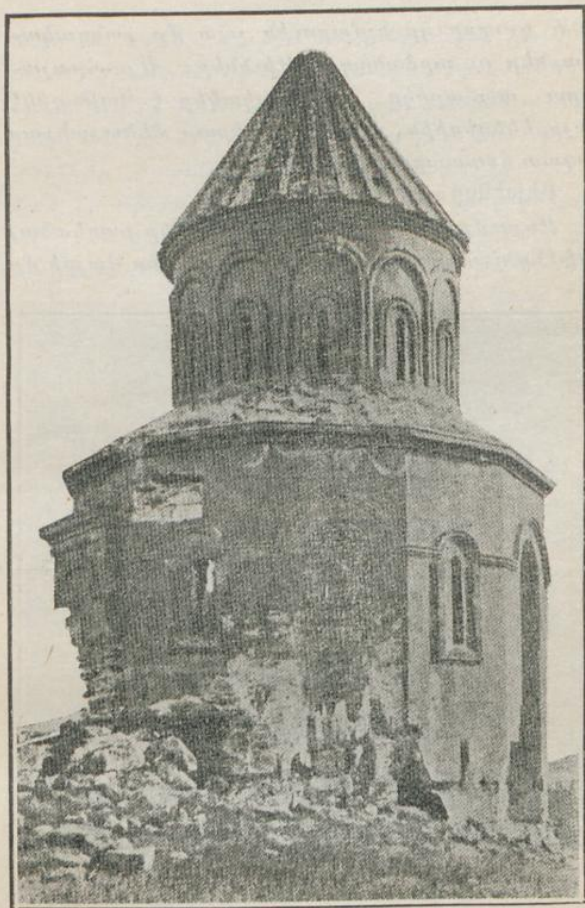
Ապուղամբենց

Փոքրիկ, բայց դողարիկ : Դժուարաւ այցելե-
լի : Զայն շինել տուած է Պահլաւունի Գրիգոր իշ-
խանը : Անիկա հաստատուած է Ծաղկածորի բար-
ձանց վրայ : Աղօթատան բուն անունն է Ս. Գրի-
գոր : Ապուղամբենց կոչուած է յետոյ անիկա,

Ս. ՓՐԿԻՉ

դանադանուէրու համար Ս. Գրիգոր անունը կրող
 ուրիշ եկեղեցիներէ։ Չի կ'լսուի ։ Անոր հայկական
 ոճով շինուած կաթողիկէն, զիս ընկճուելու և
 խաղաղ կործանուելու միտում ցոյց չի տար։ Ներ-

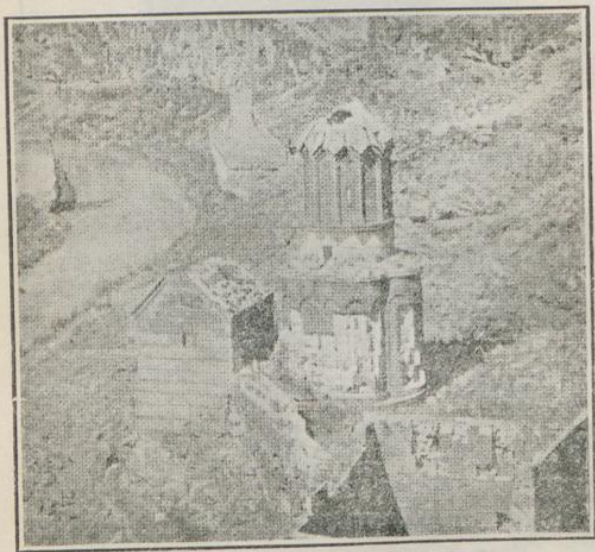

ԱՊՈՒՂԱՄՐԵՆՑ

սը և դուրսը կը նշմարուին շատ մը քանդակա-
նկարներ ու արձանագրութիւններ: Այս հրաշա-
կերտ տաճարիկը ժամանակակից է Կաթողիկէ
մայր եկեղեցիին, և ձեռակերտը մեծաքանքար
Տրդատ ճարտարապետին:

ԲԵԽԵՆԵՐ

Զոյգ մը գեղաշէն մատուռներէ կը բաղկանայ
Բեխենց վանքը: Կը գտնուի բարձրագիւր վայրի մը

ԲԵԽԵՆԵՐ

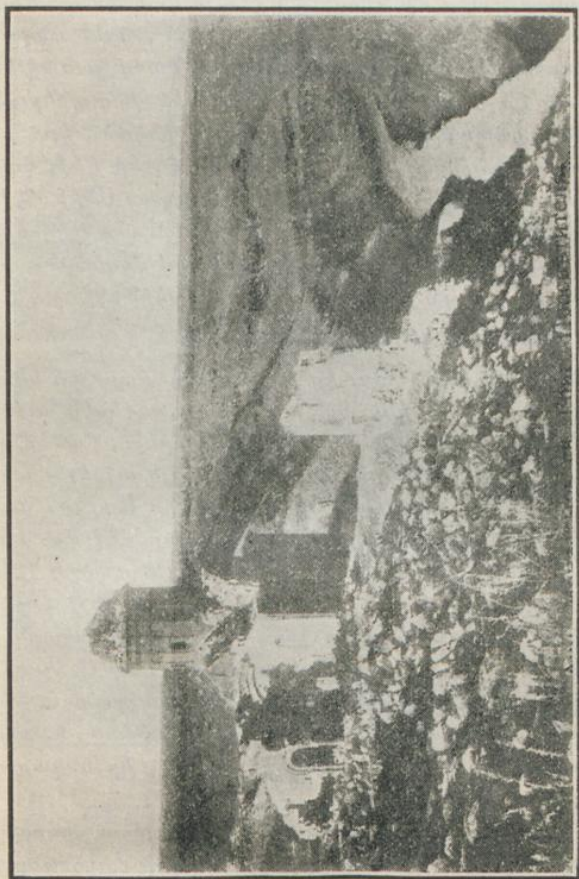
վրայ: Ախուրեան գետը անոր դառիվայրին առ-
ջևէն կ'անցնի: Պարսպապատ եղած է: Բայց յե-
տոյ քանդուեր են անոր պարիսպները: Մատուռ-

ներն ալ, մէկը միւսէն տարրեր ձեռով կառուցուած, կիսափուլ վիճակ մը ունին: Դիւցազնական պատմութեամբ մը հիւսուած է այս վանքին անուան շուրջ: Անիի անկման մէկ շրջանին, ժ.Ա. դարու վերջերը, մարախէ և ևրաշտէ մեծ սով յատաջ եկած էր Շիրակի և Անիի մէջ: Անիի փողոցներուն մէջը, հազարաւորներ, սովամահ ինկած, կը մընային անթաղ: Ճիշդ այդ տուն է, որ Բելա մականուամբ քաջ հայ մը երեան կուգայ Անիի մէջ, և վեց հազար մեռեալ կը թաղէ: Վանքը նուիրուած է այդ հսկայ ուժով ու սրտով մարդուն անուն ու գործունէութեան յիշատակին:

Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ

Նկաւազարդ ալ կը կոչուի այս հոյաչէն եկեղեցին: Կաթողիկէ տաճարէն ետք, ամենէն աւելի մխիթարական վիճակ մը ունի ասիկա, համեմատաբար միւսներուն: Կարելի է զայն այցելել աներկիւղ, և ներսը մնալ ընդ երկար: Արդէն, զեռ մինչև վերջին ժամանակներս, անոր մէջ ժամերգութիւն կը կատարուէր: Անիկա շինուած է 1215 թուին, արդեամբ Հանենց Տիգրան Իշխանին: Դրսի կողմը յոյժ աչքառու քանդականկարներ կան: Իսկ ներսը, պատերուն վրայ, ամէն կողմ, պարապ անկիւն մը չի թողուելու պայմանաւ, նրկարներ գծուած են: Բոլորն ալ իւղաներկ, և զոյնըղդոյն: Ասկէ ստացած է անիկա, իր «նկարազարդ» անունը:

Նկարները կը ներկայացնեն, գլխաւորաբար, եկեղեցւոյն անուան տիրոջ, Գրիգոր Լուսաւորչի

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՆՈՐԻԶ

կրած չարչարանքները: Պատկերներուն վրայ, տեղ տեղ կը նկատուին յունարէն ու վրացերէն արձանագրութիւններ: Տխուր յիշատակները յունաց եւ վրացոց տիրապետութեանց: Եկեղեցիին ճարտարապետական ձեւն ալ, ետքը փոփոխութիւն կրած է: Նոյն խկ, հակառակ հայկական սովորութեան, սեղանին առջև թաղուած են մեռեալներ: Եւ այս գերեզմաններուն վրայ կան օտար լեզուաւ դամբանականներ կրող տապանաքարեր: Մոնկոլ, պարսիկ եւ թիւրք մոլեռանդ խուժաններն ալ, իրենց կարգին, թողած են վատ յիշատակներ այս բազմաչարչար եկեղեցիին մէջ: Պատկերները, առ հասարակ, ծակծկուած ու պատառուած են հրաղէններու դնդակներով եւ կամ սուրերով: Այդ ալլանդակիչ հարուածներն ուղղուած են, մասնաւորապէս նկարներու դէմքերուն ու աչքերուն:

Վիմափոր աղօթատներ

Ասոնց թիւը բաւական չատ է: Անոնք կը գտնուին առ հասարակ քաղաքին շուրջ բոլորը, ամէն կողմ, եւ ամէն ուղղութեան վրայ: Միակտուր ժայռերէ շինուած են ամէնն ալ: Այս ժայռերը, Անիի շէնքերուն համար գործածուած քարերուն պէս, հրաբխային ծնունդ ունին, եւ իրարմէ կը տարբերին իրենց դոյներով ու կարծրութեան աստիճանով: Ի՞նչ առասպելական քանքեր թափուած են, դոյացնելու համար այդ ժայռէ եկեղեցիները: Կ'արժէ վայրկեան մը խորհիլ այդ մասին: Գաւիթ, դաս, բեմ, խորան, եւ ամէն ինչ, նոյն ժայռէն տաշուած, կերտուած են: Այս վիմափոր ա-

դօթածանկերուն մէջ կան աշտիտիները, որոնք հա-
րիւրաւոր ժողովուրդը պարունակելու համար ընդար-
ձակ են :

ՀՈՎԻԻՒՆ ԺԱՄԸ

Հովիւին ժամը

Անիի պարիսպներէն դուրս, քիչ մը անդին կը
զանուի այս եկեղեցին: Անկա Անիի պատմու-
թեան հետ կապուած է իր շինութեան պարագա-
ներով: Հիմա, յոյժ աւերակ վիճակ մը կ'ը ներ-
կայացնէ: Այցելուն հետաքրքրութեամբ կը մօտե-
նայ այդ կղզիացած դիրք մը ցուցադրող ժամուն,
իր մտքին մէջ ունենալով անոր ինքնատիպ յիշա-
տակը: Հայկական արժանապատուութեան զօրեղ
զգացման, և անձնական հպարտ եսի փայլուն ա-
պացոյց մը անոր գոյութիւնը: Ըստ աւանդու-
թեան, զայն կառուցանել տուողն եղած է հարուստ
հովիւ մը: Սակայն, ինքզինք աղքատ ձեւացնող
կծծի մարդ մըն էր այս հարուստ հովիւը: Ան-
գամ մը, չի գիտցուիր ինչ պարագայի բերմամբ,
քաղաքին արքայական, գազկաչէն Ս. Գրիգոր ե-
կեղեցիէն կը մերժուի ներս ընդունուիլ անոր կի-
նը: Իր կնոջ հանդէպ ցոյց տրուած այս ընթացքէն
ծանր վիրաւորանք մը կը զգայ հովիւը: Եւ ազա-
հութիւնը ձգելով մէկ կողմ, կը չինէ իր բնատանի-
քին համար առանձնաշատուկ եկեղեցի մը, գեղե-
ցիկ ներքինով ու արտաքինով:

Հազար ու մէկ

Եւ հովիւի չինել տուածով, Անիի եկեղեցեաց
թիւը կը յանդի հազար ու մէկի: Այս թիւի ստու-
գութեան մասին վկայած են Մատթէոս Ուռհայե-
ցի և ուրիշ ազգային պատմագիրներ: Բայց, ա-

աանց այդ պատմարաններու ընծայած հաւատաւորներուն ալ, նոյն իսկ այժմ, գրական փաստեր կան հազար ու մէկի աւանդութիւնը ճիշդ բլլալու մասին: Զոր օրինակ, եթէ աւերակ քաղաքին ու անոր հետ կապ ունեցող շրջակայ վայրերու ցոյցադրած երեսփէները միայն նկատի առնուին ու չադրութեամբ, չառ զիւրին պիտի բլլայ եղբակացներ, թէ արդարեւ Անի կը պարունակէր հազար ու մէկ եկեղեցի: Երկրագնդիս ոչ մէկ կողմը, և ոեւէ վայրի մը մէջ, երբէք տեսնուած չէ եկեղեցիներու այդքան բազմախիտ շատութիւն, որքան յԱնի: Քաղաքին մէջ և անոր շուրջը, նախուած քղ որ կողմ որ դարձնես, աւելի շատ կը նրկատես եկեղեցիներու աւերակներ, քան թէ այլ շինութիւններ: Մէջ տեղերն երեցած բազմաթիւ աւերակ ազօթաւաններէն զատ, զորս այցելել, և բոլոր մի առ մի յիշատակելն անկարելի է, կան աւելի շատ շատեր, որոնք թաղուած են հողերուն ու փրակոյտերուն ներքե:

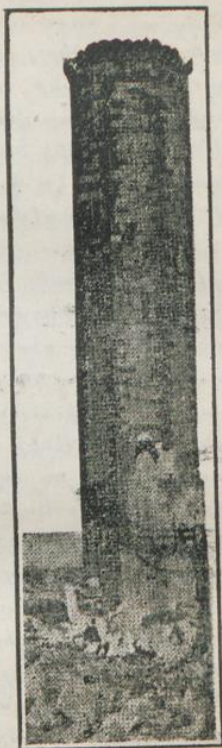
Տարակոյս չկայ, թէ այս հազար ու մէկ թիւին մէջ ևս բախնդակուին մեծ թէ պզտիկ, և դանազան ձեեր կրող եկեղեցիներ, ինչպէս նաեւ մատուներ: Անեցի ժողովուրդէն քիչ թէ շատ հարողութեան աէր եղողներն ունէին իրենց տնտեսքին ու գերատնտանին շատուկ ազօթաւաներ: Հապա իշխաններն ու թաղաւորներն, որոնց խրաքանչիւր, երբեմն, մէկէ աւելի եկեղեցիներ շինէ տուած է: Հրէութեանէ քրիստոնէութեան դարձող Բաղրատունիք շատ եկեղեցատէր էին: Եւ անոնց ու Անիի զոյսութեան ամբողջ ժամանակաբնթադ-

քրն եղաւ եկեղեցաշինութեան շրջան մը :

Դիտարան

Կործանուած ուրիշ հսկայ աշտարակէ մը քիչ անդին կը գտնուի դիտարանը, որ ցարդ կանգուն կը մնայ ամբողջովին : Անոր վարի մասը քիչ մը վնասուած է : Մեծ ու պզտիկ ծակեր դոյալացած են վրան : Իսկ կատարը, որ կը կրէր առիւծ մը և արևի նմանութիւն ունեցող գէմք մը, փլած է բոլորովին :

Այս բարձրարեւծ աշտարակը կառուցուած է սև ու կարմիր քարերով : Հաստամուռն ու գեղեցիկ շինուածք : Կարծէք թէ վարպետ նկարիչ մը եղած է, դունաւոր քարերը դասաւորել տուող ճարտարապետը : Աշտարակն անկիւնաւոր է : Հատուածաձև կողեր ունի : Անիկա Անիի դիտարանն եղած է : Այս է շրջող գրոյցը, ու տիրող ընդհանուր կարծիքը : Հաւանական է : Ինքն ալ բարձր, իր տեղին գիրքն ալ : Հարիւր աստիճաններէ բաղկացած, պտուտակաձև, քարէ սանդուխ մը ունի մէջը : Անշուշտ, քիչ մը դժուարութեամբ կելլուի վեր : Բայց վեր բարձրացողը, բնաւ չի զգար, իր կրած յոյնութեանը համար : Աշտարակին գլխէն կ'երևան ո՛չ միայն Անիի շրջակաները և Շիրակի շատ մը կողմերը, այլ նաև Արարատեան աշխարհի բոլոր մեծ լեռները : Ամառը, Անի գնացող հայ ուսանողներ, լուսնեայ գիշերները, յատկապէս կ'ելլեն աշտարակին վրայ, և կը սկսին երգել : Մերթ մեկամաղձոտ ու տիրազդեցիկ, և մերթ ալ դուարթ ու կորովաշունչ երգեր : Արձակուած ձայ-

ԴԻՏԱՐԱՆ

Ներու արձագանդը կը տարածուի ու կը հնչէ աւերակ Անիի ամէն դին:

Կաթողիկոսարա՞ն թէ Դատարան

Դիտարանին քով կառուցուած է: Սիւնազարդ

չէնք մը: Կիսակործան: Փառաւոր անցեալ մը ունեցողի երևոյթ մը կը կրէ անիկա իր վրայ: Կարծիք կայ, թէ սլալատածև այդ գեղեցիկ շինութիւնը եղած է Անիի կաթողիկոսարանը: Կը յիշուի անշուշտ, թէ Բագրատունեաց թագաւորութեան շրջանին, Ժամանակ մը, Հայոց կաթողիկոսութեան աթոռը էջմիածնէն փոխադրուեցաւ Անի: Հայոց նախափերջին մայրաքաղաքը միևնոյն ատեն, եղաւ նաև ծննդավայրը երկու կաթողիկոսներու, որք են Խաչիկ Բ. 1054ին և Բարսեղ Ա. 1105ին: Անիի այս կաթողիկոսարանի շէնքի մասին, սակայն, ուրիշ թուիք մըն ալ կայ: Հնա-

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԻ ԹԷ ԴԱՏԱՐԱՆ

գէտներէ ոմանք կ'ըսեն, թէ անիկա Անիի դատարանն էր, Արդարութեան Պալատը:

Այս երկու ենթադրութիւններէն ո՞րը ճիշդ է:

Ատիկա որոշապէս ստուգուած չէ զեռ: Միայն այսքանը պարզ է, թէ չէնք մզկիթի վերածած են ժամանակ մը, Անիի տիրող մահմետականները: Հետքեր կան: Նոյն իսկ քովի գիտարանն ալ, այդ նպատակին ծառայեցուցած են: Մահմետական կարդացողները, այդ աշտարակին վրայ կանդնած, բարձրաձայն երգած են, պղծելով Անիի քրիստոնէական միջնոլորտը:

Ձերի գործարանք

Ձերթահանքերը, կամ ձէթի գործարանները, առ հասարակ եկեղեցիներուն մօտերը կը գտնուին: Անոնք մէյ մէկ քարակոյտ աւերակներ են: Բոլորն ալ իրարու կը նմանին: Այս գործարաններուն մէջ կը պատրաստուէին եկեղեցիներու կանթեղներուն իւղը: Կը նշանակէ, թէ Անեցիք աւելի շատ ձէթ կը վառէին եկեղեցիներուն մէջ, քան թէ մոմ:

Բաղնիքներ

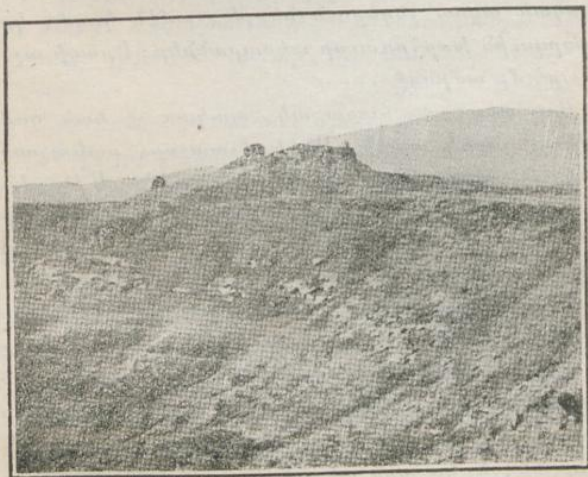
Խիստ հետաքրքրական են, մասնաւորապէս, միացորդները արքունական բաղնիքին: Անիկա փրած է ասկէ գրեթէ կէս դար առաջ: Դեռ որոշապէս կ'երեւան այդ բաղնետան ներքին ստորաբաժանումները, և ջրածորակները: Իսկ ժողովրդական բաղնիքները, որոնց թիւը շատ մեծ է, կը գտնուին Գալլիճորի կողմերը: Անոնք աւելի աւերուն վիճակ մը ունին:

Հրապարակ—փողոց

Մինչև հիմա, դեռ աւանդաբար ցոյց կը արը-
ուին Անիի նշանաւոր հրապարակներու տեղերը:
Նոյնպէս փողոցները: Այս վերջիններն աւելի սր-
շապէս կը յիշուին, իրենց անցւաններով: Զոր օրի-
նակ «Բուն փողոց», «Դարբնոյ փողոց», «Վերին
փողոց», «Կամուրջի փողոց»: Եւ դեռ ուրիշներ:

Միջնաբերդ

Նախնական Անին է Միջնաբերդը: Պատմական
«Անի ամրոցը» թերեւ: Ախուրեան գետահովտին

ՄԻՋՆԱԲԵՐԴ

և Ծաղկաձորին միջև բարձրացող բլուրին վրայ

չինուած է անիկա : Աւելի քան 400 ոտք բարձրութիւն ունի Ախուրեանէն : Բազրատունիներու նախնիք այս տեղ հաստատած են իրենց բնակութիւնը, իմաստուն խորհուրդով մը : Միջնաբերդ քաղաքէն աւելի ապահով դիրք մը ունի : Ասկէ զատ, բնական շատ մը յարմարութիւններով ալ օժտուած է : Անիի պայծառ երկինքը, մաքրամաքուր մթնոլորտն ու առողջարար օդը, աւելի նկատելի են այս բարձրաւանդակ վայրին վրայէն : Արշալոյսին ու վերջալոյսին չափ առինքնող, հրապուրիչ երևոյթ մը ունի նոյն խակ այս տեղի գիշերը : Պատկերացող գեղեցկութիւնը, յոյժ մեղամաղձոտ է ներկայիս, ի հարկէ : Լուսնի և աստղերու արձակած աղօտ շողերուն ներքեւ, ամէն կողմ, կը պարզուին խորհրդաւոր տեսարաններ : Երազի աշխարհ մը ամբողջ . . . :

Այս տեղ, առ հասարակ, պակաս չէ նաեւ գով սիւզը ցօրեկ ատեն, Անիի մշտաչոր, արեւաշատ ամրան տապալեղջ եղանակին մէջ : Մինչդեռ վարր, քաղաքին մէջ, այժմ, երբ չուք ու հովանի բնծայող շէնքեր չի կան այլևս, մարդ շատ կը նեղուի : Մանաւանդ համապիլիւռ աւերակաց կրքափոշոտ կոյտերուն վրայ քալողին մարմինը քոտանց մէջ կը լողայ, և ոտից ներբանները իրօք կ'այրին, գետնի տաքութենէն : Այս նեղութեան չի դիմադրողները, առաւօտներն ու երեկոնները կ'այցելեն հնութիւնները : Իսկ այլք, որ անհամբեր են, և կը տենչան անձկագին ժամ առաջ ու օր առաջ տեսնել ամէն բան, սիրով կը տանին բոլոր դժուարութիւններն ու տաժանքները : Ո-

մանք նոյն իսկ իրենց անձը կը մոռնան բոլորովին : Անոնք ո՛չ շող կը զգան , ո՛չ անօթութիւն և ոչ ալ ծարաւ : Ու եթէ կարելի ըլլայ , օրուան ժամանակ կամիջոցը պիտի վերածեն տարուան մը տեսողութեան : Յետոյ պէս պիտի հրամայեն արեւին . «Կեցի՛ր» :

Միջնաբերդի պալատները , զօրանոցները , ամբողջներն ու եկեղեցիները , գրեթէ բոլոր , կործանուած են : Ամէն կողմ աւեր ու աւերակ : Հազիւ հազ կ'երևան երբեմն , աստ անդ , կործանուած շինութեանց պատերու մնացորդներ : Անոնք ալ հակած են գէպի գետին : Կը թուի թէ իսկոյն պիտի իյնան վար , փլակոյտերուն հաւասարին : Ու մարդ , այդ սրտաճմրկի նոր տեսարանին ականատես չըլլալու համար , կը դառնայ ուրիշ կողմ մը . . . :

Աւերակոյտերուն վրայ , ամենուրեք , բուսած են վայրի խոտեր և զանազան ինքնաբեր տունկեր : Բայց այս մացառուտ բուսականութեան մէջ կ'երևան նաեւ բազմազունեան գեղատեսիլ ծաղիկներ : Մասնաւորապէս շուշան , վարդապետիկ , հարսնուկ , անթառամ : Եւ դեռ ուրիշ շատ տեսակներ : Անիի բնութիւնը , աւերակներու վրայ ալ էր փթթի , կը ծաղկի , կը ժպտի . . . : Գիտնական Բօխ , Անիի մէջ նոյն իսկ գտած է քանի մը անծանօթ սիրուն ծաղիկներ , զորս Անիական անուններով միլրտած և ճանչցուցած է բուսաբանական աշխարհին :

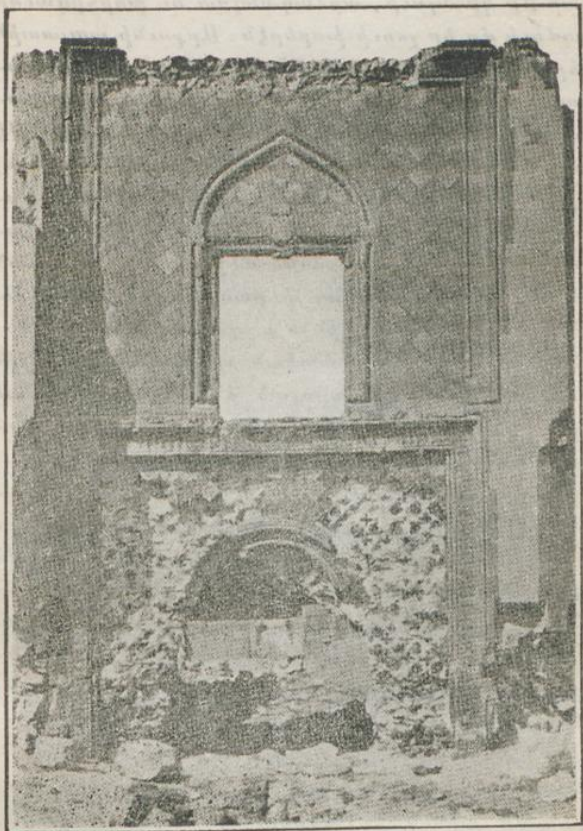
Միջնաբերդ բիւզանդական կայսրութեան ներկայացուցիչներուն ալ բնակավայրն եղած է : Կեր

ապացոյցները, այդ տեղ գտնուող յունարէն և լատինագրութիւնները :

Արքայատունը

Բագրատունի վերջին թագաւորներու բնակած պալատը կառուցուած է քաղաքին հիւսիսակողման պարիսպներուն մօտ, անկիւն մը : Ոմանք զօրանոց կ'անուանեն այս արքայատունը : Սխալ է այդ անուանումը : Պալատը շինուած է ուղղանկյան չափազիտութեամբ : Ետեի կողմէն կը պաշտպանուի զարհուրելիօրէն սեպ և անմատչելի զառիթափով մը : Ունի քառակուսի դիւրք, լայնարձակ հիւփով մը : Ունէր նաև հարիւրաւոր սենեակներ ու սրբարաններ : Ըստ երևոյթին, առնուազն, երեք յարկերէ բաղկացած էր : Բայց յարկերը չափ քարձր չինուած էին : Այժմ անոնք փլած են : Միայն գլխաւոր պատերու զանազան ստորնամասերը կը մնան դրեթէ անկործան : Իսկ ներքին ստորաբաժանումները աւերակ դարձած են : Մուտքի կողմի վեհերեոյթ պատին երեսը զարդարուած է զեղեցկօրէն դասաւորուած զոյնզոյն քարերով ու քանդակներով : Աւագ դրան ճակտին և առաջին յարկին մէջ տեղը կայ պատշգամ մը : Դուռն զոյնուած մասերը փլած են : Պատշգամի լայնարձակ բացուածքին վրայ դարձող շրջանակին ներքեի ծայրերը միացած են երկու կողմի սիւններու գլուխներուն : Այս յարկի պատի երեսին զեղառեսիլ խճանկարն աւելի անաղարտ մնացած է :

Կարելի է ներս մտնել այս աւերակ պալատէն ու պտտիլ անոր մէջը : Ներքին կործանումը անոր մէջ

ԱՐԲԱՅԱՏՈՒՆԸ

դոյաջուցած է ահագին կոյտեր, թումբեր ու խոր-
խորաններ: Երբեմն մեծ ու պզտիկ ծակեր կը նը-

կատուին այս և այն կողմ: Ու երբ որ ասոնց մէջ քար մը կը ձգուի, արձագանդոտ ու խորհրդաւոր աղմուկ մը կը լսուի խորերէն: Արքունի պալատին ներսի կողմը այս աստիճան քանդուելուն պատճառը միայն թշնամեաց հարուածներն ու երկրաշարժական ցնցումները չեն: Գաղտնի կերպով թէ յայտնապէս կատարուած խուզարկութիւններն ալ որոշ չափով առիթ տուած են այդ վիճակի գոյացման: Անիի անտիրական ժամանակներուն, աւագակները այս պալատին մէջ գանձեր փնտռած են: Եւ այդ նպատակաւ փորած ու քանդած են ամէն կողմ: Ատոնք ինչե՞ր գտած, տարած են: Յայտնի չէ: Պաշտօնական պեղումները վերջին ժամանակներս կատարուած են: Այս բացարձակ պրպտմանց արդիւնքի մասին յետոյ պիտի խօսինք:

Պալատին վերաբերող սոյն հատուածը վերջացրնելէ առաջ, յիշատակութիւն մըն ալ պիտի ընենք: Բերնէ բերան ցարդ զրոյց կը չըջի պալատին ունեցած մէկ թանկագին կորուստի մասին: Մօտ կէս դար առաջ, կ'ըսուի, քանի մը ուսեր, պալատի մէկ կողմի պատին բարձունքը քանդակապատկեր մը նշմարած են: Եւ զայն, նոյնութեամբ իր տեղէն հանելով, փոխադրած են Փեթրօկրատ: Այդ քանդականկարը կը ներկայացնէր Գաղիկ Բ. թագաւորը, գլխատուած, և գլուխն ալ իր ձեռքերովը բռնած: Գաղիկի եղբրական վախճանը խորհրդանշող սոյն արուեստագիտական գործը դարձանալի նմանութիւն մը ունի գլխատուած Ս. Տընիի պատկերին, որ գծուած է Բարիզի Բան-

Թէօնին պատերուն վրայ :

Հովրտիք

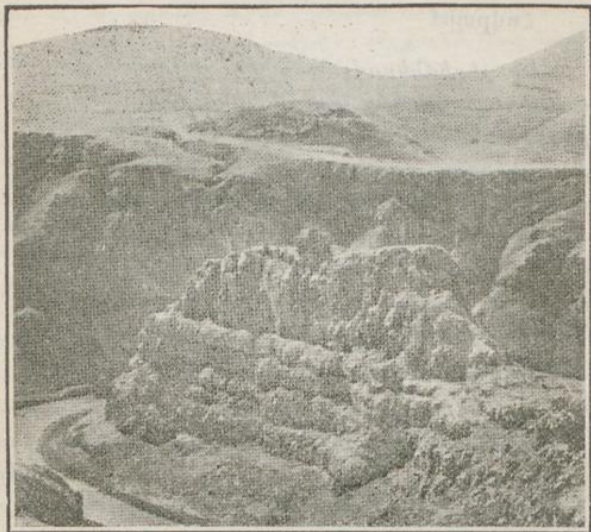
Իր շիրիմներովը զետնին հաւասար զարձած է Անեցի հողորդոց այդ յետին հանդրուանը : Երբեմնի պերճաշուք մեռեւատանը այժմ վայրի և խորտուրորտ դաշտավայրի մը կէրպարանքն ըստացած է : Տեղ տեղ, խոշոր փոսեր գոյացած են : Հողին մէջ խրուած տապանաքարերու ծայրեր կ'երեւան երբեմն : Այս գերեզմանատան մէկ կողմը կան իրարու վրայ թափուած բազմաթիւ տապաններ ու խաչքարեր :

Աղջկան բերդ

Ախուրեանի խորունկ ձորին մէջ, անջատաբար բարձրացած բլուր մըն է Աղջկան բերդ կոչուած վայրը : Կազմուած է աստիճանաձև սեպքաբաժայտերէ : Վերելքը դժուար ու վտանգաւոր : Ժամանակաւ, սակայն, կանոնաւոր ճամբայ ունեցած է, վեր բարձրացողներու համար : Ու տեղ տեղ, կը նշմարուին դեռ ևս, չինուած սանդուխներու հետքերը : Այլեւայլ տեսակ չինութեանց փրակոյտերու խառնուրդով, իր վրայ ուրիշ բարձր բլուր մը ձևացուցած է այդ արդէն բարձրագիւր վայրը :

Պոլսոյ և Պարսի Աղջկան բերդերուն վրայ չընջող զրոյցին նման պատմութիւն մը կը վերադրեն անոր : Այն տեղ բնակող աղջիկը, իր հրէշ հօր բռնաբարիչ ճանկերէն ազատուելու համար, ի վերջոյ, այդ գահաւանդակէն ինքզինք վար նե-

տած, և անձնասպան եղած է: Մեր կարծիքով,
այս վիպապատումը ճիշդ չէ: Բնաւ չի կրնար

ԱՂՋԿԱՆ ԲԵՐԴ

այդպիսի դէպք մը պատահած ըլլալ Անիի մէջ,
Հայկական տիրապետութեան շրջաններուն: Պատ-
մութիւնը մեզ կ'ըսէ, թէ Անիի մէջ, արդարեւ,
կոյսին քաղաքական և կուսակցական աղիտարեւ,
ազդակործան դաւաճանութիւններ ու հակառա-
կութիւններ, բայց ո՛չ երբէք, այդ աստիճան ին-
կած, ասպականութեամբ բարբեր: Անիի աստուածա-
պաշտ, մաքրակրօն և բարոյական մթնոլորտին
ներքեւ գոյութիւն ունեցած չէ այդ կարգի անբա-

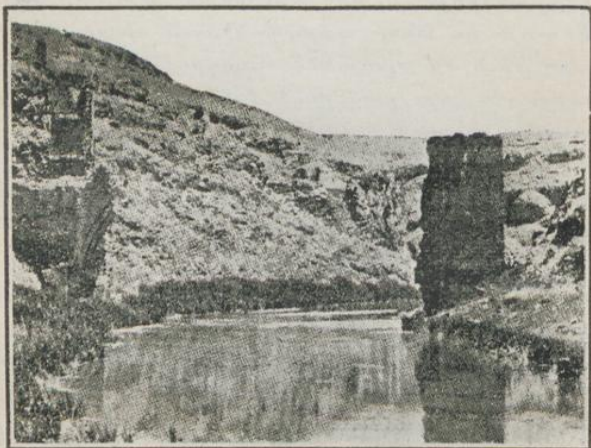
րոյ, գազանատիւ հայ քրիստոնեայ բռնապետ մը : Բացարձակօրէն անպատշաճ, ազգին բարոյական համբաւը մրտոտող, և անհիմն զրոյց մըն է, որ տարածուած է : Անիկա հայութեան չի պատկանիր : Խնդրոյն մէջ մեծ թիւրիմացութիւն մը կայ : Տեղւոյն ու անոր պարագաներուն սխալ բացատրութիւն մը տրուած է ժողովրդէն : Պարզապէս ազջիկ և կոյս բառերուն միջև շփոթութիւն մը տեղի ունեցած է հին տառնները, ու այդպէս մընացած : Փոխանակ անոր կոյսի բերդ ըսելու, Աղջրկան բերդ անունը տուած են, որով անիկա ստացած է վերոյիշեալ անվայել նշանակութիւնը :

Եւ իրօք, կոյսի բերդ եղած է անիկա : Ժամանակաւ կոյսեր բնակած են այն տեղ, անլրդով, խաղաղ և քրիստոսանուէր կեանքով մը : Հոն հաստատուած էր կուսանաց վանք մը : Ու կառուցուած էին վանական ամուր, բերդամման շէնքեր ու եկեղեցիներ : Այս կործանուած շինութեանց հետքերը որոշապէս նկատելի են ցարդ : Սոյն վայրը համբաւ մը ևս կը վայէ, որ զրական է, և պանծալի յիշատակ մը կը ներկայացնէ : Այսպէս, հին աւանդութիւն մը կը հաւաստէ, թէ այդ բլրին վրայ կանդնուած էր հայոց ամենասիրելի աստուածոհիւն, Անահիտի փառաւոր մեհեանք :

Կամուրջը

Քաղաքին առջևը, Ախուրեանի անդնդախոր ձորին մէջ կը գտնուի այդ հոյաշէն մեծ կամուրջը : Կը բաղկանար երեք յարկերէ : Հիմա կը մնան անոր ամբողջինդ խարխոխները միայն : Զոյդ մը

ուրուատիպ հսկաներ: Անոնց ստուերները կ'երկարաձգուին ու խօշական պար մը կը բռնեն խորէն սահող գետաջրերուն մէջ: Ախուրեանի երկու

ԿԱՄՈՒՐՁԸ

ափունքներու բարձանց վրայ ցայսօր կանգուն մընացող այդ խարխախները, մեծաբարբառ վկաները կը հանդիսանան իրենց վրայ կրած նշանաւոր կամուրջին երբեմնի շիտահեղութեանը: Մէկ խարխախն ստորոտները, դեռ ևս որոշ կերպով նկատելի են Անիի այդ կամուրջի գեղաձև կամարին մնացորդ մասերը:

Արուեստական քարայրներ

Գետին եզերաց վրայ ու բարձրերը, և ծաղկածորի հովտին այլևայլ կողմերը կը նշմարուին

բաղձաթիւ քարաչէն բնակարաններ : Անոնք ունին մէկէ աւելի յարկեր ու բաժանումներ : Կոկիկ , հաստատուն , և բնակութեան յարմարութիւններով օժտուած : Ոմանք բաւական խորունկ փորուած են : Անոնց մուտքերը փոքր են : Ընդհանրապէս աղքատ բնտանիքներ կ'ապրէին ատոնց մէջ : Բայց այդ արուեստական քարայրներու շինութեան բուն նպատակն եղած է , վտանգի ժամանակ ժողովուրդին պահպանութիւնը :

Այսպէս , երբ որ թշնամիներ արշաւէին Անիի վրայ , և քաղաքացիք չի կարենային դիմադրել , ինչպէս քարաչէն եկեղեցիներուն , նոյնպէս այդ արուեստական քարայրներուն մէջ կը քաշուէին անոնք : Եւ իրօք անտեսանելի կ'ըլլային անոնք , գոցելով իրենց վրայ այդ քարէ բնակարաններու քարակերտ փոքրիկ զոները : Խեղճ Անեցիք ստիպուած էին այդպէս զգոյշ ու հեռատես ըլլալ և ինքնապահպանման միջոցներու գիմել , լարրարտական անվերջ յարձակումներէն զերծանելու համար : Անշուշտ այս կերպով բոլոր Անեցիք չէին կրնար փրկուիլ : Բայց գէթ անոնք որ կը յաջողէին ազէտէն խուսափիլ ու այս քարայրներուն մէջ պահուուիլ , ապահով չունէ մը կը քաշէին :

Կատարուած քննութիւնները ցոյց կուտան , թէ այս քարայրներէ սմանք ալ եղած են իշխանական դամբարաններ :

«Գնացողը չի գար»

Վտանգի ժամանակ , ժողովրդի պահպանութեանը համար շինուած ստորերկրեայ ճամբաներ

ու թաքստոցներ ալ գոյութիւն ունեցած են Անիի մէջ: Այս գեանամէջ ապաստանարաններուն մէկ նմոյշն է Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ վարի կողմերը բացուող ներքնուղին, զոր կը կոչեն «Գնացողը չի գար»: Անիի կործանումէն ետք, իրօք ալ, մարդ ներս գնացած է անկէ, հետաքրքրութեան և խուզարկութեան համար, ու վերադարձած չէ այլևս: Բայց տարակոյս չի կայ, թէ Անիի չէն ժամանակը այն տեղ գնացողը կուգար:

Ճշմարտութիւն մըն է, թէ Հոռոմի, Նաբոլիի և Բարիլիի գետնազամբան ուղիներուն նման Անի ևս ունեցած է մօտակայ ու հեռաւոր քաղաքներու հետ հազորդակցող գաղտնի փապուղիներ: Անիի մէկ ստորերկրեայ ճամբան ալ կ'անցնէր Ախուրեան գետի ներքեւէն: Տարածուած թուիք մըն է, թէ գետնի վրայի Անիին նման ուրիշ Անի մըն ալ գոյութիւն ունեցած է գետնին ներքեւ, և թէ այս ներքին Անիին մուտքերը գաղտնի կը սլահաւէին: Ասիկա արժանահաւատ իրողութիւն մը կարելի է համարիլ: Երբ որ Անին կը կործանի, անոր ներքեւի ուղիներն ու թաղստոցներն ալ, բնականաբար, կ'աւերին: «Գնացողը չի գար»ը, ուրեմն, տալահոխարար, Անիի ներքնաշխարհին մէկ գոտին է, որ բացուած է սլառահարար, տեղի ունէլած փլուզումներուն հետեանքով:

ԱՆԻԱՄԱՆԲ

Դարերէ ի վեր հայ երեակայութիւնն ու սիրտը դերայուղած, և իր վրայ երգեր ու ողբեր յօրինել տուած է կործանուած, սգաւոր Անին: Բաղ-

մաթիւ ու բազմազան են այդ Անխականները :
Հայոց Բագրատունեան աւերակ մայրաքաղաքին
մէջ այժմ կայ Յիշատակամատեան մը, ուր այ-
ցելուները իրենց տպաւորութիւնները արձանա-
գրած են : Այդ զիրքը, ամբողջովին ողբերգու-
թիւն մը կը ներկայացնէ : Գրութիւնները, բոլորն
ալ կարճ, հակիրճ ու բովանդակալից, շարադր-
ուած են անհամար անձերու կողմէ : Ասոնց շար-
քին մէջ կ'երեան Անիի սիրով վառուած հայ գիտ-
նականներ, բանասէրներ, գրագէտներ, նոյն իսկ
հազիւ պարզ գրել մը գիտցող մարդիկ :

Անկարելի է, սակայն, Անխական բոլոր ողբերը
ասկէ անկէ հաւաքել ու զետեղել աստանօր : Անիի
արցունքներու հովտին մէջ պճող տխրատեսիլ
ծաղկաստանը խիստ ընդարձակ է աշղարե : Ուս-
տի, մենք անկէ փոքրիկ ծաղկեփունջ մը միայն
պիտի կազմենք, ու զայն ընծայենք մեր ընթեր-
ցողներուն :

Հայ մը, Անին տեսնելով, այսպէս երգած է .

«Լաւ էր չէի եկել ու տեսել .

Բայց եթէ դրա արժանացայ ,

Տո'ւր, Տէր, ինձ գերեզման չմտնել ,

Քանի Անին ոտի չէ կանգնել :»

Ուրիշ մը լակոնական, աւելի ճիշդ Յուլիոս Կե-
սարեան կարճարանութեամբ մը, ուզած է յայտ-
նել իր զդացումները .

«Եկի, տեսի, ողբացի :»

Բայց կար ժամանակ, որ քաղաքական արդելք-
ներու, և կամ հաղորդակցութեանց դժուարու-
թեան պատճառաւ, հայերը չէին կրնար, կամ թէ

չատ քիչ անդամ կը յաջողէին այցելել Անին: Ուստի Անին, Հայերէ հեռու ու անմխիթար մնացած, կը նստէր, կուլար, կը հեծեծէր: Ահա՛ այս սլաքազան առիթ ընծայած է Արարատեան Աղեքսանդըր Հայրենասէր վարդապետին, որ յօրինէ հետեւեալ զիմառնական հանրաժանօթ ողբը, Անիի բերնով.

«Անի քաղաքս, նստեր կուլամ,

Զի կայ ասող, մի՛ լա, մի՛ լա.

Կ'ասեն, քէ չէ՛, քո՛ղ նստիմ լամ.

Ա՛խ, ե՞րբ լսեմ, մի՛ լա, մի՛ լա:

Շատ ցաւերով կ'այրիմ, տապիմ.

Զունիմ մէկ մարդ հաւատարիմ,

Որ խղնալույս գայ, մօտեմայ,

Գոնէ ասէ, մի՛ լա, մի՛ լա...»

Հերոս Աղասին, Անին կ'աղատէ անօրէններուն ձեռքէն: Անոր տէր կը դառնայ զիւցազնական ճիւղով մը: Բայց յետոյ կը ստիպուի լքել զայն, այն տեղ ընակելու մասին իր ըրած առաջարկը անվերջ աղէտներէն սարսափահար եղած հայոց կողմէ մերժուելուն պատճառաւ: Եւ ահաւասիկ, թէ անիկա ինչպէս կ'արտայայտէ իր դառն ու յուսահատ զգացումները, երբ արտասուադին հրաժեշտ կուտայ հայոց թշուառ մայրաքաղաքին.

«Քանի տունչս վրէս ա, քանի ձեռքս գլուխս,

Կրակ էլ որ քալես, խորովես իմ սիրտս,

Էլի իմ հոգիս ուրախ քեզ կը տամ,

Թէ Անու միջում իմ մարմինս քոզամ:

Աչքեր, ֆոսցէ՛ք, քալքի քէ էլ քաց
Զի տեսնի՛ք դուք Անու լուսահողմ օրինած..

էլի որ մարմինս մէկ փարի տակի

Ըլի քո ծոցումն, ինձ դրախտ պէտքը չի...:»

Ահա՛ և Ներսէս Շնորհալիի վեհաշունչ քնարը :
Հայոց անմահ բանաստեղծ Հայրապետը, եղե-
սիոյ վրայ գրած իր ողբերգին մէջ կ'ողբեկոչէ Ա-
նին, և այսպէս կ'ըսէ .

«Այլ և զքեզ յայս հրաւիրեմ,

Արեւելեան փաղափղ Անի,

Կըցորդ իմոյս լինել ձայնի

Եւ սփռփիչ տարակուսի :

Քանզի և դու երբեմն էիր

Վայելչական հարսն ի ֆողի,

Մերձաւորաց յոյս ցանկալի,

Հեռաւորաց փափաքելի :

Շինեալ եղեր տուն արքունի,

Յընտրեալ մահանգրդ Շարայի,

Թագաւորաց Բագրատունի

Որ ի ցեղէն իսրայէլի...:»

Հսկայազապ ողբերգու մը կայ սակայն, որ դա-
րերէ ի վեր երբէք չի լսեր : Մինչդեռ այդ ողբեր-
գուն, ժամանակաւ, Անիի շէն և ուրախ օրերուն,
ճշմարիտ խնդերգու մը եղած էր : Անիկա յաւիտ-
եան անրաժան կը մնայ իր սերախտ թաղուհիէն :
Եւ սղառխուր օրօրներ կ'երգէ իր փառազուրկ
ու զեանատարած հէք զշխոյին : Անոր կուրծքէն
բարձրացող ամպաձայն հեկեկանքները, որոնց մէջ
կը Լորտուին աւերակաց խեղճ բուերուն զայիւն-
ները, չառ խորունկ ու զառնակսկիծ են .

Գուշակեցիք անշուշտ, թէ Ախուրեան զետն է
այդ մեծ ողբերգակը :

ՃՇՄԱՐԻՑ ԲԱՐԵԿԱՄՆԵՐԸ

Անիի բարեկամներու մասին է խօսքերնիս : Անին այցելելը, աւերակներուն վրայ խոկալը, զեռ ևս կանգուն կամ կիսակործան փառաւոր յիշատակարաններուն հանդէպ հիանալը, մեծ բարեկամութիւն մը ընել չենթադրեր : Անիի ճշմարիտ բարեկամները անոնք են արդարեւ, որ անոր փառքը այս կամ այն կերպով վերակենդանացնելու աշխատած են ու կ'աշխատին :

Այսպէս, իրենց ուսումնասէր միտքը Անիի հին ու նոր պատմութեանը տրամադրած են օտար այլ և այլ ազգի անուանի գիտնականներ : Ի մէջ այլոց Քէր Բօրթը, Ապսթ, Պրահամ, Դէսիէ, Քօխ, Պօռէ, Ապիխ, Քէսթնէր, Կրիմ, Թափէոնիէ, Պըրօռէ, Խուտապաշէվ, Մուրափիէվ, Մօրիէ, Համիլթըն, Խանիքօվ, Պուշկին, Քրէյ, Քօնիպիր, Լինչ, Սզիրքօվսկի, և Արդիրքօվսկի : Անոնք գիտնական զանազան ուսումնասիրութիւններ կատարած են Անիի հնութեանց վրայ, և հրատարակած ուղարաւ յօդուածներ, գրքոյկներ և գրքեր :

Հայերուն մէջ նշանաւոր հանդիսացած են հին չըջաններէն, մասնաւորապէս Ղ. Փարպեցի, Ա. Շիրակեցի, Յովհ. Ե. Կաթող. Դրասխանակերտցի, Ասողիկ, և Մ. Ուռհայեցի : Այս պատմադիրները Անիի գեղն ու փառքը, և կրած զժրախառութիւնները նկարագրած և ողբերգած են : Առանձին ուշադրութիւն դրաւած է հնագոյն պատմաբանի մը արտադրած գործը : Ատիկա Անի Ամրոցին պատմութիւնն է, զոր շարադրած է Ուղիւս կամ

Ուրիմպոս անունը կրող մատենագիրը: Սա քրմապետն եղած է Անիի Անահտեան մեհեանին: Նոր շրջաններէն յիշատակելի են Էջմիածնեցի Յովհաննէսը և Սաշատուր քահանաներ, Հովուեան, Ջալալեան, Արրահամեան, Մխիթարեան, Բժշկեան, Գեղամեան, Պետիկ, Սարգիսեան, Շահնազարեան, Էփրիկեան, և Բասմաջեան: Այս վերջիններն ալ Անիի աւերակաց վրայ հնախօսական և նկարագրական մեծ ու պզտիկ երկեր հրատարակած են: Բայց ամենէն հոյակապ աշխատանքներու թիւնը կատարած է Հայր Ղեոնդ Ալիշան: Մխիթարեան այս հայրենապաշտ վարդապետին Շիրակը, իր Անիի ընդարձակ բաժնով, սահմանուած է մշտակենդան գործ մը նկատուելու հայ բանասիրական աշխարհին մէջ: Բ. Ալվազեանն ալ գրած է Անիի ործանումը անուամբ պատմական վէպ մը, որ մասամբ կը յիշեցնէ Լիթընի Պոմպէի վերջին օրերը: Ուրիշ հայ գրողներ ալ, Անիի կործանման վրայ պատմական ողբերգութիւններ հեղինակած են:

Անիի հնութեանց լուսանկարներն առնուած են: Այս կարևոր գործը գլուխ բերողները եղած են Բլաքֆեան, Փափաղեան, Նահապետեան, Սողոմոնեան, Վրոյր, Մարիմ—Գնունի, և այլք: Իսկ Անիի պեղմանց և այլ զանազան աշխատութեանց մէջ իրենց մասնակցութեան բաժինը բնծախարած են, որոշ չափերով, Աղուանեան Եպիսկոպոս, Վրոյր, Անիի այժմու հիւրընկալ Միքայէլ վարդապետ, Բասմաջեան, Լօռու Քալանթար, Բանկութեան, և Տորագրոս:

Հիմա առանձին կերպով, բայց շատ համառօ-

տիւ, պիտի խօսինք Անիի երկու մեծ բարեկամներուն ու անոնց կատարած յաւերժայիչատակ գործերուն վրայ:

Անիի այդ բարեկամներէ մէկն է ուսուցչապետ Նիքոլա Մար: Ռուսաց Կայսերական Հնագիտական Ընկ. գործօն մէկ անդամն է այս հայ ծագում ունեցող հայագէտ և հայասէր վրացի գիտնականը: Անիկա 1892էն սկսած, մինչև այս վերջերս, Անիի մէջ բազմաթիւ պեղումներ կատարած, և յոյժ կարեւոր հնութիւններ երևան հանած է: Եւ այսպէս, Ն. Մար, իր ըրած նշանաւոր գիտերովն ու անոնց վրայ հրատարակած բացատրական ու քննադատական ընդարձակ գրութիւններովը մեծ ծառայութիւններ մատուցած է հայ հնախօսական պատմութեան:

Ասոնցմէ զատ, անիկա Անիի մէջ հիմնած է հրնութեանց երկու թանգարաններ: Պեղումներուն չափ, և նոյն իսկ ալ աւելի օգտակար գործ մը: Այսուհետեւ, պեղումներէն զոյացող իրերը, այլևս կորսուելու գատապարտուած չեն: Ասկէ առաջ, աս ու ան, թանկագին շատ հնութիւններ թոցուցած են Անիէն: Կատարուած մեծ ու պզտիկ, և պաշտօնական ու ո՛չ-պաշտօնական վաճառքներու անհամար պատմութիւններ կան: Եւ ասիկա անընական չէ: Դեռ ասկէ քանի մը տասնեակ տարիներ առաջ, Անին տէր չունէր: Չեղբերուած հնութիւնները պահպանող չէնք մըն ալ չի կտր աւերակ քաղաքին մէջ:

Մար վերջերս ալ հիմնեց մատենադարան մը, ուր կը պահուին Անիի վերաբերեալ ամէն կարգի

Հին հատորներն ու նոր հրատարակութիւնները : Անիկա , տարիներու ընթացքին , Անիի անկործան չէնքերուն վրայ ևս կատարած է խել մը նորոգութիւններ : Անոր խնամքովն է որ նորոգուեցաւ նաեւ աւերակ Ս . Փրկիչը , և այդ գեղակերտ եկեղեցին ազատ կացուցուեցաւ հիմնադրատակ կործանուելու վիճակէն :

Յոյժ գնահատելի են , արդարեւ , յարգելի ուսուցչապետին կատարած այս բոլոր գործերը : Եւ հայ ազգը , երախտադիտական խորին զգացումներ կը տածէ անոր նկատմամբ :

Անիի միւս մեծ բարեկամն է ճարտարապետ Թորոս Թորամանեան , բնիկ Շապին-Գարահիւարցի : Անիկա , վաղուց ի վեր , մինչև այսօր , հաւատարիմ մնացած է Անիի աւերակներուն մէջ գործելու իր նուիրական ուխտին : Փառաւոր եղած է անոր կատարած գերը : Յարգ անկործան մնացած չէնքերը , և փլակոյտերու ներքեւէն երեան բերուած աւերակները բոլոր չափած , զծագրած , իւրաքանչիւրը իր բնական վիճակին ու ամբողջութեանը վերածած և կենդանացուցած է : Մէկ խօսքով , Անին ամբողջ վերակազմած է : Եւ այս կեանք ըստպատող յոյժ ծանր , բայց միևնոյն ատեն հոյակապ աշխատութիւնները ապացուցած են , թէ հայերը ունեցած էին , ինքնուրոյն ճարտարապետութիւն մը :

Երկար հետադատութիւններու , հաստատուն ու կենդանի փաստերու վրայ հիմնուած Թորամանեանի այս վկայութիւնը , հայերու համար եղաւ

անակնկալ գիւտ մը, և սրատուարեր յայտնութիւն մը: Զի նախքան այդ, մեր ազգին մէջ, այնպիսի կարծիք մը կար, թէ Հայաստան առ հասարակ հետեոյ մը եղած է կարգ մը օտար գլխաւոր ճարտարապետական ոճերու: Այդպէս գիտէին, և հետեւաբար ուրիշ կերպ յայտարարութիւն մը չէին ընել նաև Եւրոպացիք: Այս վերջինները նոյն իսկ Բարեկոնեան խառնակութիւն մը կը նշմարէին Հայկական ճարտարապետութեան մէջ: Կ'ըսէին, թէ հայեր իւրացուցած են ճաշակն ու ոճերը՝ Դորէականի, Գոթականի, Նորմանտականի, Բիւզանդականի, Հռոմէականի, Արաբականի, Եգիպտականի, Պարսկականի: Օրինակոյ՝ նաև զեռ ուրիշ ազգերու ճարտարապետութեանց: Լաւ է որ գէթ ... Թրքականի հետեոյ մը չի հռչակուեցան հայերը:

Այդ մարդիկ, որոնց անունները մենք յարգանքով կը յիշենք, հնութեանց ուսումնասիրողներ, և գիտնականներ էին, բայց ոչ ճարտարապետական արուեստի մասնագէտներ: Թուենք ատոնցմէ գլխաւորներուն, որոշապէս արձանագրած կարծիքները: Քէր Բօրթը, Անիի ճարտարապետութեան ոճը համարեցաւ Դորէական, Ապպօզ՝ Բիւզանդական, Պօռէ՝ թէ՛ Բիւզանդական և թէ՛ Արաբական ու Պարսկական: Լինչ Անիի ճարտարապետական արուեստը ճարտար միջնորդ մը հռչակած է Հռոմի, Բիւզանդիոնի և Արեւելքի ճաշակներուն զեղեցկօրէն միացման: Իսկ Դեսիէ, Համիլթըն և Պրահամ ամենէն անորոշ գիրքը բըռ-

նած են: Անոնք ճարտարապետական բաղմամբիւ
անուններ յիշելէ ետք, և ոչ մէկուն ճիշդ ու ճշ-
գրրիտ նմանութիւն մը չի գտնելով Հայկականին
մէջ, մնացեր են ճարահատ: Թերեւս անոնք եղած
են ամենէն համեստները, իրենց կարծեաց մէջ:
Եւ հետեապէս, անոնք մօտեցած, ինքնուրոյն ոճի
մը գոյութեան գաղափարին: Անոնք, այդ կեր-
պով, թէև քիչ մը անորոշապէս, վարկ տուած
են իրենցմէ ետք Անի ոտք դնող մասնագէտ հայ
ճարտարապետի ըրած յայտարարութեան:

Ի այց, մեր տաղանդաւոր ճարտարապետը, Թո-
րամանեան, հայ ճարտարապետութեան մը գոյու-
թիւն ունենալը ասպացուցանելէ ետք, իր խօսքե-
րուն վերջակէտ չի դրաւ: Այդ տեղ կանդ չառաւ:
Աւելի յառաջ գնաց: Անիկա ըսաւ գիտնական աշ-
խարհին, թէ այդ իսկական հայածնունդ ճար-
տարապետութենէն աղղուած և օգտուած են ո՛չ
միայն Արևելեան, հապա նոյն իսկ Եւրոպական
ազգեր: Արձակուած այս բոլորովին անսպասելի
վճիռը հաստատեցին Թորամանեանի ո՛չ միայն
ներհուն ու րեզուն ուսումնասիրական գրութիւն-
ները, այլ նաև ճշմարիտ կատարելութեամբ մը
անոր վերակազմած գործերը: Այս յայտարարու-
թենէն ետք, Եւրոպացի մասնագէտ ճարտարա-
պետներ լուրջ հետազօտութիւններ կատարեցին,
և վերջապէս համոզուած, գլուխ խոնարհեցուցին
մատնանշուած իրականութեան առջև: Անոնցմէ
մէկը, նոյն իսկ աւելի յառաջ երթալով, ըսաւ,
թէ Գոթական ճարտարապետութեան հայրենիքն
ալ եղած է Հայաստան: Եւ անիկա, իր խօսքը հաս-

տատելու համար օրինակ ցոյց տուաւ Անիի Կաթողիկէ մայր եկեղեցին: Ճշմարիտ է, թէ այդ տաճարը կանգնուած է այն ժամանակ, երբ Եւրոպական ճարտարապետութեան ոճը Հռովմէական էր տակաւին: Սթիրքովսկի, Վիէննայի Համալսարանին անուանի ուսուցչապետն ևս յայտարարեց, թէ Հայկական ճարտարապետութիւնը, իր զարգացած չրջանին, տիրած է Գոթականին ու Բիւզանդականին: Ուսուցչապետը յարեց նաև, թէ Հայկական ոճը անցնելով Եւրոպա, ազդեցութիւն գործած է նոյն իսկ Իտալիոյ, Գերմանիոյ, և Ֆրանսայի ճարտարապետութեանց վրայ: Ասոր յար և նման խել մը յայտարարութիւններ ալ եղան Եւրոպացի ուրիշ մասազէտներու կողմէ ևս:

Ահա այսպէս, այսօր, շնորհիւ Թորամանեանի, Եւրոպացի գիտնականներէ բացարձակապէս ընդունուած է այլևս հայ ճարտարապետական գեղարուեստին ինքնայատուկ գոյութիւնն ու անոր ունեցած գոտական արժէքը:

Գծարիտարար, Թորամանեան միայն օտարներէն գնահատուեցաւ: Իր ազգին կողմէ ցարդ արժանաւոր քաջալերանք մը չի գտաւ այդ երախտաւոր մեծ հայը, որ երկու տասնեակ տարիներէ ի վեր յանուն ազգապանծ, վեհ գաղափարի մը մարտիրոսական կեանք մը անցուց: Ժամանակակից հայութիւնը անտեսեց զայն: Սակայն, վաղը, անտարակոյս, պատմութիւնը ոսկի տառերով պիտի արձանագրէ անունը այդ նոյնքան համեստ և համբերատար, որքան անձնուէր ու րազմարդիւն գործիչին:

ՆՈՐԱԿԱՌՈՅՑ ԾԵՆՔԵՐ

Անիի մէջ հիմա աչքի կ'իյնան քանի մը նոր շինութիւններ: Մենք պիտի յիշատակենք միայն զլիաւորները:

Աւերակներու աշխարհին մէջ, հնադարեան չէն- քերուն քով, առաջին անգամ կառուցուած է հիւ- րանոցը: Մեծ ու պզտիկ բաւական թուով սեն- եակներ ունի այս տունը: Ծինողն է Գր. Եպիսկ. Աղուանեան: Այս տան մէջ կը բնակին Անին աշ- ցելող հիւրերը: Հիւրընկալութիւնը ձրի է: Փա- վաքողները միայն կամաւոր նուէր մը կ'ընեն:

Հիւրընկալ Միքայէլ Վարդապետ, Կաթողիկէ մայր եկեղեցիին շուրջը քաշած է քարէ պատ մը:

Ասուցչապետ Ն. Մարի նախաձեռնութեամբ նորոգուելով ու յարմարցուելով թանդարանի վե- րածուած է Կաթողիկոսարանի կամ Դատարանի հին, կիսակործան շէնքը: Ասոր մօտը կառուցուած է նաեւ նոր թանդարան մը: Այս հաստատութեանը գոյութեան պատճառն եղած և բարոյապէս նը- պաստած է Ն. Մար, իսկ նիւթական հոգը տարած են Ղուկասեան և Մանթաշեան:

Ռուսահայերը, ի նկատի առնելով գործիչ Մարի անձնական հանգստութեան պարագան, ամէն յար- մարութիւններով օժտուած տուն մըն ալ շինեցին, և յատկացուցին անոր բնակութեանը:

ԻՆՉԵՐ ԳՈՅԱՅԱԾ ԵՆ ԲՐԶԻ ՇԱՐԺՈՒՄԷՆ

Բրիչը վաղուց մտած է տեղակ Անիէն ներս, և գործած այն տեղ: Անոր անպաշտօն գործունէ-

ութիւնը տեւած է դարեր: Եւ այդ երկար ժամանակաշրջանին մէջ, բրիչով երեւան հանուած իրերը ազգային սեփականութիւն դարձած չեն: Գլտնուածները մէջ տեղը չի կան: Իսկ ազգին գիտակցութեամբ տեղի ունեցող պաշտօնական պեղումները, ինչպէս որ յիշած ենք, առաջին անգամ սկսած են 1892 թուին: Ու անկէ ետք, շարունակուած պարբերաբար: Այդ թուականէն ի վեր, պեղումներէն դոյացած արդեանց մասին, կանոնաւոր արձանագորութիւններ կազմուած են այլևս: Այս պեղումներուն նախաձեռնողն եղած է Ռուսաց Կայսերական Հնագիտական Ընկերութիւնը: Գործը յառաջ տանողը, գլխաւորաբար, Ն. Մար: Պեղումներուն նիւթական ծախուց հոգատար հանգիստացած են ռուսահայք:

Ահաւասիկ բրչի պաշտօնական շարժումէն յառաջ եկած աչքի իյնող արդիւնքները:

Առոտ Ողորմածի ամբուքիւնները

Այս ամբուքիւնները առաջին արդիւնքն են Մարի ձեռամբ կատարուած պեղումներուն: Անոնք քաղաքին ամենահին մասին շուրջ կը գտնուին: Համեմատաբար քաղաքի միւս ամբուքիւններուն, տեւի նախնական ձև մը ունին: Կ'երեւայ թէ այս է պատճառը, որ անոնք միւսներէն աւելի շուտ կործանուած են:

Խել մը աղօթատներ

Մեծ ու պղտիկ խել մը եկեղեցիներ եւ երեւան հանուած են նոյն ամբուքեանց շուրջը: Գիւտը

կատարողը, Ն. Մար: Այդ եկեղեցիներէ մէկուն ժ.Ֆ. դարու գործ ըլլալը հաստատուած է, անոր որմաքանդակներու ոճէն դատելով: Բոլոր եկեղեցիներն ալ իրենց մէջը կը պարունակեն բազմաթիւ գերեզմաններ և խաչքարեր: Հետաքրքրական, բայց ախուր իրողութիւն մը: Անոնք, իբր աղօթատուն գործածուելէ ետք, չի գիտցուիր ո՛ր ժամանակ, մարդկանց բնակարանի ու ախոռի վերածուած են: Արդարեւ անոնց մէջ նկատուած են հաց եփելու թոնիր, կարաս և անասնոց աղտեղութիւն:

Տներ կամ տնակներ

Բաւական մեծ թուով: Իւրաքանչիւրը երեք կամ չորս բաժանումներէ բաղկացած: Մէջերը թոնիր, կարասներ, երկանաքարեր ու սանդեր: Գտնուած են նաև մանր մուշր առարկաներ: Ի միջի ալոց պղնձեայ դրամներ, բլբլեղեայ ապարանջաններ, ուլունք, գնդասեղներ, մատանիներ ու սնդիկի ամաններ: Աւելի մեծ քանակութեամբ երեան եկած են ապակեայ և յախճապակեայ ամանանուրբ ու թանկագին անօթներ: Ոմանք վերտառութեամբ կամ ֆնարակուած: Այլը ոսկեզօծ նկարներով դրուալուած: Դիտելի է որ այս անօթները իրենց գոյնն ու վալլը ցարդ պահած են բոլորովին անաղարտ: Սակայն, բնակարաններու կամ բնակարանիկներու յատակադէրը բաւական ցած են փողոցի մակերեսէն: Պեղումն ընող Մարի կարծիքով, անոնք կառուցուած են արդէն անգամ մը հիմնադրուած եղած տներու վրայ:

Կը նշանակէ Անիի կործանումէն ետքը շինուած ,
և ապա , իրենց կարգին փլած են անոնք : Ուրիշ
խօսքով աւերակներ՝ աւերակաց վրայ :

Ջրի փամբան

Քաղաքէն Միջնաբերդի պալատները ջուր տա-
նող ճամբան է այդ , զոր զտած է Մար : Ջրուղին
ունի բազմաթիւ ճիւղաւորումներ : Խողովակները
կաւէ : Ջրին ճնշումը սաստիկ եղած տեղերը մաս-
նաւորապէս շինուած , կրկնակի քարերով աղուց-
ուած , և կրաշաղախով ամրացուած են :

Պատանիի մը կմախքին քով ամանով վէգ

Մարդկային կմախքներ չառ գտնուած են
Մարի ձևամբ : Անիի գերեզմանատան մէջ : Բայց
պատանիի մը կմախքը մասնաւոր ուշադրութիւն
գրաւած է , իր քով աման մը լեցուն վէգ ունե-
նալուն պատճառաւ : Ամանը , գլմացկուն հողէ
թրծուած ըլլալուն , իր պարունակութեամբ ան-
վընստ մնացած է : Անտարակոյս վէգ խաղալը չառ
սիրող պատանի մըն էր այդ : Եւ իր ծնողքը , աման
մը վէգ դնելով գերեզմանին մէջ , իրեն վերջին
գոհացում մը առթել ցանկացած են :

Իսթանուեիկը իր հագուստով

Ս . Իստաուրիչ եկեղեցին շինող Հաննեց Տիգ-
րան Իշխանի 4—5 տարեկան աղջկան կմախքն է ,
զոր գերեզմանէն ի յայտ հանած է Մար : Իշխանու-
հիկին մարմինը փառած է , ընականարար , բայց
անոր կրած հագուստը կը մնայ անվթար : Անիկո
ունի մետաքսէ նուրբ շաղիկ մը , վրան ալ , նոյն-

պէս մետաքսէ չըջագլխոս մը, զեղաճաշակ ծալ-
քերով ու շնորհալի երևոյթով: Մէջքը դօտի:
Բաղկացր վրայ իշխանական կապեր: Շապիկին
թեզանիքները ոսկեթելով ասեղնագործուած: Ամ-
բողջ հագուստը ծածկուած է ծաղկենկար թա-
փանցիկ քօղով մը, որուն վրայ ոսկիէ ու մետաքսէ
թելերով քանուած են երկու պղտիկ վագրեր: Հի-
անալի մանրանկարչութիւն մը կը ներկայացնեն
այդ անասնիկները: Անթերի արուեստագիտական
զործ մը:

Կատրանիդէ քագուհին, ոտքերէն զամուած

Կատրանիդէ թագուհին Սրենեաց Վասակի
դուստրը և Բագրատունի Գագիկ Ա. ի ամուսինն է:
Ահա այս թագուհին ոսկերոտիքն են, զորս զամ-
բարանէն անապարտ ամբողջութեամբ մը գտած է
ուսուցչապետ Մար: Սակայն այդ դշխոյին իրա-
րու միացած երկու ոտքերուն վրայ, մատներուն
մօտ, զարնուած է երկաթեայ խոշոր զամ մը:
Ինչո՞ւ այս ոտարեւոտմը: Արդեօք թագուհւոյն
բարեկաշտական մէկ մասնաւոր ցանկութեան ար-
դի՞ւնքն եղած է ատիկա, թէ Անիական կամ Բաղ-
րատունեան սովորութիւն մը:

Գիւտը կատարողը, աստ անդ, շատ դիմումներ
ըրած, և ասոր անոր հարցումներ ուղղած է այդ
մասին: Հաւաքուած տեղեկութեանց նայելով, ի-
րաւ է որ մեռեալի մարմնաբեւոտմը հայկական
սովորութիւն է եղեր: Զոր օրինակ, Սարապաղի
կողմի գիւղերէ ոմանց մէջ, հայերը, իրենց մեռ-

եալը կը գամեն : Միայն թէ անոնք գամը կը զարնեն մեռեալի փորին , և ո՛չ թէ ոտքերուն : Եւ զարնուած հաստ ու երկայն գամը , մեռեալի մէջքի կողմէն դուրս կ'ելլէ : Ամէն պարազայի տակ , սակայն , բեռնումը բեռնում է , ըլլայ մեռեալի փորէն թէ ոտքերէն : Իսկ թէ ի՞նչ նպատակաւ կամ գաղափարով մեռեալը գամելու կանոնը , սերունդէ սերունդ , աւանդաբար , ի գործ կը դնեն այդ շինական հայերը , իրենք ալ չեն գիտեր : Հետեաբար , անոնք իրենց եղած հարցումին տուած չեն գոհացուցիչ պատասխան մը , և նոյն իսկ ամենափոքր մասով լուսարանական բացատրութիւն մը :

Եւ ահա այսպէս , գիտնական Մար , հակառակ իր թափած բազում ջանքերուն , ուէ կերպով չէ կրցած լուծել գաղտնիքը , և ի յայտ բերել ստոյգ պարագան ու նշանակութիւնը այդ խորհրդավոր երևոյթին :

Տիկնաց տիկնոջ հանգստոցը

Անիի կաթողիկէ մայր եկեղեցւոյ բակը կը գտնուի դամբարանը Կատրանիդէ թաղուհիին : Ամուսնոյն պէս եկեղեցասէր այս թաղուհին փափաքած է , որ իր ձեռակերտ տաճարին քով թաղուի , ու անոր վրայ հսկէ յաւիտեան : Մար , թաղուհիին աճիւնները գտած միջոցին , ամբողջովին երևան հանած է նաև անոր հանգստոցը :

Այս դամբարանը կը բաժնուի երկու մասի : Ներքինը տապանատունն է : Արտաքինը մատուռիկ մը : Տապանատունն ունի երկու գերեզմանատեղի : Մէ-

կը թաղուհիին, և միւսը անոր ամուսնոյն, Գաղիկ Ա.ի համար: Եւ սակայն, Գաղիկ Ա.ի մարմինը տեսնուած է իր գերեզմանին մէջ: Առեղծուած մըն ալ այս գերեզմանին դատարկութիւնը, և արձանագրուած տապանէ մը զուրկ գտնուիլը: Իսկ Կատրանիդէ, Հայաստան աշխարհի Տիկնանց Տիկիներ, իր շիրմին վրայ այսպիսի փափաք մը արձանագրել տուած է.

...2 Վարդավառին յիսնեակ միով քառասնիւ, կատարել անխափան ... (պատարագ, հոգեհանգիստ): Եթէ ոք զարձանագրեալդ անփոյթ առնէ, դատապարտեալ եղիցի ի Քրիստոսէ...»

Իշխանուիին Շուշան ու իր դստրիկը

Անիի մեռելոց աշխարհէն ուրիշ գիւտ մը ըրած է Կ. Բաթմաջեան: Պեղումով մը, անիկա մէջ տեղ հանած է երկու կմախք: Պեղումին վայրը, Ծաղկաձորի քարայրներէն մէկը: Կմախքները կը պատկանին մօր մը, և անոր 5—6 ամսեայ փոքրիկ աղջկան: Երկուքն ալ թաղուած մէկ գերեզմանի մէջ: Մօր մագերուն մէկ մասը, և աւուաներէն ոմանք մնացած են անաղարտ: Մորմինը ոսկեթել պատանքով մը փաթթուած: Փոքրիկ աղջկան գիւտիկը ևս, նմանապէս, անվթար: Անոր մորթը փակած է ոսկորներուն: Երկուքին ալ ընդհանուր երեւոյթը ցոյց կուտար, թէ անոնք կը պատկանէին իշխանական տոհմի:

Բաթմաջեան նոյն քարայրի պատին վրայ կը նշկատէ նաեւ սա արձանագրութիւնը. «Ք Ած Ե

զորմեա Շուշանա աղախնո քո»։ Եւ քանապէս հետախոյզը, քննութիւններ կատարելով, կը հաստատէ, թէ արդարեւ գտնուածները Գրիգոր Պահլաւունի Իշխանի ամուսնոյն, Շուշանի, և անոր զաւկին կմախքներն են։

Պալատամէջէն

Բազրատունեաց հարստութեան պալատէն, Մարի միջոցաւ երեան բերուած են պատերու մէջ զործածուած քանդակաւոր գերաններ։ Ասոնք ածխացած վիճակ մը կը ներկայացնեն։ Թորամանեան վկայած է, թէ այդ հրկիզուած գերաններուն վրայ երեցած քանդակագարդերը եզական գեղեցկութիւն մը ունին։ Արդի զարգացած արուեստը, ատենցմէ աւելի գեղեցիկ զործ մը չէ կրցած արտադրել։ Քանդակները կը պատկերացնեն զանազան պտուղներ, թռչուններ ու կենդանիներ։

Կործանուած մեծ սրահի մը առաստաղն ու պատերը, ոսկեզօծ ու նկարազարդ, ամբողջութեամբ ձեռք բերուած են։ Գաճէ ձուլուած ծաղիկներուն վրայ, ոսկիի թանձր շերտեր։ Պատերուն վրայ, ճարտարօրէն դժուած են սաղաւարտաւոր մարդոց պատկերներ։ Քննութեամբ մը հաստատուած է այդ մարդոց հայ թագաւորներ ու իշխաններ ըլլալը։

Այլ կողմէ մըն ալ, խել մը առարկաներ գըտնուած են։ Ի մէջ այլոց, խեցեղէն անօթներ, ոսկեզօծ մանրանկարներով զարդարուն։ Սուր մը, իր պատեանով, ուղղաձիգ, մէկ կանդուն երկայ-

նութեամբ ու չորս մատնաչափ լայնքով: Երկայն
նիզակ մը, ծայրը ճիւղաւորուած երկու սուր կե-
ռերով: Զրահ մը, հաստ սեկէ, ասեղնագործ-
ուած: Հարիւրներով ամէն տեսակ նետեր, առանց
աղեղներու:

Հարուստ կալուածէ մը

Այն երկայարկանի հարուստ կալուածը, ո-
րուն մէջ պեղում կատարած է Մար, կը պատկանի
Զաքարէ Սպախասար իշխանին: Վրան դոց չուկայ
մըն է առիկա: Անցքերուն երկու կողմի դռները,
փլակոյտներու ներքե թաղուելով, ջարդ ու փը-
չուր եղած են: Բայց անոնք, իրենց վրայ կրած
քանդակներով, աննման գեղեցկութիւն մը կը ներ-
կայացնեն: Զանոնք զիտողը, յիւաւի, կը գմայլի:
Այդ դռները չինելու համար, պէտք են շանի մը
հարիւր հազար բուսլիներ, և մեծաճարտար քան-
դակագործներ: Անցքին երկարութեանը, կարգ-
կարգ շարուած խանութներուն մէջ, կ'երեւայ թէ
միայն մետաքսեղէններ կը ծախուէին: Ատոր ա-
պացոյցն այն է, որ խանութներու դարակներուն
մէջ նշմարուած են մետաքսէ կերպասի կտորներ:
Աւելցնենք նաև, թէ այս կերպասները մեծ ուշա-
դրութիւն կը գրաւեն, իրենց վրայ կրած նրբա-
րուստ, և գունազեղ ծաղկենկարներով:

Սփինգս մը

Նոյն կալուածի մէկ դրանը առջև Մար և Թո-
րամանեան գտած են խառնազաղան արձան մը,
մէկուկէս կանգուն բարձրութեամբ: Այդ առիւծի

մարմնով, և կնոջ գլխով արձանին դէմքը կը ներկայացնէ Անիի վրայ գերիշխող Վրաց թագաւոր թագուհիին զիմապատկերը: Այս վկայութիւնը կուտայ ճարտարագետ թորումանեան: Սա կը հաստատէ նաեւ, թէ Սպարապար իշխանական տան խորհրդանշանը կը կազմէին ատոր նման օվինքաներ, որոնցմով կը զարդարուէին նոյն բնտանիքին պատկանող շէնքերուն ճակատները: Գաղափարը եղիպտական, բայց ձեւը հայկական:

Գաղիկ Ա.ի արձանը

Պեղումներու բնծայած ամենանշանաւոր մէկ արդիւնքը, այդ արձանը: Գաղիկ Ա.ի կողմէ շինուած Ս. Գրիգոր եկեղեցիին մէջ կը գտնուէր անիկա: Ըստ պատմագրաց, այդ եկեղեցին ճիշդ նմանութիւնը կը կազմէր Ձուարթնոցի տաճարին: Կառուցուած էր Մաղկաձորի բարձանց վրայ: Ա. Վրոյր, պատմութեան նշանակած տեղւոյն վրայ, Ձուարթնոցապատկեր Ս. Գրիգոր եկեղեցւոյն հետքերը գտնելու համար, քննութիւն մը կը կատարէ: Եւ հոն կը նշմարէ հաստատական նշաններ: Մար և թորումանեան ևս, խնդրոյն կը հետամտին, և արդիւնքին վստահ, կը ձեռնարկեն մեծ պեղման մը: Արդարեւ, կը գտնեն Ձուարթնոցին նմանող եկեղեցին: Բայց, միեւնոյն ժամանակ, անադիւնկալօրէն, կը գտնեն նաեւ արքայական արձանը, որ կանգնուած էր նոյն եկեղեցւոյն մէկ պատին մէջ:

Այդ արձանը որո՞ւ կողմէ շինուած, և ի՞նչ նշանաւոր գեղանկարչական էր եկեղեցւոյ պատին մէջ:

Հետաքրքրական է գիտնալը: Եւ թերեւս աւելորդ չըլլայ, աստանօր կարծիք մը յայտնելը այդ մասին:

Մեզ շատ անընական կը թուի ընդունիլ Բագրատունի Գագիկ Ա.ը՝ իրրեւ կարգադիր, և յանձնարարիչ իր արձանի չինութեան: Զի պատմութենէն գիտենք, թէ Գագիկ Ա. իրաւ է որ հաշտութեամբ կեանք սիրող, իմաստուն, երկիրը շէնցնող, ամէն կերպով ժողովուրդը յառաջ տանող, զպրութիւնը և գեղարուեստը քաջալերող, ինչպէս նաեւ բարենպաստակ հաստատութիւններու բազմացումին ու բարգաւաճումին մեծապէս նպաստող մեհակ մը եղած է, իսկ անիկա երբէք չէր ախորժեւր փառքէ ու պարծանքէ: Անիկա, իր նախորդներուն նման, օժտուած էր խիստ պարզ, համեստ և խոնարհ ընաւորութեամբ մը: Ի նկատի ունենալով ուրեմն այս հանգամանքը, կարելի է վստահօրէն եզրակացնել, թէ արձանը կերտել տուած են ուրիշները, և ամենայն հաւանականութեամբ, ժողովրդին սիրելի թագաւորին մահէն ետք, անոր վեհապանծ յիշատակը յաւերժացնելու համար:

Իսկ թէ ինչո՞ւ արձանը կանգնած են եկեղեցիի պատին մէջ, փոխանակ զայն դնելու հրապարակի մը վրայ, և կամ այլ ուր: Ասոր պատճառը շատ որոշ է: Անոնք այդ կերպով փափաքած են պարզապէս Գագիկ Ա.ի հոգւոյն ընծայել մասնաւոր մեծարանք մը, և գերագոյն հրճուանք մը: Գիտէին, թէ այդ առաքինի, բարենպաստ թագաւորը ո՛րքան մեծ պաշտպան մըն էր քրիստոնէութեան,

և ո՛ր աստիճան ջերմ եկեղեցասէր մը: Իրենց աշ-
քերովը տեսած էին, թէ Գաղիկ Ա. միմիայն եկե-
ղեցիներ չինելով չէր գոհանար, այլ նաև շատ յա-
ճախ կ'երթար՝ անոնց մէջ կատարուող պաշտա-
մունքներուն ներկայ գտնուելու: Ու ո՛չ թէ միայն
գլխիւներու և քահանաներու կողմէ կատարուած
երգեցողութեանց ու ընթերցուած քներուն կը ձայ-
նակցէր, հապա նոյն իսկ, երբեմն, առանձին ալ
կ'երգէր ու աղօթքներ կ'արտասանէր:

Արձանը չինել տուողները, տաղանդաշատ ար-
ուեստագէտի րեզուն երեակայութեանը դիմելով,
ուզած են նաև Գաղիկ Ա.ի եկեղեցապաշտպանու-
թեան զաղափարը մասնաւոր խորհրդանշանով մը
ի յայտ կացուցանել: Այսպէս, դուք կը տեսնէք,
թէ արձանին ձեռքերը երկնցում են ընդ առաջ,
և կը մնան բաց, որպէս թէ պատրաստ են բան մը
կրելու: Ճիշդ է որ այդ ձեռքերուն վրայ դրուած
էր Գաղիկ Ա.ի կողմէ կառուցուած արքայական
ղեղեցիկ եկեղեցւոյն մանրանկարը: Այս մանրա-
նկարը, սակայն, առ ի զգուշութիւն, այժմ ար-
ձանին ձեռքերուն վրայէն անդին առնուած է, և
առանձին կերպով կը պահուի Անիի թանգարանին
մէջ:

Հիմա գանք Գաղիկ Ա.ի արձանին ցուցադրած
ընդհանուր երևոյթի ու նկարագրի մանրամաս-
նութեանց: Անոր բարձրութիւնը երեք կանդուն է:
Գլուխը կը կրէ փաթթոցաւոր թագ: Այս ձևով
արքայական ապարօշներ, յատկապէս նուէր կ'ըլ-
լային Բագրատունիներուն, այն ժամանակները

Պաղտատի վրայ իշխող և հայոց բարեկամ հան-
դիսացող խալիֆաներէն: Արեւելաձե երկար վե-

ԳԱԳԻԿ Ա.Ի ԱՐՁԱՆԸ

բարկուին ետեի քղանցքը ճեղքուած է մինչև մէջ-
քին մօտ: Յառաջամասի քղանցքն ալ բաց է, մին-

չև կուրծքը: Վերարկուն տակ հաւասար երկայնութիւն ունեցող պարեգօտ մը, լայն, ծալք ծալք եղած թեզանիքներով: Վերարկուն ու պարեգօտը ներկուած են կարմիր գոյնով: Գազիկի թխորակ, պատկառազգու դէմքին այտերը նոյնպէս կարմիր են: Անոր խոշոր աչքերուն նայուածքը կենդանի արտայայտութիւն մը ունի: Արձանի տիրոջ բարի հոգին կը ցոլացնէ: Յո՛րժ գրաւիչ: Իսկ զլիսուն մազերը, և խոշոր մօրուքն ու պեխերը սև գոյն ունին: Կրծքին վրայ կախուած է խաչ մը:

Գազիկ Ա.ի արձանին գիւտը, ինչպէս հայոց, նոյնպէս եւրոպացի հնազէտներուն խորին ուշադրութեան արժանացաւ: Ու այս վերջինները յայտարարեցին, թէ այդ արձանը, Արևելքի մէջ, քրիստոնէութեան միջին դարաշրջաններէն մնացած միակ արուեստագիտական գործն է ճշգրտէս, որ իր բնական մեծութեամբն ու կատարելութեամբը աչքի կ'ընկնայ:

ԳՈՅ ԳԻՐՔԸ

Անիի մէջ պեղումի հսկայ գործեր կան: Ամբողջ Անին հոգին տակն է տակաւին: Մինչև այժմ կատարուած գիւտերը, անոր մէկ շնչին մասը կը կազմեն: Երբ որ, կործանուած քաղաքին մէջ պտտողը, ըստ զիպաց, ոտքը գետնին կը զարնէ, ներքեւէն խուլ ու խորհրդաւոր ձայն մը կը լսէ: Հնութեանց ի՛նչ աննման գանձեր կան թաղուած: Յայտնի է, թէ այս օրուան քաղաքակիրթ ազգերէ չատերուն գեռ վայրենական կամ կիսաքաղաքա-

կիրթ շրջաններուն, հայր նշանաւոր հանդիսացած է իր ընտանեկան ու ընկերական բարեքերու ու վարքերու մաքրութեամբ և բարեկրթութեամբ: Նըմանապէս յառաջ գնացած ու փայլած է ո՛չ միայն իր զպրութեամբ, այլ նաև ճարտար ու գեղեցիկ արուեստներով: Թո՛ղ խօսին, գէթ մասամբ, արձանները, նկարները, քանդակադարձերը, ճարտարապետական արուեստի վեհապանձ խոյանքներու ամէն կարգի արտադրութիւնները, մեռելոց հազուստները, և այլն:

Արդ, ճիշդ այս պարագային ներքե է մանաւանդ, որ Անին, իր բնդհանուր վիճակով, կը ներկայանայ իրրե քեզմնաւոր նիւթերով լեցուն դոց զիրք մը: Եւ հետեւաբար, իսկական և գործնական զաղափար մը կազմելու համար Անիի, և Անիով ալ ամբողջ հայութեան նախկին քաղաքակրթական զարգացման բուն աստիճանին վրայ, հարկ է՝ բանալ այդ դոց զիրքը: Միայն թէ փափաքելի է, որ անիկա բացուի հայերու ջանքով ու ձեռամբ: Այդ դոց զիրքը, պատմական ու բարոյական անբռնարարելի իրաւունքով, կը պատկանի հայոց: Անիկա հայ ազգին անկողոյսելի, ժառանգական սեփականութիւնն է: Եւ վեհ. Գէորգ Ե. Կաթողիկոս, անգամ մը ևս այդ ճշմարտութիւնը պաշտօնապէս ու բացարձակապէս հաստատել հարկ տեսաւ վերջերս: Ն. Սրբութիւնը պատուիրեց Երեանի և Կարսի հայոց հոգեւոր կառավարութեանց, որ մէջ տեղ հանեն իրենց մօտ պահուած այդ ազգային սեփականութեան մասին խօսող բո-

լոր վաւերագրերը: Կը կրկնենք, թէ մեր ցեղին
հոգին ու փառապանծ պատմութիւնը վերլուծող
այդ անգին, նուիրական գոց գրքին վրայ գուր-
գուրալու ենք: Պէտք է որ օտար, հարստութեամբ
ձեռքեր մօտենան անոր, զայն թերթաքաղ ընեն
ու զրկեն իր ամբողջական արժէքէն և նշանակու-
թենէն...:

ԲԱԳԱՐԱՆ

ԿՈՒՌՔԻ ՈՒ ԽԱՉԻ ՇՐՋԱՆՆԵՐՈՒՆ

Բագարան կը գտնուի Արարատեան Շիրակ գաւառին հարաւային կողմը, Երուանդաշատի ու Երասխ գետին մօտ: Անոր աւերակներուն երեսջթը խորհրդաւոր է: Անիկա Բագարան կոչուեցաւ, որովհետեւ իր մէջ կը պարունակէր անհամար բազմեաներ: Իր ժամանակին, Հայաստանի ամենէն բազնաշատ վայրն էր: Երուանդ Բ. հիմնեց զայն և իր եղբայրը, Երուազ, քրմապետ կարգեց քաղաքի կռատուններուն: Ատեն մը «Կոռց Քաղաք» անուանումն ալ ստացաւ Բագարան: Բայց անիկա, Արտաշէս Բ.ի օրով ինկաւ իր ղերբէն ու փայլէն, վասնզի կուտքերը բոլոր փոխադրուեցան Արտաշատ: Կուտքի չրջանէն ուրիշ տեղեկութիւններ չիկան Բագարանի վրայ:

Թ. դարուն, նախ Աշոտ Մսակեր, ապա Բագրատունի Աշոտ Ա. Թագաւոր, Բագարանի մէջ հաս-

տատուեցան: Կը նշանակէ, թէ անիկա մայրաքաղաքի վերածուեցաւ: Անոր պարիսպներն աւելի ամրացան: Կուռքերուն տեղ, ամենուրեք, խաչը բարձրացաւ: Ու հաստատուած եկեղեցիներուն թիւը միշտ աւելցաւ, քանի Բագրատունիները իրենց իշխանութիւնը զօրացուցին: Սակայն այդ իշխանութեան անկումով, Բագարան կրկին անշքացաւ: ԺԳ. դարուն, Վրաց Թամար թագուհիի գերիշխանութեան օրով, Բագարան լքուեցաւ իր բնակիչներէն: Այնուհետեւ, թաթարներու արշաւանքները վրայ հասան: Ու Բագարան կործանեցաւ:

ՍՐԲԱՏԵՂԻՔ

Անցեալէն մնացած քանի մը եկեղեցիներ, տաճարն զոյլութիւննին կը պահպանեն, կիսաւեր, խարխլած վիճակով մը: Ս. Գէորգը, կը գտնուի բերդին ծայրը: Այս կիսավուղ եկեղեցին ուխտատեղի մըն է: Աւանդութեան մը համեմատ, անոր հիմերուն ներքեւ դրուած է քաջայաղթ զօրավարին նշխարներէն մաս մը: Ուրիշ երեք եկեղեցիներ, աւելի անմխիթար երևոյթ մը ունին: Հինգերորդը, որուն անունն է Տապանատուն Ս. Կաթողիկէ, Բագարանի մայր եկեղեցին կը համարուի: Այս ալ իր վախճանին մօտ: Մէջը և չուրջը կան բազմաթիւ շիրիմներ: Անոր հովանւոյն ներքեւ կը հանգստանան նաեւ ճիւղները դաւադրութեամբ սպաննուած Մուշեղին, ինչպէս նաեւ այս վերջնոյն հօրը, Սմբատ Ա.ի:

ԱԻԵՐԱԿԱՅ ՊԱՀԱՊԱՆՆԵՐ

Կործանուած քաղաքին մէջ, հիմա կը բնակին
 քանի մը հարիւր հայեր: Աւերակաց պահապան-
 ներ: Անոնք եկած են այլևայլ կողմերէ: Երկրա-
 դործ մարդիկ: Ոմանք տնկած են այդիներ: Անոնց
 եկեղեցին, կիսակործան Ս. Գէորգը: Եղածովը կը
 դռհանան անոնք: Դպրոց չունին: Ամէն կերպով
 խեղճ են ու յետամնաց:

ԵՐՈՒԱՆԴԱՇԱՏ

ԿԱՐՃ ՕՐԵՐ

Երուանդաշատ, հայոց հին քաղաքներէն մէկը, հիմնուած է Արարատեան նահանգի Արշալունեաց զաւառին մէջ, Երասխի և Ախուրեանի միացման կէտին մօտ: Երուանդ Բ. թաղաւորը շինեց զայն իր բնակութեանը համար: Եւ իր անուամբն ալ կոչեց «Երուանդաշատ»: Քաղաքն ունէր փառաշուք շէնքեր, պալատներ, նաեւ ամուր բերդեր ու պարիսպներ: Կը պատմուի, թէ այդ ամբողջիւններն իրենց մէջը կը պարունակէին դիշերուան ու ցորեկուան յատուկ ճամբաներ, մանաւանդապէս ու որոգայթաւոր անցքեր: Ասոնք յատկապէս շինուած էին, քաղաքէն ներս մտնող թշնամին թակարդի մէջ ձգելու համար:

Սակայն, այս ամբաշէն, սիր~~ան~~ քաղաքին փառաց օրերը չատ կարճ եղան: Գրեթէ միայն 20

տարի տեւեցին: Արտաշէս Բ., հայոց թագաւորու-
թեան օրինաւոր ժառանգը, Սմբատ սպարապետին
հետ, Երուանդաշատի վրայ քալեց: Պաշարեց
զայն: Քաղաքացիք ու բերդապահները նեղը մնա-
լով, անձնատուր եղան: Իսկ զինուոր մը, Երուանդ
Բ. ը բռնելով զզեանեց, զայն հարուածեց և անոր
ուղեղը ցրուեց պալատի յատակներուն վրայ: Այ-
նուհետև Արտաշէս, արքունի հարստութիւնն ու
զահը փոխադրեց Արտաշատ: Թէև Կամսարական-
ները, ժամանակ մը Երուանդաշատ բնակեցան և
ջանացին քաղաքի նախկին չէն վիճակը վերակեն-
դանացնել, բայց չյաջողեցան: Յետոյ, Արշակ Բ.
գլխուեց Երուանդաշատը: Իսկ Պարսից Շապուհն
ալ, Արշակի ձեռքէն խլեց քաղաքը: Մեծաւ մա-
սամբ կործանեց զայն և անոր բնակիչներն ալ գերի
վարեց: Կամսարականք դարձեալ ճիգ մը ըրին
Երուանդաշատի մէջ հաստատուելու: Ը. դարէն
ետք, բոլորովին անտիրական կացութեան մը
մատնուեցաւ քաղաքը: Հուսկ ապա, անիկա աւե-
րեցաւ պարսիկներու և թիւրքերու ձեռամբ:

ՀԵՏԱԽՈՒՋՈՒԹԻՒՆ

Շատ կարճ տեւեց, Երուանդաշատի փայլուն
կեանքը: Անոր յիշատակարաններու մնացորդնե-
րը, սակայն, մինչև այս օր մեծ հետաքրքրու-
թեան առարկայ կը հանդիսանան: Աւերակներու
մէջ ու շուրջ կան բազմաթիւ արձանագրութիւն-
ներ: Ո՛րքան մահարձաններ ու խաչքարեր: Տիւ-

պուա հնազէտը քննած է Երուանդաշատի հնու-
թիւնները: Հարկ է որ հայ հնազէտներն ալ ուշա-
դրութիւն ընծայեն այդ թանկագին աւանդներուն:
Գիտական կանոնաւոր հետախուզութեան մը կը
կարօտին մասնաւորապէս քաղաքին բերդերու ա-
ւերակները: Տարակոյս չկայ, թէ այս հետախու-
զութիւնը պիտի կարենայ երևան բերել հայկա-
կան հնարիմաց ճարտարապետութեան արժանիք-
ները:

ԿՈՂԲ

ԼԷՆԻՆԻՄՈՒՐԻՆ ԴԻՄԱԴՐՈՂԸ

Կողբի տղամարդիկը քաջի համբաւ ունին: Գիւղը, ժամանակին, Լենկթիմուրի արշաւանքներուն ղիմաղրած է: Այդ թուականներուն, պատերազմող քաջ Կողբացիներուն մէջ նշանաւոր հանդիսացած է Մարտիրոս անուն զօրականը: Այս գիւղը կը պարծի նաեւ իր տաղանդաւոր մէկ զաւկովը, մատենագիր Եզնիկ Կողբացիով:

Արարատեան Մատենացոսն դաւառին մէջ կը գտնուի Կողբ: Անոր հիւսիսային կողմը կ'իյնայ Երասխաձորը, իսկ հարաւային գին ուս—թըրքական սահմանադրութիւնը: Բարդող լեռ կը հովանաւորէ զայն: Թէ ինչո՞ւ համար «Կողբ» անունն ստացած է այդ հնազարեան գիւղը, յայտնի չէ:

Այս հայ գիւղը, մօտ 1000 տուն բնակչութիւն ունի: Անոր եկեղեցին պայծառ է: Դպրոցը, սա-

կայն, գոցուեցաւ վերջերս: Այս առժամանակեայ
փակման պատճառը նոր պատերազմին հետեան-
քով գիւղին մէջ յառաջ եկած տնտեսական ծանր
տագնապն է:

ԱՂԱՀԱՆՔԵՐ

Կողրի աղահանքերն ալ նշանաւոր են: Բնա-
կան այդ հարստութիւնը, որ հին դարերէ ի վեր
շարունակ շահագործուած է, բնաւ սպառում չու-
նի: Շահագորդողները, առաջ, նախնական մի-
ջոցներ ի դորձ գնելով, որոշ չափով մը միայն
կ'օգտուէին այդ աղահանքերէն: Այժմ, անոնք,
նոր կերպերու կերարկումով, աւելի շատ արգիւնք
ձեռք կը բերեն: Թէ՛ կառավարութիւնը և թէ՛ հան-
քերը բանեցնող տուները մեծ շահարժիներ կը
ստանան: Գիւղի հայութեան մէկ կարեւոր մասը
կը զբաղի այդ աղահանքերուն այլևայլ գործե-
րովը:

ԱԿՈՒԻ

ՆՈՅ «ԱՐԿ ՈՒՌԻ»

Յայտնի աւանդուի մըն էր Ակոուին, Արա-
րատեան Մասեացոտն գաւառին մէջ: Երնուած էր
մեծ Մասիս լեռան լանջերուն վրայ, դաշտադետնի
հաւասարութենէն 5000 ոտք բարձր, անդունդի մը
եզերքը: Ըստ աւանդութեան, անոր հիմնադրու-
թիւնը տեղի ունեցած է ջրհեղեղէն անմիջապէս
ետք, երբ որ Նոյ նահապետ ոտք դրաւ ցամաքի
վրայ: Ուրեմն, յետ ջրհեղեղի, աշխարհիս առա-
ջին բնակավայրն է Ակոուի: Նոյ այնտեղ որթի
ծառ տնկեց, «արկ ուռի»: Գիւղը, այս յիշատակը
կրելուն համար, հայոց կողմէ նախ անուանուեցաւ
«Արկուռի»: Սակայն յետոյ, նոյն անունը կրճատ-
ուելով, եղաւ «Ակոուի»: Ազգային աւանդութիւն
մը կ'ըսէ, թէ այդ հին վայրին քով գտնուող մեծ
վիհին մէջ գահավիթեցաւ Արտաշէս աշխարհա-

կալի գտող որդին Արտաւազդ, իր ձեռով միասին, երբ որ անիկա որսորդութեան ելած էր Մասիսի լանջերուն վրայ:

Ե. դարուն վերջերը, Վահան Մամիկոնեան, հայոց քաջ սպարապետը, 300 մարտիկներէ բաղկացած իր զօրադնդով մեծ յաղթութիւն մը տարած է պարսկաց 7000 հոգինոց բանակին վրայ, Ակոռիի շուրջ: Ը. դարուն ալ հայերը յաղթական ընդհարում մը ունեցած են արաբացւոց հետ, այդ կողմերը: Մօտ երկու դարէն զարկաբեր, նոյն տեղը, յաջող ճակատամարտ մը մղած է թշնամիին դէմ, Արաս Բագրատունիին, զոյնութեան հասնող Գաղիկ Արծրունին, իր զօրքերով: Այսպէս, Ակոռի, յաճախ, օտար խնամորդներու ձեռքէն ազատուելու համար, պատերազմներու թատերաձայր մը ըլլալով, քանիցս քանդուած, և վերանշինուած է:

Ակոռի խիստ նշանաւոր էր ի հնումն իր ալդիներովն ու գինիներովը: Նոյ նահապետէն ի զատ, մեր թագաւորները, իշխաններն ու պարոնները, անոր առատ ու ազնիւ գինիները խմած և ուրախացած են: Անոնք «Ժողովներ» ալ կազմած են Ակոռի կարասներուն շուրջ: Այս մասին նոյն խիկ երգ կայ յորինուած: Այսպէս կը սկսի այդ երգը.

«Ակոռի մեծ կարասին,
Բոլորախիֆն եմ բազմեք
Աւագ իշխանք, ծեր պարոնայք,
Ժողովք եմ եմ կազմեք:»

Այդ հին գիւղն ունէր խել մը եկեղեցիներ և

վանք մը, Ա. Յակոբ անդամը: Այս վանքը շին-
ուած էր Տիշտ աջն տեղը, ուր, ըստ կրօնական պա-
ւանդութեան, Մծբնացի Հայրապետը Նոյեմբեր տա-
պանի մասունքն ընդունեցաւ Աստուծոյ հրեշտա-
կէն: Սոյն գիւղէն ընտրուած է ընդհանուր կա-
թողիկոս մը, Անաստաս Ա., է. դարուն:

ՄԱՍԵԱՅՈՏՆԻ ՊՕՄՊԷՆ

Ակոռիցիք, օտար բռնաւորներու արշաւանք-
ներէն ու տիրապետումներէն ետք, սկսած էին
կեանքի հանգիստ ու խաղաղ շրջան մը բոլորել,
երբ բնական մեծ աղէտի մը ենթակայ եղան, 1840
թուին: Մասիսի հրաբխային խառնարանը հսկա-
յական բորբոքում մը ունեցաւ, և դժբախտ Ակո-
ռին, իր բնակիչներով միասին, վերի վայր շրջեց,
թաղեց կրակներու ու ժայռերու լեռնակոյտերուն
ներքեւ: Գիւղէն դուրս, այգիներուն ու դաշտերուն
մէջ գտնուող Ակոռիցիները միայն ազատուեցան
ահաւոր աղէտէն:

ՀԻՄԱԿՈՒԱՆ ԱԿՈՌԻՆ

Այն ժամանակ, երբ որ հին Ակոռին անդունդ
գահավիթեցաւ, աղէտէն վերապրող տեղացիներն
ու շրջավայրերը բնակող հայերը նոր Ակոռի գիւ-
ղին հիմը դրին: Չուզեցին անոնք, որ Ակոռիի
պատմական անունն ու յիշատակը մոռցուի: Հի-
մակուան Ակոռին, հինին հիւսիսային կողմը, ան-
կէ աւելի ցած դիրքով, Երասխաձորի և դաշ-
տերուն մօտ շինուած է: Քանի մը հարիւր հայեր
կը բնակին այն տեղ: Ունին եկեղեցի մը: Դպրոցէ

Կուրկ ևն: Եւր Ակոսփցիներն ալ, իրենց նախնիք
 ներսն իման, ընդհանրապէս իջ գրադին ու ի՛շտ
 րին աշխեմ շտկութեամբ և հոյադործութեամբ:

ԱՐՄԱԻՐ

ԵՐ ԵՐԲԵՄՆ

Արարատեան նահանգին Արագածոտն գաւառին Հարաւային կողմը հիմնուած էր Հայոց այս հին մայրաքաղաքը: Դուին և Երուանդաշատ անոր ուղղութեանը վրայ կը գտնուին: Անկէ աւելի Հարաւ, քիչ հեռուն կ'իյնայ Երասխի դէպի Մատենաց ստորոտ փռուող հովիտը:

Արմաւիրի պատմութիւնը յայտնի է:

Արամայիս նահապետ, Երասխ գետին մօտերը, բլրակի մը վրայ շինեց իր բնակութեան համար տուն: Եւ այդ տեղը, իր անուամբ կոչեց «Արմաւիր»: Այս անուան վերջաւորութեան փոփոխութիւնը ինչ մտքով եղած է, չի գիտցուիր: Մովսէս Պորենացին ալ, այդ մասին բացատրութիւն մը չի տար: Արմաւիր, Հայկազանց իշխանութեան օրով, չէն ու գեղեցիկ քաղաք մը դարձաւ հետզհետէ: Անոր շուրջը հսկայ բերդեր,

պարխսներ ու աշտարակներ շինուեցան: Այս աշտարակներէ մէկուն վրայ էր որ քաջն Արամ դամեկ տուաւ ճակատէն՝ Մարաց Մադէս Նիւքար իշխանը: Այն ժամանակները մեծ համբաւ ունեցաւ նաև քաղաքարլըին ստորոտները տնկուած սօսիներու մեծ անտառը, որուն պաշտամունքներ կը նուիրէին հայերը: Այս անտառին ընծայուեցաւ Անուշաւան և կոչուեցաւ Սօսանուէր: Արշակունի հարստութեան հիմնադիրը, Վաղարշակ, հայ աշխարհը Աղեքսանդր Մակեդոնացիի յաջորդներէն ազատելէ ու մաքրելէ ետք, Արմաւիրի մէջ մեծ մեհեան մը շինել տուաւ: Եւ այդ մեհեանին մէջ կանդնուեցան արեղական, լուսնի և հայ դիցաբաններու արձանները: Նոյն կոտտան մէջ, յետոյ, Վահեուծի քուրմերը գետեղեցին նաև Ասրղոսնի և Արտեմիսի անդրինները: Բայց այդ չրջանէն ետք, Արմաւիր իր շուքն ու փայլը կորսնցուց տալիս: Երուանդ Բ., տեսնելով որ Երասխա իր ընթացքը փոխած և հեռացած է Արմաւիրէն, Երուանդաշատը շինեց նոյն գետին մօտ և հոն փոխադրեց բոլոր կուռքերն ու իր արքունիքը: Դ. դարուն, Արմաւիր վկան եղաւ Արշակ Բ.ի հրամանաւ կատարուող Կամսարականներու կոտորածին: Եւ Ե. դարու կիսուն էր, որ Վասակեանները դրաւեցին ու հիմէն քանդեցին այդ Հայկազնակերտ գեղեցիկ քաղաքը, որուն աւերակաց մեծատարած կոյտերը միայն կը մնան այն ժամանակներէն մինչև հիւսիս օր:

ԱՌԱՐԿԱՆԵՐՈՒ ԳԻՒՏ

Արժաւիրի մէջ գիտական հետախուզումներ կատարուած են մերթ ընդ մերթ, բայց ոչ կանոնաւոր կերպով ու հիմնական: Պեղումները հարեանցի ըլլալուն, անոնց արդիւնքն մեծ եղած է: Ուլարով, Քօնիպէր, Նիկօլսկի և ուրիշներ, երեան հանած են կարգ մը հնութիւններ: Խիստ ուշադրաւ են, ձեռք բերուած բեկոռաձև արձանադրութիւնները, զորք կարգաւ անկարելի եղած է ցարդ: Գտնուած են նաեւ արծաթեայ մանեակներ, այլ տեսակ զարդեղէններ, քարէ շինուած զէնքեր, դանակներ: Բացուած է գեանոնդի մը մուտքը, ուրկէ ներս երթալը սակայն, անկարելի եղած է: Անիկա հողով լեցուած էր: Մօտեաց անտառի չրջանակէն ալ մէջ տեղ հանուած են հսկայ ծառերու արմատներ, որոնք մնացած էին անփուտ վիճակի մը մէջ:

Տարակոյտ չկայ, թէ Արժաւիրի մէջ կատարուող գիտական ամենահանոնաւոր հետախուզութիւն մը պիտի կարենայ գործնական ծանօթութիւն մը ընծայել մեզ, Հայկական հնագոյն ժամանակաշրջաններու ազգային քաղաքակրթութեան իսկական ստորիճանին վրայ:

ԱՐՏԱՇԱՏ

ՀՈԶԱԿԱՒՈՐ ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔԸ

Հայոց երբեմնի այս հռչակաւոր մայրաքաղաքը, Արտաշատ, կը գտնուի Արարատեան նահանգի Ոստան գաւառին մէջ: Անոր շուրջն են Դուին, Երեան, Էջմիածին և Իկտիր: Երասխի և Հրազդանի միացած կէտին մօտերը հիմնուած է: Հիմա այդ անուանի մայրաքաղաքի աւերակները կը մնան: Եւ այդ աւերակներուն շուրջ գիւղ մը չինած են Հայերը: Փոքրիկ ու խեղճուկ գիւղ մը, բաղկացած մօտ 1500 հոգիէ: Արտաշատի այժմու բնակիչները զաղթած են Պարսկաստանէն: Անոնց զարոցն ու եկեղեցին ալ խեղճ ու կրակ վիճակ մը ունին: Հայերէ գատ, այդ տեղ կան նաև քանի մը քիւրտ ընտանիքներ, որոնք կը բնակին ... բուն աւերակներուն մէջ: Ասոնք, իրենց խրճիթները չինած են աւերակներուն նիւթերովը: Խիստ տըխ-

րազդեցիկ է աւերակաց վեհութիւնը եղծանող այդ
անշահ հիւղակներուն տեսարանը...

ՀԻՄՆՈՒՄՆ ՈՒ ՔԱՆԴՈՒՄԸ

Օտար պատմիչներ կ'ըսեն, թէ այս յոյժ ընդարձակ ու հոյաչէն հայոց ոստանը հիմնեց Արտաշիաս հայ իշխանը։ Այս վերջնոյն անուամբ, քաղաքը կոչուեցաւ Արտաշատ։ Կ'ըսեն նաեւ, թէ այս քաղաքին յատակադիծը տուած ու անոր կառուցմանը հսկած է Աննիրազ, Կարքեդոնացի նշանաւոր զօրավարը, որ Հռոմէացիներէն յաղթուելէ ետք, Հայաստան ալ անցած, և ապաստան գտած էր նոյն Արտաշիաս իշխանին մօտ։ Արտաշատ, ժամանակի ընթացքին, տակաւ աւելլի ամբացաւ պարիսպներով ու բերդերով։ Տիգրան այն տեղ ետ մղեց իւր հաղթանակը։ Պոմպէոս, Կրասսոս և Անտոնիոս ևս չի կրցան տիրել հայոց այդ ամրակուռ մայրաքաղաքին, հակառակ իրենց ջանքերուն։ Սակայն, անգամ մը, Քրիստոսի 35 թվին, Արշակ թագաւորի օրով, Հռոմէացիք, նենգութեամբ, գրաւեցին զայն։ Արշակունիք միայն 16 տարի թողին Արտաշատը Հռոմէացոց ձեռքը և տէր եղան անոր մինչև 117 թուականը։ Բայց այդ ժամանակ, Դոմիտիոս Կորբուլան վերստին գրաւեց անբախտ քաղաքը, ու այրեց զայն։ Յետոյ, Ներոնի հրամանաւ, վերանորոգուեցաւ Արտաշատը։ Եւ Հռոմէացի այդ հռչակաւոր ինքնակալին անուամբ, Արտաշատ ասին մը կոչուեցաւ «Ներոնիա»։

Գանք հայ աղբիւրներու հազորդած տեղեկութեանց :

Մովսէս Խորենացի կ'ըսէ, թէ Արտաշատ հիմնուեցաւ հայոց Արտաշէս Բ. թագաւորի ձեռամբ : Անիկա քաղաքը պարսպապատեց, և կանդնել տըլաւ մարտկոցներ, պալատներ, յաղթական կոթողներ և բաղմաթիւ մեհեաններ : Մասնաւորապէս Արտեմիւի և Ապողոնի տաճարները նշանաւոր էին իրենց փառաշքութեամբը : Այս քաղաքին մօտ գտնուող Տափերական անուամբ ծանօթ մեծ կամուրջին վրայէն էր որ Անակ, Գրիգոր Լուսաւորիչի հայրը, ինքզինք նետեց Երասխի ջրերուն մէջ : Կ'աւանդուի նաև, թէ միենոյն կամուրջին վրայէն էր որ Արտաշէսի որդին Արտաւազդ, վերջին անգամ անցաւ իր ձիով, դնաց դէպի Մասիս ու վիհերուն մէջ կորսուեցաւ :

Արտաշատ, մինչև Քրիստոսի 250 թուականը, Խոսրով թագաւորի օրով, այնքան մեծցաւ ու գեղեցկացաւ, որ կը մրցէր Աթէնքի հետ : Անիկա վաճառականութեան կեդրոն մըն էր միենոյն ժամանակ ո'չ միայն Հայաստանի, այլ նաև շրջակայ երկիրներուն համար : Սակայն, երբ որ Քրիստոնէութիւնը հայոց մէջ մուտ գտաւ պաշտօնապէս, Արտաշատի բոլոր կռապաշտական տաճարները քանդուեցան : Իսկ Պապ թագաւորի օրով, Դ. դարու վերջերը, պարսիկները քանդեցին արդէն փառազուրկ եղած քաղաքը իր պարիսպներով, և 50, 000 հոգի ալ գերի բռնեցին : Յետոյ, հայերը, վերանորոգեցին Արտաշատը : Յովսէփ Կաթողիկոս

և Մամիկոնեանք մեծ ժողով դումարեցին այդ քաղաքին մէջ, 450 թուին, բողոքելու համար պարսից Յազկերտ Բ. ի կողմէ հայոց եղած կրօնուրացութեան սպառնալից առաջարկին դէմ: Նոյն դարուն մէջ, յետոյ, Հռոմէացիք Հայաստանի մէջ ոտնձգութիւններ սկսեցին ընել: Արտաշատ, անոնց կողմէ, քանիցս յարձակմանց ենթարկուեցաւ, որով և միշտ ալ ետ դնաց այլևս: Ի վերջոյ, բոլորովին ինկաւ: Թ. դարուն մեծ երկրաշարժ մը տեղի ունեցաւ քաղաքին մէջ: Եւ աչքի իյնող բոլոր շէնքերը կործանուեցան: Այնուհետեւ թաթարաց արշաւանքներուն նշաւակ եղաւ Արտաշատ և հիմէն քանդուելով աւեր ու աւերակ դարձաւ:

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆ

Այդ երբեմնի փառաւոր մայրաքաղաքին աւերակները, Անիի աւերակներուն սրտաճմլիկ պատկերը կը ներկայացնեն: Բլուրներ ձևացած են, իրարու վրայ թափուած պարիսպներէն, պալատներէն, եկեղեցիներէն և այլ կարգի շէնքերէն: Յաւալի է նկատել, թէ Արշակունի հարստութեան նախնական չրջանի դանձերն ու յիշատակարանները ցարդ մնացած են թաղուած, առանց դիտակալն կանոնաւոր հետազոտութեանց ու պեղմանց ենթարկուելու: Բնականաբար, դարերու ընթացքին, անոնք աւելի ևս եղծուած ու փճացած են: Իրաւ է թէ զանազան ժամանակներ, Եւրոպացի հնախոյզներ սաստիկ հետաքրքրուած են

այդ աւերակներով, բայց անոնք չեն կրցած գործնական ձեռնարկ մը ընել: Իսկ հայերը, գրեթէ բոլորովին ձեռնպահ մնացած են:

Հարկ է ուրեմն, առաջին պատեհ առթիւ, նախ այն տեղ բնակութիւն հաստատող քիւրտերը աւերակներու շրջանէն դուրս հանել, մօտ տեղ մը փոխադրել: Անոնց քիչ մը անդին երթալն ու տեղաւորուիլը անկարելի բան մը չէ: Ռուսահայք, փոքրիկ զոհողութիւն մը ընելով, կրնան այդ խնդիրը կարգադրել: Չի կարծուիր բնաւ, թէ կառավարութիւնը ոեւէ արգելք պիտի յարուցանէ այդ մասին: Քիւրտերն ալ վնաս մը կրելու չեն: Եւ այսպէս, այդ ազգային յիշատակներով լի վայրը, պիտի մաքրուի իր ծոցին մէջ բոյն դնող աւերիչ, քանդիչ տարրէն: Միւս կողմէն, մեր հնազնիւտական ընկերութիւնները աշխատելու են Արտաշատի հսկայական աւերակոյտերուն ներքեւ դռնուած հնութիւնները երևան բերել: Տարակոյս չկայ, թէ այդ կերպով անոնք թանկագին նպաստ մը մատուցած պիտի ըլլան մեր հնագիտական պատմութեան:

ԽՈՐ ՎԻՐԱՊ

ԱՐՏԱՇԱՏԻ ԳՈՒԲԸ

Այս անունը կը կրէր առաջ Խոր Վիւապ: Արտաշատի մօտ կը գտնուի անիկա: Այդ գութը, որուն մէջ կարծններն ու օձերը կը վխտային, Արշակունեաց թագաւորութեան ժամանակ յատկացուած էր քաղաքական այլեայլ կարգի դատաւարաւաններու ու մահապարտներու: Պատժաւարաւ նկատուած անձերը, այդ անելանելի, խորունկ փոսին մէջը կը ձգուէին, և հոն, անօթի ու ծարաւ, ու թունաւոր սողուններէն խայթուելով, չարատանջ կը մեռնէին: Սակայն, ատոր հակառակը պատահեցաւ նոյն փոսին մէջ նետուած, դատաւարաւալ Գրիգոր Պարթևին: Սա, ըստ ականդութեան, տաաներեք տարի այդ տեղ մնացող էր և առողջ: Ու ապա անկէ գութըս ելաւ, իր առաքելութիւնը կատարելու: Անակի որդւոյն հը-

րաչապատում ազատութենէն վերջ, յարգանքի ու պաշտանքի առարկայ եղաւ, ուխտատեղի դարձաւ այդ փոսը, քրիստոնէացած հայոց համար: Յետոյ անոր վրայ վանք շինուեցաւ: Եւ վանքին անունը կոչուեցաւ Սոր Վիրապ: Այս վանքը, որ կը գտնուի բլուրի մը գոգին մէջ, ունի պարիսպներ, աշտարակներ և անառիկ դիրք:

Վանքի այժմու գեղեցիկ եկեղեցին ձեռակերտն է Ներսէս Գ. Կաթողիկոսին: Կը կարծուի, թէ Շինող մականունը կրող այդ Հայրապետի գերեզմանն ալ կը գտնուի «Պատաւի փոս» կոչուած մօտակայ խոր տեղւոյն մէջ: Սակայն այս կարծիքը յեղաշրջուեցաւ վերջերս, երբ որ Սաչիկ վարդապետ Տատեան Զուարթնոցի մէջ գտաւ դամբարան մը: Ըստ Յովհաննէս պատմագրի ըրած հաւատումներուն, Ներսէս Շինողի դամբարանը կը համարուի ատիկա: 15րդ եւ 17րդ դարերուն մէջ, վանքը, այլևայլ նորոգութիւններ կը կրէ: Վերաշինուած վանքը, սակայն, ԺԸ. դարուն, պարսից ասպատակումներէն կ'ամայանայ, և մասնական քանդումներ կ'ունենայ: Այդ պատճառաւ ալ, 1760 թուին, Լուսաւորչի Աջը, այս վանքէն կը փոխադրեն Էջմիածնի մասանց զանձարանը: Երկիրը ոռոսաց ձեռքն անցնելէ ետք, Սոր Վիրապի վանքը դարձեալ կարգի կը բերուի: Այժմու վանահայրն է ծերունի կուսակրօն մը, Ղուկաս վարդապետ Եղիազարեան:

ԲՈՒՆ ՓՈՍԸ

Բուն փոսը, ուր ձգուեցաւ Գրիգոր Լուսաւորիչ, վանքի եկեղեցւոյն մատուռին ներքեւ կը շտնուի: Այն տեղ կ'իջնուի 22 աստիճան ունեցող սանդուղով մը: Գրեթէ կ'ընդունի զիրքով, բաւական ընդարձակ և մութ, խոնաւ ու խորհրդաւոր վայր մըն է Վիրապը: Անկարելի է առանց մոմերու լոյսի, և առանց առաջնորդի իջնել վար: Առաջ աւելի խորունկ եղած է փոսը: Բայց յետոյ, անոր խորութիւնը մասամբ լեցուած է: Շուրջանակի ալ որմեր չի նուաճ: Այն տեղ կայ Լուսաւորչի չարչարանքներէն զրուադներ ներկայացնող նկարազարդ խաչքար մը: Որ Վիրապին մէջ կայ նաեւ խոռոչաձեւ բացուածք մը, զոր «Պատաւի պատուհան» կ'անուանեն: Ըստ անանդութեան, ծեր կին մը, այդ ծակէն, ամէն օր, հաց ու ջուր կը մատակարարէր Լուսաւորչին:

Վիրապը, թէև դարերէ ի վեր յաճախելի է, և անոր ամէն կողմն ալ քարով պատած ու կիրով ծեփած են, բայց և այնպէս, իր մէջ կը պարունակէ դարձեալ խժեր, օձեր, ու այլևայլ թուռաւոր սողուններ:

ԴՈՒՒՆ

ՈՍՏԱՆԸ

Ատեն մը, Դուին քաղաքը-կոչուեցաւ Հայոց «Ոստան»։ Անոր հիմը դրաւ և մէջը բնակեցաւ Արշակունի Սոսրով Թաղաւոր։ «Դուին» պարտէիքէն բառ է, Պարթևներէն ընտրուած, և կը նշանակէ «բլուր»։ Արդարեւ, այդ քաղաքը բլրոտ վայր մը կը ներկայացնէ։ Աբարատեան Ոստան դաւառին մէջ հաստատուած է։ Իրեն ղրացի ունի հիւսիսէն Երևանը ու հարաւէն Արտաշատը։ Անոր արեւմտեան կողմէն կ'անցնի Հրազդանը։ Թէև Դ. դարուն մէջ էր որ շինուեցաւ անիկա, բայց Ե. դարու բնթացքին միայն պարսպապատեցաւ, և աւելի չէն ու բազմաբնակ դարձաւ։ Միևնոյն ժամանակ, ծաղկեալ վաճառականութեան մը կեդրոնն եղաւ Հայ աշխարհին ու հարեան երկիրներուն համար։ Անոր հաղորդակցութեանց միջոց-

ներն ու ճամբաները շատ էին: Մամիկոնեանները, իրենց դիպացնական կեանքէն խել մը յիշատակներ թողած են Ոստան Հայոցին մէջ: Մեծն Վարդան և Վահան, շինած են նաև եկեղեցիներ: Եղարուն, Հայոց կաթողիկոսութեան աթոռն ալ էջմիածնէն փոխադրուեցաւ հոն, որով տեղւոյն եկեղեցեաց թիւն աւելի շատցաւ: Այդ քաղաքին մէջ գումարուած Հայոց եկեղեցական ընդհանուր ժողովներն ևս նշանաւոր են: Դուին տուած է երկու կաթողիկոսներ, Ստեփաննոս Ա. և Յովաք Ա., յաջորդաբար, Ը. դարուն վերջերը:

ԱՐԻԻՆՈՏ ԴՈՒԻՆ

Զ. դարէն ետք, սակայն, Դուին մեծ թըշուառութեանց թափերարեմ մը եղաւ: Է. դարուն, Հերակլ կայսրը, գէպի Պարսկաստան կամարած իր արշաւանքի միջոցին, այս քաղաքին մեծ Հարուածներ հասցուց: Անկէ վերջը, վրայ եկան Արարական յարձակումները, կոտորածներն ու աւերումները: Հայերը, յետոյ, Ընացին մասամբ վերաշինել քաղաքը: Բայց այս անգամ ալ, Բուղայի ասպատակութեանցը, արիւնահեղութեանցն ու քանդումներուն ենթարկուեցաւ Դուին: Ապա, տեղի ունեցան երկրաշարժներ: Թ. դարուն վերջերը, Մեծն Աշոտ տրքան, իր կեանքի գնով, դրաւեց Դուինը: Եւ սակայն, Ժ. դարու սկիզբը, դարձեալ անոր տիրեցին նախ արաբացիք, և յետոյ, յաջորդաբար, յոյները, պարսիկները, թիւրքերն ու վրացիք: Զաքարէ Սպասալար իշխանին

անգորբ հովանաւորութիւնն ալ, դժբախտաբար, շատ կարճ տեւեց: Ու Գուին, այնուհետեւ, ժա՛մեաական բռնակալներու կողմէ կատարուած նոր ասպատակութեանց շրջանէ մը անցնելէ վերջ, ԺԹ. դարուն ոուսաց բաժին դարձաւ:

ԱՅՍ ՕՐՈՒԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ

Երբեմնի Ռստան Հայոցի ողբալի աւերակները կը մնան այս օր մէջտեղը անտէր, անհետախոյզ և միշտ աւելի գետնին հանածարուելու ընդունակ վիճակով մը: Այդ աւերակներու զանազան կէտերուն վրայ, հիմա կանգնուած են, իրարմէ անջատ, երեք գիւղեր: Եւ երեքն ալ «Դուին» համանունամբ մկրտուած: Մէկուն մէջ կը բնակին հայերը: Միւսը ասորիներու բնակավայր մըն է: Երրորդը կը պատկանի այլազգիներու: Հայ գիւղի բնակիչները, նախկին Դուինցի ազգայնոց ազնւական հովն ու երեսփէր կը կրեն իրենց վրայ: Ունին եկեղեցի մը, Ս. Ամուսածածին անուամբ: Անոր քովն ալ, ծխական դպրոց մը: Տնտեսական վիճակնին, բաղդատմամբ դրացի միւս Դուինցիներու կացութեան, լաւ է: Աշխատասէր և տնտեսազէտ են այդ հայերը: Ամէն գործի ձեռնամուխ: Անոնց գլխաւոր զբաղումները այգեգործութիւնն ու գինեհանութիւնը:

ԳԵՂԱՐԴ

ԱՅՐԻՎԱՆՔ

Արարատեան Մազազ գաւառին մէջ գտնուող այս մենաստանը ժայռերով շրջապատուած է: Ժամանակ մը քառակուսի և բրդաձև սլարիսպներ ունէր: Անոր արևելեան կողմէն կ'անցնէր Գառնի անուն գետակը, ահագին աղմուկներ բարձրացնելով:

Վարդան պատմիչ կը հաւաստէ, թէ այս վանքի հիմը դրուած էր Դ. դարուն սկիզբները, Գրիգոր Լուսաւորչի ձեռամբ, երբ սա Հռիփսիմեանց ընկերները կը փնտռէր այդ կողմերը: Առաջին աղօթատեղիները փորածոյ, քարաշէն եկեղեցեակներ եղած են, թուով եօթը հատ: Այս է պատճառը, որ վանքը երբեմն կոչուած է նաև «Եօթն եկեղեցիք»: Յետոյ անոնց թիւն աւելցած է: Վանքի շուրջն ալ, զարձակ ժայռերու մէջ, փոր-

ուած են մատուցներ: Բոլորը միասին հաշուելով, մինչև քանի մը տասնեակներու յանգած է անոնց քանակը: Այս աղօթատնակ այրերը, չըջաքնակ հայերու համար եղած են նաև ապաստարաններ, վտանգի ժամանակ:

Քարաժայռերու մէջ փորուած այս եկեղեցեակները, հետաքրքրական են նաև իրենց կազմով: Անոնցմէ ոմանք մանաւանդ, ունին յոյժ ճարտար մասնաբաժանումներ և կը ներկայացնեն զեղեցիկ կերտուածք: Նորերն ու զեղեցկագոյնները շինուած են, արդեամբ Պոռչեանց իշխանական տոհմին: Խիստ ուշագրաւ է Պոռչեանց դամբարանը, որ կը գտնուի այդ եկեղեցեակներէ մէկուն մէջ: Դամբարանին վրայ կանգնուած կամարներու կիսաշրջանակին մէջ կայ բարձրաքանդակ մը: Ասոր վրայ կ'երևայ ցուլի գլուխ մը, որուն բերնէն երկնցող շղթան կանգնուած է երկու կողմը գլտնուող զոյգ մը առիւծներուն: Բարձրը կայ նաև թևատարած արծիւ մը և գառնուկ մը: Երեցող այդ արձանապատկերը, անշուշտ խորհրդանշանը կը կազմէ Պոռչեանց իշխանական տոհմին:

Վանքը, մեծակառույց տաճարով մը օժտուած է 1214 թուին, Չաքարէ և Իւանէ Սպասալարներու արդիւնքով: Ազգասէր և բարեպաշտ Սպասալար իշխանական տունը, սերունդէ սերունդ, յաջորդաբար, վանքին մեծ նուէրներ բրած և անոր վրայ աչալըջօրէն հսկած է:

Սոյն ուխտատեղին «Այրիվանք» կոչուած է առաջին տնգոմ: Հիմա ալ, երբեմն, նոյն անուամբ

կը յիշատակուի: Ասոր շարժառիթն այն է, որ վանքը կը գտնուի ժայռերու կողքին և անոր շուրջի մատուռները շինուած են քարայրներու ձևով: Իսկ յետոյ անիկա «Գեղարդ»ի վանք յորջորջուած է, վասնզի Գրիստոսի կողը ծակող Ս. Գեղարդը անոր մէջ պահուած էր ժամանակ մը, մինչև 1760 թուականը, նախ քան իջմիածին տարուիլը:

ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ

Գեղարդի վանքը, աստե՛ն մը, փայլուն միաբանութիւն մը ունեցած է: Այդ միաբանութեան մէջ երեցած է նաև Սահակ Պարթև: Կրթասէր հայրապետը, վանքին մէջ դպրանոց մը բացած, և անոր վրայ ինք անձամբ հսկած է ժամանակ մը:

Այս վանքը, խել մը գրական գործիչներ տալէ զատ, ժ.Գ. դարուն ազգին ընծայած է հռչակաւոր պատմագիր մըն ալ, Մխիթար Այրիվանեցին: Ասոր հեղինակած ժամանակագրութիւնը նշանաւոր է: Այդ գիրքը կը խօսի աշխարհի սկիզբէն մինչև 1328 թուականը տեղի ունեցող ընդհանուր անց ու դարձերուն վրայ: Կը յիշատակէ նախորդ բոլոր պատմիչներու անունները, և անոնց արտադրած գործերուն բովանդակութիւնը: Այրիվանեցիի այս պատմագրութիւնը, օտար լեզուներու թարգմանուելէ զատ, գիտական հետազոտութեանց ալ առարկայ եղած է:

ԿՈՐԾԱՆՈՒՄ ԵՒ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՒՄ

Առաջին անգամ, ժ.Գ. դարու վերջերը, Լէնկ-

Քիմուր, իր գործերով, բաշխողին աւերած է ու
կողոպտած այս վանքը: ԺԴ. դարէն ետք, Ժամա-
նակի ընթացքին, մենաստանին միաբանները,
մահճետական բռնակալներէ մահացու չարչա-
րանքներ ալ կրած են: ԺԷ. դարուն սկիզբը, երբ
Շահ Աբաս հրաման կը հանէ, որ Արարատեան
աշխարհի հայերը Պարսկաստան դադթեն, Այրի-
վանքի միաբանները, խել մը ժողովրդով, կ'ա-
պաստանին շրջակայ մատուռ-քարայրներուն մէջ:
Սակայն, այս պարագան կ'իմանայ Ամիրգուն խա-
նը: Եւ վրայ հասնելով, Թազնուած խեղճ հայերը
կը հանէ մէջ տեղ ու կը սկսի գանոնք կոտորել:
Բազմաթիւ սպաննուածներու մէջ կը գտնուի նաեւ
վանահայր Մանուէլ եպիսկոպոսի գլխատուած
մարմինը: Նոյն ԺԷ. դարուն վերջերը, քիչ մը
կարգի բերուած վանքին շէնքերը, գրեթէ բոլոր կը
կործանուին, մեծ երկրաշարժի մը ցնցումներէն:
Բայց քանի մը տարի ետք, Դաւիթ անուն վանա-
հայր մը, վանքը նորոգ կը կանգնէ, և կը վերա-
պայծառացնէ:

Մինչև անցեալ դարու կէսէն առաջ, շէն վիճակ
մը ունէր Գեղարդի վանքը: Միայն թէ անկէ ետք,
դարձեալ, վրայ կը հասնին նոր երկրաշարժներ,
որոնք ծանր վնասներ կը պատճառեն վանքին:
Վանականները չեն յուսահատիր: Զեռք չեն քաշեր
քնաւ բազմաշարչար մենաստանէն: Ու 1855ի մի-
ջոցներուն, Սեանցի Մարտիրոս վարդապետ, քա-
նի մը միաբանակիցներու աջակցութեամբ, վե-
րստին կը կանգնէ Գեղարդի վանքը: Այդ վար-

դապեւոր, ուխտաւորներու բնակութեանը համար, չէնքեր ալ կը կառուցանէ: Անկէ ետք, ամէն տարի, Վարդապետի և Աստուածածնի տօներուն, մեծ թուով ուխտաւորներ կը յաճախեն վանքը: Գեղարդի ներկայ վանահայրն է Մեսրոպ վարդապետ Սարիբէգեան:

Կարելի է ըսել, սակայն, թէ Գեղարդ այնքան ալ միօրթարական վիճակ մը չունի այժմ, թէև անիկա տէր է սեփական հօտի և հողերու: Այս սեփականութիւնները գոյացած են, զանազան ժամանակներ, գլխաւորաբար հնութեանց պաշտաման հողատար գտնուող ազգայիններու կողմէ եղած մասնաւոր նուիրատութիւններէ:

ՏԵՒԱԿԱՆ ՀՐԱՊՈՅՐ

Տնտեսապէս ինչ վիճակի մէջ ալ ըլլայ Գեղարդի վանքը, մշտակենդան հրապոյր մը կը կրէ իր վրայ: Անոր բոլոր մեծ ու սղաթիկ եկեղեցիներու պատերուն և սեղաններուն վրայ կան անհամար արձանադրութիւններ: Տեղ տեղ, խորհրդաւոր պատկերներ ու քանդակազարդեր կը նկատուին: Իսկ ինքնատիպ գեղեցկութեամբ մը փայլող ճարտարապետական գրուադները գրեթէ ամէն կողմ: Բոլորն ալ նախկին չէնքերէ մնացած մասունքներ:

Եւ այս հետաքրքրական մենատանը, իրօք, առինքնած է եւրոպացի շատ մը հնագէտներ: Ի մէջ այլոց, այցելած են զայն Տիւպուա, Թավէունիէ, Մորիէ, Մոնթիթ, Ճեմէլի և Քէրբորթըր: Ասոնց

մէ՛ ոմանք, վանքին հնազրոյժ մնացորդներուն
վրայ ուշադրաւ ուսումնասիրութիւններ ալ հրա-
տարակած են։

Արժէ՛ սակայն, Գեղարդի վրայ, ի նորոյ, մաս-
նաւոր ուշադրութիւն մը դարձնել։ Անիկա ալ,
մեր միւս բոլոր հին վանքերուն պէս, կարևոր
նորոգութեանց կը կարօտի։ Եւ առանց այդ վե-
րանորոգութեանց, ժամանակ մը ետք, անշուշտ,
վանքին յիշատակարանները բոլոր պիտի մատ-
նուին կործանումի, ամայացման։

Գ Ա Ռ Ն Ի

ԱՐԳՈՒՆԻ ԱՄՐՈՑԸ

Գառնին, մեծահամբաւ իր բերդերով, հաստատուած է Արարատեան Մազազ գաւառին մէջ: Ազատ գետը, անոր առջեւ: Գեղ լեռն ալ քովը: Այս քաղաքին հիմնադիրն եղած է Հայկի Թոռան Թոռը, Գեղամ: Քաղաքը նախ կոչուած է «Գեղամի», իր հիմնադրին անուամբ: Բայց յետոյ անուանուած է «Գառնի», որովհետեւ Գեղամի Թոռը, Գառնիկ, աւելի մեծցուցած ու պայծառացուցած էր իր մեծ հօր գաստակերտը: Գառնին, ժամանակ մը, «Արքունի ամրոց» ալ յորջորջուեցաւ: Հայ Թագաւորներ, անոր ամրոցներուն մասնաւոր ուշադրութիւն կ'ընծայէին, և Թշնամիէ պաշարուած ժամանակ, անոնցմով կը պաշտպանէին ինքզինքնին: Եւ իրօք, ըստ պատմութեան, այդ ամրութիւնները անմասն կերպով հաստատուն չ'ընուածք մը ունէին, և շատ մը Թշնամական յար-

ձակմանց ղիմադրած են սկիզբները: Անոնք, սակայն, ժամանակի ընթացքին, իրենց տոկունութիւնը տակաւ կորսնցնելով, վերջապէս ինկան Հոռմէացոյ ուժին առջև: Մեծն Տրդատ նորոգեց զանոնք: Անիկա, քաղաքին մէջ կառոյց նաև արքայական կարգ մը գղեակներ ու բնակարաններ:

2. դարուն վերջերը, Գառնին, պարսից խոսրով Ապրուէզ Թագաւորէն գրաւուելով, տրուեցաւ յունաց: ԺԲ. դարուն, վրացիք փորձեցին տիրել անոր: Յետոյ, վրացիներն ու հայերը, միացած ուժով, Թաթար բանակներուն դէմ կանգնեցան և արիւնահեղ ճակատամարտներ մղեցին այդ քաղաքին շուրջը: Աւելի ետքը, Գառնին մեծ անպատակութիւններու թատերաւայր մը եղաւ: Քանզի տարրերէ ոտնակոխուեցաւ: Ատեն մը, ԺԷ. դարուն մէջ, Երկրաշարժի ահեղ ցնցումներ ալ կրեց: Ու ի վերջոյ գլորեցաւ աւերման ճակատաւորին գիրկը:

Պատմական այս համառօտ ծանօթութիւնները վերջացնենք, աւելցնելով, թէ Սողոմոն Ա. և Պօղոս Բ. կաթողիկոսները, առաջինը ընտրուած 791ին, և Երկրորդը 1416ին, բնիկ Գառնեցի էին: Կ'ըսուի նաև, թէ Ստեփաննոս Սիւնեցիի քոյրը, տաղանդաւոր Սահակոստ, ապրած է Գառնիի քարայրներուն մէջ, և այն տեղ աւանդած Երաժշտական դասեր՝ իրեն հետևող աշակերտներուն:

ՎԵՀԱՇՈՒՔ ՓԼԱՊՈՅՏԵՐ

Ակնագրաւ և վեհաշուք համայնատեսարան մը
կը ներկայացնեն Գառնիի աւերակաց կոյտերը:
Երբեմն, աստ անդ, կ'երևան հսկայ բերդերուն
մնացորդները: Նմանապէս սիւներու բեկորներ,
քանդակազարդ խոյակներ, և քարաշէն ումբեր:
Ասոնցմէ զատ, աչքի կ'իյնան նաև ապարանքնե-
րու, դղեակներու և եկեղեցիներու գեղադրուազ
որմերէն դեռ ևս կանգուն մնացած մասեր: Ասկէ
մօտ երկու դար առաջ, երբ վերջին բուն երկրա-
շարժը չէր պատահած տակաւին, օտարազգի հը-
նախոյզներ, Գառնիի կիսակործան, ճարտարաբ-
ուեստ շէնքերուն հանդէպ, չեն կրցած զսպել ի-
րենց մեծ հիացումը: Եկեղեցիները, մանաւանդ
«Տրդատի Գահոյք» ու «Պոսրովիդուխտի Հովա-
նոց» կոչուած շինուածքները, իրենց վրայ այն-
պիսի վեհապանծ ու հրաշագեղ ճարտարապետա-
կան ոճ մը և գեղեցիկ քանդակներ կը կրէին, ո-
րոնց նմանը դուն ուրեք կարելի է նկատել գեղար-
ուեստի աշխարհին մէջ: Այս վկայութիւնը տուող-
ներն են նոյն իսկ այն եւրոպացի գիտնական ճա-
նապարհորդները, որոնք ժամանակին այցելած է-
ին Գառնին:

Ուսուցչապետ Ն. Մար, քանի մը տարի առաջ,
պեղումներ կատարելով բաւական հնութիւններ
երևան բերաւ Գառնիի մէջ:

Հարկ է որ դողանք մեր ազգային փառաց և
անգին հնութեանց այդ հատ ու կոտոր մնացորդ-

ներուն վրայ և ջանանք գէթ զանոնք փրկել վերջ-
նական կորուստէ :

ՀԱԿԱՊԱՏԿԵՐԸ

Երբեմնի գեղեցիկ ու ամբակուռ Գառնի քա-
ղաքը, Հիմա, աւերակներով չրջապատուած,
խեղճուկ գիւղ մըն է : Հակապատկերն իրօք կա-
տարեալ : Տնակները, Թուղվ 300, հողով ու քարով
շինուած, ողորմելի երևոյթ մը կ'ընծայեն աշաղ :
Այն տեղ բնակողները բոլոր հայ են : Բարի և աշ-
խատառէր մարդիկ : Հին սերունդը անուս է առ-
հասարակ : Նորերը ջանքեր կ'ընեն բան սորվելու :
Գառնեցիք իրենց ապրուստը կը ճարեն երկրագոր-
ծական զանազան զբաղումներով :

ԴԷՊԻ ՍԵՒԱՆ

ՀԱՅԵԼԻ ՃԱՄԲՈՐԴՈՒԹԻՒՆ

Արարատեան աշխարհը շրջող հայը, անպայման կը փափաքի տեսնել նաև Սեան կղզին: Գեղամայ ծովակին մէջ կը բարձրանայ այդ կղզին, որպէս իր շրջականերուն վրայ հսկող հսկայ պահպան հրեշտակ մը:

Պատմական այդ փոքրիկ երկրեակն այցելելու է դարնան վերջերը և կամ ամրան առաջին շրջաններուն մէջ: Այլ ժամանակներ կղզին այցելութիւն տալն անյարմար է: Օգոստոս ամսուն արդէն աշունը կը տիրէ այն տեղ: Յուրան ու ձմեռը շուտ վրայ կուգան և երկար կը տևեն: Տարուան մէջ զրեթէ միայն երեք ամիս չափաւոր տաք կ'ըլլայ ի Սեան:

Ահա այդ տաք եղանակին մէջ զանուոյ Վարդապառի տօնին է, որ շրջականերէն ու հեռաւոր քաղաքներէ ուխտի կ'երթան Սեանի սրբալայրե-

րուն: Ուխտաւորները, քանի մը օր կը մնան այն տեղ: Հողեկան բաւականութեան հետ, մարմնական մեծ կազդուրանք մըն ալ կը ստանան անոնք: Կղզեակը աննմանօրէն առողջաւետ օդ, և պատուական ջուր մը ունի: Այսպէս, Սեան գնացողները կ'աղօթեն և զոհ կը մատուցանեն: Միւսոյն ժամանակ կ'ուտեն, կը խմեն, ուրախութիւն ու զուարճութիւն կ'ընեն: Ապա, վանքին կամաւոր նուէր մը տալով, կը հեռանան:

Բայց, Արարատ—Կովկասէն դէպի այդ նուիրական վայրը գնացողը յոյժ հաճելի ճամբորդութիւն մըն ալ կ'ընէ: Դէպի կղզին առաջնորդող ճամբաներուն շուրջ կը փռուին բնութեան այնպիսի հիանալի տեսարաններ, որոնց նմաներուն, իրօք, զուն ուրեք կարելի է հանդիպիլ:

ՍԻՒՆԻՔԷՆ

Այդ չքնաղ բնապատկերները պարզող վայրերը կը պատկանին նախկին Սիւնիք նահանգին, կամ Սիւնեաց աշխարհին: Սիւնիք կը չըջապատէ Գեղամայ ծովակը, իր արեւելեան ու հիւսիսային սահմաններով: Իսկ Սեան կղզին կ'իյնայ երկրին արեւելեան եզերքի հանդիպակաց կողմը:

Սիւնիքի պատմութիւնը ծանօթ է:

Ամասիայի անդրանիկ զաւակը, Գեղամ նահապետ, երբ որ հայրենաժառանգ Արմաւիրը թողուց իր մեծ որդւոյն, Հարմային, եկաւ այդ կողմերը: Անիկա, ամէն յարմարութիւններով օժտուած վայրեր դտաւ: Ու բնակութիւն հաստա-

տեղ այլ տեղ: Անոր ձեռակերտ առաջին աւանը
հիմնուեցաւ մեծ ջուրի մը մօտ գտնուող լերան մը
ստորոտը: Գեղամ նահապետին անունը պատու-
ուեցաւ իր մերձաւորներուն կողմէ: Լեռը, որուն
ստորոտը բնակավայր մը հաստատեց անիկա,
«Գեղ» յորջորջումն ստացաւ: Մեծ ջուրը անուան-
ուեցաւ «Գեղամայ ծովակ»: Իսկ առաջին բնակա-
տեղին, իր չքականերով, կոչուեցաւ «Գեղար-
բունիք»: Յետոյ, շինարար նահապետը աւելի յա-
ռաջ գնաց, նոր տեղերու տէր դարձաւ և ամենու-
րեք աւաններ կառոյց: Անոր նորաստաց երկրին
սահմանները կը հասնէին Գեղամայ ծովակի արեւ-
մըտեան եզերքներէն մինչև Արարատեան աշխարհ,
և հարաւակողմէն Երասխ գետի հիւսիսային ա-
փունքները: Գեղամ իր վախճանին մօտեցաւ: Այն
ատեն, անիկա ձեռք բերած բոլոր հողերն ու բա-
տացուածքները, իրր ժառանգութիւն, ընծայեց իր
երկրորդ որդւոյն, Սիսակին: Ասիկա ալ, իր հօր
հիմնարկած աւաններուն թիւը աւելի բազմապատ-
կեց: Այնպէս որ երկիրը, յետոյ, իր նորր տիրոջ,
Սիսակի անուամբ, կոչուեցաւ նախ «Սիսական»,
և ապա «Սիւնիք»:

Հայաստանի աշխարհացոյց տախտակը, Սիւն-
եաց նահանգին մէջ նշանակած է 12 գաւառներ:
Ասոնց անուններն են. Գեղարբունիք, Երնջակ,
Ջահուկ, Վայոց—Ձոր, Սողք, Աղահէճք, Ծղակ,
Հարանդ, Բաղք, Ձորք, Արեւիք և Կուսական: Սիւ-
նիքի սահմաններուն վրայ կը բարձրանայ Գեղ
լեռը: Իսկ նահանգին մէջ կան երեք փոքրիկ գե-

տեր. Գաւառագետ, Իշխանագետ և Սող: Տեղւոյն ձմեռը նշանաւոր է իր սաստկութեամբ, ինչպէս Արարատեան դաշտերուն: Գոյացող սառնամանիքներէն, երբեմն, հաղորդակցութիւնները կը դժուարանան: Տեղ տեղ, նոյնիսկ, երթեկը կը դադրի բոլորովին:

Այս հնարոյր վայրերուն մէջ կան բաւականաչափ հնամենի վանքեր ու եկեղեցիներ ալ: Զանազան կողմեր գտնուած են նաև բեկոռաձև շատ մը արձանագրութիւններ: Պատմագիտական աշխարհի մարդիկ խիստ հետաքրքրուած են այդ խորհրդագրերով:

Արժէ, աստանօր, յարգանաց տող մը ընծայել Սիւնիքին, որ ծնող մայր երկիրն եղած է նշանաւոր քանի մը հայ մատենագիրներու: Պետրոս Սիւնեցին, ապրած է Զ. դարուն: Անիկա կը համարուի աշակերտը Մովսէս Խորենացիի: Պատմազերական երկասիրութենէ մը զատ ունի նաև այլ և այլ գործեր, փիլիսոփայական և բանաստեղծական: Ստեփաննոս Եպիսկոպոս Սիւնեցին, գրելու ժամանակ իրրե թարգմանիչ գործած է Ը. դարուն մէջ: Ունեցած է նաև ինքնուրոյն եկեղեցական գեղեցիկ քերթուածներ, որոնց մէջ կը գրտնուին Սրբութիւն Սրբոցը, և Աւագ Օրհնութիւններ անուամբ ծանօթ շարականները: Պատմութիւնը կ'ըսէ, թէ այս մաքրակրօն մատենագիրը եղերական վախճան մը ունեցած է: Անիկա սրախողխող սպաննուած է գիշեր մը, իր անկողին մէջ: Սպաննիչն էր անառակ կին մը, որ անկէ

յանդիմանութիւններ կրած էր իր անբարոյական վարմանց պատճառաւ: Նոյն դարուն, Ստեփաննոս Սիւնեցիի քոյրը, Սահակդուխտ ես, փայլած է իր բանաստեղծական և երաժշտական մեծ տաղանդով: Սա հեղինակած է խել մը Մեղեդիներ ու Կցորդներ: Ստեփաննոս Օրբելեան, քանքարաւոր պատմագիրը, ծնուած ժ.Դ. դարուն մէջ, համբաւաւոր է իր Պատմութիւն վասն Սիւնեաց Աթաբեկի գործով: Իսկ Առաքել Սիւնեցին, ժ.Ե. դարուն մէջ երեցած է, և նշանաւոր հանդիսացած իր զանազան հեղինակութիւններով:

Այժմ, թեմական ու վարչային կազմաւորութեամբ, Սիւնիք միացած է Արարատին: Երկուքը միասին կը կազմեն Արարատեան մեծ նահանգը:

ԳԵՂԵՑԿԱԳԵՂՆ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔ

Գեղամ նահապետին ձեռամբ հիմնուած ու անոր յիշատակին նուիրուած այս գաւառն արժանի է իր Գեղարքունիք անուան: Գեղարքունիք ո՛չ միայն Սիւնիքի, այլ նաեւ բովանդակ Հայաստանի ամենագեղեցիկ գաւառներէն մէկն է: Տեղւոյն գիրքը բարձր է, ըստ բաւականին: Անիկա ունի հարուստ բուսականութիւն, պայծառ ու կենդանարար օդ և անմահական ջրեր: Անոր առջեւ կը փռուի Գեղամայ ծովակը, որ աչաց կը նծայէ բազմատեսակ սրտազրաւ տեսարաններ: Ետեի կողմերը կը բարձրանայ Գեղ լեռը, ակնապարար պատկերներ դնելով իր երկարածիզ, հսկայ լանջերուն վրայ: Աստ, անդ պճնազարդ դաշտեր,

բազմադունեան բլրակներ, և հով ու գով ձորեր, հովիտներ: Ծմակ, Կոթ և Արեգունի, կը փայլին որսէս եզական գոհարներ: Ամբողջ գաւառը, զրախտավայրի մը նմանութիւնը կը ներկայացնէ մանաւանդ մայիս, յունիս և յուլիս ամիսներուն: Թովիչ ու զգլխիչ գեղով օժտուած բնութեան թագուհին, պէս պէս շքեղազարդ հանդերձներ զգեցած, կը ժպտի ուղեորին, ամենուրեք: Եւ ուղեորը, յիրաւի, չի կրնար գիրութեամբ հեռանալ գեղեցկագէղն Գեղարքունիքի սահմաններէն: Կը փափաքի մնալ այն տեղ, չա՛տ երկար, լիովին ըմբռնենելու համար զինքը չըջապատող երկնատուր գերընտիր բարեաց ընծայած անսպարազրելի հաճոյքը և օրհնել, գովել ու փառաբանել այդ բարեաց տէրն ու արարիչ Աստուածը:

ԳՈՄԱՋՈՐ

Սեանի մօտ կը գտնուի ոռոս աղանդաւոր Մալախաններէ բնակուած Ելենովգա գիւղը, նոր շինուած: Այդ տեղ ապրողները, պէտք է ըսել, թէ հայոց հակառակ տարր մը չեն: Միայն թէ իրենց բարքով ու վարքով, անոնք բոլորովին կը տարբերին հայերէ: Եւ անշուշտ, լաւագոյն պիտի ըլլար, որ այդ մարդիկ իրենց բնակութեան համար ընտրէին այլ չըջան մը, դուրս և հեռու հայկական գիւղախմբերէ: Հայ ժողովուրդը անոնցմէ ո՛չ օգուտ մը ունի և ոչ ալ սորվելիք գեղեցիկ բան մը:

Ելենովգայի մէջ, ուղեորը, իր նստած կանոնա-

ւոր ձիակառքը թողելով, կը վարձէ տեղական մասնաւոր սայլակ մը: Կառքի այս փոփոխութիւնը կը կատարուի այն պատճառաւ, որ աւելի զիւրոշ թեամբ իջնուի Գեղամայ ծովակին ափը: Զրաքարչ սայլակը նախ կ'անցնի Գոմաձոր կոչուած հայ գիւղէն, որ ծովափէն քառորդ ժամու չափ միայն հեռաւորութիւն ունի: Այս գիւղը չըջապատուած է զունագեղ բլրակներով: Անոր առջևէն կ'ընթանայ Հրազդան գետը:

Գոմաձոր կը պարունակէ մօտ 60 տուն բնակչութիւն, և եկեղեցի մը: Դպրոցէ զուրկ է: Հակառակ իր անշուք ներկային, փայլուն անցեալ մը ունեցած է: Բազմատունի Աշոտ Ա. Թագաւոր, Սեանի վանքին նուիրեց այս գիւղը, որ այն ատեն բարգաւաճ վիճակի մը մէջ էր:

Ինչո՞ւ Գոմաձոր կոչած են այս գիւղը: Պատճառն այն է, որ ժամանակ մը, Սեանի վանքին անասնոց գոմերը այս գիւղին քովերը կը գտնուէին: Արդէն գիւղն ալ տեսակ մը ձորի գիւղք ունի: Եւ «գոմ»ն ու «ձոր»ը իրարու միանալով, կազմած են «Գոմ-ա-ձոր» անունը:

ՅԱՄԱՔԱՐԵՐԴ

Գոմաձորէն դէպի վար տանող ճամբուն ծայրը, ծովակին եզերացը վրայ հաստատուած է Յամաքարերդ հայ գիւղը: Սեան կղզիին ճիշդ դէմը կը գտնուի, և կը գրաւէ լայնանիստ գիւղք մը: Փոքրիկ խեղճ գիւղ մը: Անիկա թերեւ բնակչութիւն ալ չունենար, եթէ Սեանի ճամբուն վրայ

չի գտնուէր :

Դատելով իր կրած անունէն, կը հետեցուի, թէ անիկա, հին ատենները, բերդեր ունեցած է : Եւ սակայն, գէթ ներկայիս, այդ բերդերու հետքերն իսկ գոյութիւն չունին : Միայն սա ստոյգ է, թէ թ. դարուն այս տեղ եղած է հայ կուսանաց շէն վանք մը, ուր ապրած և աղօթած էր նաև Սիւնեաց աշխարհի Տիկինը, Մարիամ թագուհին :

«ԼՕԴԿԱ»

Ծովակին նաւամատոյցը Յամաքաբերդի առջևը կը գտնուի : Ատկէ կը նաւարկուի դէպի Սևան կղզին : Յամաքաբերդին և կղզիին միջև եղած հեռաւորութիւնը 15 վայրկեան է գրեթէ :

Հաղորդակցութիւնը կը կատարուի մեծ նաւակով մը, որ փայտէ շինուած է և ինքնատիպ ձև մը ունի : Անոր ծայրերը սուր են, և կողեզրները ջրէն բաւական բարձր : Տարողութեան չափը դոհացուցիչ է : Մէջ տեղը կայմ մը կայ, երբեմն առադաստ պարգելու համար : «Լօղկա» կ'անուանեն այդ նաւակը, զոր կը վարեն երկու մարդիկ, իրենց ջրաթիւրով :

Հին ժամանակներէն ի վեր, այս նախնական դրութեամբ հաղորդակցած է Սևան կղզին Յամաքաբերդի հետ : Իսկ երթևեկութեանց դիւրութեան համար, այժմ կան քանի մը «լօղկա»ներ :

ԳԵՂԱՍՏԻՅ ԾՈՎԱԿ

Այս պատմական ծովակը, յայտնի է, թէ իր

անունն ընդունած է Գեղամ նահապետէն :

Յոյժ քաղցրահամ ջրիկ մը կը պարունակէ այդ ծովակը : Հայելիի պէս վճիռ է , և երկինքի նման կապտերանդ : Անիկա , Փոքր Մասիսին համապատասխանող բարձրութեան մը վրայ կը գտնուի : Սև Ծովն անկէ 2898 կանգուն աւելի ցած գիրք մը կը գրաւէ : Եւ իսկապէս , մեղմ և կամ այս ու այն աստիճան սաստկութեամբ փչող հովերը միշտ անպակաս են այդ ծովակին վրայէն : Ամէն գիշ եկող սոյն հովերն ալ ունին իրենց մասնաւոր անունները : Այսպէս , օրիակ , «Սօգից» կը կոչուի արևելեանը , «Քօյ»՝ հիւսիսայինը , «Դաշտի քամի»՝ արեւմտեանը , իսկ «Զընկիլ»՝ հարաւայինը :

Երկայնութիւնը 71 և լայնքը 27 հազարամեթր է : Իսկ տարածութիւնը , ամբողջ , 1393 քառակուսի հազարամեթր կը հաշուուի : Տեղ տեղ , անոր մինչև 110 գրկաչափ խորութիւն ունենալը հաստատուած է : Մէջը կը թափին , մօտաւորապէս 15 միջակ գետեր կամ գետակներ : Մինչդեռ անկէ դուրս հոսող միակ գետն է Հրազդանը : Սակայն , ծովակը միշտ նոյն վիճակին մէջ կը մնայ : Զի՛յորդիր : Ծրջակայ վայրերու բնակիչները երբէք չեն յիշեր ուէ ողողման գէպը : Ասոր պատճառն այն է , որ ծովակին ջուրը ընդունակ է սաստիկ չողիանալու : Իսկ ոմանք ալ կ'ըսեն , առանց ստուգած ըլլալու , թէ այս ծովակը , ստորերկրեայ բնական ջրանցքներով , հաղորդակցութեան մէջ է Վանայ ծովին և այլ մեծ ջրերու հետ :

Վանայ ծովին փոքրիկ քոյրը կը համարուի այս

ծովակը: Հայաստանի կայուն, և քաղցրահամ միակ մեծ ջուրը: Անոր շուրջը, եզերաց վրայ կամ մօտերը, կը գտնուին Զպուխու, Մադրէա, Զադալա, Երանոս ու Յամաքարերդ գիւղերը և նոր Պայազիս քաղաքը:

Մօտաւորապէս քսան տեսակ ձկներ ունի ծովակը, համեղ ու պարարտ: Ասոնցմէ կարեւորները հետեւեալներն են. «Գեղարքունի», «Կարմրախայտ», «Կողակ», «Կապուտն», «Կարապետիկ», «Բեխով», «Սմառն», «Զուարթ», «Բախտակ» և «Կռակտուց»: Իսկ «Իշխան» կոչուածը, որ ամենուն իշխանն է իսկապէս, խիստ մեծ համբաւ մը ունի, և շատ կը վնասուի ամբողջ Կովկասի մէջ: Տարին, առ նուազն, 25000 ռուբլի արդիւնք կը գոյանայ այդ ձկներու կապալատութենէն: Այս ծովակի կարագներն ալ նշանաւոր են: Ասոնցմէ ոմանք կ'ըլլան խոշոր քան «գոչխար մի և բովանդակ սպիտակ, որպէս ձին», ինչպէս որ կ'ըսէ մատենագիրն Առաքել Սիւնեցի: Երկտրական ոյժ ալ կը պարունակէ ծովակը, անսպառ քանակութեամբ: Վերջերս լսուեցաւ, թէ Անգլիացի ճարտարագէտ մը, Սդիւարտ անուամբ, այդ երկտրական ոյժը շահագործելու նպատակաւ, 75 տարուան առանձնաշնորհ ստացած է ռուս կառավարութենէն: Սդիւարտ, ծովակի ջրերէն երկտրական ոյժ սխտի հայթայթէ ո՛չ միայն մօտակայ վայրերուն, այլ նաև Կովկասի հեռաւոր արդիւնաբերական կեդրոններուն ու քաղաքներուն

համար: Յաւալի է, որ Կովկասի ճարտարագէտ և ձեռնհաս հայերը, զիրենք շրջապատող աննպաստ պարագաներուն պատճառաւ չեն յաջողած Գեղամայ ծովակին բնական հարստութեան այդ անհատնում աղբիւրը ձեռք բերել և շահագործել զայն:

Զմեռը, սաստիկ ցրտերէն, շատ անգամ, Գեղամայ ծովակին այս կամ այն մասը կը սառի: Ու սառոյցներուն վրայ ալ երթեկեկութիւն կը կատարուի: Մանաւանդ Սեան կղզիէն մինչև Յամփարերը ձգուող սառցային կաղմը աւելի հաստատուն կ'ըլլայ, քանի որ այդ երկու եզերքները իրարու շատ մօտ են: Այնու ամենայնիւ, այդ սառոյցներուն վրայ քալելը վտանգաւոր է: Եւ իրօք, տեղատուութեանց դէպքեր պատահած են: Սեանի վանականները, քանիցս անգամ, զոհեր տուած են սառոյցներուն: Ուստի, կղզեցիք հիմա շատ զգոյշ են ծովակի բիւրեղացած մակերեսին վրայ ճամբորդելէն: Բայց այդ սառոյցները, որոնք վանքին անկախ ու ապահով դիրքը կը վտանգեն, միեւնոյն ժամանակ, իրենց տեղատուութեամբը, երբեմն օգտակար ծառայութիւններ ալ մատուցած են անոր:

Իր սովորական անհանդարտութենէն դատ, ծովակը մեծ յուզում և փոթորիկ ալ կ'ունենայ մերթ: Ալէկոծութիւն եղած ժամանակ, վանքին նաւակները չեն բանիր: Այդ պարագային նաւարկելը, բնաւ խոհեմութիւն չէ: Կը յիշատակուի, թէ 1857 թուին, 30 ուխտաւորներ, ծովակն ալէկոծ եղած տուն, նաւակով կը հեռանան կղզիէն: Նա-

ւակը կը շրջի, ու անոր մէջը գտնուողներէն և ո՛չ մէկը կ'ազատի:

ՇՈՒԳԵՆԱԻ ԲԱՆԵՑՆԵԼՈՒ ԱՐՏՕՆՈՒԹԻՒՆ

Ասկէ մօտ 20 տարի առաջ էր, որ ուզուեցաւ այս նաւակներուն տեղ կանոնաւոր շոգենաւեր բանեցնել Գեղամայ ծովակին վրայ: Այդ գաղափարը յղացողներն էին Կովկասի յայտնի դրամատէր Ծովխանեան եղբայրները: Շոգենաւերը, նախ և առաջ, հաղորդակցութեան ապահով միջոց մը պիտի ըլլային: Յետոյ, անոնք, տնտեսական տեսակէտով օգտակար պիտի հանդիսանային ծովակին շուրջը գտնուող վայրերուն: Այդ նաւերը, միւսնոյն ժամանակ, Սեանի վանքին համար ալ պիտի դառնային նպաստի մշտահոս աղբերակ մը: Բայց, դժբախտաբար, ասկէ քիչ ժամանակ ետք, Ծովխանեան եղբայրց սնանկութիւնը տեղի ունեցաւ և պատրաստուած զեղեցիկ ծրագիրն ալ ինկաւ ջուրը:

Ծովխանեաններէն յետոյ, ուրիշ քանի մը անձեր, շոգենաւային ընկերութիւն մը կազմելու ջանքեր ըրին: Ու անոնք ալ, իրենց ճիգերուն մէջ անյաջողութեան մատնուեցան: Այս անգամ ռուս կառավարութիւնը, չի գիտցուիր ինչ պատճառաւ, անոնց արտօնութիւն չի տուաւ:

Այս վերջերս, սակայն, Կարսեցի մը, Ենովք Պետրոսեան, կառավարութենէն կրցաւ ստանալ հարկ եղած արտօնութիւնը: Շոգենաւը շինուեցաւ և առաջին անգամն ըլլալով, լողալ սկսաւ Գեղա-

մայ ծովակին վրայ՝ 1914 թուի յուլիս ամսոյ 15-ին: Միայն թէ այդ նաւը երկար կեանք մը չունեցաւ: Անիկա, ճամբորդութեան մը միջոցին, սաստիկ փոթորիկի բռնուելով, ժայռերու զարնուեցաւ և խորաակուեցաւ բոլորովին: Անոր մէջ գտնուող մարդոցմէ և ո՛չ մէկը կրցաւ ճողովարիւ աղէտէն: Խեղդուողներուն մէջն էր նաև զժրախտ շոգենաւին տէրը, հէք Ենովք Պետրոսեան:

Այդ ցաւալի դէպքը պատահեցաւ շոգենաւը գործի սկսելէն ճիշդ ամիսուկէս ետքը, այսինքն 0-դոստոս 30ին: Յուսալի է սակայն, թէ սկսուած գեղեցիկ գործը, վերստին ի կատար ածելու մասին ջանքեր թափող հայեր պիտի գտնուին և Գեղամայ ծովակը պիտի ունենայ մէկէ աւելի կանոնաւոր շոգենաւեր:

ԿՂԶԻՆ

Ուղեւորը, նաւակով, Սեանի մօտենալուն, խորհրդաւոր պատկերի մը առջև կը գտնէ ինքզինք:

Գերեզմանի պէս լուռ է և անկենդան երևոյթ մը ունի այդ լեռնաձև երկրեակը, որ մենաստանի վերածուած է հին դարերէ ի վեր: Հին ու նոր շէնքեր կ'երևան անոր վրայ: Վանական եկեղեցեաց կաթողիկէները շատ բաներ կը խօսին ուղեւորի զգացումներուն: Աւերակներու տեսարաններ ալ կան այն տեղ: Կղզիին եզերքները վայրի խոտերով ծածկուած են: Աւելի վերերը, աստ անդ, ծառեր անկուած են: Մեծաւ մասամբ ուռենիներ:

ՍԵԻԱՆԻ ԿՂԶԻՆ

Ինքնամոխիութեան, և լռիկ, մնջիկ աշխատութեան նուիրուելու փափաք ունեցող անձ մը, ատկէ աւելի նպատակադարձար վայր մը չի կրնար գտնել այլ ուր: Յամաքը, ջուրը, երկինքը և ամէն ինչ, տպաւորիչ յատկութիւններով օժտուած են: Անոնք ղեղեցիկ ու վսեմ ներշնչումներով կը լեցընեն այդ տեղ ապրող բնութեան մարդոց սրտերն ու հոգիները: Թռիչներ կ'ընծայեն դէպի բարձր ձգտողներուն: Կը վերացնեն զանոնք: Ոմանց համար, աննմանօրէն խաղաղ ճգնարան մըն է այդ առաձնատեղին: Այլոց համար ալ քաւարան մը: Ճշմարիտ է, թէ հոգեւոր բարձրագոյն իշխանութեան կողմէ այս տեղ կը ղրկուին առհասարակ այն կրօնականները, որոնք իրենց կոչմանը հակառակ վարմանց մէջ զտնուած են, և պէտք ունին ապաշխարանքի:

Նաւակն արդէն հասած է ի Սեան: Ու երբ որ այցելուն իր ոտքը կը դնէ ցամաքին վրայ, մենաստանին անձայն մթնոլորտը կը լեցուի սուր ու խրացուցիչ կոինչներով: Անհամար գորտերու կողմէ եղանակաւորուած, բաղմամայն, մեծ համերգ մըն է ատիկա, որ կը բարձրանայ ծովակերպէն: Այդ խիստ անախորժ ու տհաճելի աղմուկին մէջ կը կորսուին նոյն իսկ այցելուն զիմաւորող և անոր բարի դալուստի խօսքեր ուղղող վանականներուն թաւահունչ ձայները:

ՄԵՆԱՍՏԱՆՅԻՆԵՐԸ

Գրեթէ 30ի կը հասնի Սեանի միարաններուն

թիւը: Ամէնն ալ միօրինակ սե վերարկունքեր կը կրեն: Միօրինակ ալ տխուր դէմքեր ունին: Բոլորը վարդապետներ չեն: Ճշնաւոր աշխարհականներ ալ կան: Ասոնց մէջ, 40 տարիներէ ի վեր իրենց հոգւոյն փրկութեանը համար աղօթողներ ցոյց կուտան...: Սատութեամբ պահք կը բռնեն ամբողջ վանականները: Բացառաւորներէն զատ, երկու ուրիշ մեծ պահքեր ալ ունին: Իսկ ուսումաց օրերուն, միւս կ'ուտեն միայն այն ժամանակ, երբ որ ուխտաւորներ վանք գալով զոհ կը մատուցանեն: Գինիի գործածութիւնը, որ Կովկասի բոլոր վանքերուն մէջ սովորական է, այս տեղ ընդունուած չէ:

Աշխարհային կեանքի հոգերէ զերծ են մենաստանցիները: Շատերը զբաղում ալ չունին և իրենց ժամանակը կ'անցընեն գրեթէ անաշխատ: Անոնք, կ'աղօթեն, աւելի չատ: Կ'աղօթեն, գիշեր թէ ցորեկ, չորս անգամ, երկարօրէն: Աղօթելու համար, եկեղեցի կ'երթան նախ առաւօտ, արեւածագին: Յետոյ երեկոյեան կողմ: Նոյնը արեւմուտքէն ետքը: Կէս գիշերն երեք ժամ անցած, եկեղեցւոյն կոշնակը դարձեալ աղօթքի կը հրաւիրէ զանոնք: Աւուր պատշաճի ժամերգութիւններէն զատ, ապաշխարական անվերջ հսկումներ և ուղիմոսասացութիւններ կը կատարեն:

Ո՞րքան ընդունելի են այս շարունակատե աղօթքները, առանց աշխատութեան: Չեմ գիտեր: Ամէն պարագայի մէջ, այդ անաշխատ մարդիկ եթէ մտաւորական ունէ գործունէութեան ընդուն-

նակ չեն, կրնան գէթ ուրիշ կերպով օգտակար կացուցանել իրենց ժամանակը: Օրինակի համար այն կղզին, ուր կը բնակին իրենք, ամէն տեսակ հաւաքական աշխատութեան պէտք ունի: Այդ փոքրիկ աշխարհիկը, եթէ մշակուի հարկ եղածին պէս, իր բարեբեր հողով լաւ արդիւնք կը խոստանայ: Անիկա, տարուան գէթ որոշ եղանակներուն մէջ, կրնայ դրախտ մը դառնալ, նման Վենետիկի Ս. Ղազար կղզիին, որուն ամէն կողմն ալ գեղեցիկութեամբ կը պսպղայ և ուր թիզ մը հող իսկ անմշակ չես տեսներ:

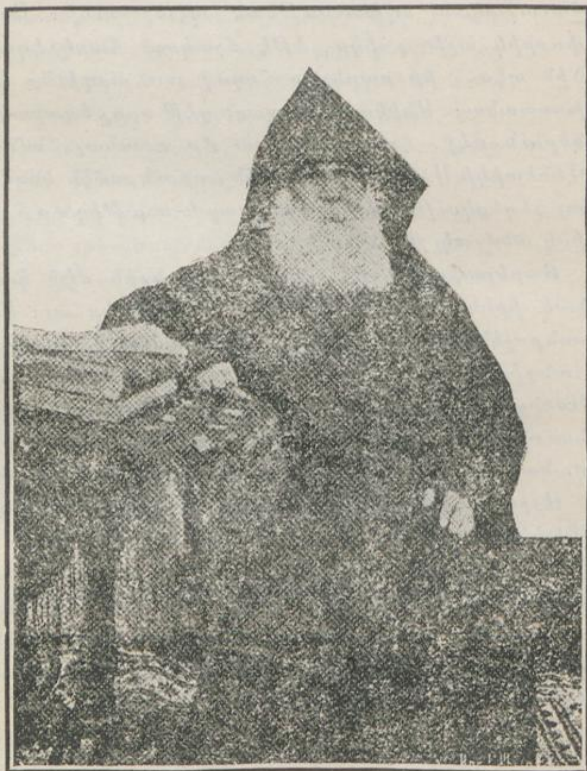
Բարեբախտաբար, սակայն, վաճառին մէջ կան նաև իրենց կոչման արժանի միաբաններ ալ: Ասոնք չեն զաղբիւր բնաւ, իրենց անձը օգտակար հանդիսացնելէ: Լուրջ, բանիմաց վանականներ: Ասոնցմէ Եղնիկ և Եղիշէ վարդապետները, մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են: Վերջինը, վանական կառավարութեան նախագահն է այժմ:

Աչքառու միաբաններէն մէկն ալ Խորէն արեղայ Մխիթարեանն էր, որ 1915 տարւոյն վերջերը անձնասպան եղաւ վանքին մէջ: Անիկա ինքզինք կախեց: Ի՞նչ էր այդ ծերունի վանականին անձնասպանութեան պատճառը: Յայտնի չեղաւ: Հանդուցեալն իր ունեցած փոքրիկ մէկ խնայողութիւնը, 500 բուբլի, կտակով մը թողուց վանքին:

ՎԱՆԱՀԱՅՐԸ

Անձ մը կար այս կղզիին մէջ, ամենէն աւելի աչքառու, որ լուիկ ու աննմանօրէն մեղուաջան աչ-

Խատուժեան կեանք մը ունէր : Ատիկա վանահայր
Սարգիս Եպիսկոպոս Փիլոյեանն էր : Այս բարի և

ՍԱՐԳԻՍ ԵՊ. ՓԻԼՈՅԵԱՆ

Ժպտադէմ մեծաւորը ինչ որ կ'ընէր, չէր կրնար
 Ժպտիլ տալ իր հովանւոյն ներքե զտնուող միա-
 բաններու մեծամասնութեանը...: Անոր զաղա-
 փարակիցներուն ու գործակիցներուն թիւը խիստ
 քիչ էր: Շատ բան կ'ուզէր ընել, բայց քիչը կրնար
 իրականացնել: Անոր գերագոյն բաղձանքն էր
 վանքը ամէն կերպով բարեղարգել և մտաւորական
 լուսոյ մեծ վառարան մը դարձնել:

Բարեկարգասէր և եռանդոտ այս վանահայրը,
 միեւնոյն ժամանակ հմուտ մտաւորական մըն էր:
 Անիկա ունէր քանի մը հեղինակութիւններ, որոնց
 մէջ ամենէն ուշագրաւ և բաղմաշխատ գործն է
 Սեանի պատմութիւնը, որ լոյս տեսաւ վերջերս:

Փիլոյեան Սարգիս Եպիսկոպոսին վրայ խօսե-
 ցանք, ներկայացնելով զայն որպէս անցելոյն մէջ
 գործող անձնաւորութիւն մը, որ ներկայիս գոյու-
 թիւն չունի: Արդարեւ, գործը և բարութիւնը սի-
 րող այդ սրբազանը, իր յոգնաջան աշխատութիւն-
 ներէն ընկճուած, կարճատեւ բայց ծանր հիւան-
 դութեամբ մը, կնքեց իր մահկանացուն, 1915ի
 հոկտեմբեր ամսոյ 12ին, 58 տարեկան հասակին
 մէջ: Անիկա Սեանի վանահայրական պաշտօնն ըս-
 տանձնած էր 1896ին, հոգելոյս Խրիմեան Հայրիկի
 հրամանաւ:

Սարգիս Եպիսկոպոսի վախճանմամբ, Սեանի
 վանահայր նշանակուեցաւ Խորէն Եպիսկոպոս:

ՆԻԻԹԱԿԱՆ

Առաջ, սեփական վեց գիւղեր ունէր Սեան:

Բայց հիմա, այդ գիւղերէ միայն երկուքը մնացած է վանքին սեփականութիւն: Այն է Յամաքաբերդը և Զիրուխուն: Սոյն երկու գիւղերէն զատ, վանքն ունի կալուածներ Թիֆլիսի, Երևանի, Պաքուի և Նոր Նախիջևանի մէջ: Վանքի նուիրակութեան հին գրութիւնը կը շարունակուի տակաւին: Նուիրակներու միջոցաւ կը հաւաքուին գառներ, ցորեն, իւղ, պանիր, ընդեղէն, ձէթ, ևայլն: Դրամական նուէրներ ալ կը ստացուին: Այնպէս որ, վանքին համար, տարեկան մօտ 6000 ռուպլիի չափ հասոյթ մը ապահովուած է այժմ: Եւ որովհետեւ եղած ծախսը մուտքէն պակաս է միշտ, տարիներու ընթացքին գոյացած է համեստուիլ զբամազլուխ մը: Հարկ է ըսել, թէ նախկին վանահայր Սարգիս Եպիսկոպոսի բարի անուանը և գործունէութեանը շնորհիւ, վանքին եկամուտի ազդիւրները հետզհետէ աւելի բազմանալու վրայ էին:

ԳՈՂԳՈԹԱՅԻՆ ԿԱՅԱՐԱՆՆԵՐԸ

Վանքին մայր տաճարն է Ս. Աստուածածինը: Անոր մէջ կը կատարուին ամէնօրեայ ժամասացութիւններն ու ողբաձայն սաղմոսերգութիւնները: Ս. Աստուածածին կը գտնուի կղզիին տափաւայրին վրայ, ծառուղիին եզերքը և միաբանաց բնակարաններուն ու ծովակափին մօտ: Քարաշէն, կամարածե, փոքրիկ եկեղեցի մըն է: Անշուք ու անզարդ խորան մը և խաչկալ մը ունի: Ամէն կողմը կը պարունակէ յիշատակարաններ, նուիրուած անուանցը այն անձերուն, որոնք վանքին մէջ նո-

րողութիւններ կատարած են այլ և այլ ժամանակներ :

Միւս եկեղեցիները այցելելու համար, հարկ է ելլել դարն ի վեր, դէպի լեռնանման բարձունքը կղզիին : Սեանի Գողգոթան է ատիկա : Անոր վրայ տարածուած են կղզիի առաջին եկեղեցւոյն դետնահաւասար աւերակները : Այդ եկեղեցին հիմնադրած կործանուած է զօրաւոր երկրաշարժէ մը :

Վերոյիշեալ աւերակներուն մէկ կողմը կը գտնուի Ս. Կարապետ եկեղեցին : Հոս, տարին անգամ մը, պատարադ կը մատուցուի : Ուշագրաւ է այդ հին եկեղեցւոյ խաչկալին վրայ գծուած գըլ խատեալ Տիրամօր պատկերը : Դանակով թոցուած է զեղեցկանկար Տիրամօր գլուխը : Եւրոպացի աշխարհաչըջիկ մը, Սեան այցելած միջոցին, բուռն հիացում մը կ'ունենայ նոյն նկարին հանդէպ, և առիթ մը ստեղծելով, անոր գլուխը կը կտրէ, կը տանի :

Ս. Առաքելոց եկեղեցին աւելի մեծ և լուսաւոր է Ս. Կարապետէն : Անոր խաչկալին վրայ ճարտարօրէն գծուած խաչելութեան մեծ պատկերը խիստ տպաւորիչ է : Այս եկեղեցիին մէջ ալ, տարին միայն մէկ անգամ, Համբարձման տօնին, ժամերգութիւն կը կատարուի : Ծէնքը հին է : Իր գոյութեան վախճանին մօտեցած :

ՀՐԱՇԱՋԱՆ ԴՌՆԵՐ

Անդուգական ու անգին հնութիւն մը կը ներկայացնեն Ս. Առաքելոց եկեղեցւոյն արեւմտեան

և հիւսիսային կողմերու երկու դռներ : Անոնք շինուած են երեսոսէ : Վրանին կը կրեն շատ մը քանդականկարներ : Բոլոր նկարներու նիւթը քաղուած է սրբազան պատմութենէ : Զմայլելի նրբութիւն մը ունին այդ պատկերները : Այդ երկու դռներն ալ, գեղարուեստական կատարեալ գլուխ գործոցներ են :

Արեւմտեան կողմինը, ըստ իր դժուարընթեռնի արձանագրութեան, շինուած է 1176 թուին, հրամանաւ «... ի շխանաց ի շխան Բրդին... և ձեռամբ Յովհաննիսի հիւսանն...» : Ուրեմն այս հրաշալի գործը, իր ձեռամբ մէջ տեղ բերողն եղած է հիւսն Յովհաննէս : Յոյժ համեստ անձ մը, բայց ճշմարիտ արուեստագէտ մը :

Հիւսիսակողմի դուռը շինուած է 1532ին : Անոր կրած արձանագիր յիշատակարանը, տաղաչափեալ և գիրընթեռնի, կ'ընդօրինակենք այս տեղ նոյնութեամբ .

«Զ Հ Ա քուականի,
Երեսուն և հինգ քիւ աւելի,
Յաքոռակալութեան Տեառն Սարգսի,
Ի խանութեան Աղուպ բէկի,
Ծաղկեցաւ դուռս տաճարի,
Առաքելոցն Քրիստոսի,
Հրամանաւ սուրբ վարդապետի,
Եւամբնիս Դանիէլի,
Եւ սիրելի որդւոյ սոյնի,
Եպիսկոպոս Տէր Ներսէսի,

Ձեռամբ սորին առակերտի,
Անարժանիս Արքահամի,
Նաև եղբոր մեր սիրելի,
Շնորհոֆ ի լի Գրիգորի
Յոռու անկանիմ ամենայնի,
Հայցել Տեառնէ պարգև ճրի,
Բարունապետ համայն ազգի,
Եւ ծնողացն իւրոց բարի,
Կարապետի քահանայի,
Եւ մօրն Համաւորի:»

Այնպէս կ'երեւայ, թէ այս դուռն ալ հրաշակեր-
տած են Արքահամ եւ Գրիգոր մեծարուեստ զոյգ
հարազատները:

Կը պատմեն, թէ երկու եղիղի քիւրտեր, այս
քանդակազարդ, թանկագին դռները, ժամանա-
կաւ, ուզած են առնել, տանիլ: Նախ մէկ դուռը
կը հանեն իր տեղէն: Սակայն, դուռը, կը փակչի
շալկողի մէջքին: Այս վերջնոյն վիզն եւ կը ծրու-
ուի: Քիւրտերը, սարսափահար, դուռը կը վերա-
դարձնեն իր տեղը: Այն ատեն, դուռը, քիւրտի
մէջքէն կը փրթի: Յետոյ, զոհեր կը մատուցանեն
քիւրտերը: Եւ անոնցմէ մէկուն ծռուած վիզն ալ
կը շտկուի:

ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՏԱՇՏ—ԿՈՆՔԸ

Մայր տաճարին մէջ գտնուող սուրբ մասունք-
ներէն մէկը նշանաւոր է: Ատիկա խաչ մըն է, եր-
կաթեայ, մեծազիր: Չայն կ'անուանեն «Սուրբ
Նշան»: Այս «Սուրբ Նշան»ի ամբողջութենէն բաժ-

նուած են երկու մասեր: Ասոնցմէ մէկը, սկիզբէն ի վեր, կը պահուի Երնջակի Ս. Կարապետ վանքին մէջ: Միւս մասը, ատաջ, Անիի մէկ եկեղեցիին մէջ կը գտնուէր: Երբ որ քաղաքը կը կործանի, երկու քահանաներ, այդ մասունքը կ'անեն, ու իրենց հետ կը տանին Քիլ: Յետոյ, սակայն, 1440 թուին, մասունքը Քիլէն բերուելով, կը պահուի հայոց ձեռամբ հիմնուած Գրիգորուպոլիս կամ Եգաղերինօքոյ քաղաքի Ս. Կատարինէ մայր եկեղեցիին մէջ:

Երկու տեսակ աւանդութիւն կայ այս մասանցին ըլլալուն նկատմամբ: Ոմանք կ'ըսեն, թէ ասոնց ամբողջութիւնը կը կազմեն այն տաշտիկը, որուն մէջ Աստուածամայրն Մարիամ լողցուցած է իր նորածին մանկիկը: Ուրիշներ ալ կ'ընդունին թէ ասոնք մասնիկներն են այն կոնքի, որուն մէջ իր աշակերտներուն ոտները լուաց Յիսուս:

Այս նուիրական Տաշտ-Կոնքն ալ Հայաստան բերուած է Թադէոս առաքեալի ձեռամբ:

ՀՐԱՇՔՆԵՐ

Շատ մը սքանչելիքներ կը վերագրուին Սեանի վանքին մէջ գտնուող վերոյիշեալ «Սուրբ Նշան»-ին: Թուենք ատոնցմէ մէկ քանին, համառօտ կերպով:

Երաշտութեան ժամանակ, շատ անգամ, այդ մասունքը Սեանէն շրջակայ վայրերը տարուած է: Անով օրհնուած են զաշտերը: Եւ անձրեւ տեղացած է:

Մեծ համաճարակներու պարագաներուն ալ, ժողովուրդը «Սուրբ Նշան»ին զիմած է: Եւ յուսախար չէ եղած: Այսպէս, Գեղարքունեաց գաւառի Կոթ գիւղին մէջ, անգամ մը՝ ժանտախտ երեան եկած էր: Գիւղացիք ահ ու սարսափի մատնուած էին: Անոնք կը գիմէին Սեանի վանահայրութեան, կը խնդրէին «Սուրբ Նշան»ը: Երբ որ խաչը գիւղի սահմանէն ներս կը մտնէ, մահտարածամը կ'անհետանայ: Կոթ գիւղի բնակիչները, այս փրկագործ հրաշքին յիշատակը յաւերժացնելու համար, «Սուրբ Նշան»ը կը կոչեն «Կոթայ Սուրբ Ողջ»:

Ալանցիք արշաւանքներ կը կատարէին 1221 թուին, Գեղարքունեաց գաւառին վրայ: Բազմաթիւ հայ ընտանիքներ, այդ արշաւանքներու սարսափներէն փախած և իրենց հարստութիւններով ապաստանած էին Սեան կղզին: Առտու մը, երկու ալանցիներ, իբրեւ պատուաւոր մեծ վաճառականներ, կը ներկայանան Սեանի վանահօր: Եւ անոնք կը խնդրեն վանահայրէն, որ իրեց 40 սնտուկ թանկագին ապրանքները փոխադրեն կղզին, մինչև որ ասպատակները հեռանան այդ կողմերէն: Եղած խնդիրը կ'ընդունուի բարեսիրտբար: Վաճառականները իրենց 40 սնտուկ ապրանքները կը փոխադրեն կղզին: Սակայն, այդ սնտուկներէ ամէն մէկուն մէջ պահուած էին երկուական հատ զինուած ալանցիներ: Ասոնք ծրագրած էին, որ իրենց տրուած մէկ նշանին համաձայն, գիշերը զուրս պիտի ելլէին սնտուկներէն և միասնաբար, վանքին վրայ յանկարծական յարձակում մը ընելով, փա-

ռաւոր գործ մը պիտի տեսնէին: Արդ, երեկոյեան, բոս սովորութեան, կղզին ապաստանող ժողովուրդին մէջ կը պատգմեն «Սուրբ Նշան»ը, իբրեւ պահապան հրեշտակ: Այդ միջոցին, հայ տղայ մը, որ ալանցիներու սնտուկներէ մէկուն կղպանքին հետ կը խաղար միամտաբար, տարօրինակ անակընկալի մը կը պատահի: Սնտուկին մէջէն կը լսէ մարդու մը ձայնը, որ կ'ըսէր. «Դուրս ելլելու ժամանակ է:» Տղան, զարհուրած, կ'երթայ, կը պատմէ ամենուն իր բրածն ու լսածը: Հայերը, զգուշութեամբ, ուրիշ սնտուկներու կղպանքներն ալ կը խառնեն և անոնց մէջէն կը լսեն միեւնոյն խօսքերը. «Դուրս ելլելու ժամանակ է:» Դաւը երևան կ'ելլէ: Այն ատեն, թշնամիներով լեցուն 40 սնտուկները, նոյն գիշերն և եթ, կը հանեն կղզիին գազաթը, և անկէ, մէկիկ մէկիկ, զանոնք կը գլորեն վար, դէպի ծովակ: Այդ միջոցին հեղինակելով կ'երգեն «Շնորհեա՛ մեզ, Տէր...»ը որ թշնամիներու պարտութիւնը պատկերացնող գեղեցիկ գոհարանութիւն մըն է: Եւ մէն մի սրնտուկի դէպի խոր ծովակը գլորելու ազդանշանը կ'ըլլայ նոյն գոհարանականին մէջ բազմիցս կրկնուած «Զի Աստուած ընդ մեզ է» խօսքերուն յիշատակութիւնը: Հայերը երկու կեղծ վաճառականներն ևս կը սպաննեն ու կը թաղեն:

Ժողովրդեան ահապին բազմութիւն մը դարձեալ լեցուած էր Սեան, 1747ի ձմրան եղանակին: Այդ միջոցներուն ալ, մահմետական բռնաւորներ, իրենց խումբերով կ'արշաւէին Գեղարքունեաց սահ-

մաններուն մէջ բնակող հայերուն վրայ և զանոնք
կը սպաննէին ու կը կողոպտէին: Թշնամիներու
ամբողջ բանակ մը, նշմարելով որ հայերու մեծ
բազմութիւն մը հաւաքուած է Սեան, կատաղած
ու փրփրած կը գիմէ կղզին, հոն մահ ու աւեր
սփռելու գիտաւորութեամբ: Յամաքէն մինչև կըղ-
զին, ոտքով երթալ կարելի էր, վասնզի, ձմրան
սաստկութենէն, ծովակին երեսը թանձր սառոյց
գոյացած էր: Այսպէս հազարաւոր յելուզակ մոն-
կոյներու գունդը Սեանի մօտենայու վրայ էր:
Հայերը կը տեսնեն ահաւոր անխուսափելի վտան-
գը: Խելագարներու պէս իրար կ'անցնին: Իրենց
ճիշդ տեղը ու վայնասուններով օդը կը թնդացնեն:
Ճիշդ այդ վայրկեանին, վանահայր Յովհաննէս
վարդապետ Ծննդեան ճրագալոյցի պատարագը կը
մատուցանէր կղզիին բարձունքը գտնուող Ս.
Առաքելոց եկեղեցւոյն մէջ: Անիկա, անմիջապէս
կը թողու պատարագը: Կը պատուիրէ ամենուն,
որ հանգարտին և հաւատով ըլլան իրենց փրկու-
թեան վրայ: Ապա, «Սուրբ Նշան»ը առնելով,
դուրս կ'ելլէ եկեղեցիէն: Ազօթք մը կը մրմնջէ,
և ձեռքին խաչը կ'երկնցնէ դէպի թշնամի բանա-
կը: Ահա այն ատեն վարը, ծովակին վրայ, զար-
հուրելի փոթորիկ մը կը սկսի...: Թանձրախաւ,
հաստատուն սառոյցները թնդանթներու պէս կը
սլալթին, ջարդ ու փշուր կ'ըլլան, տեղի կուտան
թշնամեաց ոտքերուն ներքե: Ու կը պարզուի
Աստուածաշունչ Գրոց Ելից բաժնին մէջ նկարա-
գրուած մէկ տեսարանը: Նմանութիւնը շատ

մօտ : Վանահայրը՝ Մովսէսը : «Սուրբ Նշան»ը՝
մեծ մարգարէին ձեռքը : Գեղամայ ծովակը՝ Կար-
միր Ծովը : Մոնկոլները եղիպտացիք : Հայք՝ Իս-
րայէլացիները : Բռնաւորներն ու եղեռնագործնե-
րը ջրամոյն : Հալածականներն ազատ ու ցնծուն :
ՎԱՆԱՊԱՏՈՒՄ

Պատմութիւնը կ'աւանդէ, թէ Գեղամ նահա-
պետ այս կղզիի բարձանց վրայ աստուածներ
կանդնած, և անոնց երկրպագութիւն ըրած ու զոհ
մատուցած է : Յետոյ, Սեան, հայկական իշխա-
նութեանց շրջաններուն, եղած է ամրոց և ինք-
նապաշտպանութեան վայր : Երբ Հայաստան դեռ
ընդունած չէր քրիստոնէութիւնը, 'այս կղզիին
մէջ կար փառահեղ մեհեան մը : Առաջին եկեղեցին
չինուած է 305 թուին, Գրիգոր Լուսաւորիչի ձե-
ռամբ : Մեծ հուստացողը, կռատունը կործանե-
լով, ճիշդ նոյն տեղը կանդնած է քրիստոնէական
աղօթատունը : Կղզիի այդ առաջին եկեղեցիին ա-
նունը Ս. Յարութիւն դրած է շինողը : Այս ան-
ուանակոչման պատճառն այն եղած է, որ եկեղե-
ցիի տեղին բարձր զիրքը համանման էր Գողգո-
թայ լեռան : Երբ որ Լուսաւորիչ քրիստոնէութիւ-
նը կը հաստատէ այս երկրեակին վրայ, կ'ըսէ.
«Ահա՛ այս է վան» : Այդ խօսքերը կը տարածուին
Ժողովուրդին մէջ : Ասացուածքը, յետոյ կրճատ-
ուելով, կ'ըլլայ նախ «Այս է վան», և ապա
«Սեան» : Ու այդպէս ալ կը մնայ կղզիին անունը :

Այն ատենէն իսկ, աշխարհէ քաշուած կրօնա-
ւորներու միաբանութիւն մը բնակիլ սկսած էր

արդէն ի Սեան, իրրե վանք և անապատ: Գրիգոր Պարթև, Ս. Յարութեան քով ուրիշ եկեղեցի մըն ալ կը կանգնէ յետոյ և ասոր անունը կը դնէ Ս. Յովհաննէս Կարապետ, ի պատիւ նորահաւատ Տրդատ թագաւորին: Ինչպէս յայտնի է, Տրդատ, Բագրեանդի Երեք Խորան Ս. Կարապետ վանքին մէջ մկրտուելով կոչուած էր Յովհաննէս: Այդ ժամանակներ, Սեան ի՞նչ եկամուտներ ունէր: Պատմութիւնը որոշ բան մը չըսեր այդ մասին: Սակայն, Բագրատունեաց շրջանին, երբ Աշոտ Ա. թագաւոր Սեան ուխտի կուգայ, վանքին կը նուիրէ շատ մը կալուածներէ զատ նաև վեց գիւղ:

Երկու եկեղեցիներ ևս կը շինուին կղզիին մէջ, 874 թուին, ձօնուած անուանցը Աստուածածնայ և Առաքելոց: Ասոնց կառուցման ծախքը հոգացողը Աշոտ թագաւորին դուստրը, Սիւնեաց Վասակի ամուսին Մարիամ թագուհին: Այս երկու եկեղեցեաց շինութեան պարագաները հետաքրքրական են: Սիւնեաց աշխարհի Տիկինը, Մարիամ, իր ամուսնոյն մեռնելէն ետք, կը մտադրէ 40 եկեղեցի շինել անոր հոգւոյն փրկութեանը համար: Մարիամ կը փափաքի Սեան այցելել: Բայց որովհետև, մինչև 874 թուականը, կին մարդու ոտը դրուած չէր կղզիին վրայ, այն ատենուան վանահայրը, Մաշտոց վարդապետ, ահամայ, կ'ընդդիմանայ երկրին Տիկնոջը Սեան ուխտի գալու կամքին: Սկիզբէն ի վեր, աւանդակաւորէն, սրբապղծութիւն համարուած էր այդ մեհաստանին մէջ մուտք գործելը Եւայի աղջիկնե-

բուն: Որպէս թէ Սեան Մշոյ Ս. Կարապետի դամբարանն էր: Տիկնանց Տիկնոջ սրտին շատ դժուար կուգայ ալլ մերժումը: Եւ անիկա Յամաքաբերդի մէջ այն ատեն գոյութիւն ունեցող կուսանաց վանքը քաշուելով, կը սկսի շարունակ աղօթել, իր վաժառքին գոհացումը խնդրելով Աստուծմէ: Կըզդիին վանահայրն ևս, իր կարգին, տիրած ու տաղնապած, աղօթելով, Երկնային պատգամի մը կը սպասէ, որպէսզի կարենայ տիրուհիին կամքը կատարել: Եւ ահա, գիշեր մը, թէ՛ Մարիամ թագուհին, և թէ վանահայր վարդապետը, միեւնոյն ժամանակ, արթուն աչքերով, կը տեսնեն, որ Յիսուսի տառներկու առաքեալները, լուսեղէն մարմիններով, Գեղամայ ծովակէն կ'ելլեն, կը հասնին Սեան կղզին և կ'ըսեն. «Այս տեղ շինեցէք եկեղեցիներ, Ս. Աստուածածնայ և մեր անուանցը նուիրուած:» Այն ատեն, Մարիամ, հանգիստութեամբ կը մտնէ կղզին և կը շինէ երկու եկեղեցիները: Անիկա կը վերաշինէ նաև ժառանգաւորաց դպրոցը, և վանքի միաբանութեան համար ալ կը կառուցանէ մեծ բնակարան մը: Ապա, կ'առանձնանայ Սեան կղզիին մէջ: Առաքելոց եկեղեցիին մօտ է այն քարայրանման, անձուկ ու մուխ ձգնարանը, ուր Մարիամ մնացած է 15 տարի: Այս թագուհին, հայ գրականութեամբ ալ հետաքրքրուած է: Անիկա, Սեանի մէջ անցուցած տարիներու ընթացքին, թարգմանել տուած է Յովհաննու Աւետարանին մեկնութիւնը: Հուսկ ապա, Մարիամ, իր Սահակ ու Վասակ որդիներուն հետ,

Սեանէն Ուտեաց աշխարհ կ'երթայ և հոն կը մեռնի: Անոր մարմինը, ըստ թողուած կտակին, կը բերուի Սեան և կ'ամփոփուի պարզ գերեզմանի մը մէջ: Բարեպաշտ, լուսամիտ և համեստ թագուհիին գերեզմանը, արձանադրուած տապանաքարով, կը գտնուի կղզիին մէջ թաղուած իշխաններու գեանահաւատար գամբարաններուն քով:

Յոյժ գովեստով կը խօսի Սեանի պատմութիւնը վերոյիշեալ Մաշտոց վարդապետին վրայ: Արագածոտն գաւառի Եղիվարդ գիւղին մէջ ծնած ու մեծցած այս պատուական անձը, երբ կրօնականութիւն ընդունելով վանահայր կ'ըլլայ Սեանին, արդարեւ օգտակար ծառայութիւններ կը մատուցանէ իր հովանաւորած մենաստանին: Անիկա վանքը կատարելապէս կը բարեկարգէ: Միանձանց թիւը կը բազմացնէ ու անոնց կեանքին համար լաւ կանոններ կը սահմանէ: Փառանգաւորաց դպրատունը ծաղկեալ ու փայլուն վիճակի մը հասցնելու մասին մեծ ֆանքեր կը թափէ: Անիկա, ազգային կեանքի ասպարէզին մէջ ալ ուշադրաւ դործունէութիւն մը կո'ւնենայ: Մեղադրանաց ազդու նամակ մը կը դրէ Բագրատունի Սմբատին, որ իր եղբորորդոյն, Սմբատ Ա.ի թագաւորութիւնը կուղէր յափշտակել և զրգուած էր Գէորգ Բ. կաթողիկոսի դէմ՝ անոր տուած կարգապահական խրատներուն համար: Նշանաւոր է նաև անոր միւլթարական նամակը, ուղղուած Դուինի երկրաչարժէն վերապրողներուն: Ի վերջոյ, անիկա, թագաւորին, իշխաններուն և ընդհանուր ժողո-

վուրդին հաւանութեամբը, 898ին կաթողիկոս կը
ընտրուի: Անոր անունը սրբոց ցանկին մէջ կ'անց-
նի: Այս տեղ յիշենք նաեւ, թէ Սեանի վանքը,
սոյն Եղիսարոսի Մաշտոցէն յետոյ, տուած է ու-
րիշ երկու կաթողիկոսներ ալ: Անոնցմէ մին՝
Ստեփաննոս Գ.ն է, 969ին: Միւսը՝ Սարգիս Ա.,
992ին:

Երկար չի տեւեր, սակայն, Սեանի չէն վիճակը:
Ահռելի երկրաշարժ մը տեղի կ'ունենայ 995 թը-
ւին: Ս. Յարութիւն եկեղեցին կը կործանի, և
անգամ մըն ալ չի վերականգնիր: Եօթը ամիս շա-
բունակ տեղ այդ երկրաշարժի միջոցին, Ս. Յով-
հաննէս Կարապետ եկեղեցին ալ կը խարխիւի: Բայց
այս վերջինը նորոգուելով կարգի կը բերուի Գե-
ղարքունեաց ժողովուրդին կողմէ: Ուրիշ ժամա-
նակներ, դարձեալ, երկրաշարժներ կը պատահին:
Եւ այս անգամ ևս վանքին ունեցած մնասնէր կը
հողայ ժողովուրդը, իր կարեաց չափով: Միայն
թէ ժառանգաւորաց դպրոցը, հետզհետէ կ'իյնայ
ուշադրութենէ և ի վերջոյ կը դադրի գոյութենէ:

Վերջին երկու դարերու ընթացքին, վանքի չէն-
քերուն նկատմամբ հողատար դոնուոյներուն մէջ
ամենէն բազմարդիւնը կը նկատուին Թիֆլիզեցի
Զիթաղեան եղբայրները: Մեծածախս և հիմնական
նորոգութիւն մը կատարած են անոնք մանաւանդ
մայր տաճարին վրայ: Իրենց կենդանութեան ժա-
մանակ ունեցած փափաքին համաձայն, այս բա-
րեպաշտ եղբայրց մարմիններն ևս, Սեանի խաղաղ
մենաստանին ծոցը թաղուած են:

ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Նախկին վանահայր Սարգիս Եպիսկոպոս Փիլոյեան, վանքին գրեթէ բոլոր հին շէնքերը նորոգելով, կարգի բերած է հետզհետէ : Հաստատած է գեղեցիկ դրապարան մը : Վանքին գրքերը գերծեն այլեւս փոշիէ և փտութենէ : Փիլոյեան, իր հաւաքած ու պահպանած այդ թանկագին գանձերը, իրաւամբ, մեծ գուրգուրանքով ու հաճոյքով ցոյց կուտար վանքը այցելողներուն : Գրադարանին մէջ կը գտնուին Ը., Թ. և Ժ. դարերու մագաղաթեայ ձեռագիր մատեաններ : Բանասէրներու ու պատմաբաններու համար առատ նիւթ հայթայթող հատորներ : Տպագիր հին ու նոր հազար հատորի չափ գրքեր ալ հաւաքած է գրասէր վանահայրը : Անիկա կանգնած է նաեւ երեք նոր շինութիւններ : Ասոնցմէ մէկը, ուխտաւորներու բնակութեանը համար է : Երկրորդը յատկացուած է միաբաններուն, որոնք քարայրածե ու բանտանման գեանափոր խցիկներու մէջ կը բնակէին : Բայց երեւակայեցէք, որ անոնցմէ ոմանք տըրտունջներ բրած են վանահօր այդ ձեռնարկին դէմ : Անոնք առարկած են, թէ աշխարհէ ձեռք քաշողներու համար միթէ վայել⁶ է ապրիլ կանոնաւոր բնակարաններու մէջ... : Փիլոյեանի կատարած երրորդ շինութիւնը ամենէն կարեւորն է : Նոր մեծ գալբատուն մըն է ատիկա : Այս կերպով, դարերէ ի վեր գոյութենէ դադրած կրթական յարկը վերջապէս կեանք կ'առնէ : Եւ Կովկասաբնակ Ղու-

կասեան բարեհամբաւ ընտանիքին անդամները, կարևոր նուիրատութեամբ մը, այդ բարերար հաստատութեան ներկան ու ապագան կ'ապահովեն: Շրջակայ գաւառներուն աղքատիկ, բայց ուշիմ և ուսումնակարօտ տղայոց համար արդարեւ մեծ բախտաւորութիւն մըն է այս միջնակարգ դպրոցին գոյատուրութիւնը: Վարժարանը բացուած է և հետզհետէ կ'աւելնայ ընդունուած աշակերտներու թիւը:

Այս նպաստաւոր պայմաններուն մէջ, անչուչտ, շատ դիւրին պիտի ըլլայ գործելը նոր վանահայր Խորէն Եպիսկոպոսի համար: Դժուարին քայլերն առնուած, և յառաջդիմութեան ուղին հարթուած է այլևս իր նախորդին կողմէ: Յուսալի է, ուրեմն, որ Սեանի բարոյական արժէքն ու վարկը հետզհետէ աւելի ևս պիտի բարձրանայ այսուհետեւ: Ատիկա հարկ է և անհրաժեշտ: Վանքը, ճշգրտէս, պէտք է որ ըլլայ կղզիի երկնամերձ կատարին վերայ կանգնող լուսավիայլ փարոս մը, լիովին կարենալ փարատելու համար իր շրջալայրերուն մէջ տիրող տգիտութեան խաւարը:

ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀ

ՆՈՒԻՐԱԿԱՆ ԴԱՇՏԸ

Արարատեան աշխարհի սիրտը կը կազմէ համանուն ծովածաւալ դաշտը: Անոր շուրջը կը բարձրանան Հայաստանի ամենանշանաւոր լեռները: Արարատը Հայաստանի միակ նահանգն է, որ իր մէջ կը պարունակէ շատ լեռներ: Եթէ մեծ ու պզտիկ բոլոր հաշուենք, կարենոր քանակ մը կը ներկայացնեն անոնք: Գլխաւորները թուով ինը հատ են: Ահաւասիկ անոնց անունները. Մեծ Մասիս, Փոքր Մասիս, Գինւոյ կամ Որկովի, Բամպակ, Բարդոզ, Արազած, Արա, Շամիրամ, Գեղ: Դաշտի կրճքին վրայ կը կանգնի նաեւ պատմական Շրէշ բլուրը: Խել մը գետեր ու գետակներ, ամէն ուղղութեամբ հոսելով, կ'ակոսեն դաշտը: Անոնց եզերաց վրայ հայ կեանքը ծլած ու ծաղկած է: Մեծ գետերը, որոնց թիւը կը յանգի վեցի, հետեւաներն են. Երասխ, Ախուրեան, Մեծամօր,

Քառադ, Հրազդան, Ազատ : Արարատեան դաշտի բոլոր շէն բնակավայրերն ու աւերակները, լեռնորն ու դեռերը, սարերն ու ձորերը, բլուրներն ու հովիտները, ինչպէս նաեւ եկեղեցիներն ու վանքերը կը պատմեն հայրենական հին աւանդութիւն մը, անցեալ փառք մը կամ ողբերգական դէպք մը :

Աղզային բազմակողմանի պատմական յիշատակներու անսպառ շտեմարան մը, հայութեան այս նուիրական նախօրրանը : Անիկա, իր շրջակայներով, աւելի քան 2000 տարի, հայ աղգին Նահապետութեան բնակավայրն եղաւ : Հայկի անդրանիկ որդին, Արմենակ, առաջին անգամ, իրեն համար, իրրեւ բնակութեան յարմարագոյն տեղընտրեց դաշտին հիւսիսային կողմը, Արագածի ստորոտը : Արմենակի զաւակը, Արամայիս, հաստատուեցաւ դաշտավայրի հարաւակողմը, Արմաւիր : Ասոր յաջորդներէն Շարայ, Շիրակի զաւառը նախընտրեց իրեն համար : Իսկ Ամասիա, նախ մնաց Մասեաց Ուտն ու ապա դնաց Արմաւիր : Գեղամ, թէեւ Արմաւիրէն կոչեց Գեղարքունիք, բայց հոն երկար չի մնաց և վերադարձաւ Արարատեան դաշտ : Հարմայ և Արամ, ասոր որդին Արա Գեղեցիկ, ինչպէս նաեւ այս վերջնոյն Ժառանգները Արայեան Արա և Անուշաւան, ապրեցան Արմաւիր :

Հայկազանց իշխանութենէն ետք, Արչակունեաց Թագաւորներն ալ, Վաղարշակ, Արշակ, Արտաշէս, Տիգրան և նոյն հարստութեան յաջորդները, այս դաշտին մէջն ու շուրջը հաստատեցին իրենց արքունիքը : Բազրատունիները նմանապէս, սոյն

վայրն ընտրեցին իրենց արքայական զահուն համար: Իսկ «Արարատ» անունը, մնացած է Արա Գեղեցիկ նահապետէն: Հայ ժողովուրդը, այս անուանումով, կամեցած է յաւիտենապէս անմոռաց պահել սխրալի յիշատակը այն բարոյասէր ու հայրենապաշտ գիւցաղնին, որ ինկաւ Ասորեստանի Շամիրամ աշխարհակալ վաւաչ թագուհիին դէմ մղած պատերազմին մէջ և իր անմեղ արիւնով ներկեց զաշտը: Այս է գէթ նախնական հայ պատմադրութեան մեղ թողած աւանդութիւնը, զաշտի անուան մասին:

Արարատեան զաշտը բաժնուած է հինգ մասերու, իր մէջ հոսող գետերու ընթացքին բերմամբ: Ահա այդ մասանց անունները: Ա. Արշարունեաց և Մասեաց Ոտն զաշտ, որ Երասխի հարաւային կողմէն կը սկսի և կ'երկարի մինչև Բարդոզ լեւրան և Փոքր Մասխի ստորոտները: Արմաւիրի զաշտ, Երասխի հիւսիսային կողմը, իր արեւմուտքէն Ախուրեան գետը և արեւելքէն Մեծամօրն ունենալով: Գ. Վաղարշապատի զաշտ, որուն սահմանը կը դնեն արեւմուտքէն Մեծամօրը, հարաւէն Արաքսը և արեւելքէն Հրազդանը: Դ. Դուինի զաշտ, զոր կը շրջապատեն արեւմուտքէն Հրազդանը, հարաւէն Երասխը և հիւսիս-արեւելքէն Գեղ լեւրան շղթաները: Ու Ե. Շարուրի զաշտը, որ Դուինազաշտէն կը բաժնուի, կ'երկնայ մինչև Երասխի եզերքը, Եղեղնաձորերու սարերուն առնթեր:

Այս բոլոր զաշտերը, որքան որ ալ իրարմէ բաժ-

նուած ալիւայլ անուններով, բայց Արարատ ընդհանուր անուան տակ ամբողջութիւն մը կը կազմեն: Անոնք իրարու հետ չաղկապուած են թէ՛ հողային տարածութեամբ, թէ՛ փոխադարձ անմիջական հաղորդակցութեամբ և թէ՛ մէկգմէկ լրացնող աղգային պատմական յիշատակներով:

ՏԱՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հին Արարատեան աշխարհը, կամ Արարատեան հսկայ նահանգը, Մեծ Հայաստանի մէջ իր աշխարհագրական դիրքով շրջապատուած էր Սիւնիք, Արցախ, Ուտի, Գուգարք, Տուրուբերան, Տայք և Վասպուրական նահանգներէն: Անոր տրամադիծը արեւելքէն արեւմուտք 12 օրուան ճամբու երկարութիւն և հիւսիսէն հարաւ 8 օրուան ճամբու լայնք ունէր: Զաւիական աւելի որոշ հաշուով, երկայնքը 160, և լայնութիւնը 120 մղոն:

Իր մէջ կը պարունակէր 20 գաւառներ. 1. Բասեան, 2. Գարեղեանք, 3. Արեղեանք, 4. Վահաուսիք, 5. Արշարունիք, 6. Բաղրեանդ, 7. Ծաղկոտն, 8. Շիրակ, 9. Վանանդ, 10. Արազծոտն, 11. Ճակատք, 12. Մասեացոտն, 13. Կողովխո, 14. Աշոցք, 15. Նիդ, 16. Կոտայք, 17. Մաղաղ, 18. Վարաժնունիք, 19. Ոստան, 20. Դուին: Անիկա նշանաւոր էր իր մեծ, ծաղկած քաղաքներով, բազմաբնակ գիւղերով և արքայական բնակավայրերով: Մեր պատմագէտներէն Խորենացին և Եղիշէն Արարատեան նահանգը համարած են ընդհանուր Հայաստանի և դրացի երկիրներու համար

հաղորդակցութեան միջոց մը: Իսկ Փարպեցին հռչակած է զայն իբրեւ ականաւոր դուխը հայոց աշխարհի:

ԱԶԱՏ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Ինչպէս որ կ'ըսէ պատմութիւնը, հայկական թաղաւորութիւնը կործանուելէ ետք, Արարատեան աշխարհը ժխ. դարու առաջին քառորդի միջոցներուն, պահ մը եղաւ («Հայկական նահանգ»): Երկիրը ձեռք բերուեցաւ հայերու միջոցաւ գլխաւորաբար և հայ արեամբ ու նիւթական մեծամեծ զոհողութիւններով:

Յայտնի է թէ Ներսէս Արքեպիսկոպոս Աշտաւակեցին, մեծ հայր, Սիմէոն Ա. Կաթողիկոսի և Յովսէփ Արքեպիսկոպոս Արղութեանի կողմէ նախադասցուած ազգային ազատութեան զաղափարին գործնականապէս սատարողն ու արի ախոյեանը հանդիսացաւ: Անիկա, 1826ի յուլիս 20ին էր, որ պարսից անըմբերելի լուծին տակ հեծող Արարատեան աշխարհի հայ ժողովուրդին և բովանդակ ազգին մէջ ցրուեց ոգևորիչ ու խանդավառիչ շրջաբերական մը: Այդ պատմական նըշանաւոր գրութեամբ, առիւծակորովն Աշտարակեցին, փրկութեան յոյս կ'արծարծէր: Անիկա կ'ըսէր, թէ հարկ է, անպայման, կանգնիլ պարսիկներուն դէմ, զի այլևս հնչած է ժամը, ուր հայերը «...պիտի տեսնեն Արարատեան աշխարհի և հայոց ազգի ազատութիւնը: Հասած է ժամը, երբ Մայր Աթոռը պիտի վերականգնէ իր անկաւ-

խութիւնը : Ոտքի՛ կանգեցէք, հայոց քաջեր, թօթափեցէ՛ք պարսից լուծը, ուրախացուցէք ալեզարդ Մասիսը, անգամ մը ևս արիւնով ներկեցէք հայրենի հողերը և ապա ապրեցէք ազատ : Ժա՛մ է արդէն կոռուելու .օն ա՛նգը . ա՛յժմ, կամ երբէ՛ք :»

Եւ Արարատեան հայ քաջեր, ելեկտրականացած այս կորովաչունչ քաջալերականէն, ոտքի կանգնեցան : Կազմուեցան հայ կամաւորներու զօրագունդերը, որոնք յաջորդ տարւոյն մէջ, Աշտարակեցի Արհիին առաջնորդութեամբն ու հրամանատարութեամբը, սկսան յառաջ խաղալ : Անոնք իրենց ետեւէն ունէին Պասկեիչի ռուս զօրաբանակը : Եւ Ներսէսի հայ զօրագնդերը Արարատեան դաշտերուն մէջ, ինչպէս երբեմն Վարդանի զօրքերը յԱւարայր, արիարար ճակատեցան պարսիկներուն դէմ ու գրաւեցին երկիրը : Բայց, Արարատեան բոլոր դիւղերն ու քաղաքները աւեր ու աւերակ, և ամայացած վիճակի մը մէջ կը գտնուէին, երբ հայոցմէ վերստացուեցան : Յետ քըշուող պարսիկները տեսնելով, որ իրենց ձեռքէն կ'ելլեն այդ տեղերը, ամէն չէն քանդեցին, դիւրատար թանկագին իրերը կողոպտեցին ու ամէն ինչ փճացուցին : Ասկէ զատ, վրէժխնդրական կըրակով բորբոքած պարսիկները, Արարատեան դաշտերուն մէջ մնացած հայ ժողովուրդը չարչարեցին : Մասամբ կոտորեցին և մասամբ ալ, Երասխ գետէն անդին քչելով, գերեվարեցին դէպի Պարսկաստանի խորերը :

Այսպէս պարտիկները վտարուեցան Հայ Արարատէն: Եւ ուսաց Նիքօլա Ա. կայսրը, ի հատուցումն Հայոց իրեն մատուցած ամենամեծ ծառայութիւններուն և անոնց ունեցած անփոխարինելի զոհողութիւններուն, Արարատեան երկրին տուաւ Հայկական ազատ, ինքնուրոյն իշխանութեան մը արտօնութիւնը: Այն ատեն, ուսաց կառավարութեան միջամտութեամբ, միջոցներ ձեռք առնուեցան, Պարսկաստանի խորերը քշուած Հայերը յետ բերելու: Ու անոնք վերադարձան: Միայն թէ բաւական մեծ նեղութիւններ կրեցին, մինչև որ կրցան կարգի բերել իրենց Հայրենիքի տներն ու տեղերը: Անկէ ետք, Արարատեան գիւղերը, քաղաքներն ու դաշտերը վերստին կենդանութիւն ստացան: Աւերուած երկիրը սկսաւ հետզհետէ վերաշինուիլ: Հայ կեանքը, այլևս պարսիկներու մահացուցիչ ճնշումէն ազատ, հանգիստ չունչ առաւ:

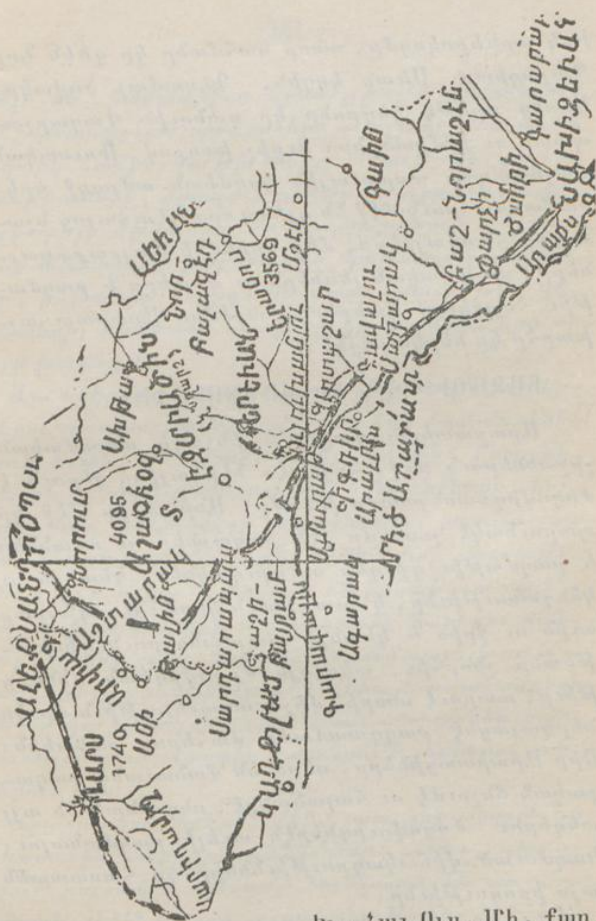
Ռուսական զերիշխանութիւնը, ինքզինք Հայոց հաճելի ներկայացնելու համար, անոնց ինքնատիրութիւնն ու ազգային զգացումները շոյող, փայփայող յարգական ցոյցեր ու ջանքեր Երաւ նոյն փայտոյ յարգական ցոյցեր ու ջանքեր Երաւ նոյն իսկ: Օրինակ, ի միջի այլոց, ի յիշատակ Արարատեան երկրին նուաճման, շինել տուաւ Հայկական մանեակ մը, որուն մէկ կողմը փորագծուած էր Երևանը, իրրեւ Հայոց իշխանութեան մայրաքաղաքը և միւս կողմը պատկերացուած էր Մասիս լեռը, խաչակիր դադաթով:

Եւ սակայն, դժբախտաբար, այս Հայկական եր-

ջանիկ հովուերգութիւնը շատ կարճ տեւեց: Միայն երկոտասանեակ տարիներ, և ո՛չ աւելի հայոց նորածագ արեւ ժպտեցաւ Մասիսի ալեգարդ բարձունքէն՝ երբեմն Հայկազանց, Արշակունեաց ու Բագրատունեաց հովանաւորութիւնը վայելող դրախտավայր երկրին, ու չիջեցաւ: Արդարեւ, 1840 թուականներուն, ուսկառավարութիւնը, իր քաղաքականութիւնը փոխելով, յետս կոչեց հայոց տուած ինքնավար ազատութեան արտօնութիւնը: Հետեւաբար, այդ նոր փոքրիկ ազատ Հայաստանն ալ, հին Մեծ Հայաստանի տխուր բախտն ունեցաւ: Իսկ «Հայկական նահանգը» եղաւ «Երեւանեան նահանգ»: Եւ անիկա ուսաց կողմէ հաստատուած նահանգապետութեան մը իրաւասութեանը ենթարկուեցաւ:

ԱՅԺՄԵԱՆԸ

Հիմակուան Արարատեան աշխարհը, անշուշտ իր նախկին դիրքն ու սահմանները չի ներկայացըներ, և քսան դաւառներ չունի, քաղաքականապէս բաժնուած ըլլալով: Բայց անիկա, բարոյական նշանակութեամբ, դարձեալ բաւական տարածութիւն մը կը պատկերացնէ: Հայ ժողովրդին հասկցողութեամբ և թեմական սահմանաւորմամբ անիկա հարաւէն կը տարածուի մինչև Երասխի աջակողմեան հովիտը, Մասիս լեռան ստորոտը: Հիւսիսի կողմէն կ'երկննայ զէպի Արագած լեռ և անկէ մինչև Ալէքսանդրապօլ: Արեւմուտքէն, Շիրակի դաշտերէն անդին, կը հասնի մինչև Օլթի:

Եւ. Հայ Ռւս. Մի. քար.
ԱՐԴԻ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Իսկ արեւելակողմը, անոր սահմանը կը գծեն Նոր Պայազխորը, Սեան կղզին, Գեղամայ ծովակը: Ասոնց գրեթէ կեղրոնը կը գտնուին Վաղարշապատն ու Էջմիածինը: Ուրիշ խօսքով, Ռուսական Հայաստանի հարաւային կողմեան ամբողջ երկրամասը, որուն մէջ են գլխաւորապէս հայոց նշանաւոր հնաւայրերը, մեր երբեմնի մայրաքաղաքները, պատմական լեռներն ու գետերը և բազմաթիւ հոյակապ վանքերը, այժմու Արարատ աշխարհը կը ներկայացնէ:

ԲԱԶՄՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՌԱՏՈՒԹԻՒՆ

Արարատեան դաշտը, ինչպէս պատմական շրջաններուն մէջ, նոյնպէս ներկայիս, լեցուն է ժողովրդեան բազմութեամբ: Անիկա իր մէջ կը պարունակէ չափ մը չէն քաղաքներ ու աւաններ և բազմաթիւ գիւղեր ու գիւղակներ: Կեանքն ու կենդանութիւնը, կ'եռայ ամէն կողմ: Առողջարար օդին ու ջրին և կեանքի պայմաններուն դիւրութեանը շնորհիւ, տեղւոյն ժողովրդեան ծննդոց թիւը, տարուէ տարի, միշտ առաւելութիւն մը կը ներկայացնէ բաղդատմամբ մահերու քանակին: Երբ Արարատցիները, զերծ են մանաւանդ քաղաքական ճնշումէ ու հալածանքէ, ընդունակ են այլ տեղերու ժողովուրդներէն աւելի բազմանալու: Կազմուած վիճակազրութիւնները կը հաստատեն այս իրողութիւնը:

Որ կողմ որ դառնաս, ուխտաւայր մը կը տեսնես: Զբօսատեղիներն ալ չատ են: Եւ որքան հա-

ճելի են, համառօրէւ հրապուրալից դաշտերուն մէջ կատարուած պտոյտներն ու ուխտագնացական պզտիկ ճամբորդութիւնները: Բնութեան գեղեցկութիւնները, մարդուն սիրտը կը գրաւեն: Քաղցրբարոյք մթնոլորտ մը կը տարածուի ամենուրեք: Միաննեք բարձրացած կապուտակ մուխերը, լայնածիր հորիզոնին վրայ երկարելով, գեղատեսիլ ծիածանի գօտիներ կը կազմեն, երբ որ օդը խաղաղ է:

Այս երկրին բնական հարստութիւններն ու բերքերու առատութիւնն այժմ ևս, հին ժամանակներուն նման, մեծ համբաւ կը վայլեն: Ընտանի, վայրի ու որսի բազմատեսակ կենդանիները, ինչպէս նաեւ ամէն ազգի թռչունները, շատ առատ են: Տեսակ տեսակ նիւթերու հանքերը բազմաթիւ են: Ի մէջ այլոց նկատուած են երկաթի ու պղինձի, նոյն իսկ ոսկիի և թանկագին քարերու հանքեր: Ասոնք ցարդ մնացած են անմատչելի ու անձեռնմխելի վիճակի մը մէջ: Միայն աղահանքերն են որ կը շահագործուին: Շատ անտառներ կան, մանաւանդ բարձրագիւր վայրերու և լեռներու լանջերուն վրայ:

Արարատեան երկրին մէջ, շատ քիչ անգամ կը նկատուին անբերրի անկիւններ: Լեռ, դաշտ, բլուր բուսականութեամբ ծածկուած են առ հասարակ: Ամէն կարգի բուսականութեանց մէջ, անհամար տեսակ գեղեցիկ տեսքով ու բոյրով ծաղիկներ կը նշմարուին: Անթառամն ալ կը ծաղկի Արարատի դաշտերուն մէջ: Մշակելի հողեր կան

նաև լեռներուն վրայ: Արարատեան աշխարհի հո-
ղերու արդաւանդութեան աստիճանը, գերազանց
բարձրութեան մը վրայ կը գտնուի:

Բերքերուն մէջ իրենց առատութեամբը առաջին
տեղը կը գրաւեն ցորենը, գարին, հաճարը, բամ-
պակը, բրինձը, կտաւատը, են: Կանաչեղէններու
մշակութիւնն ևս մեծ արդիւնքներ յառաջ կը բե-
րէ: Խոտերն այնքան սննդալից են, որ զանոնք ու-
տող կենդանիներէն սերի նման կաթ մը կը ստաց-
ուի: Ագարակապանութիւնը, ինչպէս նաև գիւղա-
տնտեսութիւնը, իրենց բոլոր ճիւղերով, խիստ
չաճաւէտ դարձած են այլևս: Պտղալից պարտէզ-
ներն ու այգիները, ցրուած են բոլոր գիւղերու ու
քաղաքներու շուրջ: Ամէն տարի մեծ քանակու-
թեամբ, քաղցրահամ պտուղներ և մանաւանդ
բազմատեսակ պատուական խաղողներ կ'արտա-
դրուին: Արարատեան գաջտի խաղողներէն հան-
ուած գինիներն ևս նշանաւոր են և ահագին սպա-
ռում ունին:

Սակայն, ինչպէս կը յիշուի, 1914ի և 1915ի դա-
րուններուն, յաջորդաբար, տեղի ունեցած անժա-
մանակ սաստիկ ցուրտերն ու սառնամանիքները,
դաշտի ցանքերուն, այգիներուն ու պարտէզներուն
մէկ կարևոր մասը փճացուցին: Երկու տարուան
մէջ, իրարու վրայ հասնող այս բնական աղէտնե-
րուն պատճառած վնասներուն դումարը, յանդե-
ցաւ մօտ տասը միլիոն բուրլի: Ասիկա ծանր
հարուած մըն էր գաջտեցի ժողովուրդին համար:
Բայց անիկա չի յուսահատեցաւ, չընկճուեցաւ:

Ջանաց դարձեալ ցանքը տնկել և նուազ վնասուած ծառերն ու որթատունկերը դարմանել, կարգի բերել: Եւ հուսկ ապա, մխիթարուեցաւ անիկա, այն հաստատ ակնկալութեամբ, թէ առատարեր բնութիւնը շուտով պիտի մոռցնել տար իրեն այդ պատահական դժբախտութիւնը:

ՇՈԳ—ՍԱՌ

Դաշտին դիրքը ծովի մակներեսէն բարձր է: Անոր բարձրութիւնը, շէն սկսած մինչեւ 6000 ոտքի կը հասնի տեղ տեղ, աստիճանաբար: Օդը յարափոփոխ է առ հասարակ: Օրինակ, ինչպէս որ յիշեցինք, անցեալ և նախանցեալ տարիներու դարուններուն, ձմեռնային սառնամանիքներ եղան յակարծ: Գարունն ու աշունը, այնու ամենայնիւ շատ գեղեցիկ ու հաճելի են:

Ձմրան սաստիկութիւնը խիստ համբաւաւոր է: Ձիւնը, ամիսներով նստած կը մնայ: Անոր խաւը, երբեմն կանգուններու բարձրութեան կը հասնի: Տեղ տեղ, երկիրը կը պատուի և բնական խրամներ կը դոյանան, փչող սաստկաշունչ քամիներէն գետինը առանց ձիւնի, անծածկոյթ մնալուն պատճառաւ: Ընդհանրապէս ջրերը սառելուն հետեանքով, շատ գիւղեր, ջուր ունենալու համար, սառոյցը կը հալեցնեն: Յրտահարական մահերը հաղուադէպ չեն: Երբեմն, լեռներու գագառները ձմրան սաստկութեան չգիմանալով, կ'իջնեն դաշտ: Կը պատմուի, թէ 1056 թուի ձմրան Արարատեան աշխարհին մէջ այնքան սառնամանիք եղած է, որ

ահադին թուով լեռնային գաղաններ թափուած են
 զիւղերն ու քաղաքները, կերակրուելու համար:
 Այն ատեն, ժողովուրդը, խռակէշներ և այլ ու-
 տելիքներ տարած, ցրուած է Մասեաց և այլ լեռ-
 ներու լանջերուն վրայ, որպէսզի սովալլուի գա-
 ղաններու արչաւանքներէն ազատ ըլլայ: Զմեռ ա-
 տեն, այս կողմերը, սահնակներով կը ճամ-
 բորդեն:

Սակայն ձմրան ցրտերէն ո՛չ նուազ նշանաւոր են
 ամրան տաքերը: Գրեթէ Ափրիկեան չողեր կ'ըլ-
 լան: Քիչ անդամ անձրեւ կուգայ այս չոր եղանա-
 կին մէջ: Բայց երբ որ գայ, խիստ յորդառատ
 կ'ըլլայ: Դաշտեցին երբ կը տեսնէ, որ Մասիսի
 և Արագածի դադաթներուն վրայ, միաժամանակ,
 ամպեր կը կուտակուին, կը հասկնայ, թէ սաստ-
 կաթափ անձրեւն անխուսափելի է: Այնքան սաս-
 տիկ չողեր ըլլալով հանդերձ, արեւհար մեռնող-
 ներ չիկան: Անմիջական կերպով յառաջ եկող ծա-
 նրը հիւանդութեանց դէպքեր ալ չեն պատահիր:

ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ճշմարիտ է, թէ չողէն անմիջապէս յառաջա-
 ցող աւարութիւններ չի կան: Ասկէ զատ օդն ալ
 առողջարար է թէև, այնու ամենայնիւ, զոյու-
 թիւն ունին կարգ մը տեղական մասնաւոր հիւան-
 դութիւններ: Ասոնք, իրաւ է թէ զոհեր չեն տա-
 նիր, սակայն բաւական կը տառապեցնեն ժողո-
 վուրդը: Քաղաքներուն մէջ, այդ հիւանդութեանց
 դէմ կը կռուին գիտական ու բժշկական միջոցնե-

րով: Արդէն մաքուր, ու առողջապահական կանոններ գործադրող քաղաքները զերծ են համաճարակ հիւանդութիւններէ: Իսկ գաշտեցի հիւանդները, առ հասարակ, բժիշկներու խիստ նւագութիւն, ու երբեմն նոյնիսկ սով կրելով, երկար ատեն անգարման կը տանջուին: Զերմախտն է անոնց գլխաւոր նեղիչը, ամբան տաքերուն ընթացքին: Եւ ջերմային ու տենդային հիւանդութիւնները, աւելի շատ այն տեղերը յառաջ կուգան, ուր կը գտնուին ճախնային ջրեր և չամբուտ, եղեգնուտ արտեր:

ԽԱՅԹՈՂ.—ԼԱՓՈՂ

Ամբան շոգերուն հետ, կը սկսին եռալ ու զենալ թեւաւոր ու սողնաւոր բազմատեսակ ժմուռները: Զոր օրինակ օձ, կարիճ, չնաճանճ, ճիւճանճ, և այլևայլ միջատներ, որդեր ու ճճիներ: Ասոնցմէ ամենէն աւելի անհանգստութիւն պատճառողները մթեղներն ու մժղուկներն են, զորս մոծակ կ'անուանեն ռուսահայերը: Երբ որ օդը կայուն վիճակ մը ունի, ծառաշատ վայրերու մէջ ապրողները այդ փոքրիկ թեւաւորներու բանակներէն չըջապատուելով, կը կծոտուին անխնայ: Սողուններու թունաւոր խայթումները, բնականաբար, աւելի գէշ են և երբեմն վտանգաւոր հետեւանքներ կ'ունենան, եթէ անոնց առջևը չառնուի:

Արարատեան դաշտի ժողովրդեան ամառնային մէկ սարսափն է մանաւանդ բորենին, կամ մարգագայլը: Դաշտեցին, սովոր է, ամբան գիշեր-

ները, իր երգիքը պատկիլ: Եւ խորամանկ, ճարպիկ ու արագոտն գաղանք, պէտք չունենար այլեւս գերեզմանները փորելով մեռեալները հանելու, քանի որ կենդանի մարդիկ կան մէջ տեղը: Հապտակ ամէն զգուշութեան, զոհերը պակաս չեն երբեմն: Մարդակեր կենդանին, կը նախընտրէ իրրեւ որս, մասնաւորապէս, կաթնիկ երեխաներն ու պատանիները: Բայց երբ որ ասոնք բացակային, անիկա մեծերը կ'առնէ, կը տանի լափելու: Պատահած է, որ իրարու քով պառկող երկու ամուսիններէ մէկը խլուած, տարուած է, առանց միւսը արթննալու: Բորեանը, մարդորսութեան կատարելագործուած լեղանակ մը ունի: Երբ որ անիկա քնացած մարդուն կը մօտենայ, անոր զըլուխը անմիջապէս կ'առնէ իր բերնին մէջ: Այս կերպով, զոհը, այլեւս ո՛չ կրնայ ձայն հանել ե ոչ ալ շնչել:

ՈՌՈԳՈՒՄ ԵՒ ՈՂՈՂՈՒՄ

Ինչպէս որ ասկէ առաջ ըսինք, քանի մը մեծ գետեր եւ բազմաթիւ գետակներ, վտակներ ու հեղեղաաներ ունի Արարատեան դաշտը: Մեծ գետերը այլեւայլ կողմերէ գալով, կ'ոռոգեն երկիրը: Այս ջրերը գարնան եղանակին, մեծ յորդումներ կ'ունենան: Եւ յաճախ, բաւական վնասներ կ'առթեն դաշտաբնակներուն: Բայց ժողովուրդը, կարծէք թէ այդ բոլոր ողորումներուն վարժուած է այլիս: Աւելի ճիշդ, ստիպուած, համակերպած է: Ինչո՞ւ: Վասնզի ինքը ունէ միջոց չունի գետե-

րու այդ արտախուժման առաջին ասնելու: Պէտք է ըսել, թէ Կովկասի և Ռուսաստանի հայ երկրաշափենքն ու ճարտարադէտները քիչ մը անհոգ ու անտարբեր կը մնան հանդէպ իրենց ազգակից ժողովուրդին կրած այդ վնասներուն: Մինչդեռ անոնք, անարգել, և չառ զիւրութեամբ, կրնան այդ վնասներուն վերջ տալ: Այդ կերպով, բնականաբար, ո՛չ միայն Արարատեան աշխարհի համայնքին մեծ ծառայութիւն մը մատուցած պիտի ըլլան, այլ նաեւ իրենք ալ պիտի օգտուին նիւթապէս:

ԵՐԱՍԽ ԳԵՏԸ

Արարատի այս մեծագոյն գետը, Երասխ, առաջին անգամ «Արաքս» յորջորջեցին օտարները, յոյներն ու հռոմէացիները: Յետոյ այդ անունը հայ գերականութեան մէջ ալ ընդունուեցաւ: Իսկ Կովկասի հայ ժողովուրդը «Արազ» կ'անուանէ զայն: Ըստ Ս. Գրոց, անիկա Դրախտի չորս գետերէն մէկն է, Գեհնը: «Երասխ» իր բուն հայկական անունն է: Մեր պատմութեան մէջ միշտ «Երասխ» կոչուած է անիկա: Հայկազն Արմենակի որդին, Արամայիս, իր Երաստ թոռան անուամբ, այս գետը կոչեց «Երասխ»: Անոր ջուրը քաղցրահամ և առողջարար է: Բոյսերու աճման նպաստող մասնաւոր յատկութիւն մը ունի: Անոր մէջ գտնուող ձկներուն մէջ անուանի են իրենց գերազանց համեղութեամբ «Կէտը», «Դեղին Պորտ»ը, «Ուլականջ» և «Կարմրախայտ»ը: Այս ձուկերը իրբեւ

դեղ ու դարման ալ կը գործածուին երբեմն, այլ
և այլ հիւանդութիւններու համար:

Ընդհանուր Հայաստանի ալ ամենանշանաւոր
դեակերէն մէկն է Երասխ: Երկարութիւնը մօտ 700
հազարամեթր է: Կը բղխի Բարձր Հայոց Մանա-
նաղի գաւառին մէջ գտնուող Կարինեան լեռանց
ստորոտներէն: Կ'անցնի Արարատեան աշխարհի
Բասեան, Գարեղեանք, Արշարունիք, Ճակատք և
Արաղածոտն գաւառներէն: Արարատեան դաշտէն
կ'երթալ Սիւնիք, ապա Արցախ, ու Փայտակարան
և վերջապէս կը թափի Կասպից ծովը: «Մայր Ա-
րաքս» կը կոչուի անիկա իրաւամբ, որովհետեւ իր
մէջ կ'ընդունի քանի մը մեծ գետեր: Այսպէս օրի-
նակ, անոր գիրկը կը գիմեն Արարատեան դաշտէն
անցնող Ախուրեանը, Մեծամօրը, Քասաղը, Հը-
րաղդանը և Ագատը: Ասոնցմէ զատ նաեւ Հարա-
ւային Հայաստանի լեռներէն եկող և Վարդանանց
քաջ զօրավարներու արիւնովը ներկուած նշանա-
ւոր Տղմուտը: Իսկ երբ որ Երասխ կը հասնի Փայ-
տակարան նահանգի ընդարձակ դաշտը, այն տեղ
ալ իր ծոցին մէջ կը հլւրրնկայէ Վրաստանէն հաս-
նող Կուր գետը: Այս մեծերէն զատ, դէպի Երասխի
մայրական գոգը կը գիմեն նաեւ հտեհեալ փոքրիկ
գետերը. Մուրց, Որոտն, Զաղարան, Վարդա-
մարզ, Տամբատ, Կապոյտ, Գինւոյ, Երնջակ,
Կիւլան, Տեւնիս, Նախիջևանեան, Որդուատ,
Մեղրի, Պատուտ, Զաւրնուտ, Բարկուչատ, Նա-
զար, Ոստը, Ալքան, Հազարապետ, Վաղաղին և
Յարար:

Երբ որ Երասխ Գողթնեաց երկիրը կը մտնէ, Որդուատի և Մեղրիի մօտ, ահագին քարանձաւներու մէջէն կ'անցնի: Ու հոն կը կազմէ հսկայ սահանք մը, որ խիստ նշանաւոր է և կը կոչուի «Քարալագ»: Գետին այդ քարանձաւներուն մէջ ունեցած սրբնթաց վազքը և հանած անզնդախոր շոխոյներու ահաւորութիւնը նկարագրուած են Խորենացիի և ուրիշ պատմիչներու կողմէ: Երասխի վրայ, հայկական իշխանութեանց շրջաններուն, բազմաթիւ կամուրջներ շինուած էին: Ալեքսանդր Մակեդոնացիին և հռոմայէցիներն ալ անոր վրայ կառուցած են կամուրջներ: Բայց այս բոլոր շինութեանց միայն մէկ քանիններուն աւերակները կը մնան այսօր մէջ տեղը: Կը պատմուի, թէ այդ հաստատուն կազմով կամուրջները հիմք չէին բռներ, ջրին սրնթացութեան պատճառաւ, և շուտ շուտ կը կործանուէին: Երասխ այնպիսի համբաւ մը ունի, թէ իր դէմը կանգնող ոեւէ արդեւ կը դիմէ, կը խափանէ և հիմնադրուակ կ'ընէ: Այնու ամենայնիւ, քանի մը կարեւոր կէտերու վերայ, դարձեալ կամուրջներ կանգնուած են, վերջին ժամանակներու մէջ: Կ'աւանդուի նաեւ, թէ Արարատեան դաշտին մէջէն օձապտոյտ ընթացքով մը հոսող այս գետը, երկար դարերու միջոցին, առջևը ոեւէ արդեւ չդռնելով, իր ուղղութիւնը, ըստ հաճոյս, այս կամ այն կերպով, փոփոխած է: Այս է պատճառը, որ մեր հին պատմադէտները, իրարու անհամապատասխան նկարագրութիւններ ըրած են անոր վրայ, իրենց գոր-

ծերուն մէջ :

Երասխ կը պարունակէ հայկական բազմաթիւ չիշատակներ : Մեր ժողովրդական բանաստեղծները երգած են դայն .

«Մայր Արաքսի ամերով,
Քայլամնոր գնում եմ,
Հին հին դարուց յիշատակ,
Ալեաց մէջը պտրում եմ... :»

Ինչպէս նաև .

«Արագն եկաւ լափին տալով,
Ժեռ փարերին ամին տալով... :»

Նոյնպէս .

«Արագը հեշտացել է,
Համբէքը կռտացել են... :» Եւ այլն :

Այս գետին շուրջը հայոց ձեռամբ կանգնուած էին խել մը մեծ քաղաքներ, Արտուշատ, Բաղասրան, Երուանդակերտ, Դուին, Գառնի, Երուանդաշատ, Արմաւիր, Հին Նախիջևան, Վաղարշապատ, և այլն : Ասոնք բոլոր ազգային պատմական նշանաւոր դէպքերու հանդիսավայրերը եղած են :

Ախուրեանին պէս, Երասխ ևս, հայոց երջանիկ օրերուն ու թշուառ վիճակներուն կենդանի վկան եղած է, այլևայլ ժամանակներ :

Կ'աւանդուի, թէ անդամ մը, Վահան Մամիկոնեան, հայոց մեծ զօրավարը, Արտաշատի առջևէն, խաչի մը առաջնորդութեամբ, այս գետին մէջէն անխառն անցած է հանդիպակաց եզերքը, իր զօրաբանակով :

Անոր ջրերուն մէջը, նաեւ անհամար հայեր խեղ-
դամահ եղած են, 1604 թուին, երբ որ անոնք,
ահաւոր բռնակալ Շահ Արասէն գերեվար, կը քըշ-
ուէին դէպի Պարսկաստան: Յայտնի է, թէ Շահ
Արաս, հայերը, ճիւղալային անգթութեամբ իրենց
տեղերէն հանելով, հալածեց դէպի Պարսկաստան:
Անոր նոյառակն այն էր, որ հայոց երկրաչէն ըն-
դունակութիւններէն ո՛չ թէ իրեն գէժ ելլող թիւրք
ձղալէղատէ Սինան փաշան օգտուի, այլ իր եր-
կիրը արդիւնաւորի: Եւ սուրին առջեւէն փախչող
ու գետին մէկ կողմէն միւսը անցնելու բռնա-
դատուած բիրաւոր հայ մարդոց, կանանց և ծե-
րերու ու երեխաներու ճչելով ու ճչուընտելով
ջուրը թափուիլը, և անոնցմէ մեծ մասին խեղ-
դուած դիակներովը Երասխին երեսը ծածկուիլը
այնպիսի դէպք մըն է, որուն սրտակեղէք յիշա-
տակը միշտ կենդանի կը մնայ:

Նոյն ազէտաւոր թուականէն գրեթէ տարի մը
ետք, Երասխի վրայ համանման տեսարան մը ևս
պարզուեցաւ: Այս անգամ Զուղայի հարուստ հայ
բնակչութիւնն էր, որ դարձեալ, միևնոյն նոյա-
տակաւ, պարսիկներու ձեռամբ գերեվար, կը հա-
լածուէր դէպի Պարսկաստան: Սակայն Զուղայե-
ցիները, որ իրենցմէ առաջ Պարսկաստան քշող
հայերուն պէս իրենց տուներուն քանդուիլն ու
այրուիլը տակաւին չէին տեսած, յոյս տածեցին,
որ հանդամանքներուն փոփոխմամբ, դուցէ, դար-
ձեալ օր մը, կրնան վերադառնալ հայրենիք: Ուս-
տի իրենց ստացուած քները մասամբ թաղեցին գե-

տիններուն տակ: Ապա բոլոր տներուն ու Մայր
Եկեղեցիին բանալիները առին, ու Երասխէն ան-
ցած ժամանակին, ջրերուն մէջ ձգեցին, արտա-
ուազին աղօթելով, որ մինչև իրենց վերադարձի
օրը, անվթար մնայ Հարուստ Զուղան...:

Պատմութիւնը կ'արձանագրէ ուրիշ նոր, իր ցա-
ւալիութեամբն անմոռաց անցադէպ մըն ալ: Արա-
րատեան դաշտի հայ ժողովուրդը, 1827 թուին,
Ներսէս Աշտարակեցիի կազմած ազգային կամա-
ւոր դունդերուն և ոռւս զօրաբանակին առջևէն
քշուող պարսիկներու վրիժառութեան առարկան
դարձաւ, Երասխի ափանց և ջրերուն վրայ: Եւ
այս դէտը, անգամ մը ևս տխուր վկան հանդիսա-
ցաւ ահաւոր տեսարանի մը:

Յիշատակենք նաև 1914 թուին պատահածը, երբ
ոռւս և թիւրք նորածագ պատերազմը կը մղուէր
Ատրպատականի հողին վրայ: Մեծ քանակու-
թեամբ պարսկահայեր, կոտորածի սարսափներէն
խուճապի մատնուած, կը փախչէին իրենց բնա-
վայրերէն դէպի Կովկաս: Ու այդ հէք փախստա-
կաններէն որքան չատեր, իրենց վերջնական հան-
դիստը դտան Երասխի ալեծածան ջրերուն մէջ:

Կարելի է ստուգիւ, ստուարահատոր պատմու-
թիւն մը կազմել Երասխի վրայ և շուրջ տեղի
ունեցող դէպքերէն:

ԱՆՈՒՐԵԱՆ

Ախուրեան կը բղխի Շիրակ գաւառի հիւսիսա-
լին կողմերէն: Գետը կը գոյանայ երկու մեծ վը-

տակներէ : Ասոնցմէ մէկը սկիզբ կ'առնէ Բասեանի
անտառներէն : Միւսը դուրս կ'ելլէ Շիրակի հիւ-
սիսակողմը գտնուող Գարի լճակէն : Երկու վտակ-
ները իրարու կը միանան Շիրակի Ղազարապատ
գիւղին առջևը :

Այս գետը Շիրակ գաւառը կը բաժնէ երկու մա-
սի : Նոր ժամանակներու մէջ շինուած քանի մը
կամուրջներ ունի իր վրայ : Հիներէն կը մնայ մի-
այն Անիի հոյաչէն մեծ կամուրջը, իր կիսակոր-
ծան վիճակով : Ախուրեան կ'անցնի Խօչավանքի
ստորոտէն, ուր պառկած Բաղրատունի արքանե-
րուն յաւիտենական օրօրը կ'երգէ : Անկէ կ'երթայ
Անի, իր հեկեկանքը բարձրացնելու սգաւոր քա-
ղաքին տիւր լռութեանը մէջ : Ապա կը դիմէ չի-
տակ Բաղարան, ձակատք գաւառի սահմանագը-
լուիսը : Իսկ երբ կը հասնի Երուանդակերտի առջև,
այն տեղ կը խառնուի Երասխին : Երկու գետերու
միացած կէտը, կը ներկայացնէ բնութեան ամենէն
սքանչելի տեսարաններէն մէկը :

Տեղ տեղ, ջրվէժի բնոյթ կը ստանայ Ախուր-
եան : Առ հասարակ, իր ամբողջ երկարութեանը,
մեծաչօրնդ աղմուկներ կը հանէ : Գուցէ այդ է
պատճառը, որ գետը նախապէս կը կոչուէր «Ահ-
ուրան» : Այսինքն «Ահ», «ուր» որ երթայ «ան» :
Եւ «Ահուրան»ը ապա եղած է «Ախուրեան» :

ՄԵՏԱՄՈՐ

Կը սկզբնաւորի Արաղածոտն գաւառէն, Շրէշ
բլուրի հիւսիսային կողմերէն : Արարատեան դաշ-

տամէջէն իր ճամբան շարունակելով, Վաղարշապատի մօտերէն կ'անցնի: Ապա, Քասաղին հետ, կը խառնուի Երասխի ջրերուն: Անոր ձկներն ու ջրային թռչունները առատ ու բազմատեսակ են:

Շատ կարճ է այս գետին ընթացքը: Ճամբան շամբերու մէջէն: Շրջակայքը, առ հասարակ ճախնային: Ամառը անոր ջրերը կը նուազին: Այն ատեն, դաշտեցիք, հնարաւորութիւն կ'ունենան անոր վրայ շարժական կամուրջներ շինելու, հաղորդակցութեանց դիւրութեան համար:

Աւանդութեան նայելով, Տրդատ Թագաւոր, Հրոխիսիմեան կոյսերու նահատակութենէն ետք, երբ իր մարդկային բանականութիւնը կորսնցուց պահ մը, այս գետին ճախնուտ ու շամբուա եզերքները թախառեցաւ: Իսկ Աղաթանգեղոսի յիշատակած Մեծամօրեան նշանաւոր կամուրջը, կը գտնուէր «ընդ դուրսն հարաւոյ քաղաքին Վաղարշապատոյ»: Այդ տեղ էր որ Գայիանէն, իր երկու ընկերուհի կոյսերով միասին, տարին մահացնելու: Էջմիածնէն մօտ երկու ժամ հեռաւորութեան վրայ գտնուող այդ հին, պատմական կամուրջին տեղը յայտնի է ցարդ:

Ինչպէս կը յիշատակուի պատմութեան մէջ, այս գետի ջրերուն խառնուած է Հրոխիսիմեան նահատակ կուսանաց արիւնր: Գուցէ այդ պատճառաւ է, որ ժողովուրդէն «Մեջուր» ալ կը կոչուի անիկա: Իսկ «Մեծամօր» անո՞ւնր: Ո՞ւրկէ ծագում առած է անիկա: Արդեօք մասնաւորապէս Գայիանէի անիկան ի պատիւ: Հաւանական է: Չէ՞ որ

Գալիանէն կոյսերու մայրապետն էր, և իր անձնական բարձրօրինակ գաղափարովը յոյժ ծանօթ է պատմութեան մէջ: Ուրեմն, Արարատեան հայերը, այդ արժանաւոր «մեծ մայր» ապետին յիշատակը ուզած են կապել անոր սուրբ արեամբը ներկուած ջրին հետ: Այսինքն, գետը նուիրած են «Մեծ—ա—մօր», և զայն կոչած ու հռչակած այդ նոր անուամբ:

ՔԱՍԱՂ

Նիզ գաւառն է Քասաղ գետի սկզբնավայրը: Անիկա, Արա լեռան արեւմտեան կողմէն, կը մտնէ Արազածոտն գաւառ: Հոսկ ապա կ'երթայ Վաղարշապատի դաշտավայրը, ուր Մեծամօր հետ գրկախառնուած կը յառաջանայ գէպի Երասխ:

Քասաղ, որ իր վրայ քանի մը հատ կանոնաւոր քարաշէն կամ վալտակերտ կամուրջներ կը կրէ, Արարատեան դաշտի հարիւրաւոր գիւղերու թէ՛ բնակչութեանը և թէ՛ անոնց հողերու բուսականութեանը մեծապէս օգտակար կը հանդիսանայ: Անոր ջուրը, մշտապես ու քաղցրահամ է, միեւնոյն ժամանակ, խիստ բեղմնաւորիչ յատկութիւն մը ունի: Իրաւ է թէ գարնան, իր յորդումներու միջոցին, բաւական վնասներ կը պատճառէ շրջավայրերուն: Բայց անոր բնծայած բարիքներն ալ շատ են: Հետեւաբար կարելի է անտեսել այդ վնասները: Էջմիածնի նախկին կաթողիկոսները, մեծ ջրանցքներ բացած են այս գետէն գէպի վանք: Ջրերու նուազութեան եղանակին, Վաղարշապատ

ցիք մասնաւորապէս, շատ պիտի նեղուէին, եթէ Քասաղը չըլլար :

Այս գետը երեք անուն ունի. «Քասաղ», «Կարբոյ ջուր» և «Ռահ» : «Քասաղ» անունը, ի՞նչպէս գոյութիւն առած է. յայտնի չէ : «Կարբոյ ջուր» յորջորջումը, հաւանօրէն Կարբի հայ գիւղէն անցնելուն համար նտացած է : Իսկ «Ռահ», որ հին առեւտները կը յիշատակուէր, որոշ նշանակութիւն մը ունի : Գետը արգարե, կ'անցնի այն մեծ ոռահէն, որ ժամանակաւ Արարատը հաղորդակցութեան կը դնէր Բարձր Հայքի հետ :

ՀՐԱԶԴԱՆ

Բուն աղբիւրը, Գեղամայ ծովակը : Ապա մաս մը ջուր ալ իր մէջ կ'ընդունի Նիզ գաւառի արեւելեան կողմերէն : Անիկա կ'անցնի Կոտայքէն, Երեւանի առջևէն, դաշտերու ու Ազատ և Մեծամօր գետերու մէջտեղէն : Իր ընթացքը վերջ կը գտնէ Դուինի դաշտաւիտքը, ուր կը միանայ Երասխին :

Հրազդանի ջրերը, ամառն ալ չեն նուաղիր : Այս գետին գոյութիւնը, ամենամեծ բարիք մըն է դաշտեցի ժողովուրդներուն, և մանաւանդ Երեւանցոյց : Զուրն անուշ, ու ձկներն առատ : Հայկական ժամանակաշրջաններուն նշանաւոր հանդիսացող Երեւանի մեծ կամուրջը կործանուած է, 1679ին տեղի ունեցած ահեղասատու երկրաշարժէն : Հիմա, միւնետոյն տեղը կայ կառուցուած նոր կամուրջ մը, որուն հիմերը գրուած են՝ հինին ամրապինդ խաւիքներուն վրայ :

Յոյժ արագընթաց ու խենթուկ գետ մըն է Հրազդան: Ունի ոլորապտոյտ ուղղութիւն մը: Իր ընթացած ճամբուն վրայ, այնքան ահեղագոչ աղմուկներ կը բարձրացնէ և այնպէս սաստիկ կը մարտնչի եգիւրճներու ժայռերուն հետ, որ «հր»անըման «աղղ»եցութիւն մը կ'«ան»է բոլոր չրջափայրերուն: Ահա ասկէ ծագած է իր «հր-աղղ-ան» անունը:

ԱԶԱՏ

Ազատ գետը յառաջ կուգայ Մազազ և Ոստան դաւառներու կողմերէն: Այրի վանքի գառովայրէն կ'իջնէ, Դուինի դաշտը կ'ելլէ, և անկէ շիտակ կ'երթայ Երասխի մայրական ծոցը: Դուինի դաշտաբնակ ժողովուրդը, բնութենէն վայլած բոլոր լիառատութիւնները կը պարտի այս բարի գետին: Անիկա, իր ամբողջ երկարութեանը, ազատօրէն ընթանալուն համար, «Ազատ» անունն ստացած է:

Այս գետը աղգային պատմութեան մէջ յիշուած է, որպէս սոողիչը Արշակունի խոտրով թագաւորէն հիմնուած հսկայական անտառին: Ուրիշ առթիւ մը ևս, յիշատակուած է անիկա: Զ. դարուն, Մօրիկ, Բիւզանդիոնի հալազդի կայսրը, երբ Հայաստանը յունաց և սլաւոնաց միջև բաժնեց, երկու երկիրներուն համար իրրեւ սահման որոշեց այս գետը:

ՇՐԷՇ ԲԼՈՒՐ

Շրէշ բլուրը, Արարատեան երկրի սրտին վրայ

կը բարձրանայ: Անիկա կազմուած է չորս հատ
երարու կից և զոգաւոր անագին հողաթումբերէ:
Այս թումբերու չարքը Վաղարշապատի մօտերէն
և Քասաղ գետի արեւմտեան կողմէն սկսելով,
կ'երկարի դէպի հիւսիս, մինչև Արագած լեռան
ստորոտները: Անոր ամբողջ երկայնքը ճիւղաւոր
քով քանի մը ժամ կը տեւէ: Հողին գոյնը կարմիր:

Այս պատմական բլուրը, եզիպտական հսկայ
խառնազաղան արձանի մը նման, յոյժ խորհրդա-
ղաւոր դիրք մը ու տեսք մը ունի: Դիտողին ուշքը
կ'առնինքէ: Հայ ուղեւորը, երկարօրէն կանգ կ'առ-
նէ անոր այս ու այն կողմը և անցեալ դարերու
յիշատակներուն մէջ կը թաղուի: Անոր կը թուի,
թէ բլուրը աւերակներու մեծ կոյտ մըն է, մէջը
լեցուն հնութեան դանձկրով: Բայց իրաւ է, որ
այնտեղ ժամանակին պեղումներ կատարուած, և
այլեւայլ հնութիւններ երևան բերուած են: Միայն
թէ այս վկայութիւնը տուող տեղացի ժողովուրդը
որոշապէս չի գիտեր, թէ զոնուածները ի՞նչ տե-
սակ իրեր կ'զած են և թէ անոնք ո՞ւր կը գտնուին:

Հին ժամանակներու մէջ Շրէշ կատարած է զեր
մը, զոր Մովսէս Սորենացին կը յիշատակէ բաւա-
կան մանրամասնօրէն: Ըստ Սորենացիի պատմա-
ծին, Վաղարշապատը, նախկին Արտիմէղը, Եր-
ուանդ Ա.էն զբաւել ուզող Տուհաց իշխանը,
Վարդգէս, այդ բլրին վրայ էր որ բանակեցաւ:

Ահա այդ մասին եղած յիշատակութիւնը.

«Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն,
ի Տուհաց գաւառէն, գՔասաղ գետով,

Եկեալ նստեալ գՇրէտ բլրով,
 ԶԱրդիմէդ քաղաքաւ, գ՛րասաղ գետով,
 Կոեյ, կոփեյ զդուռն երուանդայ արքայի:»

Եւ, ինչպէս յայտնի է, շնորհիւ Շրէշ բլրի ըն-
 ծայած ռազմական յարմարութիւններուն, Վարդ-
 գէս, իր յարձակողական գործողութիւններուն մէջ
 յաջողութիւն գտաւ ու հասաւ նպատակին:

Բոլորովին չոր ու անօգուտ բլուր մը չէ Շրէշ:
 Ամառը, մանաւանդ գարունը, երբ առատ անձրեւ-
 ներ կը տեղան, բլրին վրայ կը բուսնին կարգ մը
 համեղ բանջարեղէններ: Ասոնց մէջ ուշագրաւ են
 բողկը, և մանաւանդ «Շրէշ»ը, որ կերակուրցու-
 ինքնատիպ, պատուական բանջարեղէն մըն է:
 «Շրէշ»ը, ամէն ազգի լեզուի մէջ ալ, միևնոյն
 անուամբ կը ճանչցուի: Շրջափայրերու բնակիչ-
 ները, բլուրին կարմիր, մաքուր հողէն ևս կ'օգ-
 տուին: Իսկ ձմեռ ժամանակ, անոր գոգաւոր փո-
 սերուն մէջ, ոչխարներու հօտերը կը պատսպար-
 ուին:

ՄԵՐ ՄԱՍԻՍ ԼՆՈՒՂ

Մասեաց մեծ լեւը, կը կանդնի Արարատեան
 դաշտի ու էջմիածնի հարաւային կողմը, Երասխ
 գետէն անդին, նահանգին ու երկրի սահմանին
 ծայրը: Հսկայական բուրգի մը ձևը կը կրէ անի-
 կա: Ազաթանդեղոս կ'ըսէ, թէ Մասիսի դաշտա-
 հաւասար ստորոտներէն մինչև գագաթը ելլելու
 համար, եօթը օր հարկ է: Քիչ մը անորոշ է,

տրուած այս չափական գաղափարը: Սակայն, հիմա, անոր բարձրութեան չափը դիտնականօրէն հաշուուած, որոշուած է: Մասիսի հասակը, 16,916 ոտք և կամ 7816 կանգուն է: Բարձրութեան երրորդ մասէն վեր գտնուող կատարներուն վրայ, թանձրախաւ ձիւնը նստած է մշտնջենապէս: Զինապատ գաղաթին ամենաբարձր մասը ունի երեք հատ բոլորչիածև և բլրանման ցրցուածքներ: Արեւելեան ու արեւմեան կողմերու ցցուածքները, հաւասար բարձրութիւն մը կը ներկայացնեն: Հիւսիսակողմինը միւսներէն աւելի ցած է իր դիրքով:

Մասիսի գաղաթը, դաշտէն դիտողին, երբեմն շատ տարօրինակ կ'երեւայ: Այնպէս կը թուի, թէ այդ գաղաթը երկրէն բաժնուած, օդին մէջ առկա կը մնայ ու կը ծփայ: Այս երեոյթին պատճառը չողիներն են, որոնք լերան բարձունքներուն վրայ կը խտանան և անոր մէկ մասը միւսէն անջատուած ցոյց կուտան: Օդերեութեան պատճառներով, դարձեալ, լերան ծայրը, շատ անգամ այնքան մօտ կ'երեւայ, որ մարդ կը կարծէ, թէ ամենայն դիւրութեամբ և մէկ երկու ժամէն, կարելի է յաջող վերելք մը կատարել անոր լանջերէն ի վեր:

Այս լեռը, Աստուածաշունչ մատեանի Ծննդոց բաժնին Բ. գլխուն մէջ յիշատակուած է, ջրհեղին առթիւ: Այսպէս ըսուած է, թէ եօթներորդ ամսոյն տասնեակօթերորդ օրը Նոյեան տապանը նստաւ Արարատի լեռներուն վրայ: Եւրոպացիներ-

ս յն ,
ըրէն
իլը ,
ուու~
ուուն
նա~
ասը
ըը~
ըու
եւը~
ւելի

ււմն
թէ
աու~
ատ~
ուուն
ան~
ատ~
զամ
թէ
կա~
ըէն

դոց
հե~
որդ
անը
նե~

րը «ՄԼՃ Արարատ» կ'անուանեն զայն: Կարգ մը հին ազգեր ալ, զոր օրինակ ասորեստանցիք ու բարեխատանցիք, «Արարատ»ի զրեթէ մօտ անուններ տուած են անոր: Օրինակ «Սարարատ», ևն: Հայեր կ'ըսեն, բնդհանրապէս, հին ժամանակներէն սկսած, թէ «Արարատ» անունը անոր տրուած է, զայն չըջատառող Արարատեան աշխարհէն առնուելով: Իսկ «Մասիս»ը լեռան բուն հայկական անունն ըլլալ կը թուի: Հայ պատմագիրներ «Մասիս» յորջորջած են զայն, ի յիշատակ Ամասիա նահապետի անուան: Իսկ պատմադէտ Մ. Յ. Անանիկեան կ'ըսէ, թէ «Մասիս» անունը թերես առնուած է Փոխդա—Հայկական Մասիէն, այսինքն դեաներու և սրնդահարութեան աստուածէն: Հիմա, հայերէ չատեր, «Արարատ» ևս կ'անուանեն զայն: Ուրիշներ, երկու անուններն ալ, անխորօրէն, կը գործածեն: Եւ սակայն, տարակոյս չիկայ, թէ «Մասիս»ն ալ ու «Արարատ»ն ալ, հաւասարապէս սիրելի և նուիրական անուններ են մեզ համար: Հայոց պատմութեան մէջ «Մասիս»ին տրուած է «Ազատ» մակդիրը: Մեր պատմարաններէն «Ազատ Մասիս» կոչուած է անիկա: Հայ բանաստեղծութիւնն ալ երգ մը յօրինած է Ազատ Մասիսի վրայ.

«Յագատն ի վեր ի Մասիս,
Արիք, որդիք Հայկեան...»

«Ազատ»ը, անշուշտ, կը վերաբերի «Մասիս»ի գագաթին: Արդարեւ, վեհափառ մեծ լեռան ալեոր կատարը «ազատ» մնացած էր մարդկանց մերձե-

ցումէն, հին դարերուն մէջ: Բանասէրներէ ու
մանր, «աղստ»ը ընդունած են ի միջի ալլոց նաև
«աղնիւ»ի նշանակութեամբ: Նախնի հայոց համար
աղնիւը աղնուականն էր: Իսկ աղնուականը միայն
քաջը կրնար համարուիլ: Եւ հին հայերը, այնպէս
կը հաւատային, թէ քաջերն էին Մասիսի բնակիչ-
ները: Այսինքն քաջերը, դերմարդկային էակներ
ըլլալով, սովորական մահկանացուներուն պէս
զաչտերու ու հովիտներու մէջ չէին ապրեր, այլ
կը հաստատուէին բարձր լեռներու վրայ: Նոյն
իսկ, եթէ անոնք կուռի մը մէջ իյնային, անոնց
անմահ հոգիները, դարձեալ, լեռան բարձունքնե-
րուն վրայ կ'օթեանէին: Հայ բանաստեղծը, այս
առթիւ ես երգած է: Անիկա, սակայն, չի տես-
նելով Մասիսի բարձանց վրայ հայոց քաջ ոգիներ
ըը, անոնց տեղ կը հրաւիրէ երկնային հոգիները,
Աստուծոյ արիւն բարի հրեշտակները: Հայոց հայ-
րենեաց վիշտը նուագող Հայրիկին նոյնքան հայ-
րենասէր հոգեորդին, մեծատաղանդ քերթողն ու
ազգապիւրը, Գարեգին Եպիսկոպոս Սրուանձտեանց
ինքն է, որ իր սրտի քնարին զգայուն թելերը
հնչեցնելով, կ'ողեկոչէ.

«...Մասեաց գագաթ թող գամ բազմին,
Երկնից գունդ գունդ հրեշտակներ...»

Հիմա տեսնենք, թէ աւանդութիւններն ի՞նչ կը
բռնեն այս լեռան նկատմամբ:

Ըստ Ս. Գրոց, աշխարհի ջրհեղեղէն ետք, երբ
որ Նոյի տապանը հանգչեցաւ Արարատի գագաթին
վրայ, վերապրող մարդկութեան փոքրիկ խմբա-

կը, անոր լանջերէն ի վար իջաւ, և երկրի վրայ
դարձեալ բազմացաւ: Հայր Ինճիճեան, քաջ հայ
սլաւապետը, իր ծանօթ հոյակապ աշխատասի-
րութեանը մէջ, բանաստեղծական յոյժ գեղեցիկ
աւանդապատում մը կը յիշատակէ: Նոյն տա-
սկանը, նուազող ջրերուն վրայ տատանելով, յու-
շիկ կը մօտենայ, առաջին անգամ, Հայաստանի
Գրգուռ լեւան, որ փոքր է Ազատ Մասիսէն: Ու
երբ տապանը Գրգուռին կը մօտենայ, կ'ըսէ անոր.

«Գրգուռ, ա՛ն զիս:»

Իսկ Գրգուռ, համեստօրէն, կը սլաւապատենէ
տապանին, թէ.

«Գնա՛ ի Մասիս,

Որ մեծ է քան զիս,

Որ քարձր է քան զիս:»

Եւ տապանը կ'ուղղուի դէպի Մասիս: Ժողո-
վուրդը մինչև ցայսօր ալ կը հաւատայ, թէ մարդ-
կութեան երկրորդ խանձարուրը կազմող տապանի
փայտերը յաւիտենապէս անփուտ ու անլիթար,
թաղուած կը մնան լեւան մշտադոյ ձիւներուն
տակ: Անոնք անտեսանելի ըլլալէ զատ, նաև ան-
մատչելի են հասարակ մահկանացուներու: Ու այն
բոլոր անսուրբ մարդիկ, որոնք յանդգնաբար կը
փորձեն ըրարձրանալ լեռնէն վեր և կը մօտենան
այդ ձիւնապարփակ սրբութեան, կը սլաւապատեն
անպայման: Անոնք կը մոլորին լեւան վրայ, կը
կորսուին, կը սառնին: Միայն Մծրնայ ծերունա-
ղարդ հայրապետը, Սուրբ Յակոբ, կըցած է բա-
ւական մօտենալ լեւան գլխուն: Սակայն, ան ալ,

չէ կրցած որոշեալ աստիճանէ մը աւելի յառաջ երթալ, և Աստուծոյ հրեշտակին ձեռամբը Նոյեան տապանէն մաս մը ընդունելով, ետ դարձած է : Ինչպէս յայտնի է, ժամանակին, Ս. Յակոբ անուամբ վանք մը շինուած էր լերան ճիշդ այն կէտին վրայ, ուր, ասորի հայրապետը այլևս պարտասած, մնացած էր և ուր հրաշիւք իմն հրեշտակէն ստացած էր նուիրական տախտակամասը : Միենոյն տեղը, և միենոյն ժամանակ բղխած է եղեր աղբիւր մը, որուն ջուրը զարերէ ի վեր գործածուած է իրր բուժիչ, հրաշագործ զեղ : Սակայն, այդ վանքը, հին Ակոռի աւանագիւղին հետ կործանուելով, անյայտ եղած է հրաբխային նիւթերու լեռնակուտակ զանգուածներուն ներքե, 1840 թուին Մասիսի վրայ տեղի ունեցած մեծ երկրաշարժի միջոցին :

Ժողովրդական ուրիշ կարծեաց մը համաձայն, Մասիսի գագաթներուն մէջ տեղերը, հասարակ մահկանայուններու տեսութենէն սքողուած, անյատակ վիհ մը կայ, ուր կը բնակի զէներու հսկայ թագաւորը, իր անդնդային ոգիներու բանակներով շրջապատուած : Երբ անիկա բարկանայ, լեռը կը սարսեցնէ ու տեղէն կը շարժէ : Նոյն իսկ երբեմն, կատաղութենէն զգլխած, լերան գագաթը ծռելով դէպի վար, ամբողջ գիւղեր ու քաղաքներ կը սրբէ գետնէն և զանոնք փոշիացնելով կը բարձրացնէ, կը լեցնէ իր ստորերկրեայ անսահման աշխարհին խոռոչներուն մէջ :

Մեր ազգային գրաւոր աւանդութիւնն ալ կը հա-

ւաստէ, թէ այս լերան ստորտը կուգայ բնակելու Հայկազնեան Ամասիա նահապետը, իր երկու սղգտիկ սղգիներով: Ամասիա երկու աւան կը շինէ և զանոնք, իր զաւակներու անուններուն նուիրելով, կը կոչէ Փառախոտ և Յոլակերտ: Ապա, հայերը, անմահացնելու համար Ամասիա նահապետին յիշատակը, ինչպէս որ ըսինք ասկէ առաջ, այս լեռը կ'անուանեն Մասիս: Հայկազանց չրջանը կ'անցնի, կուգայ Արշակունեացը: Հայոց մեծագործ քաջ արքայն, Արտաշէս, կը մեռնի, կատարած աշխարհակալական արշաւանքներու ընթացքին, օտար երկիրներու մէջ, իր հայրենարազ սրտին խորէն հառաչելով.

«Ո՛ր տայր ինձ գծուլս ծխանի,

Եւ գառաւօտն Նաւասարդի,

Զվագելն եղանց և զվագելն եղջերուաց.

Մեք փող հարուաք, և քմբկի հարկանէաք:»

Ու հին, հեթանոսական սովորութեան համաձայն, հայոց սիրելի արքային մահուանը սոթիւ, անհամար անձնասպանութիւններ տեղի կունենան անոր դիակին վրայ: Ինքնակամ մեծ կոտորած մը: Ու երբ որ Արտաւազդ, Արտաշէսի որդին, կը տեսնէ, թէ հօրը յիշատակին համար այնքան մարդիկ իրենց անձը կը դահեն, նախանձ կը զգայ իր մէջ: Եւ չի կրնալով ինքզինք զսպել, գայրազին, այս խօսքերը կ'ուղղէ առջևը գտնուող հօր դիակին.

«Մինչ դու գնացեր, և գերկիրս ամենայն
ընդ քեզ տարար,

Եւ աւերակացս ո՞րպէս քագաւորեմ:»

Այն ատեն, հայրը, ներշնչեալ գուսաններու
բերնով, կ'անիծէ իր որդին.

«Դու յորս հեծցես յԱգատ ի վեր ի Մասիս,
Զքեզ կալցեն քաջք, տարցեն յԱգատ ի վեր
ի Մասիս.

Անդ կացցես և զոյս մի' տեսցես:»

Հայրական այդ անէծքը, իրօք ալ, կը կատարուի նոյնութեամբ: Երբ օր մը Արտաւազը, Մասիսի վրայ որսորդութեան ելած էր, քաջերէն բռնուելով, կը տարուի, ու լերան մէկ մութ քարայրին մէջ շղթայակապ կ'արգելափակուի: Արտաւազը լին ըսկ կը մնան իր երկու շները, որոնք չեն կրնար բաժնուիլ իրենց տիրոջմէն: Իրիւ թէ այդ երկու հաւատարիմները, այն ատենէն մինչև այս օր դեռ կը կրճեն իրենց տիրոջ շղթաները. որպէս զի զայն ազատեն իր կապանքներէն: Մինչդեռ Զուղայի հայ զարբիւններն ալ, ամէն շարաթ իրիկուն, իրենց խանութը զոցած ժամանակ, մուրճով մը երեք անգամ կը զարնեն սալին: Մուրճով սալին զարնելու նպատակը այն է, կը բռնեն, որ Արտաւազի շղթաները կռին, աւելի ամբանան, անխղիւ լին: Ժողովուրդը կը կարծէ, որ եթէ մեծ աշխարհակալի որդին իր շղթաներէն ազատի, հայոց աշխարհին մեծ չարիքներ պիտի հասնին...: Բայց այս խեղճ երիտասարդ արքայորդին, որուն միակ յանցանքն եղած էր, սխալմամբ, նախանձիլ իր հօրը փառքին, անչուտ զինքը դատապարտողներէ դատ ունեցած է նաեւ իրեն համակիրներ ու զթասիրտ բարեկամներ ալ:

Զգայնահոգի հայ բանաստեղծը մասնաւորապէս,
Արտուազղի վիշտն ու եղերական վիճակը երգած
է անոր ընդմիջ: Արժէ այդ հետաքրքրական ու
գեղեցիկ երգէն քանի մը տուն յիշատակել այս
տեղ.

«Գարուն էր կենացս դեռ,
Երկինք ինձ նայէր հաւտ.
Ինձի համար ձոր, լեռ
Կը ծաղկէր դալար դաւտ:
Թագն էր փառք իմ վարսիս,
Քաջաց մէջ էի պերն.
Շուտ զիս գրկեց Մասիս,
Փառքիս վաղ հասար վերջ...:
Հեծայ ի սեռ իմ վեհ,
Անցայ լուրջ մարգերէ,
Որսալ ի Գինայ դեհ,
Ցիւն և պարարտ երէ:
Ողջոյն լերինք ու ձոր,
Ողջոյն տուին ծառեր.
Անշունչ նիւթերն բոլոր
Լեզու էին առեր:
Բարէ՛, յանկարծ կանաչաց
Ոտք իմ աշխոյժ սևոյս.
Կալան զիս քաջք Մասեաց,
Տարան ի վիհն անլոյս:
Փախաւ, քուտ արևս,
Ողբա զիս Սաքեմիկ.
Ա՛ն իմ վերջին բարևս,
Ազնիւ իմ հայրենիք:»

Երևանցիք «Մութն Աշխարհ» կը կոչեն Մասիսը, երևի նկատի ունենալով Արտաւազդի մասին յիշուած աւանդութիւնը: Անոնք կը յաւելուն, որ որոշ սահմանէ մը վեր ելլող մահկանացուն ոգիներէն կամ քաջերէն բռնուելով կը ձգուի խորունկ ու մութ ալրերու մէջ, նորկէ այլևս անիկա չի կրնար դուրս ելլել:

Այսօրուան իրականութիւնը, սակայն, այն է, որ Ազատ Մասիսը որպէս անբաժանելի և անիշխելի կոթող մը, կը բարձրանայ բաժան բաժան եղած հայ աշխարհին մէջ տեղը: Պատմական ու այժմէական Հայաստանը, իր օտարապատկան մասնաբաժանումներով, անոր բոլորովն կը փոռուի: Այս վերջերս սակայն, հայկական այդ երկրամասերու դիրքերը աչքառու փոփոխութիւն մը կրեցին: Ռուսահայաստանի բաժնին տարածութիւնը աստիճան մը ևս ընդարձակեցաւ: Անիկա Մասիսը չըջապատեց աւելի լայն օղակով մը: Ուրիշ ի՞նչ նոր փոփոխութիւններ յառաջ պիտի դան արդեօք, մօտաւոր կամ հեռաւոր ապագային մէջ անոր չորս դին: Պիտի ըլլա՞յ օր մը ու ժամանակ մը, ինչպէս կ'ըսէ բանաստեղծը, որ Ալեքոր Մասիսի գլխուն վրայ ծածանի հայկական ազատագրութեան դրօշակը, և հայերը, ամէն կողմէ փութան հրճուագին, ու դան բոլորին անոր չուրջը...:

Եւրոպացի չառ մը խիզախ երկրախոյզներ, ամէն նեղութիւն ու փտանդ յանձն առնելով, ջանադատ են, կարելի եղածին չափ բարձրանալ ամէն

ազգի համար ալ պատմական նշանակութիւն մը ներկայացնող այդ լեռնէն ի վեր, և երկրաբանական բնութիւններ կատարել անոր վրայ: Յաջող վերելքներ կատարած են, ի մէջ ալլոց, Ապելս, Ռուպրիւքս, Արասսքի, Աւթզնոմօ, Պէհրէնս, Սէյմուր, Պրայս և Լինչ: Անցեալ դարու առաջին քառորդի միջոցներուն, հայ մըն ալ բաւական բարձրացած է անոր վրայ, գերմանացի գիտնականի մը հետ: Այդ հայը՝ Խաչատուր Արովեանն է: Անոր ընկերը՝ Պարբուտ: Իսկապէս, ոչ ոք կրցած է հասնիլ անոր գագաթնածայրը: Բայց պատահած է, որ վեր ելլողներէ ոմանք, ալլևս չեն իջած վար, մեռած են վերը, ցուրտէն և կամ ուէ արկածէ:

Սակայն, ամենայաջող, ամբողջական վերելք մը տեղի ունեցաւ 1913ի ամբան եղանակին: Վեր ելլողները եղած են գերման երկրախոյզ Ջէէլիկ, ուսուցչապետ Քէլլէր և Մմաթէրումցի Շթոմբս: Ասոնց հետ գտնուած են եւրոպացի ուրիշ 16 գիտնականներ: Նոյն խումբին միացած են նաև Թիֆլիսի Առաջնորդը, Մագիստրոս Մեսրոպ Եպիսկոպոս և կորովի հայ աղջիկ մը, Օրիորդ Չաքմարեան: Անոնք մեծ տաժանքներով հասած են մինչև գագաթ, ուրիշ 340 միոն տեսութեան շրջանակ մը բացուած է անոնց աչքին առջև: Տեսնուած են ամբողջ Կովկասը, Սև և Կասպից ծովերը, Եփրատի հովիտը, Հայաստան երկրին հեռւոր մասերը, և Պարսկաստանը: Անոնք իրենց զգացած մեծ հրճուանքէն խորապէս յուզուած են: Մեսրոպ Եպիսկոպոս, ծնրադրելով, Մասիսի սառցապատ գա-

գալթը համբուրած, լացած և աղօթած է: Ապա,
բոլորը միասին, իրենց հետ տարած խաչանիչ դը-
րօշը պարզելով, հաստատած են գաղաթի ամե-
նաբարձր կէտին վրայ:

Հին և նոր ժամանակներու մէջ, բոլոր բարձրա-
ցողները գիտած են, թէ լերան վարի լանջերուն
վրայ առատ բուսականութիւն մը կայ: Մեծ տա-
րածութիւններու վրայ բնական անտառներ ալ գոյ
են: Դէպի վեր, հետզհետէ բուսականութիւնը կը
նուազի, և ելքը տաժանելի կը դառնայ: Գազան-
ներ, օձեր, և տեսակ տեսակ թռնաւոր սողուններ
կը վկայեն: Իբրեւ հրաբխային լեռ, ահագին խոր-
տուրտութիւններ կը կրէ իր վրայ: Տեղ տեղ,
մեծ ու պզտիկ սարահարթեր ու դաշտեր կը փրո-
ւին: Բնական ջրանցքներ ու մանուածապատ ու-
ղիներ, քարայրներ և փապարներ գոյացած են,
և կ'ուղղուին դէպի ամէն կողմ: Հրաբխային նիւ-
թերէ հսկայ կոյտեր և հոյաձև ցցուածքներ յա-
ռաջ եկած են անյիշատակ դարերու ընթացքին:
Խորունկ խոռոչներ ու սառնամանեաց անդունդ-
ներ կան, որոնք սոսկում կ'ազդեն զիտողին: Եր-
բեմն ահռելի ձայներ և խուլ ու խլացուցիչ, ան-
զբնդային շփոյններ կը լսուին լերան արգանդա-
մասի կողմերէն: Լեռնաբարձանց օդը խիստ յա-
րափոփոխ է: Մերթ ո՛չ թէ միայն ժամէ ժամ,
այլ վայրկեանէ վայրկեան, ծանրաչափը անհա-
մեմատ տարբերութիւններ ցոյց կուտայ: Ամրան
կիզիչ տաք եղանակին իսկ, մարդ կը սառի անոր
բարձունքին վրայ, եթէ քիչ մը երկար մնայ, հոգ

չէ թէ ինչ որ ալ հաղած ըլլայ անիկա :

Լերան ստորոտներուն տարածութիւնը չափուած չէ տակաւին թուագիտական եղանակով : Կ'ըսուի , թէ աւելի քան չարաթ մը պէտք է , անոր շրջանը կատարուելու համար , այն ալ ո'չ թէ հետիտոն , այլ ձիով : Թափառաշրջիկ քիւրտերը , ամէն ամ-րան եղանակին , կ'երթան բնակութիւն հաստատու-լու անոր ստորոտներուն մօտ եզոյ կողերուն վը-րայ : Լերան Արարատեան դաշտի կողմը , առհա-սարակ , անջրդի է : Բայց միւս կողմերը ջրառատ են : Անոր բարձունքներէն վար կը հոսին շատ մը ձորեր ու գետակներ :

ՓՈՔՐ ՄԱՍԻՍ

Մեծին հարաւարեւելեան կողմը կը գտնուի Փոքր Մասիս լեռը : Անիկա իր գերբոյ Արարատ-եան դաշտերու եզերքէն սկսելով , կ'երկարաձգ-ուի գէպի Նախիջևան : Բարձրութիւնը 12,840 ոտ-նաչափ է : Հետեարար Արաղածէն քիչ մը ցածրա-դիր : Բայց այս երկու լեռներու գլուխները , միե-նոյն ժամանակամիջոցին կը ձիւնապատին : Փոքր Մասիսի գագաթը որ շատ սրածայր չէ , մեծի գա-գաթէն մօտ հինգ մղոն հեռաւորութիւն ունի : Այս բոլորակաձև կատարին տարածութիւնը աւելի քան 1000 քաջ հաշուուած է : Բաւական տափարակ ու աւազուտ է : Մէջ տեղը , ձիւներէ և անձրևներէ գոյացած է լիճ մը : Այն տեղ , որոչ չափով տա-նելի , բարեխառն օդ մը կայ , նոյն իսկ ձմրան ե-ղանակին մէջ : Ունի անդործօն դարձած հրաբուխի

չատ մը բերաններ: Ժամանակին, այս հրարութեան երէն յառաջ եկած են խորունկ փոսեր, խոշոր թումբեր ու ժայռեր:

Անոր կատարին վրայ, լճին եզերքը, կը նկատուին քանի մը գերեզմաններ: Նախադարեան այդ հողակոյտեր իրենց վրայ կը կրեն շիրմաքարեր, կճեայ տապաններ: Ասոնցմէ ոմանք մինչև 16 ոտք երկայնութիւն և 6 ոտք լայնք ու հաստութիւն ունին: Այս լերան վրայ ևս, մեծին պէս, կը լսուին խորերէն բարձրացող քստփնասարսուռ աղմուկներ: Լեռը, վերէն վար, առ հասարակ խճոտ, աւաղուտ, բայց միևնոյն ժամանակ դալարաւէտ է: Վերելքը դիւրին ըլլալով, շատ հարողացիներ ու հայեր բարձրացած են անոր վրայ: Մեսրոպ Թադևոսեանց, 1816ին, անոր կատարը բարձրանալով, տեսածը նկարագրած է: Ռուսահայ ծանօթ բժիշկ Լեոն Տիգրանեանց ևս, վերջին ժամանակներս, հինգ ժամէն անոր զագաթը ելած և 1½ ժամէն վար իջած է: Լերան ստորոտներուն չրջապատը, չափուելով գտնուած է, որ վեց մղոն տարածութիւն ունի:

Փոքրիկ Մասիսն ալ զուրկ չէ առասպելական աւանդութիւններէ: Արարատարձակ Ժողովուրդը կը կարծէ, թէ այդ լերան կուրծքին մէջ կ'ապրին գեներ, ամեհի օձեր, վիշապներ, բազմադիտեան հրէշներ, որոնք երբեմն դուրս կ'ելլեն իրենց մթին որջերէն, և կ'իջնեն դաշտ: Կատարը գտնուող գերեզմանները քաջերու, պաշտուած հերոսներու և հսկաներու կը պատկանին: Այն տեղ կայ նաև «ուղտերու կարաւան մը», քարացած: Ուղտա-

սպանին մէկ ձեռքը առաջնորդ ուղտին սանձը, իսկ միւս ձեռքը՝ ցուպ մը:

ԳԻՆԵՒՈՅ ԿԱՄ ՈՐԿՈՎԻ

Գինեոյ լեռը կ'անուանուի նաեւ Որկովի: Կը գտնուի Մեծ Մասիսի հարաւային բազկին վրայ: Այդ կողմէն, անիկա Արարատեան դաշտը կը չըջապատէ: Անոր ստորոտները կը փռուի Արարատեանկողովիտ գաւառը: Նաեւ աւերակ Արշակաւանը, իր տխուր համբաւովն երբեմն այնքան հանրածանօթ քաղաք մը: Երկու խօսք անոր վրայ: Յայտնի է, թէ այս Արշակաւան քաղաքը, հիմնուեցաւ Դ. դարուն, Արշակ Բ. թագաւորէն: Եւ հիմնադրին անուամբը, կոչուեցաւ «Արշակաւան»: Անիկա ապաստանարան մըն էր ոճրագործներու: Հայաստանի այն ժամանակուան չարագործները, Արշակաւան փախչելով, կ'ազատուէին ամէն պատժէ և այն տեղ ազատ կեանք մը կը վարէին: Չարաչուք քաղաքին տուներուն թիւը հասաւ մինչև 20,000ի: Այնպէս որ եթէ իւրաքանչիւր տուն հինգ անդամէ բաղկացած ըլլար, 100,000ի չափ բնակչութիւն մը ապրելու էր հոն: Նախարարները բողոքեցին Արշակ Բ.ի դէմ, այդ քաղաքը հիմնելուն համար: Բայց քմահաճ թագաւորը, կարեւորութիւն չտուաւ այդ բողոքին: Ի դուր անոր յորդորներ կարգաց նաեւ Խաթ եպիսկոպոս: Հուսկ ապա, Մեծն Ներսէս Հայրապետ, Վաղէսի արզեւարանէն ազատուելէ ետք, Արշակ Բ.ը յան-

ղիմանեց խոտիւ, ըսելով, թէ Արշակաւանի դո-
յութեամբ, Հայաստանի մէջ ոճրագործութիւնը
կը քաջախրուէր: Այդ ալ օգուտ չըբաւ: Բայց այդ
ատեններ, ինչպէս որ կ'ըսէ պատմութիւնը, Հա-
րազորքներու քաղաքին մէջ յառաջ եկաւ «Ժանտ»
կամ «չարակեղ» կոչուած ահաւոր ախտը: Ու
բաղմամբիւ մարդիկ մեռան այն տեղ: Յետոյ, նա-
խարարները, առիթ գտնելով, կործանեցին ու ա-
ւերեցին քաղաքը եւ մնացած ժողովուրդն ալ կո-
տորեցին անխնայօրէն: Մեծն Ներսէս խնդրեց, որ
դոնէ կախնասուն երեխաները խնայուին: Եւ խը-
նայուեցան: Անոնք ապա փոխադրուեցան քաղա-
քին մօտերը գտնուող գիւղ մը, որուն անունը
«Որթք» կոչուեցաւ, վասնզի երեխաները այն տեղ
կրուեցան որթի ճիւղերէ հիւսուած կողովներով:
Արշակաւանի հետքն անգամ չի նշմարուիր այժմ:
Միայն անոր տխուր յիշատակը կը մնայ կենդանի:
Եւ չըջակայ ժողովուրդը, սերունդէ սերունդ,
հետեոյաբար, դայն կ'անուանէ «Աւեր քաղաք»:

Որկովի լեռան բարձրութիւնը չափուած չէ
ցարդ: Բայց Փոքր Մասիսէն շատ աւելի ուղտիկ
է: «Որկով»ի անուան ծագումին առիթ բնծալողը
ի՛նչ բան եղած է՝ չի գիտցուիր: Իսկ «Գինեոյ»ն,
յառաջ եկած ըլլալ կը թուի այն պարագայէն, որ
լեռան հովիտներուն մէջ գտնուող այգիներու խա-
ղողներէն առատ գինի կը հանեն:

Պատմութիւնը կ'արձանագրէ, թէ երբ Ժ. դա-
րու կէսի մօտերուն, Արարացիք նեղը ձգեցին Հա-
յոց Արաս թագաւորը, Գաղիկ Արծրունին եկաւ

այդ կողմերը և Որկովեան լեւան մօտ Հաստատեց իր բանակը՝ թշնամեաց զէմ պատերազմելու նըպատակաւ։ Իսկ, նոյն միջոցին, Եղիշէ Ռչտունի Կաթողիկոսը, լեւան կատարը բարձրացած, քահանայական դասուն հետ, կ'աղօթէր առ Աստուած, պատերազմի յաջող ելլին համար։

Այս լեւը, 1827ին ալ, Ռուսօպարսկական պատերազմին սկիզբը, ապաստանարանն եղաւ Արարատեան դաշտի հայ բնակիչներու մէկ մասին, որ կը դաղթէր զէպի Պայազլիտ, Երեանի վրայ իշխող Հասան խանին արձակած բռնական հրամանաւ։ Հէք հայ դաղթականները ընչազուրկ, հարածական ու ահաբեկ, օրերով պատսպարուեցան լեւան հիւրընկալ լանջերուն վրայ, և սնանեցան անոր խոտերովն ու ջրերովը։ Այս տողերը կարդացող ըզդայնասիրտ հայը, անշուշտ կը յիշէ անմիջապէս Միջագետքի ու Արարիոյ չոր, աւազուտ անապատներըը քշուող հարիւր հազարաւոր Հայաստանցի հէք տարազիրները։ Եւ բնականաբար, անիկա երանութիւն կուտայ Գինւոյ լեւան պատրապարեալներուն, քանի որ անոնք խոտ ու ջուր ունէին, սնանելու համար։ Մինչ անապատի մեր բիւրիցս թշուառ աղղակիցները, վշտէ ու անօթութենէ ինքադարուած, սատկած անասնոց, և մինչև իսկ իրենց մեռեալ սիրելեաց մսերը կ'ուտեն և անոնց ոսկորները կը կրծեն...։

ԲԱՄՊԱԿ

Արարատեան դաշտը չըջապատող լեռներէն

մէկն ալ Բամպակն է : Անիկա երկու Մասիսներու հարաւակողմը կը կանգնի : Անոր բարձրութիւնը 8000 ոտք է : Գազաթին վրայ քանի մը սուր ծայրեր կը ցցուին : Այն տեղ կայ մեծ լիճ մը, խոշոր ձկներով լեցուն : Երբ 1828ի պատերազմը վերջացաւ, ուստի կառավարութիւնը այդ լեռան գազաթը հաստատեց սահմանադրութիւն վրայ հսկող պահապան զօրաց կայարան մը :

Լեռը իր «Բամպակ» անունն ստացած է հետեւեալ պատճառաւ : Գարնան այն պահուն, երբ դեռ լեռան գլխուն ձիւնը հալած չէ, չրջավայրերու բնակիչները կրնան բամպակ սերմանել, և օգտուիլ ցանքէն : Իսկ եթէ, ձիւնը հալելէ ետք ցանեն, բամպակը, տակաւին չի հասած, կը փճանայ, վասնորից տուրտն ու ձմեռը վրայ եկած կ'ըլլան արդէն : Բամպակ լեռը, ուրեմն, յաւիտենական բարի առաջնորդ մը կը հանդիսանայ, չրջակայ գաւառներու բամպակի մշակութեամբ զբաղող ժողովուրդին համար :

ԲԱՐԳՈՂ

Այս լեռը Արարատեան ձախտք գաւառին մէջ և Երասխահովտին հարաւային կողմը կը գտնուի : Արեւմուտքէն ունի Կաղզուանը, իսկ արեւելքէն, անմիջապէս, Կողբ գիւղը : Անիկա ի՞նչպէս ստացած է իր «Բարգող» անունը. այդ մասին ոչ մէկ պատմարան կը խօսի : Բարձրութիւնը 7060 ոտք է : Հրաբխային լեռ մը ըլլալով, ունի թխադոյն ու բիւրեղակերպ քարեր և կրային մեծազանգ գուն-

տեր: Այժմ հրաբխային գործունէութիւն մը ցոյց
չի տար: Ապէիս երկրաբանը զննած է այս լեռը:
Բարդոզի լանջերուն վրայ, և ստորոտները փրո-
ուած հովիտներուն մէջ, լիառատ բուսականու-
թիւն մը կայ: Ջրերն ալ չառ են: Ամառը լեռնա-
զընացութիւն կը կատարեն անոր վրայ, չրջակայ
գաւառներու քնակիչները:

Բարդոզ, 1387 թուին, հայերուն գիւրութիւն
տուաւ հիանալի գիմադրութիւն մը ընելու Լէնկ-
թիմուրին, որ արչաւած էր դէպի այդ կողմերը:
Կողբացի Մարտիրոս անուն քաջ զօրականը, իր
գիւղի կորովի հայերը հետն առած, բարձրացաւ
այս լեռը և անոր վրայ լաւ գիրք մը գրաւելով,
արխարար սլատերադմեցաւ անօրէններուն դէմ:

ԱՐԱԳԱՍ

Շիրակ և Արագածոտն գաւառներուն քովը կը
կանգնի Արարատեան դաշտի հիւսիսակողման այս
լեռը: Արագած միացած լեռներու խումբ մը կը
ներկայացնէ: Լայն ու տափարակ կատարն ունի
չորս գլխաւոր ցցուածքներ, և մէջտեղը մեծ ջր-
ամբար մը, որ գոյացած է տեղացող ձիւներէն ու
անձրեւներէն: Ուրիշ լիճ մըն ալ կայ արեւմտեան
բարձանց վրայ: Անոր լանջերն ալ լայնատարած
են: Ատենօք հրաբխային լեռ մը եղած է: Ու մին-
չև հիմա ալ, ամառները, անոր արեւելեան կողմի
բարձունքներէն ծծումբ կը ծորի: Լերան բարձ-
րութիւնը 13,436 ոտք, և տրամագիծը 40 մղոն է:
Սակայն բարձրութեան աստիճանի մասին տարա-

կարծութիւններ կան: Ոմանք 500 ոտք նուազ բարձրութիւն մը կուտան անոր:

Մեծ Մասիսի պէս ուղղաձիգ, սեպ չէ Արագած: Անոր վերելքը դիւրին է: Կողերուն ամէն աստիճաններուն վրայ ալ բնակութեան մեծ յարմարութիւններ կան: Լեռն ունի գեղեցիկ ու բարեխառն օդ և առատ ու մաքուր ջուր մատակարարող ձորեր ու ձորակներ: Այս ջրերուն աղունքը լեռան մշտադոյ լճերը: Առատ ու բազմատեսակ թռչուններ և վայրի կենդանիներ կը տեսնուին անոր վրայ: Այս չորքոտանեաց մէջ նշանաւոր է այծի մը տեսակը, որուն եղջիւրը ունի աւելի քան մէկ կանգուն երկարութիւն: Լեռան կատարներուն մօտ նոյն իսկ կան երկրադործութեան յարմար ու բերրի դաշտեր, արօտատեղիներ և սիզուտ հովիտներ: Հողը սևորակ է: Ամէն կողմը դալարաւէտող բոյսերու տեսակները բազմազան են: Ապրիլէն մինչև հոկտեմբեր, բնութիւնը հիանալի տեսարաններ կը պարզէ Արագածի վրայ: Ամարանոցներ ու զրօսատեղիներ ալ շատ կան լեռան բարձանց այս ու այն կողմը: Արդէն անոր լանջերուն վրայ կը գտնուին բազմաթիւ հայ գիւղեր, որոնք իրենց երկրադործական արդիւնաբերութիւններով, չէն ու պայծառ եկեղեցիներով ու վանքերով հարուստ են: Մէկ խօսքով, Արագած, Հայաստանի բոլոր լեռներուն մէջ, ամենաառաջինը կը հանդիսանայ իր մատչելի դիրքով ու բազմատեսակ օգտակարութեամբ: Անոր ընծայած բարիքները, Արմենակ նահապետի օրերէն սկսած մինչև ներկայս, հայ

Ժողովուրդը վայելած է լիառատօրէն:

Այս լեռը, մեր ազգային պատմութեան մէջ յաճախ յիշուած է: Անոր հարաւային ստորոտները, Արարատեան դաշտերուն մէջ, փայլեցան Արշակունիք, և հարաւարեմեան կողմերը, Շիրակի գիւղերը, ծաղկեցան Բագրատունիները: Իսկ թէ ի՞նչպէս «Արագած» կոչուած է անիկա, ահա ատոր բացատրութիւնը ըստ պատմութեան: Հայկի անդրանիկ որդին, Արմենակ նահապետ, իր հօր մահէն ետք, Հարք գաւառը թողուց, քաւեց դէպի հիւսիս արեւելք և կանգ առաւ այս լեռան մօտերը: Անիկա գաղթած էր իր բոլոր մարդերով ու շարժական ստացուածքներով: Արմենակ տեսաւ, թէ բնակութեան համար շատ յարմար վայրեր կան թէ՛ լեռան վրայ և թէ անոր ստորոտները: Այն տեսն հաստատուեցաւ յարմարագոյն կէտի մը վրայ: Եւ լեռն ալ իր անուամբ կոչեց «Արագած» որ կը նշանակէ «Ար» մենակի «ագած» տեղը: Լեռան ստորոտը փռուող բազմաբնակ գաւառն ալ, յետոյ յորջորջուեցաւ «Արագածոտն»:

Արագած կրօնական աւանդութեանց մէջ ալ իր բաժինն ունի: Այսպէս տեղական հայ Ժողովուրդը կը հաւատայ թէ լեռան մէկ անմատչելի կողմը, կայ քարածերպ մեծ այր մը, ուր շինուած է քարէ փոքրիկ տաճար մը: Իսկ տաճարի խորանին առջև կանթեղ մը կախուած է, առանց կապի, ու երկնային լոյսով առկայծեալ: Ու այդ կանթեղը, որ ցարդ վառ մնացած է, երբէք պիտի չի մարի, մինչև որ տեղի ունենայ Քրիստոսի երկրորդ գա-

լուստը, ծագել վերջին դատաստանին օրը :

Ա Ր Ա

Արագածին մօտը և անոր արեւելեան կողմը կը գտնուի այս Արարատեան լեռը : Արագածէն պըզտիկ է : Անոր բարձրութիւնը չափուած չէ ցարդ : Երկու լեռները իրարմէ կը բաժնուին Քասաղ գետով : Արայի գէմն է Շամիրամ լեռը : Ասով ինքնին կը հաստատուի Արա լեռան անուանումի մասին եղած աղբային աւանդութեան ստուգութիւնը : Արա և Շամիրամ լեռներուն մէջ տեղը կը փռուի դաշտ մը, որ երկու թշնամի բանակներու ճակատմանը համար ամէն յարմարութիւն կը ներկայացընէ : Եւ այդ տեղ է, ըստ գրութեան, որ հայերն ու ասորեստանցիները, իրարու դէմ ելած են :

Գաշտերու մէջէն, կոնաճե դիրքով մը կը բարձրանայ Արա : Գաղաթը այնքան սրածայր չէ : Հաւաւային կողմին վրայ, կատարէն քիչ մը վար, զոգաւոր խոշոր փոս մը բացուած է : Այն տեղ կը գտնուի հին գերեզման մը, քարայրաձե մասնաւոր խոռոչի մը մէջ : Այդ գերեզմանին մէջ ամփոփուած են աճիւնները Ս. Վառվառէ կոյսին : Ամէն տարի, Համբարձման տօնին օրը, մեծ բազմութիւն մը ուխտի կ'երթայ սրբուհիի դամբարանին : Սակայն, մեր պատմաբանները, հիմնուելով աղբային աւանդութեանց վրայ, զայն համարած են Արա Գեղեցիկի գերեզմանը : Յայտնի է, թէ պատերազմէն ետք, Ասորեստանի թագուհին, Շամիրամ, իր սիրելի-թշնամիին, Արայի գիակը բարձր

տեղ մը դնել տալով, յարալէզներուն լզել տուաւ, որպէսզի կենդանանար անիկա: Եւ արդէն այս լեւրան մօտերը կը գտնուի Արամուս անուն գիւղը, ուր իր վերջին շունչն արձակած է առաքինի հայ նահապետը: Անիկա, պատերազմի դաշտին վրայ վիրաւորուելէ ետք, տկար վիճակի մը մէջ թըշնամեաց ձեռքը չի յնալու համար, ջանացած է փախչիլ: Բայց մինչեւ այդ գիւղը հասնելուն, այլ ես չէ կրցած իր փախուստը շարունակել և մեռած է հոն: Այդ վայրը նախ կոչուած էր «Արամախոյս», մշտապէս յիշուելու համար, որ «Արա» («մ») և «ա» յնակ և վիրաւոր «խոյս» տուած է, թըշնամեաց նախապնդին չմատնուելու նպատակաւ: «Արամախոյս» անունը, սակայն, յետոյ ձևափոխուելով, եղած է նախ «Արամանոս» կամ «Արամոնս», և հոսկ ապա, «Արամոս»:

ՇԱՄԻՐԱՄ

Արա լեւրան հանդիպակաց կողմը կ'իյնայ: Շուրջը կը փռուի Արարատեան Կոտայք դաւառը: Անոր արեւելեան կողմն է Գեղ լեւը: Հրազդան գետը մօտէն կ'անցնի: Փոքրիկ և բոլորակ լեռ մըն է: Բարձրութեան չափն անյայտ: Ամէն կողմն ալ, վերէն մինչև վար, կը հերկուի: Արգաւանդ հող մը ունի և արտադրած ցորենը, նշանաւոր է իր ծանրակշիւութեամբը:

Այս լեւը «Շամիրամ» անուանուելուն պատճառը բացայայտ է: Ասորեստանեայց թագուհին, Շամիրամ, իր անհամեստ առաջարկը մերժող հա-

յոց Արա Գեղեցիկ նահապետին զէմ կոռելու համար, եկու մինչև Արարատեան աշխարհ և սոյն լերան ստորոտը զերբ բռնեց, նախքան յարձակում գործելը:

Շամիրամ լերան մօտն է Արգնի գիւղը: Ըստ աւանդութեան Արգնին արդէն գոյութիւն ունէր Արայի գիւցազնական անկման թուականներուն: Շամիրամ թագուհի կը հրամայէ Արայի գիւղը Արամուտէն փոխադրել Արգնի: Եւ անիկա, Արայի գիւղը զէմի լերան բարձանց վրայ յարալէզներու խնամքին յանձնելէ առաջ, այդ գիւղին մէկ քարաբլին կատարը գետեղել կուտայ: Այդ տեղ, կը կատարուի գիւցնութիւն: Այսինքն, «Արայն գննի»: Եւ «Արայն գննի»ն կը դառնայ գիւղին անունը: Սակայն «Արայն գննի»ն, ապա, ժամանակի ընթացքին, հետզհետէ կը ճատուելով, կը վերածուի «Արգնի»: Ոմանք «Արծնի» ալ կ'անուանեն զայն, անշուշտ «Արգնի»ն հիմք ունենալով: Արգնիի այն քարաբլուրը, որուն վրայ Արայի մարմինը գննուեցաւ, հայոց քրիստոնէութեան շրջաններուն մէջ ալ անուանի հանդիսացած է իր կատարած պատմական գերերով: Անիկա կը կոչուի «Դժուարադէմ», վասնզի զէպ ի Հայաստան արշաւող մահմետական բռնակալաց առջև կանգնած և դժուարին դիմադրութիւններ բրած է: Բազմաթիւ հայեր անոր շուրջը գտնուող քարայրներուն մէջ պահպանուելով ազատուեր են: Պատմութեան համաձայն, անգամ մը, այդ քարաբլրի վրայէն երկու հայ մանուկներ ինքզինքնին վար նետելով,

նահատակուեր են, թշնամիներու ձեռքը չի յնալու
համար :

ԳԵՂ

Ահաւասիկ զեղեցիկ լեռ մըն ալ, որ կը կանգ-
նի սէղօրէն Արարատեան դաշտի հիւսիս արեւելեան
կողմը, Կոտայք դաւառի ընդարձակ հովիտներուն
մէջ, Գեղամայ ծովակին մօտ : Դիրքը բարձր է
բաւական : Ճիշդ բարձրութիւնը չափուած չէ :
Բայց անիկա բարձրութենէ աւելի, երկայնաձիւ
ու լայնանիստ է : Կատարը ունի հովիտներ ու լի-
ճեր : Տեղ տեղ, սեպածայրերուն վրայ, ձիւները
կը մնան մշտնջենապէս : Բազմաթիւ մեծ ու պզտիկ
ջրեր կը հոսին անոր լանջերէն ի վար : Անոր հարա-
ւային գօտիները կ'երկարին դէպի Գողթնեաց դա-
ւառը, իսկ հիւսիսայինները, կը հասնին մինչև
Գեղարքունեաց սահմանները և կը ներկայացնեն
բնութեան ամենէն չքնաղ տեսարանները :

Գեղ լեռը, իր անունը ժառանգած է Գեղամ նա-
հապետէն : Ատոր յիշատակութիւնը աշտպէս եղած
է մեր ազգային պատմութեան մէջ : «Գեղամ
չուեալ... յեզր ծովակի միոյ, և շինեալ անդ
զեօդս... և ըստ իւր իսկ անուանն զլեառն կոչէ
Գեղամ :» Այդ «Գեղամ» անունը սակայն, ժամա-
նակի ընթացքին, աւելի կարճացաւ և եղաւ «Գեղ» :
Անոր լանջերուն վրայ կան խել մը հին, անառիկ
դիրքերով օժտուած վանքեր, որոնց մէջ նշանա-
ւոր են Գեղարդը, Գառնին, Շողազան, Մաքինա-
ցոցը և Կոթան :

Այս և այլ լեռներու լանջերուն և կամ բարձանց վրայ դանուող վանքերը, իրենց ամուր ու զփուարամատչելի դիրքերով, հին ժամանակներուն մէջ, ամէն կերպով, ո՛րքան օգտակար հանգիսացած են հայ ժողովուրդին: Անոնք, մասնաւորապէս ամէն անգամ, երբ որ Արարատեան դաշտաբնակ հայերու գլխուն վերեւ ճօճած է այլազգի բռնակալի մը սպառնալից ու ահաբեկիչ սուրը, տեղի ապաւինի եղած են անոնց համար: Ծնորհիւ այդ վանքապատասնարաններուն, յիշաւի բազում և բազում կիանքեր փրկուած են: Այս տեսակէտէն դատելով, կարելի է ըսել, թէ մանաւանդ այդ կարգի ամբողիւր հայ վանքերու հիմնադիրները, առհասարակ եղած են իմաստուն, հեռահայեաց և պայծառա տես անձնաւորութիւններ:

ՎԵՐՋ ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍԻ

ՍԱՏՈՅԵԱՆ ՏՈՂԱՏԻՊ, Ֆրէզնօ, Քալիֆ.

Յ Ա Ն Կ Ն Ի Ի Թ Ո Ց

ԱՐԱՐԱՏԻ

Է Ջ Մ Ի Ա Ծ Ի Ն

	Էջ
Էջմիածնի վանքը	1
Տաճարը	6
Էջմը Տաճարի, Մայր Աթոռի և Կաթողիկոսներու Պատմութենէն	21
Դամբարաններ	56
Երզնցողութիւն	57
Հնադարանը	58
Գանձարան	61
Միւռնօրհնութեան սեղանը	69
Վեհարան	71
Սինօղ	73
Միարաններու բնակարաններ	75
Վանականութիւնը	76
Մատենադարան	81
Տպարանը	84
«Արարատ»	85
Թանգարանը	87
Ընթերցարան	92
Ճեմարանը	93
Հիւանդանոց և Դեղարան	101
Սեղանատունը	102
Հիւրանոց	103
Ասպնջականութիւն	103

Այցելութեան ժամանակը	105
Հաղորդակցութեան ղեւրութիւն	105
Օտար հիւրեր	106
Ներսէսեան Լիճ	108
Անտառը	109
Ջուր	109
Ագարակը	110
Շուկան	111
Ելեմտական	111
Վ Ա Ղ Ա Ր Շ Ա Պ Ա Տ	
Շրջապատը	117
Բարձրացում հանկում	118
Հարցեր	121
Արշակունեաց Տրդատի Պալատը	121
Ներկան	123
Հ Ռ Ի Փ Ս Ի Մ Ե Ա Ն Ք	
Նահապետհաճութենքը	126
Ս. Հովհաննէ	128
Ս. Գայիանէ	135
Ս. Շողակաթ	141
Զ Ո Ի Ա Ր Թ Ն Ո Յ	
Հրաշակերտ մը գետնատակ	145
Անցեալէն	145
Փառաց մնացորդներ	148
Պեղումներու արդիւնքը	150
Վերակազմութիւն	153
Ք Ա Ն Ա Ք Ե Ռ	
Արէսեան դաշտաւայր	155
Խաչատուր Արովեանի խոկարանը	156
Ստուգարանութիւն	157

Օ Շ Ա Կ Ա Ն

Մինչև Օչական	159
Գիւղը	160
Հողին երեսը և ներքերը	162
Ուխտավայրերը	163
Սրբատունը	166
Վարդապետին դերեղմանը	170
Սահակ—Մեսրոպ	172
Երախտագիտութիւն	179

Ե Ղ Ի Վ Ա Ր Դ

Քաղաքագեօղը	182
Ուրից կոխան	183
Կատարեալը	184
Թէոդորոս Զօրավար	185

Բ Ի Ի Ր Ա Կ Ա Ն

Վեհերու ամարանոցը	186
Արաւելս Ա.ի յուշարձանը	187

Ա Շ Տ Ա Ր Ա Կ

Ծիծեռնակին բոյնը	188
Արքայական գրօտառեղի	189
Աշտարակեցիք	190
Քաղցր անուն	191

Ս Ա Ն Ա Հ Ի Ն

Ամրակուռ ճակատ մը	193
Աբասի դաստակերտը	194
Հոգատարներ	195
Պարունակութիւն	197

Հ Ա Ղ Բ Ա Տ

Խոսրովանոյշի կանգնած Ս. խաչանշանը	200
---	-----

Ռուսուգանայ գլխաւոր նորոգիչ 201

Զոյգ քոյրեր 202

ՇԻՐԱԿԻ ԴԱՇՏՈՐԱՅՔ ՈՒ ԱՄԲԱՐՔ

Շարայի բնակեալը 204

Դաշտանկար 205

«Թէ քո Շարայի որկորն է,

Մեր Շիրակայ ամբարքն չեն» 206

Շ Ի Ր Ա Կ Ա Ի Ա Ն

Երազաւոր 209

Շիրակաւանեան յուշեր 210

Շօրակեալ 211

Շ Ի Ր Ա Կ Ա Շ Ա Տ

Մաւրիկոսովիս 213

Ուշադրաւ երեոյթ 214

Տ Ե Կ Ո Ր

Պանծալի կոթողը 216

Թաղաւորական հովանաւորութիւն 219

Գիւղակը 219

Բ Ա Գ Ն Ա Յ Ր

Բազինները քարայրներու խորը 220

Մայր Լուսոյն 220

Հ Ո Ռ Ո Մ Ո Ս

Խօշավանք 222

Բազրատունեաց շիրիմներ 226

Հոռոմոսցիները 229

Ա Ն Ի

Ակիզրն ու վախճանը 231

«Անին շէն, աշխարհս աւեր» 237

Յիշատակարանները 239

Անիականք 274

	էջ
Ճմարտի րարեկամները	278
Նորակառույց շէնքեր	285
Ինչե՞ր գոյացած են բրջի շարժումէն	285
Գոյ Գիրքը	298
Բ Ա Գ Ա Ր Ա Ն	
Կուռքի ու խաչի շրջաններուն	301
Սրբատեղիք	302
Աւերակաց պաշապաններ	303
Ե Ր Ո Ի Ա Ն Դ Ա Շ Ա Տ	
Կարճ օրեր	304
Հետախուզութիւն	305
Կ Ո Ղ Բ	
Լէնկթիմուրին գիմադրողը	307
Ազաւանքեր	308
Ա Կ Ո Ռ Ի	
Նոյ «արկ ուռի»	309
Մասեացոտնի Պօմպէն	311
Հիմակուան Ակոռին	311
Ա Ր Մ Ա Ի Ի Ր	
Էր Էրբեմն	313
Առարկաներու գիւտ	315
Ա Ր Տ Ա Շ Ա Տ	
Հռչակաւոր մայրաքաղաքը	316
Հիմնումն ու քանդումը	317
Նկատողութիւն	319
ԽՈՐ ՎԻՐԱՊ	
Արտաշատի գուրը	321
Բուն փոսը	323
Դ Ո Ի Ի Ն	

Ոստանը	324
Արիւնոտ Դուին	325
Այս օրուան պատկերը	326
Գ Ե Ղ Ա Ր Դ	
Այրիւանք	327
Մխիթար Այրիւանեցի	329
Կործանում և վերականգնում	329
Տեական հրապոյր	331
Գ Ա Ռ Ն Ի	
Արքունի ամրոցը	333
Վեհաշուք փլակոյտեր	335
Հակադատները	336
ԳԵՊԻ ՍԵՒԱՆ	
Հաճելի ճամբորդութիւն	337
Սիւնիքէն	338
Գեղեցկագէտն Գեղարքունիք	341
Գոմաձոր	342
Յամաքարերդ	343
«Լօղկա»	344
Գեղամայ ծովակը	344
Շողենաւ բանեցնելու արտօնութիւն	348
Կղզին	349
Մենաստանցիները	351
Վանահայրը	353
Նխթական	355
Գողգոթային կայարանները	356
Հրաչադան դռներ	357
Քրիստոսի տաշտ—կոնքը	359
Հրաչքներ	360
Վանապատում	364

	Էջ
Նորութիւններ	369
ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՇԽԱՐՀ	
Նուիրական դաշար	371
Տարածութիւն	374
Ազատ Հայաստան	375
Այժմեանը	378
Բազմութիւն և աստուծութիւն	380
Շող—սառ	383
Հիւանդութիւններ	384
Խայթող—լափող	385
Ոռդում և ողորում	386
Երասխ գետը	387
Ախուրեան	392
Մեծամօր	393
Քասաղ	395
Հրազդան	396
Ազատ	397
Շրէշ բլուր	397
Մեծ Մասիս լեռը	399
Փոքր Մասիս	412
Գինեոյ կամ Որկովի	414
Բամպակ	416
Բարդոյ	417
Արագած	418
Արա	421
Շամիրամ	422
Գեղ	424

Պ Ա Տ Կ Ե Ր Ն Ե Ր

Ս. Էջմիածնի Տաճարը	5
Ս. Էջմիածնի Վեհափառին գահը	13
Ներսէս Ե.	40
Գէորգ Դ.	44
Մկրտիչ Ա. Խրիմեան	46
Մատթէոս Բ. Իզմիրլեան	50
Գէորգ Ե. Սուրէնեան	54
Խորէն Եպ. Սահմանէ	79
Երկրորդ զբօշակը	89
Գէորգեան Ճեմարանը	94
«Նարու Գաթօլիկու»	149
Ս. Մեսրոպի Եկեղեցին	167
Ս. Սահակ	173
Ս. Մեսրոպ	177
Տեկորի Հարաւ արեւմտեան տեսարանը . . .	217
Խօշափանքի տաճարին մուտքի յառաջամասը	225
Խօշափանքի Ս. Գէորգ Եկեղեցին և Աշոտ	
Ողորմածի ու Խոսրովանոյշի գերեզմանները	227
Անիի աւերակաց ընդհանուր տեսարանը . . .	238
Պարխաները	240
Դուինի դուռը	242
Աւագ դուռը	243
Կաթողիկէ Մայր Եկեղեցին	245
Առաքելոցը	248
Ս. Փրկիչ	250
Ապուղամբենց	251
Բեխնոցը	252
Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ	254

	էջ
Հովիւին ժամը	256
Դիտարան	260
Կաթողիկոսարա՞ն թէ դատարան	261
Միջնարկերդ	263
Արքայատունը	267
Աղջկան բերդ	270
Կամուրջը	272
Փաղիկ Ա.ի արձանը	297
Սեան կղզին	350
Սարգիս Եպիսկ. Փիլոյեան	354
Արդի Արարատեան աշխարհը (քարտ.)	379
Մէծ Մասիս լեռը	401

ԿԱՐԵՒՈՐ ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

- էջ 65, տող առաջին, կրկնուած :
- » 68, տող 22րդ.ի «ակնկալներ»ը կարդալ «ան-
ակնկալներ»:
- էջ 76, տող 17րդ.ը «կ'արտասանէր որ լսողին վը-
րայ հմայիչ երաժշտ»ը կարդալ «կայացու-
ցիչներու թիւը քիչ է: Անոնցմէ»:
- էջ 197, տող 5րդ.ը 11րդ. տողն է որ դրուած է
վերը:
- էջ 224, տող 17րդ.ը պիտի ըլլայ 18րդ.ին տեղը և
տող 18րդ.ը 17րդ.ին տեղը:
- էջ 277, տող 19րդ.ի «հակայագագ»ը կարդալ
«հակայահագագ»:

